

**HATIRAT KAYNAK GRUBU AÇISINDAN TEK PARTİ DÖNEMİ
(1923-1939)**

Kerem TABAK

(Doktora Tezi)

Eskişehir, 2025

**HATIRAT KAYNAK GRUBU AÇISINDAN TEK-PARTİ
DÖNEMİ (1923-1939)**

Kerem TABAK

T.C.

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

DOKTORA TEZİ

Eskişehir, 2025

T.C.

ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Kerem TABAK tarafından hazırlanan Hatırat Kaynak Grubu Açısından Tek Parti Dönemi başlıklı bu çalışma 16.01.2025 tarihinde Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddesi uyarınca yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalında Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan Prof. Dr.	
Üye (Danışman) Prof. Dr. Fahri YETİM	
Üye Prof. Dr. Mesut ERŞAN	
Üye Prof. Dr. Soner AKPINAR	
Üye Prof. Dr.	

ONAY

.../.../2025

Doç. Dr. Şafak AĞDENİZ

Enstitü Müdürü

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi hükümlerine göre hazırlandığını; bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Eskişehir Osmangazi Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla taranmasını kabul ettiğimi ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim. Yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması halinde ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

KEREM TABAK

ÖZ

HATIRAT KAYNAK GRUBU AÇISINDAN TEK-PARTİ DÖNEMİ (1923-1939)

TABAK, Kerem

Doktora-2025

Tarih Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Fahri YETİM

Son dönem akademik tarih araştırmalarında küçük ölçekli ve sıradan olanın daha fazla konu edinildiği görülmektedir. Bu durumun ortaya çıkmasında psikoloji, sosyoloji, felsefe gibi diğer bilim disiplinleri ile kurulmakta olan etkileşimin önemli bir etkisi bulunmaktadır. Bu bakımdan çok sayıda yakın dönem tarih çalışmasında sıradan insanların ve olayların araştırıldığı gözlenmekte, bununla eş zamanlı olarak hatıratların da tarih araştırmalarında daha sık başvurulan kaynaklar arasına dahil olduğu dikkat çekmektedir. Zira hatıratlar aracılığıyla tarih; gündelik hayatın ritmine, olağanlığına ve ussallığına indirgenerek incelenebilmektedir. Buna karşın Türk tarihi açısından Tek-Parti Dönemi, Atatürk gibi büyük bir liderin öncülüğünde gelişim gösterdiğinden çoğunlukla tarihin diğer dönemlerinden yalıtık tutularak incelenebilmektedir. Aktarılan arka plan çerçevesinde bu tez çalışmasında, Tek-Parti Dönemi siyasi hayatının hatıratların gözünden incelenmesi amaçlanmıştır. Bu nedenle araştırmada kullanılan temel yöntem aktörlerin (hatırat yazarlarının) büyük olaylara bakış açılarını anlamaya yönelik olmuş, karşılaştırmalar ve analizler yoluyla bu bakış açılarından hareketle yeni bakış açılarının keşfedilmesi amaçlanmıştır. Neticede gelinen noktada Tek Parti döneminin; Türkiye tarihi açısından yadsınamayacak bir dönüşüm evresi olduğu bir kez daha fark edilmişse de buna ek olarak söz konusu dönemin, siyasi/toplumsal olayların gelişimi açısından öngörülebilir ve rasyonel bir bakışla açıklanabilir olduğu, hayatın akılcı akışına uygun bir seyir izlediği söylenebilir. Bu bakımdan Tek-Parti döneminin, son dönem imparatorluk tarihi ile Çok-Partili Hayat dönemlerinden ayrıştırılamayacağı, bu ikisi arasında devamlılık zincirini sağladığı görülmektedir. Daha geniş ve felsefi bir bakışla ise toplumsal/siyasi işleyişin müstakil bir kendiliğe sahip olduğu, bunun söz konusu edilen dönem süresince

yaşamış büyük ya da sıradan insanların kişiselliklerinden ayrı olarak da incelenebileceği belirtilebilir.

Anahtar Kelimeler: Hatırat Kaynak Grubu, Hatıratlar, Tek-Parti Dönemi, Siyasi Tarih, Tek-Parti Sistemi.

ABSTRACT

THE SINGLE-PARTY ERA: WITHIN THE CONTEXT OF MEMOIRS (1923-1939)

TABAK, Kerem

Doctorate-2025

Department of History

Supervisor: Prof. Dr. Fahri YETİM

In recent academic history research, it is seen that the small-scale and ordinary are more subjects. The interaction with other scientific disciplines such as psychology, sociology and philosophy has an important effect on the emergence of this situation. In this respect, it is observed that ordinary people and events are investigated in many recent historical studies, and at the same time, it is noteworthy that memoirs are among the more frequently used sources in historical research. Because history through memoirs; It can be examined by reducing it to the rhythm, normality and rationality of everyday life. On the other hand, in terms of Turkish history, the Single-Party Era might often be examined in isolation from other periods of history, as it developed under the leadership of a great leader such as Atatürk. Within the framework of this background, in this thesis, it is aimed to examine the political life of the Single-Party Era through the eyes of memoirs. For this reason, the main method used in the research was aimed at understanding the perspectives of the actors (memoirists) on major events, and it was aimed to discover new perspectives based on these perspectives through comparisons and analyzes. As a result, at the point reached, the Single Party period; Although it has been noticed once again that it is an undeniable transformation phase in terms of the history of Turkey, it can be said that the period in question can be explained with a predictable and rational perspective in terms of the development of political/social events, and that it follows a course in accordance with the rational flow of life. In this respect, it is seen that the Single-Party era cannot be separated from the last period of imperial history and the Multi-Party period, and that it provides a chain of continuity between these two. From a broader and philosophical point of view, it can be stated that the social/political process has an independent self, and this can be

examined separately from the personalities of the great or ordinary people who lived during the period in question.

Keywords: Memoir Resource Group, Memoirs, The Single-Party Era, Political History, One-Party System.

TEŞEKKÜR

Uzun sayılabilecek bir araştırma ve yazma sürecinin sonucunda ortaya çıkan doktora tez çalışmamızın neticelendirilmesinde eşsiz katkıları bulunan danışman hocam Sayın Prof. Dr. Fahri Yetim'e, ders döneminde derslerine katıldığım ya da sohbetleri esnasında bana yeni bakış açıları ve bilgiler aşılayan ESOGÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün çeşitli bölümlerinde görev yapan değerli sayın hocalarıma, Tez İzleme Komitesi toplantıları boyunca yaptıkları yönlendirme ve katkılar ile tezin bu aşamaya gelmesini sağlayan hocalarım Sayın Prof. Dr. Mesut Erşan ve Sayın Prof. Dr. Soner Akpınar'a, sınıf arkadaşlarıma, ilkokul yıllarımdan bugüne değin derslerini aldığım, sohbetlerinde bulunduğum tüm hocalarıma, yaşamım boyunca tanıştığım tüm insanlara, kitaplarını okuduğum tüm yazarlara, tüm hatırat yazarlarına, varlıkları ile beni daha güçlü kılan aileme, sevdiklerime ve arkadaşlarıma teşekkürlerimi sunarım.

İÇİNDEKİLER

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ	iv
ÖZ	v
ABSTRACT	vii
TEŞEKKÜR	ix
KISALTMALAR LİSTESİ	xiii
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM: TEK PARTİ SİSTEMİNİN KURULMA SÜRECİ	24
1.1.HALK FIRKASININ KURULUŞ AŞAMALARI	24
1.1.1.Mütareke Dönemi Sürecinde TBMM	24
1.1.2.Halk Fırkasının Kurulması Fikrinin Ortaya Çıkışı / İlk Tepkiler	25
1.1.3.Halk Fırkasının Kuruluş Hazırlıkları / Dayandırıldığı Düşünsel Temeller	27
1.1.4.Seçimlerin Yenilenmesi	31
1.2.CUMHURİYETİN İLAN EDİLMESİ	43
1.2.1.Cumhuriyet Fikrinin Temellendirilmesi / Birinci TBMM Dönemi	43
1.2.2.1921 Anayasası / Hakimiyet-i Milliye’ nin Temsil Usulü	49
1.2.3.Meclisteki Gruplaşmalar	51
1.2.4.Saltanatın Kaldırılması.....	56
1.2.5.1923 Yılı Gelişmeleri / Çözölemeyen Temsil Sorunu	62
1.2.6.Heyet-i Vekile Buhranı.....	69
1.2.7.29 Ekim 1923	73
1.2.8.Cumhuriyetin İlanı Sonrası Yaşanan Tartışmalar	78
1.2.9.Millî Mücadele Liderlerinin Durumu.....	82
1.2.10.22 Kasım 1923 Halk Fırkası Grup Toplantısı.....	85
1.3.HİLAFAFETİN KALDIRILMASI.....	90
1.3.1.Saltanatın İlga Edilmesi / Halifeliğın Durumu	90

1.3.2.Hilafet Tartışmalarının Temellendirilmesi.....	91
1.3.3.Cumhuriyetin İlan Edilmesi Sonrası Yoğunlaşan Hilafet Tartışmaları	97
1.3.4.Mektup Olayı / İstanbul İstiklal Mahkemesi	103
1.3.5.İzmir’deki Harp Oyunları	111
1.3.6.Hilafetin Kaldırılması ve Sonraki Döneme Yansımaları	114
1.4.1924 ANAYASASI	120
1.4.1.Türkiye’de Anayasalı Devlet Düzenine Geçiş	120
1.4.2.Cumhuriyetin İlanı Sonrası Yeniden Başlayan Anayasa Çalışmaları	122
1.4.3.Kanun-ı Esasi Encümeni Çalışmaları.....	124
1.4.4.1924 Anayasasının Özellikleri ve Hakkında Yapılan Değerlendirmeler	130
İKİNCİ BÖLÜM: TEK PARTİ SİSTEMİNİN YERLEŞİKLEŞME SÜRECİ.....	135
2.1.TERAKKİPERVER CUMHURİYET FIRKASI	135
2.1.1.Komutanlar Olayı	135
2.1.2.Fırkanın Kurulması / Dayandırıldığı Düşünsel Temeller.....	138
2.1.3.İlk Tepkiler	141
2.1.4.Fırkanın Kapatılmasına Giden Süreçte Yaşanan Tartışmalar.....	145
2.1.5.Şeyh Sait Ayaklanması Sonrasındaki Gelişmeler.....	148
2.1.6.Mahkeme Süreci / TCF’ nin Kapatılması.....	154
2.2.TAKRİR-İ SÜKÛN DÖNEMİ (1925-1929).....	157
2.2.1.Şeyh Sait Ayaklanması ve Halk Fırkasındaki Bölünüş	159
2.2.2.Şeyh Sait Ayaklanması.....	166
2.2.3.Ayaklanmacıların Yargılanmaları.....	171
2.2.4.Takrir-i Sükûn ve Basın Üzerinde Kurulan Denetim.....	174
2.2.5.İzmir Suikast Teşebbüsü	181
2.2.6.1927 Seçimleri, Üçüncü Meclis Döneminin Başlaması ve 1927 Kurultayı	191
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: TEK PARTİ SİSTEMİNDEN PARTİ-DEVLET SİSTEMİNE GEÇİŞ SÜRECİ / 1930’LU YILLAR SİYASİ GELİŞMELERİ.....	195

3.1.SERBEST CUMHURİYET FIRKASI DENEMESİ.....	195
3.1.1.SCF'nin Kurulması Hazırlıkları	198
3.1.2.Siyasi Gerilimin Tırmanması / İzmir Olayları ve Belediye Seçimleri	200
3.1.3.SCF' nin Feshedilmesi Sonrası Gelişmeleri	204
3.2.1931-1935 SEÇİM DÖNEMİ GELİŞMELERİ	208
3.2.1.1931 Kurultayı / Devamında Yaşanan Siyasi Gelişmeler	208
3.2.2.İş Bankası Çevreleri ile Devletçi Çevreler Arasındaki Rekabet	211
3.2.3.1935 Seçimleri ve Kurultayı	211
3.3.1935-1939 SEÇİM DÖNEMİ GELİŞMELERİ	214
3.3.1.1937 Anayasa Değişikliği	217
3.3.2.Atatürk'ün Ölümü ve Sonrasında Yaşanan Gelişmeler.....	219
3.3.3.Milli Şef Döneminin Başlaması, Dönemin Yeni Politikaları	222
3.3.4.1939 Seçimleri ve Kurultayı	225
SONUÇ.....	228
KAYNAKÇA.....	240
EKLER.....	247

KISALTMALAR LİSTESİ

ARMHC :	Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti
CHF :	Cumhuriyet Halk Fırkası
CHP :	Cumhuriyet Halk Partisi
DP :	Demokrat Parti
SCF :	Serbest Cumhuriyet Fırkası
TBMM :	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCF :	Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası

GİRİŞ

Bu çalışmanın merkezinde iki temel araştırma konusu bulunmaktadır. Bunlardan ilki Tek-Parti Dönemini konu edinen hatırat kaynak grubu, diğeri ise söz konusu dönemin siyasi gelişmeleri ve tarihidir. Bu çerçevede giriş bölümünde ilk olarak tarih araştırmalarına kaynaklık etmeleri bakımından hatıratlarla ilgili teorik tartışmalar ve bu türün tarih yazımında kullanım alanları, ikinci olarak Tek-Parti sistemi ve bu sistemin Türkiye’deki gelişimi incelenmiştir. Bunları takiben araştırma kapsamında; hangi bilimsel problemlere odaklanıldığı, araştırma konularının nasıl sınırlandırıldığı, çalışmanın önemi, nasıl bir metodik süreç doğrultusunda hazırlandığı ve çalışma neticesinde ulaşılması hedeflenen bilimsel amaçların neler olduğu konularından bahsedilmiştir. Son olarak çalışmayı oluşturan bölümlerin tanıtımı ile bu bölümleri oluşturan iç başlıkların özetlenmesi yapılmıştır.

Çeşitli kaynaklarda farklı tanımlarına rastlanabilen hatırat türünün yazımı, tarihsel bir geçmişe sahip olan insanın bilgi ve deneyimlerini kendinden sonra gelecek kuşaklara aktarabilme güdüsüyle ilintilidir. Bu bakımdan söz konusu hatırlama isteği, insanın kalıcı olabilme isteğinin bir sonucu sayılabilir: “Larousse anıyı, ‘kişinin özel ya da toplumsal yaşamı için yazdığı yazılar’ diye tanımlıyor. Tanınmış bir edebiyat ansiklopedisi de ‘anı, kişinin kendi yaşamının bir bölümünü yazmasıdır’ diyor.”¹ Terimsel anlamıyla hatırat/anı: “bir kimsenin kendi başından geçen ya da kendi döneminde ortaya çıkan olay ve olguları gözlemlerine, bilgilerine dayanarak anlattığı yazı türüdür.”² Bu türün Türkçe terimsel karşılığı Arapça’ dan, “hatırlanan” ve “akla gelen şey” anlamlarındaki “hutur” sözcüğünden türetilerek “hatıra” olarak kazandırılmıştır.³ Daha önceki dönemlerde ise; “Araplar, anma için ‘zıkr’ kökünden türemiş sözleri kullanmışlardır. Bu kökten gelen tezkire ya da çoğulu olan tezakir sözcüğü dilimizde anıya karşılık olmuştur.”⁴ 20. yüzyıl ilk çeyreğine gelindiğinde ise Batı kökenli “memoires” sözcüğüne karşılık olarak yine Arapçadan türetilerek Türkçe’ de kullanılmaya başlanan “hatıra” ve bunun çoğulu “hatırat” sözcükleri,⁵ zamanla tekil

¹ İbrahim Olgun, “Anı Türü ve Türk Edebiyatında Anı”, *Türk Dili Dergisi Anı Özel Sayısı* (Mart 1972), Cilt: XXV, Sayı: 246, s. 403.

² Emin Özdemir, “Anı ve Anı Dilimiz Üzerine”, *Türk Dili Dergisi Anı Özel Sayısı* (Mart 1972), Cilt: XXV, Sayı: 246, s. 399.

³ Özdemir, Anı ve Anı Dilimiz, s. 398.

⁴ Olgun, Anı Türü, s. 403.

⁵ Şevket Kâmil Akar ve İrfan Karakoç, “Siyasi Tarih Kaynağı Olarak Hatırat ve Gezi Notları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* (2004), Cilt II, No. 1, s. 384.

bir anlam kazanarak kullanılacaktır. Bu bakımdan hatırat, geniş kapsamlı bir tür olması bakımından 20. yüzyıl boyunca bu türe dahil edilebilecek çok sayıda örneğe sahiptir.⁶

Türkiye’de yayınlanan hatırat türü sayısında Tek-Parti Dönemini izleyen Çok-Partili yıllardan itibaren büyük ölçüde artış yaşanmış, süreli yayınlarda ve kitaplarda yer verilen hatıratların sayısında ciddi bir artış görülmüştür. Bu dönemde yazılan ve yayınlanan hatıratların önemli bölümünde Osmanlı son yıllarından Cumhuriyet Dönemine geçiş süreci ve Cumhuriyet Dönemi anlatılmaktadır.⁷ Bu çalışmanın bilgi toplama evresi bakımından avantaj teşkil eden bu durum Tek-Parti Dönemini hatıratlar üzerinden inceleyebilmek adına geniş bir kaynak havuzunun mevcut olduğunu haber vermektedir. Buna ek olarak Tek-Parti Dönemi siyasi tarihi açısından da oldukça geniş bir literatür havuzu bulunmaktadır. Bu bağlamda hatırat kaynak grubu havuzundan doksan tanesi taranmış, bunlardan kırk biri çalışmanın içeriğinde kullanılmıştır. Ek olarak çok sayıda telif eser, basılı ve elektronik kaynak ile arşiv belgelerinden yararlanılmıştır.

Bir siyasal yönetim biçimi olarak Tek-Parti sistemlerinin ortaya çıkışı Birinci Dünya Savaşını takip eden dönemde, 1920-1940 yılları aralığında gerçekleşmiştir. Bu bakımdan Türkiye’de bu sistemin uygulandığı süreçle dünyadaki diğer örnekler arasında tarihsel bir uyuma bulunmaktadır. Böyle olduğu halde uygulanış şekilleri bakımından söz konusu ülkeler arasında geniş kapsamlı farklılıklar gözlenmiş, her ülkenin kendisine özgü siyasi ve toplumsal koşulları aynı sistemin farklı biçimlerde hayata geçirilmesini sağlamıştır. Bu süreçte Türkiye dışında Tek-Parti Sistemi ile yönetilen diğer ülkeler Sovyet Rusya, Nazi Almanya’sı ve Faşist İtalya’sıdır. Diğer yandan Türkiye’nin sahip olduğu tarihsel, sosyal, iktisadi ve politik koşullar söz konusu ülkelerden oldukça ayırt edici bir Tek-Parti örneğinin ortaya çıkmasını beraberinde getirecektir. Bu duruma karşın Tek-Parti sistemlerinin genel özellikleri hakkında siyaset bilimcilerin ortaya attıkları bazı teorilerden söz edilebilir. Buna göre Tek-Parti Sistemiyle yönetilen ülkelerin tamamında bütüncü ve yekpare toplumsal

⁶ İbrahim Olgun, yukarıda verilen geniş tanımlamayı da göz önünde bulundurursak vakayiname ve seyahatnamelerin de hatırat türüne dahil edilebileceklerini aktarmaktadır: “*vakayinameciler, fetihname yazarları, gazavatnameciler, vakanüvisler, hemen hepsi de ya bir çeşit kendi anılarını, ya da başkalarının anılarını vermeğe çalışıyorlardı.*” Olgun, Anı Türü, s. 404.

⁷ Ali Altıkulaç, “Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük Dersinde Hatıratların Kullanımının Öğrenme Sürecine Etkisi,” *Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2014, s. 51.

yapılar oluşturulması, yarışmaya dayalı rekabetlerin en alt düzeye indirgenmesi amaçlanmaktadır.⁸ Giovanni Sartori, aktarılan bu özelliğe dayanarak Tek-Parti sistemlerine dair şu soruyu ortaya atmaktadır: “O halde bu ülkelerde neden hiç parti sistemi değil de tek parti sistemi tercih edilmiştir?” Soruyu yine kendisi yanıtlayan Sartori’ye göre bu tercihin temel nedeni toplumu siyasal olarak örgütleyebilme amacından kaynaklanmaktadır. Bu bakış açısına göre Tek-Parti formülünün dayandırıldığı mantık, toplum birimlerini birbirlerine zincirleyebilmek, bununla birlikte çoğulcu doktrin tartışmalarının etkisini sınırlandırabilmektir. Diğer yandan Tek-Parti Sistemleri devrimci dönüşümleri izleyen dönemlerde ortaya çıkmışlar, kurulan yeni siyasal işleyişi koruma altına alarak yerleşikleştirebilme amacı taşımışlardır. Tek-Parti sistemleri bu bakımdan istisnai ve özel durumlara mahsus yönetim biçimleri olup çoğunlukla çok partili sisteme geçiş yapan ardıllara sahip olmuşlardır.⁹ Diğer yandan Türkiye’de uygulanan Tek-Parti Sistemi örneğinin yaygın olarak, ana hatlarıyla pragmatik olduğu, bazı alanlarda ise totaliter ya da otoriter bir yapıya bürünebildiği belirtilmektedir.¹⁰

Bu bağlamda, benzer sistemlerin uygulandığı diğer ülkelerle arasındaki ortak özelliklere karşın bir ülkede uygulanan siyasal sistemin ortaya çıkmasında esas itibariyle o ülkenin tarihsel geçmişi ve toplumsal mantalitesi belirleyici olmaktadır. Bu bakımdan siyasal rejimler, içinden çıktıkları topluma özgü şekiller alabilmekte, bu doğrultuda dinamik bir seyir izleyebilmektedirler. Bu konuyla ilgili olarak Duverger şunları aktarmaktadır: “Montesquieu, öğretisinin temellerini güçlerin ayrılması üstüne oturturken, 18. yüzyılda var olan rejimlerden esinleniyor ve çağının siyasal sorunlarını çözmeye çalışıyordu. Montesquieu bugün yeniden dünyaya gelseydi, kuşkusuz 20. yüzyıldaki rejimlere ve günümüzün siyasal güçlüklerine uygulanabilecek farklı bir teori oluşturmaya çalışırdı.”¹¹ Yine de salt teorik bir bakışla, aynı sistemin birden fazla devlet tarafından uygulanabildiği, bu devletlerin uyguladıkları sisteme dair temel konularda taşıdıkları benzerlikler bağlamında ortak bir sınıflandırmaya dahil edilebildikleri görülmektedir. Örneğin cumhuriyet rejimleri temel itibariyle monarşi karşıtlığında birleşmektedirler. Bu konuda yine Duverger

⁸ Giovanni Sartori, *Parties and Party Systems A Framework for Analysis*, The ECPR Press, Colchester UK, 2005, s. 35. / Bu durum, ulus-devlet projesiyle ilişkilendirilmektedir.

⁹ Sartori, *Parties*, s. 38.

¹⁰ Pragmatik, totaliter ve otoriter Tek Parti sistemleri üzerine teorik bir inceleme için bkz. Sartori, *Parties*, s. 197-204.

¹¹ Maurice Duverger, *Siyasal Rejimler*, çev., Teoman Tunçdoğan, İstanbul, İletişim Yayınları, 1994, s. 32.

şunları aktarmaktadır: “18. yüzyılda, önce Amerikan, sonra Fransız devrimleri, İngiliz geleneğinin çabalarını sürdürerek büyük ülkelere uygulanabilecek yeni bir demokrasi biçimi yarattılar. Mademki yurttaşların tümü yönetime kişisel olarak katılamıyorlardı, o halde aralarından temsilciler seçerek Ulusal Meclis’e göndereceklerdi: İşte temsili demokrasi adı buradan gelir.”¹² Diğer yandan cumhuriyet rejimiyle yönetilen ülkelerin de birçok konuda birbirlerinden ayrıştıkları belirgindir. Bu konuya ilişkin olarak Fahri Yetim ve Mesut Erşan şunları aktarmaktadır: “Cumhuriyetin (res publica, repaublic, republique) erken anlamı, en yalın ifadeyle “kamusal işler” idi. Cumhuriyet terimi sonraları iki anlam daha kazandı. 1-) Bir devlet/hükümet/yönetim biçimi olarak monarşinin karşıtı olarak kullanıldı. Bu bağlamda cumhuriyet terimi, neredeyse hepsi monarşi karşıtı olmak üzere, tarihsel ve güncel cumhuriyet türlerini; liberal parlamenter demokrasileri, sosyalist demokrasileri, kişisel diktatörlükleri, tek parti devletlerini, çeşitli otoriter rejimleri vb. içeren geniş bir tayf oluşturmuştur. Cumhuriyet terimine yüklenen ikinci, normatif/teorik anlam belli bir siyaset tarzına, üslubuna ve kültürüne ilişkindir.”¹³

Türkiye özelindeki Tek-Parti sisteminin temel karakteristiği aktarılan çerçevede incelenebilir. Bununla birlikte Türkiye’nin kendine özgü olma koşulları dahi dünyadaki gelişmelerden bütünüyle yalıtık olmayıp başka ülkelerdeki güncel ve tarihsel birikimlerle doğal bir etkileşim içerisinde. Örneğin iki savaş arası dönemde demokratik rejimlerin zayıflama eğilimi göstermeleri Türkiye’yi de etkilemiş, benzer şekilde İkinci Dünya Savaşı sonrasında hızlanan demokratik rejimlerin kurulması süreci Türkiye’ye de yansımıştır. Diğer yandan düşünceleriyle Atatürk’ün de ilgisini çekmiş olan Rousseau’ nun siyaset felsefesi Türkiye’deki Tek-Parti örneğine felsefi anlayış bağlamında en yakın teori kabul edilmektedir. Buna göre Russo’nun siyaset felsefesinin merkezinde; “büyük bütünün bir parçası” olması yönüyle bireyden çok “biz” duygusu yer almakta, söz konusu bizin temsil edilebilmesi adına da özgürlük kavramı “yurttaşlık” bilinci içerisinde anlam kazanmaktadır.¹⁴ Bu düşünce biçimi boşlukta bırakılan yanları nedeniyle sonraki dönemlerde çeşitli tartışmalara neden olacaktır. Yine de Türkiye’deki Tek Parti deneyiminin Russo’nun siyaset felsefesinden, buradaki bütün-parça yaklaşımı temelinde etkilenmiş olduğu belirtilebilir.

¹² Duverger, Siyasal, s. 14.

¹³ Fahri Yetim ve Mesut Erşan, “Cumhuriyetçi Paradigma ve Türk Tarih Yazımına Etkileri”, *Uluslararası Türkiye Cumhuriyeti Sempozyumu Bildirileri* (Ekim 2008), Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta, s. 727.

¹⁴ Jeffrey Abramson, *Minerva’s Owl The Tradition of Western Political Thought*, Harvard University Press, London England, 2009, s. 244-247 and s. 257.

Tek-Parti Dönemi gelişmelerinin -başta siyasi hatıratlar olmak üzere- hatırat kaynak grubu çerçevesinde incelendiği çalışmanın bu aşamasında hatırat türünün temel özellikleri ve tarihsel gelişimi üzerinde duracağız. Buna göre ayrı bir tür olarak ilk hatırat örneklerine 16. yüzyıldan itibaren rastlanmaya başlanmıştır. Bu kaynak grubunun gelişim süreciyle ilgili olarak Orhan Okay şu bilgileri aktarmaktadır: “Fransa’da bu kavramı karşılamak üzere ‘Annales, chroniques, commentaries, journal, souvenirs’ gibi birbirinden az çok farklı terimler kullanılırken 16.yüzyılın ortalarından itibaren türün bağımsızlık kazandığı ve özel bir kullanışla ‘memoires’ teriminin ortaya çıktığı görülmektedir...Batı edebiyatlarında 16. yüzyılda özel bir tür halinde ilk örnekleri görülen hatırat, Doğu milletlerinde genellikle tarih, seyahat, tezkire, menakıb gibi daha yaygın türlerde yazılmış eserlerin içinde yer almaktaydı. Nitekim Arap literatüründe rihlat, vefeyat, havadis; Farsça’da sefername, tezkire nevilerindeki kitaplarda yer yer dikkati çeken hatıra notlarına Türkçe’de vekayi, sergüzeşt, seyahatname, sefaretname gibi metinler arasında rastlanır.”¹⁵ Daha eski dönemlerde ise hatıralar, sözlü kültür geleneğinin içerisinde halk hikayeleri, destanlar ve menkıbelerin parçaları olarak, aynı zamanda toplumsal bir işlevi de yerine getirerek sonraki kuşaklara aktarılmışlardır.¹⁶ Diğer yandan hatıratların günlüklerle ve otobiyografilerle, “benlik belgeleri” olmaları bakımından taşıdıkları türdeşlik, yazılış amaçları başta olmak üzere bazı temel noktalarda farklılaşmaktadır. Bu konuda Ali Birinci şunları aktarmaktadır: “Hatırat bir bakıma hayat tecrübelerinin ve intibalarının, bakiyelerinin sonradan tespiti ve bu bakımdan günlük’ ten (Ruzname) büyük bir farkı vardır.”¹⁷ Buna ek olarak, hatıratlar çoğunlukla yayınlanma amacıyla kaleme alındıkları halde günlükler çoğunlukla böyle bir amaçla yazılmamaktadırlar. Bu özellikleriyle bağlantılı olarak hatıratlar toplumsal ve siyasal hayatla ilgili daha fazla bilgi içerebilmekte, günlüklerse büyük ölçüde yazarının kişisel yaşamından söz etmektedir. Bu bakımdan hatıratlar geniş kapsamlı araştırmalar için daha fazla veri sağlayan kaynaklar arasındadır. Diğer yandan günlüklerse daha çok, yerel araştırmalar ve psikoloji çalışmaları için daha uygun kaynaklar olarak görülmektedirler.

Ayrı bir tür olarak 17. yüzyıl sonrası dönemde belirginleşmeye başlayan hatırat örneklerine bu dönemden itibaren daha fazla sayıda rastlanmaya başlanacaktır. Bu

¹⁵ Orhan Okay, “Hatırat”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 16, TDV Yayın Matbaacılık, 1997, İstanbul, s. 445.

¹⁶ Olgun, Anı Türü, s. 407.

¹⁷ Ali Birinci, “Hatırat Türünden Kaynakların Tarihi Araştırmalardaki Yeri ve Değeri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Konferans Bildirisi* (Mayıs 1998), Ankara, s. 611. Konuyla ilgili daha kapsamlı bir inceleme için bkz. Ali Birinci, *Tarihin Hududunda: Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2012.

konuda Ali Altıkulaç şu bilgileri vermektedir: “Anı türünün Avrupa’da gelişip yaygınlaşması 17. yüzyılda gerçekleşir. Siyasetçi, sanatçı ve iş adamları anılarını yazmaya başlarlar. 18. yüzyılda ise Hatırat terimi, oldukça farklı bir anlam taşıyordu; Siyasi hayatın içinde bulunmuş biri tarafından kaleme alınan ve ancak yazarın ölümünden sonra -bazen uzun bir zaman sonra- yayınlanması planlanan kişisel bir kronik anlamına gelirdi; işlevi, zamanında herkese açıklanması basiretsizlik sayılabilecek, hatta tehlikeli olabilecek olguları ve görüşleri kaydetmektir.”¹⁸ Böylelikle 16. ve 17. yüzyıl sonrasında benlik belgesi olma hüviyeti ve bireysellik niteliği kazanmaya başlayan türün nicelik bakımından asıl patlaması ise 19. yüzyıl itibarıyla başlayacaktır.

Henüz Batıdaki kadar nicel bir artış görülmeyecekse de aynı yüzyıl içerisinde Türkiye’de yayınlanan hatırat sayısında da artış yaşanmıştır: “Hatıra ve hatırat günümüz manasıyla ilk defa Muallim Naci’nin (1850-1893) lügatine girmiş ve daha sonra bu türün ismi olmuştur.”¹⁹ Ayrı bir tür olarak hatıratların Türkiye’deki asıl gelişimi ise II. Meşrutiyet dönemiyle birlikte gerçekleşmiş, bu dönemden itibaren gazete ve dergilerde hatıratlara daha sık yer verilmeye başlanmış, böylece bu türün gelişimi ve yaygınlık kazanma süreci hızlanmıştır. Bu konuda Emin Özdemir şunları aktarmaktadır: “... bir kimsenin anılarını yazması, kendisiyle, çevresiyle hesaplaşmasıdır. Yaşadığı dönemi yargılamasıdır... nitekim toplumsal yapıdaki değişim ve dönüşümlerle birlikte bizde de anı türü doğmaya başlar. Özellikle 1908’den sonra anı nitelikli yazılar çoğalır. Çünkü yönetim değişikliği, eski yönetime karışmış kimi kişileri kendilerini savunmaya, aklamaya zorlar. Bu zorlayım da onları anılarını yazmaya yöneltir. Ne ki savunma ve aklanma güdüsü bu alanda yazılan anıların, içtenliğine, güvenilirliğine gölge düşürür.”²⁰

Bu bağlamda, çoğunlukla belirli bir amaç doğrultusunda yazılan “siyasi hatıratlar”, temel bir nitelik olarak savunma odaklı metinlerdir. Bu bakımdan siyasi hatıratlar; siyasi düşüncelerin, doktrinlerin ve uygulanmış politikaların savunulduğu hatıratlar şeklinde sınıflandırılabilir. Bu tür hatıratlar ortak bir özellik olarak okuru ikna etmeyi amaçlamakta, bu nedenle yazarın görüşlerini, yapıp ettiklerini eklektik bir anlatı yapısı eşliğinde açıklamaktadır.²¹ Yine de bu durum, siyasi hatıratların bir kaynak grubu olarak değerini düşürmemekte, aksine olarak belirli bir düşünme biçiminin anlaşılabilmesi adına araştırmacıya ciddi fırsatlar sunabilmektedir. Bu sebeple son dönem tarih araştırmalarında başta siyasi hatıratlar olmak üzere hatırat kaynak grubunun kullanımında gözle görülür bir artış yaşanmaktadır. Bu durumun ortaya çıkmasında, hatıratların sahip oldukları bazı özelliklerden kaynaklanan ve

¹⁸ Altıkulaç, *Hatıratların Kullanımının*, s. 46-47.

¹⁹ Birinci, *Hatırat Türünden*, s. 611.

²⁰ Özdemir, *Anı ve Anı Dilimiz*, s. 401. / Benzer şekilde, Tek-Parti Dönemini izleyen yıllarda da bu dönemi anlatan hatıratların sayısında artış yaşanmıştır.

²¹ Andrew Gamble, “Political Memoirs”, *Journal of Politics* (1994), Vol. 14, No.1, p. 35-36.

araştırmacıya belirli fırsatlar sağlayan gerekçeler bulunmaktadır. Bu kapsamda Patrick Hutton'a göre toplum ve insan bilimlerinde hatıralara yönelik olarak artan bu ilginin oluşmasında kolektif hafıza ve kolektif mantalite çalışmalarının hatırı sayılır katkıları olmuştur.²² Bu çerçevede hatırlama, hafıza ya da bellekle ilintili bir kavram olarak ilkin psikoloji disiplini tarafından incelenmiş, bu yönüyle kavram, kişisel referanslara dayandırılmıştır. Fakat hatırlayan öznenin toplumsal yapıdan yahtık bir varlık olmayışı zaman içerisinde sosyal bilimlerin ve insan bilimleri disiplinlerinin de bu kavrama ilgi duymasına neden olacaktır. Bu konuyla bağlantılı olarak İbrahim Olgun şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "...anılar, küçük insanların yaşamlarını, özlemlerini, insan ilişkilerini belirtmek yönünden, bir toplumun sosyal davranışlarını göstermesi bakımından değerlidir."²³

Diğer bir yönüyle hatıralar, paylaşılacak olan deneyimlerin insan zihninde biçimlendirilerek görselleştirilmesi şeklinde tanımlanabilir. Söz konusu yeniden görselleştirmeler bireyin içinde yer aldığı sosyal grubun anlam ve kabullerine uygun bir biçim alacaktır ki bazı araştırmacılara göre bu özelliği nedeniyle hatıralar, bireylerin düşünüş biçimlerini değil ancak sosyal grupların yapısal özelliklerinin saptanmasını sağlamaktadır. Örneğin bu şekilde düşünen isimlerden Halbwachs'a göre geçmiş ister istemez pragmatik bir tavırla hatırlanmakta, buna ek olarak yazıldığı/anlatıldığı dönemin kavramsal çerçevesiyle iç içe geçmektedir. Bu nedenle hatıratlar, yazarının içinde bulunduğu sosyal grubun değer ve geleneklerini öğrenmek bakımından araştırmacıya kolektif anlama yapılarını inceleme fırsatı sağlamaktadır. Zira hafıza, görüntü akışını seçerek kullanmakta, hatırlananları kolektif grup bilincinin şablonlarına uygun hale dönüştürmektedir.²⁴ Hutton'a göre Halbwach'ın bu bakışı araştırmacının, hatırat yazarına benzer şekilde geçmişi şimdinin anlayışıyla yeniden inşa ettiği görüşüyle örtüştürülebilir. Bu sayede kolektif hafıza çalışmaları, farklı tarih anlayışlarına yol bulmak adına kullanılabilecektir.²⁵

Bu bağlamda, kolektif bellek terimi ilk olarak 20. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren tartışılmaya başlanmıştır. Örneğin bu konuda geniş kapsamlı çalışmaları bulunan Maurice Halbwach, 1925 yılında yayınlanan "Belleğin Toplumsal Çerçevesi" adlı eserinde Henri Bergson ve Sigmund Freud'un belleğin

²² Patrick H. Hutton, "Collective Memory and Collective Mentalities: The Halbwachs-Aries Connection", *Historical Reflections* (Summer 1988), Vol. 15, No. 2, p. 311.

²³ Olgun, Anı Türü, s. 406.

²⁴ Hutton, *Collective Memory*, s. 314.

²⁵ Hutton, *Collective Memory*, s. 317

bireyselleşmiş bir toplumsal fenomen olduğu yönündeki görüşlerine karşı çıkmış, bu minvalde ilerleyen akademik tartışmalar psikoloji ve felsefe alanlarında uzun süre tartışılmaya devam etmiştir. Bu konu sosyal bilimciler tarafından ancak 1980’li yıllardan sonra ilgi çekmeye başlayacaktır. Bu çevreden araştırmacıların büyük bölümü belleğin tanımını grup ya da kültür aidiyetiyle özdeşleştirmiş, önceki dönemlerde ifade edildiği gibi belleğin bireysel bir fenomen olamayacağı bu araştırmacılar tarafından da savunulmuştur. Bu konunun tarihçiler tarafından tartışılmaya başlanması ise esas yönüyle sözlü tarih ve otobiyografi araştırmalarına yönelik artan ilginin sonucunda gerçekleşmiş, böylelikle başlayan incelemeler diğer yönüyle tarihin sınırları konusunun da yeniden tartışılmaya başlanmasını beraberinde getirmiştir.²⁶

Konuya bilişsel açıdan bakıldığında; algılama, canlandırma ve hatırlama esnasında hatırlanan şeyler sözcükler kullanılarak detaylandırılmakta, bu sırada da görüntü ve durumlar iç içe geçecek şekilde yeniden organize edilmektedirler. Bu nedenle Bartlett’e göre hatırlama, bireysel ya da grupsal olduğu fark etmeksizin yeniden yapmak ya da yeniden inşa etmek anlamına gelmekte olup söz konusu yeniden yapımı şimdinin ilgileri belirlemektedir. Bu bakımdan hatırlama kişisel bir psikolojik süreç olarak görünse de kişinin ilgilerini belirleyen unsurlar, içinde bulunan sosyal ortamın doğrudan etkileriyle seçileceklerdir.²⁷

Aktarılan tartışma konuları nedeniyle hatırat çalışmaları bir yönüyle, kolektif hafıza ya da toplumsal bilinçdışı üzerine incelemelerde bulunmak anlamına da gelmektedir. Bu bağlamda toplumsal hafıza esas yönüyle; kitaplar, filmler, müzeler gibi toplumsal belleğin taşıyıcılığı işlevini yerine getiren unsurlar aracılığıyla aktarılmaktadır. Buna karşın daha küçük ölçekli toplumsal grupların kolektif hafızaları hatırlama yoluyla taşınabilmekte, bu ise ancak kişisel bir zihinsel işlem sonucunda gerçekleştirilmektedir. Söz konusu paradoksal duruma göre hatırlama ancak bireysel bir bilişsel süreç sonucunda ortaya çıkmakta, bu açıdan bakıldığında toplumsal bellek

²⁶ Kerwin Lee Klein, “In Search of Narrative Mastery: Postmodernism and the People without History”, *History and Theory* (December, 1995), Vol: 34, No: 4, p. 127-128. / Söz konusu sınırların varlığı tartışması, tarihe konu edilen kişilerin ilgi ve düşünme biçimlerinin kökenleri üzerine yapılan araştırmalardan kaynaklanmaktadır. Sıradan insanların daha fazla tarihin konusu edilmeye başlanmasında bu bakışın etkisi bulunabilir.

²⁷ F. C. Bartlett, *Remembering A Study in Experimental and Social Psychology*, Cambridge University Press, London, 1932, s. 308-309.

ile arasında rasyonel bir bağlantıya sahip görünmemektedir.²⁸ Kültür teorisyenleri tarafından tartişılmakta olan bu durum hakkında  ne sürülmüş bazı görüşlerden bahsedilebilir. Bu çerçevede, görüşlerden birine göre çocuklar ailelerinin bir parçası olarak, yetişkinlerse içinde bulundukları sosyal grubun bir parçası olarak hatırlarlar. Öyle ki grup  yeleri aynı olayları aynı yoğunlukta ve aynı çıkarımları yapacak şekilde hatırlamakta, böylece diğer grup  yeleri ile uyumlanmaktadır.²⁹ Diğer yandan bireysel hatırlamanın bundan daha fazla özgünlük i erebildiğini düşünen görüşler de bulunmaktadır. Bu şekilde düşünen araştırmacılar göre özellikle sözlü tarih çalışmalarında çok sayıda  rneği görüldüğü üzere kişilerin öznel bakış açıları tahmin edilenin üzerinde bir düzeye erişebilmektedir.

Bu aşamada, yeni çalışmaların yapılmaya devam ettiği aktarılan tartişmalı konuya karşın hatıratların farklı motivasyonlarla yazılabildikleri, bunların neler olabileceği ve nasıl kullanılabilecekleri konusuna değinebiliriz. Bu bağlamda özellikle siyasi hatıratların yazılmasındaki temel motivasyon çoğunlukla, yaşandığı dönemde çeşitli tartişmalara neden olmuş konularda olayın aktörlerinin kendilerini savunmaları, bu konularla ilgili soru işaretlerini ortadan kaldırmaya çalışmalarıdır. Bu genel kabul doğrultusunda hatırat merkezli yapılan siyasi tarih araştırmaları, hatırat sahibinin başından geçen olaylara yaklaşımını göstermesi yanı sıra çeşitli çözümler ve karşılaştırmalar aracılığıyla kapsamlı çıkarımlar yapılabilmesini de sağlayabilmektedir. Bu bakımdan hatıratlar, subjektif karakterli kaynaklar olmaları bakımından hatırat yazarının dünya görüşü ve olaylara bakış açısının anlaşılabilmesini sağlamakta, fakat aynı zamanda yazarın zihin yapısından yola çıkararak incelenen dönemin düşünüş biçimleri ve mantalitelerine erişilmesine de imkân sağlamaktadır.³⁰ Johnson'ın aktardığına göre  rneğin Rousseau'nun Confessions'unda olduğu gibi her ne kadar pek çok konuda net biçimde yanlışlanmış bilgileri i erebilmektelerse de hatıratlar, yazıldıkları dönemin değerleri ve mantaliteleri hakkında pek çok bilgi sağlamakta,³¹ bu bakımdan olayların arkasında yer alan düşünme biçimlerini saptamaya yardımcı olmaktadır. Bu konuda Haydar Seçkin  elik şunları

²⁸ Anna Green, Individual Remembering and Collective Memory: Theoretical Presuppositions and Contemporary Debates, *Oral History* (Autumn 2004), Vol: 32, No: 2, p. 36-37.

²⁹ Green, Individual Remembering, s. 38.

³⁰ Fenton Johnson, *Tell me True Memoir, History, and Writing a Life*, Ed., Patricia Hampl and Elaine Tyler May, Minnesota, Borealis Books, 2008, p. 20-21.

³¹ Peter Heehs, *Writing the Self Diaries, Memoirs, and the History of the Self*, Bloomsbury Publishing, New York, 2013, s. 7.

aktarmaktadır: “Hatıralar, tarihçinin tarihi yeniden-inşa etme sürecine zenginlik katmasını, dönemin ruhunu, insanları düşünüş ve yaşayış tarzını algılamasını, dolayısıyla eldeki verileri işlerken genel olarak dönemin ve aktörlerin zihniyetlerini hesaba katmasını kolaylaştırmaktadır.”³²

Bu noktada çalışmanın amaç ve öneminden bahsedeceğiz. Buna göre araştırmanın merkezinde bulunan bilimsel problem; Tek-Parti Dönemi iç politika gelişmelerini hatırat kaynak grubu çerçevesinde anlayabilmek olmuş, bu amaç doğrultusunda seçilen hatıratlara dair çözümlemeler yapılmıştır. Diğer yandan çalışmanın amacı hatıratları kritik etmek olmadığından söz konusu kaynaklarla ilgili değerlendirmeler metnin içeriğine dahil edilmemişler, bunun yerine aynı konuda savunulan farklı görüşler mümkün olduğunca ardışık olarak aktarılmışlardır. Bu sayede araştırma süreci çalışmanın bilimsel amacı merkezde tutularak sürdürülebilmiştir. Çalışmanın öneminin açıklanması konusunda ise hatıratların resmi vesikalar yanında oynadığı akademik rolden bahsedilebilir. Buna göre hatıratlar, özellikle toplumsal hayatla ilgili olarak resmî belgeler aracılığıyla ulaşılması mümkün olmayan bilgileri içermeleri bakımından önemli kaynaklardır. Bu özellikleri sayesinde resmi kaynaklar vasıtasıyla yeterince açıklanamayan konuların incelenmesini kolaylaştıran hatıratlar, bunun yanı sıra üst-anlatı yaklaşımını aşabilme olanakları da sağlamaktadır. Zira bu türden belgelerde karşılaşılan gündelik dil ve ritim tarihsel olayları kendi akışı çerçevesinde inceleyebilmeyi sağlamakta, büyük olayları ve kişileri merkeze alarak sıçrayışlar yoluyla aktaran anlatılara alternatif oluşturabilmektedir. Bu bakımdan hatıratlar, yazarının kimliği fark etmeksizin gündelik hayatın ritmine en çok yaklaşan belgeler arasındadır. Tarihsel olayların geçmişteki bugünün yaşantıları olduğu düşünüldüğünde araştırmacıya geniş ufuklar açabilmekte, böylelikle özellikle yakın dönem araştırmalarında günden güne daha fazla sayıda araştırmada konu ya da kaynak olarak kullanılabilir. Diğer yandan Türkiye’deki yaygın tarihçilik geleneği resmi vesika kullanımına fazlaca önem vermekte, hatıratların da içinde yer aldığı benlik belgelerini ancak tamamlayıcı ve yardımcı kaynaklar olarak değerlendirmektedir. Bu kaynakların ancak dikkatli şekilde tenkit edildikten sonra sınırlı ölçüde ve karşılaştırmalı yöntemle kullanılabilirliği düşüncesi de hatıratlarla ilgili savunulan diğer bir yaygın kabuldür. Fakat kaynakların tenkit edilmelerinin gerekmesi, yalnızca benlik belgeleri için değil arşiv belgeleri için

³² Haydar Seçkin Çelik, “Atatürk Dönemine Dair Literatür Üzerine Bir Değerlendirme”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* (Güz 2012), Yıl: 8, Sayı: 16, s. 127.

de geçerli olup kullanılan kaynak grubundan bağımsız olarak gerekli bir araştırma sürecidir. Hatıratlara yönelik özetlenen bakışın son dönemlerde değişmeye başlaması ve aktarılan diğer nedenlerle ülkemizde yayınlanan hatıratların ve bu hatıratlara dayanan araştırmaların sayısı günden güne artış göstermektedir.³³ Hatıratların akademik araştırmalardaki önemi ve birincil katkısıyla ilgili olarak İbrahim Olgun şunları aktarmaktadır: “...en önemlisi, anının kişisellikle toplumsallığı aynı zamanda kendinde toplamış olması niteliğidir.”³⁴ Bu doğrultuda Tek-Parti Dönemi siyasi gelişmelerini hatıratların kişisellikle toplumsallığı buluşturma özelliğinden hareketle incelemek bu çalışmanın da amaçları arasındadır. Diğer yandan çalışmanın kapsamı 1923-1939 yılları arasında yaşanan iç siyasi gelişmelerle sınırlandırılmış, bu süreçte gerçekleşen siyasi olaylar çalışmanın araştırma problematikleri çerçevesinde incelenmiştir. Bu nedenle hatırat yazarları arasındaki kişisel fikir ayrılıkları ve incelenen döneme özgü siyasi polemikler araştırma kapsamına dahil edilmemiştir.

Bu kapsamda, incelenmekte olan dönem ve kaynak türüyle ilgili tartışılmakta olan bazı kuramsal temellerden bahsedilebilir. Buna göre ilkin, dünyanın farklı yerlerinde kurulmuş tek-parti sistemleri bazı konularda ortak özellikler göstermektedirler. Böyle olduğu halde herhangi bir siyasal sistem, uygulanış biçimi ve kullanılan yöntemler bakımından içinde bulunduğu toplumun özel koşullarıyla daha doğrudan bağlara sahip olmaktadır. Bu bakımdan Platon’un “Devlet”inden başlayarak tarih boyunca tartışılmış siyasal teorilerin hemen hepsinde, evrensel ve ideal devlet yapısı değil ancak içlerinden çıktıkları sosyopolitik koşullar ve etik kabuller yansıtılmıştır.³⁵ Bu durum en çok da söz konusu siyasal teorilerin uygulamaya geçiriliş aşamasında geçerli olmakta, bu nedenle bir siyasal sistemin uygulandığı dönemi, kendine özgü koşulları ve sonuçları itibarıyla doğru şekilde inceleyebilmek ancak söz konusu dönem sona erdikten sonra mümkün olabilmektedir.³⁶ Bu bakımdan Türkiye’de tek-parti sistemi ancak bu dönem sona erdikten sonra incelenebilmiş ve çeşitli yönleriyle tartışılabilmiş/kavranabilmiştir. Böyle iken, Türkiye’nin kendine özgü tek-parti sistemi bazı evrensel ölçütler doğrultusunda da incelenebilmiştir: uygulayıcıların taşıdıkları hedefler, sosyal taban, bu tabanın tarihsel arka planı, dönem

³³ Son dönem Osmanlı tarihi ve erken dönem Cumhuriyet tarihini hatıratlar üzerinden inceleyebilmek için yeterli sürenin geçmiş olması da söz konusu ilginin nedenleri arasında sayılabilir.

³⁴ Olgun, Anı Türü, s. 405.

³⁵ Abramson, Minerva’s, s. 304.

³⁶ Abramson, Minerva’s, s. 350.

boyunca uygulanan majör politikalar, bu konuda gösterilen performans, bu sistemin kurulmasını sağlayan kökenler, bu ölçütler arasındadır.³⁷ Bu çerçevede Ahmet Kotil şunları aktarmaktadır: “Tek parti sistemi siyasal rekabetin bulunmadığı bir parti sistemidir. Tek parti sistemine komünist rejimlerde, faşist rejimlerde ve gelişmekte olan ülkelerde rastlanır. Sartori tek parti sistemlerini ideolojinin yoğunluğuna, baskının şiddetine ve mobilizasyon yeteneğine göre tasnife tabi tutar. Bu özelliklerin düşük olduğu sistemler pragmatik tek parti sistemleridir ve bunlara genellikle gelişen ülkelerde rastlanır. Bu özelliklerin yüksek olduğu sistemler ise totaliter (faşist ve komünist) tek parti sistemleridir. Arada ise otoriter tek parti sistemleri yer alır.”³⁸

Konuya dair kuramsal tartışmalarla ilgili ikinci olarak hatırat türü ve bunun temelinde yer alması bakımından ‘hatırlama’ kuramlarından ve tarih yazımında hatıratların kullanımı konusunda bahsedilebilir. Bu bağlamda Bartlett’e göre hatırlama sırasında, hatırlayan öznenin bağlı bulunduğu gruba ait beklentiler hatırlanan görüntülerin açıklanması bakımından bireyi etkilemekte, bu durumun sonucunda deneyimlenen şeye dair görüntülerin dahi alternatif formlar şeklinde hatırlanması mümkün olabilmektedir. Çünkü hatırlanan şey genellikle bir görüntü olmakla birlikte bunu ifade ederken kullanılan araç olan sözcükler uzakta kalmış zamanı ve görüntüyü mükemmelleştirme amacıyla kullanılabilirler.³⁹ Ek olarak insan toplulukları değişim halindedirler. Bu nedenle belirli durumlar karşısında üretilen düşünce ve duygular, bu düşüncelerin üretilmesini sağlayan bağlamlar ortadan kalktığında büyük ölçüde değişebilmektedir.⁴⁰ Açıklanan özellikleri dolayısıyla hatırlamalar sonucunda yazılan hatırat incelemeleri birçok kuramsal ve felsefi tartışmaya neden olmaktadır. Buna rağmen bu kaynak türüne dair ilgi, belirgin biçimde artmaya devam etmektedir ki bu aşamada, bu durumun nedenleri ve gelişim serüveni incelenebilir.

1970’li yılların sonlarına doğru pek çok tarihçi, sözlü anlatılar ve bunların tarih yazımında nasıl kullanılabileceği konusuna dikkatini çevirmiştir. Buradaki amaç sosyal ve kültürel konularda zengin veri havuzuna ulaşmaksa da bu yönelişle beraber, sözlü tarih kaynaklarının geçmişe ait hatıraların şekillendirilmesi sonucunda ortaya çıktıkları fark edilmiş, bunun beraberinde de hatıralar birer aktarım aracı olarak tarih yazımında ve dilbilimsel çalışmalarda daha fazla önemsenmeye başlanmışlardır.

³⁷ Sartori, *Parties*, s. 203.

³⁸ Ahmet Kotil, “Dünyada ve Türkiye’de Siyasal Partiler”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 8, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 2005.

³⁹ Bartlett, *Remembering*, s. 303-304.

⁴⁰ Heehs, *Writing the Self Diaries*, s. 3.

Deneyimlerin bireysel yorumlamaları böylelikle kültürel araştırmaların merkezine yerleşmeye başlamış, bunun sonucu olaraksa tarih yazımındaki geniş perspektifli sosyal ve kültürel çalışmalar yerini yavaş yavaş küçük ölçekli çalışmalara bırakmaya başlamıştır.⁴¹ Bu konuyla bağlantılı olarak Mehmet Beşikçi şunları aktarmaktadır: “E.P. Thompson’un sosyal tarihçiliği ‘aşağıdan tarih’ (history from below) yaklaşımıyla revize etme çabası önemli sonuçlar vermiş, sıradan insanların tarih araştırmalarının meşru araştırma konuları olarak görülmesi giderek yaygınlaşmıştır ... ‘Tarihi insanlı yazma çabası’ olarak da ifade edilebilecek bu yaklaşım, elit tabakadan kişileri inceleyen dar bakış açısıyla yetinmeyerek, imtiyazsız sosyal tabakalardan ‘sıradan’ insanları da konu edinmeye ve bu doğrultuda mevcut kaynaklara da yeni yaklaşımlar getirmeye başlamıştır.”⁴² Bu bağlamda Pierre Nora’ya göre toplumsal hafızadakilerin tarihe geçişi sırasında tüm sosyal gruplar kendilerine ait kimlikleri yeniden tanımlamakta, bunu da kendi tarihlerini yeniden canlandırma yoluna başvurarak yapmaktadırlar. Söz konusu hatırlama görevi, profesyonel olmayanlar da dahil herkesi kendi geçmişinin tarihçisi yapmaktadır. Bu nedenlerle tarihe olan talep yalnızca tarihçileri değil hemen herkesi kapsayacak biçimde genişlemektedir.⁴³

20. yüzyıl son çeyreğinden itibaren tarih araştırmalarında hatıratların kullanımı dünyada olduğu gibi Türkiye’de de artmaya başlamıştır. Özellikle yerel tarih, toplumsal tarih gibi tarih yaklaşımlarının gelişimi söz konusu ilgi artışında temel belirleyicilerdendir. Bu bağlamda Annales Ekolü’nün tarih disiplinine yaklaşımı ve bu ekolün Türkiye’de görmüş olduğu ilgi de ülkemizde hatıratların önem kazanmaya başlamasında olumlu bir etkidir. Öyle ki hatıratlara yönelik söz konusu ilgi yalnızca yakın dönem araştırmalarını değil Osmanlı Dönemini konu edinen araştırmaları da kapsayacak ölçüde genişlemiş; hatırat, biyografi, günlük gibi “benlik belgeleri” merkezli yapılan Osmanlı Dönemi incelemelerinin sayısı artış göstermiştir.⁴⁴ Özetlenen bakış doğrultusunda Annales Ekolü yaklaşımlarından bu çalışmanın kuramsal zemini çerçevesinde de belirli ölçülerde yararlanılmış, hatıratlar incelenirken bu ekolün ifadesiyle “mantaliteler yaklaşımı” göz önünde bulundurulmuştur.

⁴¹ Green, Individual Remembering, s. 35.

⁴² Mehmet Beşikçi, “Tarihyazımında Hatırat ve Günlükler Nasıl Kullanılmalı?: Birinci Dünya Savaşı’na Katılan Osmanlı Askerlerinin Benlik Belgeleri Özelinde Metodolojik Bir Analiz”, *Toplum ve Bilim Dergisi* (2018), No: 144, s. 254.

⁴³ Pierre Nora, Between Memory and History: Les Lieux de Memoire, *Representations: The Regents of the University of California* (Spring 1989), No: 26, p. 15.

⁴⁴ Beşikçi, Tarihyazımında Hatırat ve Günlükler, s. 254: Osmanlı Dönemi benlik belgelerine dayanan akademik çalışmaların popüler örneklerinden biri için Cemal Kafadar’ın çalışmalarına bakılabilir.

Hatıratların tarih araştırmalarında birincil kaynaklar olarak kullanılmaları bazı eleştiri ve tartışmalara neden olmuştur. Bu bağlamda hatıratlarla ilgili en temel tartışma konusu onların objektif/subjektif olma durumlarına ilişkindir. Bu konuda ortaya atılan çeşitli bakış açılarından söz edilebilir. Buna göre hatıratları toptan güvenilirmez addeden görüşler olduğu gibi bu türden kaynakları belirli durumlarda ve ancak yardımcı kaynaklar olarak kullanmak gerektiğini savunan görüşler de bulunmaktadır. Birinci duruma örnek olarak, hatıratların tamamen güvenilirmez olduğunu, onların ancak “belgesel roman” sayılabileceklerini düşünen Kemal Tahir’in görüşlerine bakılabilir.⁴⁵ Bu minvaldeki görüşlerin dayandırıldığı temel düşünce; hatırat, günlük ve otobiyografi gibi benlik belge anlatıcılarının, öz kimliklerini değil yaratılmış kimliklerini kullanarak ve yazıldıkları dönemin okur kitlesinin etkisiyle ya da onları etkileyebilme kaygısıyla geçmişe ait görüntüleri zihinlerinde yeniden -ve farklı formlarda- oluşturarak söz konusu metinleri meydana getirdikleri yönünde yapılagelmektedir.⁴⁶ Aktarılan görüş, hatıratların da içinde yer aldığı benlik belgelerinin kullanımına yöneltile en uçtaki eleştirilerdir. Bu bakımdan söz konusu eleştirilerin temel nedeni, benlik belgelerinin birinci kişiler tarafından üretilen, kişisel duygu ve düşünceleri açıklayan metinler olma özelliklerinden kaynaklanmaktadır.

Diğer yandan ikinci olarak, hatıratların ancak belirli koşullarda ve sınırlarda kullanılabileceğini savunan görüşler bulunmaktadır. Buna göre hatıratlar, öznel kaynaklar olmaları nedeniyle ancak dikkatli tenkit ve karşılaştırmalar sonrasında kullanılabileceklerdir. Bu minvaldeki görüşlerin işaret ettiği riskler yadsınamayacaksa da diğer yandan, metodik çerçevede araştırmada kullanılan kaynakların dikkatli tenkit ve kıyaslama süreçlerine tabi tutulmaları kullanılan kaynaktan bağımsız bir gerekliliktir.⁴⁷ Hatıratlar özelinde işaret edilen dikkatin fazladan olarak gösterilmesi ise bu türden kaynakların, olayları belli bağlamlarda ele alması ve “tarihsel gerçekliğin” ancak belirli yönlerini çeşitli açılardan değiştirerek -yeniden- meydana getirmesi özelliklerine dayandırılmaktadır. Söz konusu değişkenlik olayın yaşandığı dönemin bireysel ve kolektif düşünme biçimleri, mantaliteleri ve daha çok da hatıratın

⁴⁵ Dücan Cündioğlu, *Arasokakların Tarihi Hatıralar ve Hatıratlar*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2017, s. 20-21.

⁴⁶ Heehs, *Writing the Self Diaries*, s. 6.

⁴⁷ Bu konuda ek olarak, erken dönem tarih araştırmalarında birincil ve güvenilir kaynaklar olarak kullanılan seyahatnameler başta olmak üzere diğer subjektif karakterli metinlerin yakın dönem araştırmaları söz konusu olduğunda güvenilirliklerini kaybediyor oluşları da tartışılan konular arasındadır.

yazıldığı dönemin benzer kategorideki koşullarıyla bağlantılı kabul edilmektedir.⁴⁸ Bu durumla bağlantılı olarak Salah Birsel şu değerlendirmeleri yapmaktadır: “Yazarlar anılarını anlatırken kendileriyle ilgili gerçekleri örtmeye önem verirler ama, başkalarıyla ilgili gerçekleri kolayca açığa vururlar. Bunun için anılara başkalarının kusurlarını, küçüklüklerini, patavatsızlıklarını ve haksızlıklarını anlatan kitap gözüyle bakılsa yeridir... Aynı olaylar başka başka kişilerce anlatıldığı vakit çok değişik sonuçlar verir.”⁴⁹ Bununla birlikte hatıratlar, yukarıda açıklanan gerekçeler nedeniyle subjektif yapıda kaynaklar olmaları sayesinde başta zihniyet tarihi çalışmaları olmak üzere toplumsal, yerel ve hatta siyasi tarih çalışmaları açısından oldukça değerli kaynaklar arasında sayılabilir. Bu bağlamda, araştırma sırasında nasıl bir metodik yaklaşımın izlendiğini açıklayacağız.

Hatıratların ve diğer öznel karakterli kaynakların tarih araştırmalarında nasıl bir yöntemle incelenmesi gerektiği konusu henüz belirgin ölçütlere sahip değildir. Bu konuda Mehmet Beşikçi şunları aktarmaktadır: “Bu kaynak havuzunun metodolojik karakteri, tarih araştırmalarında nasıl kullanılmalrı gerektiği, potansiyel katkı ve sorunları üzerine derinlemesine analizler açısından ciddi bir eksiklik söz konusudur.”⁵⁰ Yine de bazı temel prensiplerin varlığından söz edilebilir. Bu bakımdan hatıratları karşılaştırmalı olarak incelemek bu konuda en sık vurgulanan metodik ilkedir. Diğer yandan bu yöntemin tek başına yeterli olmadığı, dahası genel bir prensip olması dolayısıyla hatıratlara özgü bir ilke olarak değerlendirilmemesi gerektiği konusu da tartışılmaya devam etmektedir. Bu konuda yine Mehmet Beşikçi şu değerlendirmeleri yapmaktadır: “Bu varsayımda, hatıra ve günlük gibi kişisel metinlerin potansiyel olarak ‘yanıltıcı’ bilgiler içerebileceği kabul edilirken, başka kaynak türlerinin (mesela resmi arşiv belgelerinin) böyle bir yanıltıcılık içerip içermeyeceğine şüpheyle yaklaşılmamakta, hatta onların güvenilirliği (dolayısıyla da nesnelliği) zımnen kabul edilmektedir. Halbuki ciddi tarih araştırmalarında her belge türünün başka belge türleriyle kıyasa tabi tutulmaya ihtiyacı vardır; bu sorun benlik belgelerine özgü bir sorun değildir. Tersinden bakılırsa... sübjektif/öznel bir hakikat metni olan bir hatıradaki bilinçli bir çarpıtmanın kendisi bile çoğu kez ‘doğru’ ve faydalı bir

⁴⁸ Diğer yandan yeniden inşa etme bağlamında tarihçi de benzer bir yol izlemektedir ki bu durum hatırat yazarına empatik bir tutum ve anlamacı bir yaklaşımla bakabilmeyi kolaylaştırmaktadır. Bu bakımdan hatıratların öznel olma karakteristikleri onları bir kaynak grubu olarak değerli kılan etmenlerden dahi sayılabilir. / Bu konuyla bağlantılı olarak; 20. yüzyıl tarih felsefesi teorisyenlerinin birçoğu, tarihin geçmişin bilgisini açıklamak yerine geçmişin bilgisini yeniden yarattığı noktasında görüş belirtmişlerdir. Tersine bir bakışla bu durum tarih disiplinin bir bilim dalı sayılıp sayılamayacağı tartışmalarını dahi beraberinde getirmiştir. Bu konuda yaşanan tartışmalar insan ve toplum bilimleri ile doğa bilimlerinin konu edindikleri nesnenin nitelikleri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Söz konusu tartışma büyük ölçüde güncelliğini korumaya devam etmektedir.

⁴⁹ Salah Birsel, “Anı Üzerine”, *Türk Dili Dergisi Anı Özel Sayısı* (Mart 1972), Cilt: XXV, Sayı: 246, s. 377-378.

⁵⁰ Beşikçi, *Tarihyazımında Hatırat ve Günlükler*, s. 255.

tarih bilgisi olabilmekte, bu yanıltma arzusunun bizzat kendisi, ait olduğu olay ya da dönem hakkında pek çok ipucu sunabilmektedir.”⁵¹

Aktarılan metodolojik zeminin de etkisiyle bu çalışma sırasında anlamacı bir yöntem izlenmiş, incelenen her bir hatırat kendi bağlamı çerçevesinde tenkit edilmiştir. Bu nedenle şahısların ve kurumların bakış açılarına yönelik eleştirilerde bulunulmaktan kaçınılmış, bunun yerine eylemlerin ve düşüncelerin temelinde yatan bakış açılarının anlaşılmasına gayret edilmiştir. Bu doğrultuda çalışma boyunca kapsamlı genellemeler yapmaktan mümkün olduğunca kaçınılmış, bunun yerine hatırat yazarları ile empatik bir ilişki kurularak, objektif ve değişmez bilgiler yerine sebep-sonuç ilişkilerini anlamlandıran analitik ve bağlamsal sonuçlara ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu bakımdan yapılan bazı örtük eleştiriler dahi hatırat yazarlarının düşünme biçimlerine yönelik değil, yine bağlamsal çerçevededir. Diğer yandan hatıratların belirli bağlamlarda incelenmeleri konusu, bazı felsefi ve teorik temellere dayanmaktadır. Söz konusu temele göre insan ve toplum bilimlerinin değişmez bilgi ve gerçeklikleri açıklama ödevi bulunmamakta; tarihsel bilginin sabit olmadığı epistemolojik kabulünden hareketle bağlamsal bilgilerin keşfedilebileceği düşüncesi savunulmaktadır.⁵² Bu bağlamda çalışma sırasında yukarıda irdelenen bireysel ve kolektif hafıza, sosyal grup belleği, hatırlama ve unutma gibi kavramlarla ilgili olarak farklı disiplinlere başvurulabilmiş, “hatırlama”nın bireysel olduğu kadar toplumsal ve çevresel faktörleri de bulunan bir süreç olduğu göz önünde bulundurulmuştur.

Buradan hareketle hatıratın yazıldığı dönem ve bu dönemin sosyal ve siyasi konjonktürü tenkit sürecinin merkezinde tutulmuş, hatıratın yazıldığı okur kitlesi ile yazarın hatıralarını yazma motivasyonu göz önünde bulundurulan birincil bağlamlar olarak kabul edilmiştir. Diğer yandan söz konusu inceleme sırasında hatıratların eksik ve kusurlarının tespit edilmesi değil araştırmanın kendi problematiklerinin cevaplandırılabilmesi amaçlanmıştır. Bununla birlikte tarihsel karşılaştırmalı araştırma yöntem ve tekniklerine sıklıkla başvurulmuş, bu sırada ampirik nedensellik yaklaşımından çok Weber’in yorumlamacı ve koşullu nedensellik yaklaşımı uygulanmıştır ki bu bakımdan mutlak gerçeklikler değil; zaman, mekân, çevre gibi

⁵¹ Beşikçi, Tarih yazımında Hatırat ve Günlükler, s. 257.

⁵² Özetlenen kabul bir kısım 20. yüzyıl sosyal bilim çalışmalarında bağlam odaklı yaklaşımları gündeme getirmiştir. Söz konusu yaklaşım bir yanıyla araştırmacının kendi işini zorlaştırıyor olması anlamına gelmekteyse de diğer yanıyla bağlamsal yaklaşımlarla hazırlanan çalışmalar - merkezine aldığı bakış açısı nedeniyle- kesin yanıtlara ulaşma amacı taşımamışlardır.

bağlamlara özgü gerçeklikler keşfedilmeye çalışılmıştır. Yine de söz konusu karşılaştırmalar aynı olaya yönelik farklı görüşlerin alt alta dizilmesi şeklinde yapılmaktan çok, metnin kendi kurgusu öncelenerek yapılan alıntılar yoluyla metne dahil edilmişlerdir.⁵³ Diğer yandan metnin yazım aşamasında bağlam değişmediği sürece kronolojiye uygun bir sıralama tercih edilmiş; anakronizm yanılıgısına düşmemek adına başlıklandırma ve konu dağılımı hususlarında geleneksel sınıflandırmaya riayet edilmiştir.

Bu çalışma, üç bölüm ve bu bölümleri meydana getiren dokuz ana başlıktan oluşmaktadır. Bu kapsamda birinci bölümde Halk Fırkası ve yeni siyasi rejimin/sistemin kurulma aşamaları, ikinci bölümde tek-parti sisteminin yerleşikleşmesini sağlayan gelişmeler, üçüncü bölümde ise otuzlu yıllar siyasi gelişmeleri ile tek-parti sisteminden parti-devlet sistemine geçiş yapılması aşamaları incelenmiştir. Bu konular hatırat kaynak grubu merkezli olarak yukarıda açıklanan metodik çerçevede incelenmiş, ek olarak literatürde bulunan kaynaklardan ve arşiv belgelerinden yararlanılmıştır.

“Tek Parti Sisteminin Kurulma Süreci” başlığını taşıyan birinci bölümün ilk ana başlığı “Halk Fırkasının Kuruluş Aşamaları” olup burada, ilk olarak Mütareke Döneminden itibaren TBMM içerisinde ve çevresinde Halk Fırkasının kurulmasını hazırlayan fikirler, konjonktürel ortam ve gelişmeler incelenmiş, ikinci olarak Mustafa Kemal Paşa’ nın yeni bir siyasi fırka kurma fikrini açıklama süreci, ardından bu fikre karşı ortaya çıkan olumlu ve olumsuz tepkiler ile bu tepkilerin nedenleri üzerinde durulmuştur. Bu aşamanın ardından başlayan aksiyon evresi bağlamında Halk Fırkasının kurulması için yapılan hazırlıklar incelenmiştir ki belirleyici olaylar arasında Mustafa Kemal Paşanın Ocak 1923’te çıktığı Batı Anadolu vilayetlerini kapsayan yurt gezisi, nisan ayında seçimlerin yenilenmesi kararının alınması, Dokuz Umde Beyannamesinin yayınlanması, seçimlerin yenilenmesi, ikinci meclis döneminin başlaması, bu süreçte bu konuda yaşanan diğer gelişmeler ve nihayetinde de Halk Fırkasının kurulması gelişmeleri bulunmaktadır.

Birinci bölümün ikinci ana başlığı cumhuriyetin ilan edilme sürecine odaklanmaktadır. Bu bölümde ilk olarak bir yönetim sistemi olarak cumhuriyet

⁵³ Bu yöntemin tercih edilmesi, kullanılan belgeye nazaran inşa edilmekte olan metnin öncelik taşıdığını savunan metodolojik görüşten kaynaklanmaktadır.

fikrinin Türkiye’de nasıl bir zeminde yükseldiği, bu fikrin hangi gelişim aşamalarından geçtikten sonra uygulama aşamasına geçildiği konusu üzerinde durulmuştur. Burada cumhuriyet konusunun özellikle I. TBMM ve Mütareke Dönemlerinde ne şekilde tartışıldığı, hangi dinamikler çerçevesinde gelişim gösterdiği incelenmiştir. Bu bakımdan 1921 Anayasası ile alınan kararlar ve uygulanmaya başlanılan idari ilkeler cumhuriyete giden süreçte önemli bir aşamaya gelindiğini göstermektedir. Zira bu anayasa ile birlikte belki de ilk defa olarak millet egemenliği anlayışı anayasal ve hukuki bir meşruiyet kazanacaktır. Buna karşın millet egemenliği anlayışının ne şekilde yürütüleceği konusu meclisteki gruplar tarafından tartışılmaya devam edecektir. Cumhuriyetin ilan edilmesine giden süreçte yaşanan bir diğer kırılma ise saltanatın kaldırılması hadisesidir. Böylelikle milletin tek temsil merkezinin meclis olduğu esası kabul edilmiştir. Diğer yandan rejim tartışmaları yaklaşık bir yıl daha devam edecek, yaşanan çok sayıda gelişmenin devamında cumhuriyet ilan edilecektir. Özellikle bir aylık son süreç bu başlık çerçevesinde detaylandırılmıştır ki Mustafa Kemal Paşanın bir Avusturya gazetesine eylül ayının son haftasında vermiş olduğu mülakatla birlikte bu konu kamuoyu önünde tartışılmaya başlanmış, ekim ayı sonunda ise resmiyet kazanmıştır. Bu başlık çerçevesinde son olarak, cumhuriyetin ilan edilmesi sonrasında konuyla ilgili yaşanan tartışmalar ve Millî Mücadele Dönemi liderleri arasında ilk fikir ayrılıklarının nasıl ve ne şekilde başladığı konuları üzerinde durulmuştur.

Yeni sistemin kurulma aşamaları çerçevesinde incelenen bir diğer konu birinci bölümün üçüncü başlığı olan, “hilafetin kaldırılması” olayıdır. Çalışma içeriğinde bu olay bir yönüyle laiklik ilkesi doğrultusunda gerçekleştirilen inkılaplardan biri olarak ele alınırken esas yönü bakımından siyasi bir inkılap hamlesi olarak görülmüştür. Bu konudaki ilk somut girişim saltanatın kaldırılmasıdır. Bu karar sırasında hilafet kaldırılmamış olsa da halifelik makamına ait olduğu düşünülen siyasi güç bu makamın elinden alınmış, böylece halifeliğin durumu hakkındaki tartışmalar da başlamıştır. Zira bu süreçte savunulan bir görüşe göre halifelik ancak siyasi yetkileri ile birlikte var olabilecek, bu nedenle bu makamın yeni dönemdeki statüsü etraflıca incelenerek detaylandırılması gerekecektir. Buna karşın Mustafa Kemal Paşa bu makamın ancak tarihi bir hatıradan ibaret olduğu görüşüne sahiptir ki söz konusu makamın siyasi gücü paylaşması ihtimaline kesin biçimde karşıdır. Bu bağlamda, hilafet makamının hangi yetkilerle ülke yönetiminde konumlanması gerektiği konusu yaklaşık bir buçuk yıla

yaklaşan bir süre boyunca tartışılacaktır. Özellikle cumhuriyetin ilan edilmesinin ardından hilafet konusu yeniden sert tartışmaların yaşanmasına neden olmuş, bu dönemde halifeliğin etrafında toplanmak isteyen unsurlar bu makamın siyasal gücü paylaşması gerektiği konusundaki tezlerini savunmayı sürdürmüşlerdir. Çalışma kapsamında bu süreçte yaşanan gelişmeler detaylandırılmış, Mart/1924'te alınan kararın ardından bu konuda yaşanan tartışmalar incelenmiştir.

Birinci bölümün dördüncü ve son başlığında 1924 Anayasası incelenmiştir. Modern bir devletin kurulması bağlamında yeni bir anayasanın hazırlanması önde gelen gereksinimlerden biridir. Bu nedenle cumhuriyetin ilan edilmesini takip eden ilk günlerden itibaren -hatta bir ay kadar öncesinden- yeni anayasanın hazırlanması çalışmalarına başlanacaktır. Bu amaç doğrultusunda Kanun-ı Esasi Encümeni oluşturulmuş, önce cumhuriyetin ilan edilebilmesini sağlayacak kanun değişiklikleri üzerinde, ardından da anayasanın tamamı üzerinde çalışmaya başlanmıştır. Sürecin gelişimi bağlamında ise encümence hazırlanan ve birkaç tadilden geçirildikten sonra meclise sunulan anayasa taslağı bu kez de burada maddeler üzerinden görüşülmüş, ardından Nisan/1924'te kabul edilmiştir. Diğer yandan çalışma kapsamında Türkiye'deki anayasa hareketlerinin tarihçesi üzerinde de durularak 1924 Anayasası ile önceki anayasalar arasındaki bağlantıların ve kopuklukların keşfedilmesi amaçlanmıştır. Başlığın son kısmında ise 1924 Anayasasının karakteristik özellikleri ve bu anayasayla ilgili olarak hatıratlarda ve literatürde yapılmış değerlendirmeler incelenmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde Tek Parti sisteminin yerleşikleşmesi bağlamında yaşanan siyasi gelişmeler incelenmiştir. Bu kapsamda ilk olarak Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası girişimi ele alınmış, bu fırkanın kuruluş gerekçeleri ve kapatılmasına giden olaylar detaylandırılmıştır. Buna göre Millî Mücadele Dönemi liderlerinin; cumhuriyetin kurulması sürecinde alınan kararlar, yaşanan tartışmalar ve oluşmakta olan yeni siyasal konjonktürle ilgili olarak fikir ayrılığına düşmeleri bu fırkanın kurulmasının birincil nedenidir. Başkanlığına Kazım (Karabekir) Paşanın seçildiği TCF bu çerçevede 17 Kasım 1924 tarihinde resmen kurulmuştur. İlk aşamada yeni bir siyasi fırkanın kurulmasını hükümet çevreleri dahi olumlu bir gelişme olarak yorumlamıştır ki bu şekilde düşünülmesinde Mustafa Kemal Paşanın konuya dair tutumu çevresindekileri yönlendirici bir etki yaratmıştır. Dahası bu fırkanın kurulmasının hemen ertesinde İsmet (İnönü) Paşa hükümeti istifa etmiş, yerine liberal

görüşlü bir isim olan Fethi (Okyar) Bey hükümeti kurulmuştur. Ancak aralık ayına gelindiğinde hükümet çevrelerinde yeni fırkaya karşı izlenen ılımlı politika terk edilmeye başlanmış, bu fırkanın kapatılmasını hazırlayan gelişmeler yaşanmıştır. Söz konusu tutum değişikliğine gidilmesinde yapılan belediye seçimlerinde görülen, yeni fırkanın ilk genel seçimde iktidara gelmesinin çok muhtemel olduğunun anlaşılması belirleyici olmuştur. Bununla eş zamanlı olarak Halk Fırkası içinde de radikal-mutedil ayrışması derinleşmeye başlayarak radikaller lehine gelişim göstermiştir. TCF'nin kapatılmasına giden görünürdeki gerekçelerse şubat ayının ortasında başlayan Şeyh Sait Ayaklanması ile başlayacaktır. Bu olayın ardından ülke yönetimi bütünüyle radikal bir hüviyet kazanmaya başlayacak, bu arada muhalif fırkanın kapatılması adına harekete geçilecektir. Yine eş zamanlı olarak Halk Fırkası içinde de ülke yönetiminde radikal politikalar uygulanmasına taraftar kesimler güç kazanmış, bu doğrultuda Fethi Bey hükümeti yerine bir kez daha İsmet Paşa hükümeti kurulmuştur. Takip eden süreçte Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Ankara İstiklal Mahkemesinin görüşü/tavsiyesi üzerine hükümet kararıyla 3 Haziran 1925 tarihinde kapatılmıştır. Bu bakımdan TCF deneyimi, Tek Parti sisteminin otoriter ve monotipik yapısının ortaya çıkması bağlamında belirgin ve somut gelişmeler arasında görülebilir.

Türkiye’de Tek Parti sisteminin kemikleşmesini sağlayan esas dönem 1925-1929 yılları arasını kapsayan Takrir-i Sükûn Dönemidir. Bu dönemde bu sistemin Türkiye özelinde nasıl bir uygulama alanı bulacağı netleşmiş, sistemin otoriter karakterinin hangi yöntemleri uygulayacağı belirginlik kazanmıştır. Bu bağlamda çalışmanın bu bölümünün ikinci başlığı Takrir-i Sükûn Döneminde yaşanan gelişmelere ayrılarak dönemin siyasi gelişmeleri ve düşünsel atmosferi incelenmiştir. Takrir-i Sükûn, esasında aynı adı taşıyan ve ilk etapta altı ay yürürlükte kalması öngörülen üç maddeden ibaret bir kanunun ismiyse de araştırmacılar tarafından dört yıllık bir dönemin aynı isimlendirmeye anılmasının nedeni, bu dönemin kendinden önceki ve sonraki dönemlerden ayırıcı özelliklere sahip olmasından ileri gelmektedir. Bu bakımdan kanunun yürürlükte tutulmaya devam ettiği dört yıllık dönemin tamamı aynı adla anılmıştır. Sürecin gelişimi bağlamında bu kanun 1925 yılı şubat ayında başlayan Şeyh Sait Ayaklanması nedeniyle ve çeşitli sıkı tedbirlere başvurarak bu isyanı bastırmak amacıyla çıkarılmış, ancak ayaklanma sırasında ve bastırıldıktan sonra da ülkedeki otoriter yönetim anlayışının yerleştirilmesi aynı kanuna dayandırılarak sağlanmıştır. Böylece dönemin temel ayırıcı özelliği söz konusu

otoriterleşme olmuş, TCF kapatılmış, ülkedeki diğer muhalif unsurlar ve basın tek parti sistemine uygun biçimde denetim altına alınmış ya da tasfiye edilmiştir. Diğer yandan bu dönem, Halk Fırkası içerisindeki bölünmenin görünürlük kazandığı, otoriter-merkezi yönetim anlayışını savunan köktenci kanadın karşılarındaki mutedil-liberal kanada karşı -özellikle siyasi sahada- üstünlük kurdukları, böylece ülke yönetiminde etkin olmaya başladıkları dönem olmuştur. Bunun beraberinde basın üzerinde sıkı bir denetim kurulacak, 1926 İzmir suikast girişimi sonrasında eski İttihatçılar tasfiye edilecek, 1927 seçimlerinde seçilen mebusların tamamının CHF'li olması sağlanacak, aynı yıl toplanan fırka kurultayında fırkanın yönetim anlayışı ve ideolojisine hukuki bir zemin kazandırılacaktır.

Serbest Cumhuriyet Fırkasının kurulması, Tek Parti Döneminde yaşanan son demokratikleşme denemesidir. Bu denemeyi takiben yeniden böyle bir girişimde bulunulmayacak, aksine, aşamalı olarak tek-parti sisteminden parti-devlet sistemine geçiş yapılacaktır. Çalışmanın ilgili bölümünde bu süreç incelenmiş, söz konusu fırkanın hangi olaylar eşliğinde ve hangi motivasyonlarla kurulmak istendiği incelenmiştir. Bu bakımdan yeni bir siyasi fırkanın kurulmasının iki temel nedeni bulunmaktadır. Bunlardan ilki yukarıda belirtildiği üzere sistemin otoriter yönlerini yumuşatmak iken diğer neden, mevcut siyasi ve iktisadi ortamın halkta yaratmakta olduğu hoşnutsuzluk ve bu hoşnutsuzluğu giderme çabasıdır. Bu bağlamda, süreç boyunca yaşanan gelişmelerin detaylandırıldığı bölüm çerçevesinde; Serbest Cumhuriyet Fırkasının kuruluş sürecinde yapılan görüşmeler ve hazırlıklar, yeni fırkanın temel prensipleri, kurulma aşamasını takiben hükümetle yeni fırka arasında başlayan siyasi çatışmalar, İzmir Olayı, belediye seçimleri, fırkanın feshedilmesi, takip eden süreçte Mustafa Kemal Paşa tarafından gerçekleştirilen ve bu fırkanın kurulma nedeni olan hoşnutsuzluğu yerinden gözlemlene amacı taşıyan yurt gezisi, son olarak da Menemen Hadisesi incelenmiştir.

Üçüncü bölümün ikinci başlığı çerçevesinde 1931-1935 seçim dönemi gelişmeleri incelenmiştir. Genel hatlarıyla bu dönemin en belirgin özelliği Tek-Parti sisteminin yerleşik bir hüviyet kazanmış olması, bundan fazla olaraksa parti-devlet sistemine geçiş yapılmış olmasıdır. Bu bakımdan dönemin bürokratik yönü kuvvetli devletçilik anlayışı yalnızca iktisadi sahada değil, siyasi ve toplumsal alanlarda da gözlemlenecektir. Bu bağlamda 1931 Kurultayında partinin yeni tüzüğü ve ilk parti programı kabul edilmiş, burada devletçilik anlayışı partinin diğer ilkeleri arasına

eklenmiştir. Diğer yandan dönem boyunca demokratik cumhuriyet ve anayasal devlet ilkelerinden -söylem düzeyinde kalmakla birlikte- tamamen vazgeçilmemiş, bu konuda -sınırlı- bazı adımlar atılmaya devam edilmiştir. Örneğin 1931 seçimleri öncesinde alınan karar gereğince mecliste eksikliği hissedilen muvazene etme unsuru nedeniyle bağımsız adayların seçilmesi sağlanmak istenmiş, bu amaçla otuz koltuk için CHP'liler aday gösterilmemiştir. Aynı süreçte yukarıda belirtilen parti-devlet anlayışı doğrultusunda Mart 1931'de CHF'nin genel sekreterliği görevine, bu görevi 1925'ten beri sürdürmekte olan Saffet (Arıkan) Bey'in yerine partinin köktenci isimlerinden Recep (Peker) Bey getirilmiş, böylece, parti politikalarına takip eden süreçte partinin radikal kanadının yön vereceği belirginlik kazanmıştır. Diğer yandan bu dönem, İş Bankası çevreleriyle devletçi anlayışı savunan çevreler arasındaki rekabetin görünürlük kazandığını gösteren gelişmelere de sahne olacak, söz konusu rekabette İş Bankası çevrelerinin ülke yönetiminde öne çıkmaya başlaması ise ancak 1936 yılından itibaren gerçekleşecektir. Dönemin bir diğer önemli olayı ise 1935 seçimlerini takiben toplanan dördüncü kurultayda parti-devlet sisteminin resmîyet kazanmış olmasıdır ki burada kabul edilen yeni parti programının üçüncü maddesinde fırkanın sahip olduğu altı ilkenin aynı zamanda Türkiye Devletinin de özellikleri olduğu belirtilmiştir.

Çalışmanın son başlığı çerçevesinde 1935-1939 seçim dönemi gelişmeleri incelenmiştir. Bu kapsamda 1935 kurultayında alınan kararlar ve 1936 yılı siyasi gelişmelerinden bazıları parti-devlet sistemine geçiş yapılması bağlamında belirgin işaretlere sahiptir. Buna göre 1936 yılının en mühim hadisesi partinin köktenci isimlerinden Recep Peker'in parti genel sekreterlik görevinden uzaklaştırılmasıdır. Bundan üç gün sonra ise iç işleri bakanlığı ile parti genel sekreterliği, parti il başkanlığı ile de valilik görevlerini aynı kişinin yürüteceğini bildiren resmi genelge kabul edilecektir. Bu karar, partiyle devletin tam anlamıyla bütünleştiğinin en somut göstergelerinden kabul edilmektedir. Diğer yandan bu karar öncesinde partinin devletçi isimlerinden Recep Peker'in görevinden uzaklaştırılıp yerine liberal bir isim olan Şükrü Kaya'nın getirilmiş olması, dönemi inceleyen pek çok kişi tarafından çeşitli tartışmalar yürütülmesine neden olmuştur. Çalışmanın bu kısmında söz konusu paradoksal durum irdelenmiş, hatıratlara konunun nasıl yansıdığı incelenmiştir. Dönemin bir diğer önemli gelişmesi ise 1937 yılında yapılan anayasa değişikliğidir. Böylelikle parti-devlet bütünleşmesi anayasal olarak meşruiyet kazanmıştır. Diğer

yandan aynı yıl İsmet İnönü başbakanlıktan istifa etmiş, yerine İş Bankası kurucularından Celal Bayar getirilmiştir. Çalışma kapsamında incelenen diğer olaylar ise Atatürk'ün ölümü, bunun üzerine Türk siyasetinde gösterilen refleks ve İsmet İnönü'nün cumhurbaşkanı seçilmesi, başlayan dönemde izlenen yeni politikalar, eski küskünlerin yeniden partiye katılmaları, 1938 kurultayı ve Milli Şef Döneminin başlaması, Celal Bayar'ın başbakanlıktan istifa etmesi ve yerine Refik Saydam Hükümetinin kurulması, dış politikada başlamakta olan majör değişim, 1939 seçimleri ve son olarak da 1939 Kurultayı ile burada alınan kararlardır.

BİRİNCİ BÖLÜM: TEK PARTİ SİSTEMİNİN KURULMA SÜRECİ

1.1.HALK FIRKASININ KURULUŞ AŞAMALARI

1.1.1.Mütareke Dönemi Sürecinde TBMM

Saltanatın kaldırıldığı 1 Kasım 1922 tarihinden itibaren ülkeyi yönetme yetkisi hem fiili hem de hukuki olarak tek başına Türkiye Büyük Millet Meclisinde toplanmıştır. Diğer taraftan böylece, Millî Mücadele yıllarında mecliste temsil edilen tüm kesimleri etrafında birleştirmiş olan ‘vatanın kurtarılması’ hedefi gerçekleştirilmiştir. Bu nedenle artık, farklı gelecek tasavvurlarına sahip toplum kesimleri arasındaki fikir çatışmaları kaçınılmaz hale gelmiş durumdadır.¹ Yeni dönemde ortaya çıkan durumu açıklaması bakımından Şerafettin Turan’dan şu alıntı yapılabilir: “Büyük Taarruzdan sonra Afyon’a girildiğinde Halide Edip Adıvar’ın ‘İzmir’i aldıktan sonra artık biraz dinlenirsiniz Paşam; çok yoruldunuz’ önerisine şu karşıtı vermişti: Dinlenmek mi? Yunanlılardan sonra birbirimizle kavga edeceğiz, birbirimizi yiyeceğiz!”² Söz konusu durumun nedenleri çalışmanın ilerleyen bölümlerinde saptanmaya çalışılacaksa da bu ayrışmanın somut şekilde gün yüzüne çıktığı ve siyasi mücadelenin verildiği alan olarak meclis içinde/çevresinde yaşanan gelişmeler işaret edilebilir. Bu bağlamda ilk olarak aralık ayında, İkinci Grup’un kurucu mebusları tarafından hazırlanarak meclise sunulan seçim yasasında değişiklik teklifinde, mebus seçilebilmek için seçim bölgesinde beş yıl ikamet etme koşulunun aranması önerilecektir: “Saltanatın kaldırılışından ancak bir ay sonra, 2 Aralık 1922’de, Meclisi yöneten ve Gazi’nin en yakınlarından biri olan ikinci reis Adnan Bey (Adıvar) Meclis Başkanlığına sunulan bir teklifi ve müzakereye değer olduğuna dair olan layiha encümeni mazbatasını, önemsiz bir şeymiş gibi encümene havale ederken, Gazi birden yerinden kalktı. Söz aldı. Sert adımlarla kürsüye yürüdü... layihayı hazırlayanlar gerçi kaçamak yorumlara başvurdular. Öneri, Gazi’yi amaç almıyor dediler...”³

Millî Mücadele Dönemi sonrasında mecliste oluşan ortamla ilgili olarak ABD büyükelçisi Charles Sherrill, hatıratında şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “1 Kasım 1922

¹ Aslında Birinci Meclis Döneminde de meclis içinde gruplaşmalar görülmüş, çok defa sert tartışmalar yaşanabilmiştir. Millî Mücadele Döneminin siyasi dayanağını oluşturan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti yeni dönemde kurulacak olan Halk Fırkasının siyasi temeli olacaktır. İlk dönemde uzun müddet, tamamı Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyeleri olan Birinci ve İkinci Grup mebusları aynı cemiyetten olmakla birlikte farklı görüşleri savunarak birbirlerini denetlemişlerdi. Bu nedenle Mütareke Döneminde meclisin temsil skalası oldukça geniş olmuştur.

² Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 3. cilt, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1995, s. 149.

³ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, 3. cilt, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999, s. 66-68

yılında saltanatın kaldırılmasından sonra Büyük Millet Meclisi hükümet sorumluluğunu tam olarak eline almıştır. Fakat çok geçmeden bu Meclis'in de diğer bütün parlamentolarda olduğu gibi yalnız laf ve tartışma cemiyeti durumuna gelmesi, dejenere olması olasılığı belirlemiştir.⁴ Buna karşılık, köklü inkılaplara girişmek niyetinde olan Mustafa Kemal Paşa bu andan itibaren askerlik üniformasını çıkararak tamamen politikacı kimliğine bürünmüştür. Bu doğrultuda tasarladığı ilk icraat ise yeni bir siyasi fırkanın kurulması olacaktır. Gazi, konuyla ilgili düşüncelerini aralık ayından itibaren arkadaşlarıyla ve kamuoyuyla paylaşmaya başlayacaktır. Bu tarihte Lozan Konferansının ilk oturumu başlangıç aşamasındadır. Yeni bir fırkanın kurulacak olmasıyla ilgili Kazım Karabekir şu bilgilendirmeyi yapıyor: "...2 Aralık'ta Gazi bana Halk Fırkasını ilan edeceğini söyledi ve program müsveddesini de verdi. Lozan sulhu bitmeden önce acele edilmese iyi olur, fikrinde bulundum..."⁵

1.1.2.Halk Fırkasının Kurulması Fikrinin Ortaya Çıkışı / İlk Tepkiler

Halk Fırkası adıyla yeni bir siyasi fırkanın kurulması fikri, büyük oranda Mustafa Kemal Paşa'nın teşebbüsleri neticesinde gerçekleşmiştir. Yakın çevresindeki arkadaşlarıyla konu hakkında görüşmeler yaptıktan birkaç gün sonra bu kez de basınla konuyu görüşen Gazi, böylece ilk defa yeni bir siyasi fırka kurmak niyetinde olduğunu tüm kamuoyu ile paylaşmış oldu. Halk Fırkası adını ilk kez 6 Aralık 1922'de kullanan Gazi, 7 Aralık'ta yaptığı açıklamada ise kurulacak olan fırkanın amaç ve ödevlerinden bahsetmiştir. ABD Büyükelçisi Sherrill' in hatırladığı biçimiyle Mustafa Kemal Paşa, konuyla ilgili olarak şunları söylemiştir: "Halk Fırkası adıyla ve halkçılık ilkesine dayanan bir fırka kurmak istediğimi, Ankara'da 1922'de basın aracılığıyla açıkladım. Vatanseverlerle, bilim ve sanayi adamlarını, bu fırkaya kılavuzluk yapacak programın hazırlanmasında yardıma çağırdım. Çeşitli kimselerden aldığım yazılı cevaplar ve doğrudan doğruya halkla yaptığım görüşmelerle elde ettiğim fikirler, gerçekten faydalı idi."⁶

Dünya siyasetinde 19. ve 20. yüzyılın ilk çeyreğinde ortaya çıkan siyasal partilerin büyük bölümü belirli bir sınıfı ya da ideolojiyi temsilen ortaya çıkmış ve çalışmışlardı. Buna karşılık Mustafa Kemal Paşa, Halk Fırkasının kuruluş sürecinde Türk toplumunun sınıfsız bir toplum olduğu görüşünü ortaya atacaktır. Bu bakış açısı yeni dönemde, halkçılık ilkesi esasına dayalı siyasi bir fırkanın tüm halkı temsil edeceği düşüncesinin savunulmasını beraberinde getirmiştir. Bu nedenle kurulacak

⁴ Charles Sherrill, *Bir ABD Büyükelçisinin Türkiye Hatıraları*, çev., Örgen Uğurlu, 2. cilt, İstanbul, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, 1999, s. 19.

⁵ Kazım Karabekir, *Paşaların Kavgası*, haz., Faruk Özerengin, İstanbul, Truva Yayınları, 2020, s. 109.

⁶ Sherrill, *Bir ABD Büyükelçisinin*, II, s. 21.

olan fırkanın adı dahi Halk Fırkası olarak belirlenmiştir. Özetlenen düşünsel temel Gazi tarafından, “hepimiz halktanız, fırkanın ismi de Halk olacaktır.” cümlesiyle özetlenmiştir.⁷ Hatıratlarda karşılaşılan görüşlere göre Halk Fırkasının kuruluş süreci Gazi’nin iş yapma tarzını yansıtmayı yönünden de dikkat çekicidir. Belirli bir yöntem ve programa dayanmayan eylemlerin başarıya ulaşamayacağını düşünen Gazi, fırkanın kuruluş aşamasında; “Dış ülkelerdeki bütün siyasi partilerin ilkelerini, programlarını incelemiş ve inceletmişti. Bir yandan Lozan Konferansı’nın en ince ayrıntılarına kadar her şeyiyle meşgul olurken, bir yandan da bu incelemeleri yapmış ve kuracağı partinin dayanacağı ilkeleri belirlemişti... Onun amacı, milletin bünyesine göre bir programla ortaya çıkmaktı...”⁸

Siyasi fırka kurma düşüncesi diğer taraftan, toplum kesimlerince birbiriyle farklılaşan tepkilerle karşılandı. Bu tepkileri saptamazdan önce o günlerin kamuoyunu etkileme gücüne sahip gazetelerinden söz edilebilir. Buna göre; İstanbul merkezli olarak çıkarılan gazetelerden Tanin Gazetesi ile ilgili olarak o dönemde, her ne kadar kapatılmış olsa da İttihat ve Terakki Fırkasının sözcülüğünü yapmaya devam ettiği yönünde bir kabul bulunmaktadır. Diğer bir İstanbul gazetesi olan Tevhid-i Efkâr, ülkenin muhafazakâr çizgideki yayın organıdır. Vakit/Vatan Gazetesi, liberal görüşleri savunan, ülkenin Amerikan politikalarıyla entegre olması gerektiğini düşünen bir anlayışı temsil etmektedir. Akşam Gazetesi, Ankara merkezli olarak çıkarılan Hakimiyet-i Milliye ve Yeni Gün Gazeteleri kadar olmasa da hükümeti destekleyen bir yayın politikasına sahiptir. Genel duruşları özetlenen ülkenin önde gelen söz konusu gazeteleri, Aralık 1922’de Halk Fırkası projesi ortaya atıldıktan sonra bu konuyu kendi görüş alanlarından yorumlamaya başlayacaklardır. Buna göre, İstanbul basınından gelen tepkilerin büyük ölçüde olumlu olmadığı belirtilebilir. Zira İstanbul basınında bu konuda savunulan yaygın görüş; fırkalaşma cereyanlarının başlaması durumunda tıpkı II. Meşrutiyet Döneminde olduğu gibi yeniden kısır siyasi çatışmaların yaşanabileceği, bunun da yeni dönemde başlanması gereken ülkenin yeniden kurumlaştırılması/yapılandırılması işini sekteye uğratabileceği doğrultusunda olmuştur. Bu konuda ortaya çıkan ve daha çok gelenekselci kesimler tarafından savunulan diğer çekinceyse, ülkenin Tek-Parti sistemine geçmesi, yenileşme hareketlerinin radikal biçimde ve toplumsal travmalara sebebiyet verecek bir hızla

⁷ Diğer taraftan bu temellendirme, Tek Parti Dönemi’nde ortaya çıkacak siyasal ve toplumsal aksaklıkların sıkça tartışılacak olan yönü olacaktır. Buna karşıt olarak Tek Parti’nin düşünsel meşruiyet dayanağı da aynı fikirdir; tüm toplumun temsil edildiği düşüncesi.

⁸ *Atatürk’ün Sırdaşı Kılıç Ali’nin Anıları*, der., Hulusi Turgut, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2007, s. 233.

yapılması kaygısıdır. Bunlara karşılık Gazi açısından siyasi fırka kurulması hamlesi, 1921 yılında Müdafaa-i Hukuk Grubunun oluşturulmasına benzer bir siyasi amaç taşımış, meclisteki muhalif seslerin itirazlarını kontrol altında tutabilmeyi ve başlamak üzere olan barış döneminde hızla inkılap hareketlerini gerçekleştirebilmeyi hedeflemiştir.

Yukarıda Kazım (Karabekir) Paşa örneğinde aktarıldığı gibi henüz barışın sağlanmamış olduğu bu günlerde başlamış bulunan siyasi fırka hazırlıkları başka eleştirilere de neden olmuştur. Örneğin Ali Fuat (Cebesoy) Paşa hatıratında, siyasi fırka oluşturulması fikrine nasıl yaklaştığını şu sözlerle açıklıyor: “O zamanlar, ben ve milli hareketin ilk safhasında mühim vazife ve mesuliyetler üzerine almış olan diğer arkadaşlarımız, Mustafa Kemal Paşa’nın siyasi fırka teşkil etmesine taraftar olmamıştık.”⁹ Fırka fikrine eleştirel vaziyet alan isimlerden gazeteci Ahmet Emin (Yalman) Bey ise o günlerde yazdığı yazılarda demokrasi fikrine karşı olduğu için değil, Gazi’nin karşısına muhalif olarak çıkmanın mümkün olamayacak olması nedeniyle böyle düşündüğünü ifade etmiş, devamında ise şu düşüncesini öne sürmüştür: “Partiler zıt fikir ve menfaatleri temsil eder. Halbuki önümüzdeki kurma, çalışma ve ıslahat yıllarında umumi hayatımıza, ayrı fikir ve menfaatlere ait cereyanların değil, ortak memleket menfaatleriyle ilgili bir milli gidişin hâkim olması lazımdır...intikal devrinde vazife görecek bir milli blok kurulmalıdır.”¹⁰ Özetlenen bu itirazlar Mustafa Kemal Paşa’nın bir yurt gezisine çıkmasının ve gittiği yerlerde bu işin gerekliliği üzerine konuşmalar yapmasının temel nedenlerindendir.

1.1.3.Halk Fırkasının Kuruluş Hazırlıkları / Dayandırıldığı Düşünsel Temeller

1923 yılı ocak ayına gelindiğinde basında tartışılmakta olan iki ana konu bulunuyordu. Bu konular, iki aydır sürmekte olan Lozan Konferansı ve Mustafa Kemal Paşa’nın Halk Fırkası adıyla yeni bir fırka kurma hazırlıklarında bulunuyor olmasıdır. Bu kapsamda Mustafa Kemal Paşa, 14 Ocak 1923 tarihinde Ankara’dan ayrılarak Batı Anadolu şehirlerini kapsayan bir yurt gezisine çıkmıştır. Bu geziyle ulaşılmak istenen başlıca gayeler; saltanatın kaldırılmasının halkta yarattığı tepkileri ölçmek ve de kurulacağı ilan edilen Halk Fırkası ile amaçlananları anlatabilmektir.¹¹ Bu bağlamda

⁹ Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*, 1. cilt, Temel Yayınları, İstanbul, 2002, s. 340.

¹⁰ Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, 2. cilt, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., İstanbul, 1997, s. 821.

¹¹ Mustafa Kemal Paşa’nın yurt gezisine çıkmasının ertesi günü, meclis içindeki ve dışındaki çevrelere Hilafet-i İslamiye ve Büyük Millet Meclisi adını taşıyan bir kitapçık dağıtılmış, burada, halifenin meclisin doğal başkanı sayılması gerektiği tezi işlenmiştir ki bu kitapçık, Gazi’nin seyahat sırasında hilafet konusunda da görüşmeler yapmasına neden olmuştur. Bu konu,

Mustafa Kemal Paşa, gittiği vilayet ve kasabalarda halkla yaptığı uzun sohbetlerde Lozan'da barışın sağlanacağına inandığını ifade etmiş, milli hakimiyet esasını hâkim kılabilmek adına sonraki dönem için Halk Fırkası adıyla siyasi bir fırka kurulacağını duyurmuştur. Seyahat kapsamında ilk uğranılan şehir İzmit'tir. Burada 16-17 Ocak tarihlerinde İstanbul basınının önde gelen gazetecileriyle buluşan Gazi bu görüşmede yeni bir siyasi fırka teşekkül etmesindeki amaçları açıklamış, konuyla ilgili gazetecilerden kamuoyunu yönlendirmeleri bağlamında destek istemiştir. Daha önce yaptığı gibi bu görüşmede de vurguladığı husus, fırkanın belli bir toplumsal sınıfın menfaatlerini korumak için değil tüm toplum katmanlarını temsilen kurulacağı konusu olmuştur.¹² Bu görüşme dışında Mustafa Kemal Paşa İzmit'te ayrıca, bazı eski İttihatçı isimlerle de bir buluşma gerçekleştirmiştir.

Bunlar dışında, 20 Ocak'a kadar halka hitaben çeşitli zamanlarda konuşmalar gerçekleştiren Mustafa Kemal Paşa örneğin 19 Ocak'ta ülkedeki mevcut sınıfları değerlendiren nutkunda; iktisadi amaçlara dayandırılacak olan yeni fırkanın toplumun çoğunluğunu oluşturan köylünün çıkarlarını koruyup topraklarını genişleteceğini, sanayi ile uğraşanların ve tüccarın zenginleştirileceğini söyledikten başka, işçilerin kendi çıkarlarını korumak için henüz güçsüz durumda olduklarını, ulema ve aydınların ise kendi çıkarları için mücadele edebilecek bir sınıf teşkil etmediklerini belirtmiştir. Bu konuşmanın devamında açıklandığı üzere, o halde tüm bu sınıfları temsil edecek kapsayıcı bir fırkanın oluşturulması gerekmektedir ki Halk Fırkasının kuruluş nedeni budur. Bu minvaldeki düşüncelerini 22 Ocak'ta Bursa'da yaptığı konuşmada ve 25-26 Ocak tarihlerindeki Alaşehir ziyaretlerinde de yineleyen Gazi, 27 Ocak'ta İzmir'e ulaşmış, iki hafta önce bu kentte vefat eden annesinin mezarını ziyaret etmiştir. İzmir'deki görüşmelerinin ardından Akhisar'a geçen Gazi buradan ayrıldıktan sonra ise 7 Şubat'ta Balıkesir'de halka hitaben bir başka nutuk vermiştir. Balıkesir gezisi sırasında kendisine yöneltilen yeni fırkayla ilgili bir soruyu nasıl yanıtladığını Sovyet Büyükelçi Aralov şu şekilde hatırlamaktadır: "Halk Partisi siyasi bir partidir. Bu parti, halk adına ve halk için devleti idare etmek üzere kurulmuştur. Halk Partisi, hiçbir sınıfın partisi

Halifeliğin Kaldırılması başlığı altında detaylandırılacaktır. Diğer taraftan Mustafa Kemal Paşa'nın geziye çıktığı gün, Zübeyde Hanım'ın İzmir'de vefat ettiği haberi öğrenilmiştir.

¹² Bu görüşmede ayrıca, hilafet meselesiyle ilgili konular da konuşulmuştur. Görüşmenin bu yönü Hilafetin Kaldırılması başlığı altında irdelenecektir.

değildir...Bizde, çeşitli sınıfların çıkarları sıkı sıkıya birbirine bağlı olduğu için Halk Partisi bütün halkı temsil edecek ve halka politik eğitim verecek olan bir okul ödevini görecektir.”¹³

Batı Anadolu gezisi devam ederken, 31 Ocak 1923 tarihinde Lozan Konferansı kesintiye uğramıştır. Beklenebileceği üzere bu olay iç ve dış politikada atılacak adımları doğrudan etkilemiş, Halk Fırkasının kuruluşunu geciktirici bir etki yapmıştır. Bu haberden bir süre sonra yeniden İzmir’e gelen Mustafa Kemal Paşa bu kentte, 17 Şubat’ta başlayacak olan İktisat Kongresi’nin açılış konuşmasını yapacaktır. İzmir İktisat Kongresi, ülkenin çeşitli bölgelerinden farklı sınıfları temsilen gelenlerin katılımıyla 17 Şubat’ ta toplanmıştır.¹⁴ 14 Ocak’ta başlayıp bir aydan uzun sürmüş gezinin son durağı olarak İzmir’e gelen Gazi burada yaptığı açılış konuşmasında, ekonomik bağımsızlığın önemine işaret ettiği açıklamalarına ek olarak bir kez daha, Türkiye’nin sınıflı bir toplum yapısına sahip olmadığını belirtecektir.¹⁵

Bu noktada, Halk Fırkasının düşünsel temellerini oluşturan Halkçılık fikri ve bu fırkanın ülkedeki tüm toplumsal sınıfları temsil edeceği düşüncesi üzerinde durulabilir. Zira Batı Avrupa örneklerinde siyasi fırkalar çoğunlukla belirli sınıfları temsilen kurulmuşlardır.¹⁶ Buna karşın Halk Fırkasının kuruluş safhasında Mustafa Kemal Paşa her fırsatta Türkiye’de sınıfsal çatışmaların olmadığını, bu nedenle yeni fırkanın halkın tamamının haklarını koruması/temsili etmesi gerektiğini ifade edecektir. Şerif Mardin’e göre bu düşüncenin esin kaynağı Ziya Gökalp’te bulunabilir: “...Gerek Atatürkçülüğün sınıfsız topluluk fikri gerek Türklüğün zamanla oluşacak bir ideal olduğu fikri, Gökalp’e dayanır.”¹⁷ Bu paradigmanın içeriğiyle ilgili olarak Doğan Avcıoğlu ise şu

¹³ Semyon İvanoviç Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları 1922-1923*, çev., Hasan Ali Ediz, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010, s. 157-158.

¹⁴ Kongrede; barış sonrasında, özel girişimi destekleyen ekonomik sistemin uygulanması kararlaştırılmıştır. Bu karar, Lozan’da barışın sağlanması halinde Sovyet modeline geçilmeyeceği hususunda Batıya verilen bir güvencedir. Bu nedenle İzmir İktisat Kongresi, politik gayeleri en az iktisadi hedefleri kadar önde tutulan bir kongre olmuştur. Diğer taraftan Türkiye, 1931 yılına değin büyük oranda bu kongrede alınan iktisadi kararlarla uyumlu bir ekonomi politikası izlemiştir. Bu konuda bkz. Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2013, s. 44-47. Korkut Boratav, *Türkiye’de Devletçilik*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2006, s. 38-43. ve Çağlar Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

¹⁵ Afet İnan, *İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat-4 Mart 1923*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, s. 57-69.

¹⁶ Böyle olduğu halde, toplumsal çatışmaların ancak sosyo-ekonomik yapıya dayanan sınıflar arasındaki ayrışmalardan kaynaklanabileceği düşüncesi 20. yüzyılda felsefi açıdan birçok tartışmaya kaynaklık etmiştir. Bununla birlikte, ulus-devletlerin kurulmakta olduğu dönemlerde kültürel ve zihinsel bakımlardan farklılaşan toplum kesimleri ve alt gruplar arasındaki çatışma unsurları sürecin koşulları/atmosferi gereğince göz ardı edilmek durumunda kalmıştır.

¹⁷ Şerif Mardin, “Atatürkçülüğün Kökenleri”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 1, İletişim Yayınları, 1983, s. 88.

değerlendirmeyi yapmaktadır: “Gökalp’in anlatışına göre, halkçılık, sınıflar arası zıddiyetleri reddeden, fakat herkese fırsat eşitliği sağlayan, sosyal adalet ve dayanışmayı gerçekleştirmeye yönelik bir harekettir.”¹⁸ Söz konusu halkçılık prensibinin güçlü etkisi neticesinde Milli Mücadele döneminde kurulan hükümetler (İcra Vekilleri Heyeti) resmi olmayan adlandırmayla çoğunlukla Halk Hükümeti olarak anılmışlardır. Bunun da etkisiyle Halk Fırkası fikrini hayata geçirecek olan Mustafa Kemal Paşa’nın kendisi de benzer bir halkçılık anlayışını benimsemiş, Türk halkının sınıfsız bir toplum olduğunu (daha doğrusu sınıflar arasında çatışma bulunmadığını) ifade etmiştir. Bu anlayış ilerleyen aşamalarda Halk Fırkasının ülkedeki bütün kesimleri temsil ettiği kabulünün düşünsel zemini olacaktır.¹⁹ Kuruluş aşamasındaki pratik yanları yadsınamayacaksa da uzun vadede bu bakış, ülkedeki bütün sınıfların ekonomik menfaatlerinin ortak olduğu anlayışına evrilmiş, buna bağlı olarak, mevcut yapıyı halkın sentezi olarak gören Tek-Parti içindeki belli gruplarda, başka siyasi fırkalara ihtiyaç olmadığı düşüncesi ortaya çıkmıştır. Zira başka siyasi fırkaların oluşmasını gerektiren toplumsal ve ekonomik farklılıklar Türkiye için uzun yıllar geçerli bir olgu olarak görülmeyecektir. Özetlenen düşünme biçimiyle ilgili olarak Kemal Karpat şu yorumu yapmaktadır: “Bütün bu düşünceler siyasi partiler ve devlet hakkındaki otoriter dar görüşün sakat sonuçlarıydı.”²⁰

İzmir’deki iktisat kongresinin ardından Batı Anadolu gezisi tamamlanarak Ankara’ya dönmüştür. Bu süreci Gazi’nin Lozan sonrasında başlatmayı planladığı inkılap hareketlerinin hazırlık evresi olarak değerlendirdiği düşünülebilir. Bu nedenle Ankara’ya döndükten sonra bir yandan söz konusu süreci kimlerle beraber yürüteceğini belirlemeye başlamış, bir yandan da fırka nizamnamesi çalışmalarını başlatmıştır. Halk Fırkası, özetlenen sürecin bir sonucu/ürünü olarak ortaya çıkacaktır. Mart ayında bu konularla ilgili başlayan çalışmalar, Mustafa Kemal Paşa’nın bu ayın

¹⁸ Doğan Avcıoğlu, *Türkiye’nin Düzeni*, 1. cilt, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1996, s. 357.

¹⁹ Buna karşın bu konu, Tek-Parti Döneminin ilerleyen dönemleriyle ilgili olarak özellikle altmışlı yıllardan itibaren çeşitli tartışmalara neden olmuştur. Bu bağlamda yapılan başlıca eleştiriler, Halk Fırkasının uygulamada çoğunlukla bürokrat/asker/memur/aydın gibi nicelik bakımından azınlıkta kalan sınıfları temsil etmiş olduğu yönünde yapılmıştır. Bu konuda örneğin Doğan Avcıoğlu şu yorumu yapmaktadır: “*tek parti devrinin siyasi hayatı, hemen hemen dar bir zümreye inhisar etmiş, halk toplulukları idareye fiilen iştirak şöyle dursun, bilakis -ve mühim olan budur- siyasi faaliyetlerin, hatta genel olarak, toplum hayatının dışında kaldıkları intibahına kapılmışlardır.*”: Avcıoğlu, *Türkiye’nin*, I, s. 362 / Diğer taraftan bu mesele, toplumsal hakikat ve demokratik idealizm boyutlarıyla da çeşitli eleştirilere neden olmuştur. Tüm bunlara karşın tarihsel araştırmaların önemli bir kısmı ise, aynı meselenin, bazı olumsuz yan etkilerine rağmen inkılap hamlelerinin zorunlu dayatmacılığı bağlamında değerlendirilmesi gerektiğini öne sürecektir.

²⁰ Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, Afa Yayınları, İstanbul, 1996, s. 64.

13. gününde bu kez on gün sürecek yeni bir yurt gezisine çıkmasıyla sürdürülmüştür. Etkisi itibarıyla bu ay gerçekleşen en mühim hadise, ayın son günlerinde muhalif mebuslardan Ali Şükrü Bey' in önce kaybolması, ardından Topal Osman Ağa ve adamları tarafından öldürüldüğünün öğrenilmesi olayıdır.²¹ Ali Şükrü Bey, meclisteki muhalif mebusların önde gelen isimlerindendir. Bu grup açısından böylesi önemli birisinin bir anda ortadan kaybolmuş olması doğaldır ki İkinci Grup mebuslarının kürsüye gelerek hükümet ve sorumlular hakkında coşkulu ve suçlayıcı konuşmalar yapmalarına neden olmuştur. En nihayet, devam eden soruşturmayla ilgili açıklama 2 Nisan'da Vekiller Heyeti Reisi Rauf (Orbay) Bey tarafından yapılmış; Ali Şükrü Bey'in, Kuvayı Milliye gönüllü komutanlarından Topal Osman Ağa tarafından 27 Mart akşamı boğularak öldürüldüğünün anlaşıldığı açıklanmıştır. Bu olayın meclis üzerinde yarattığı olumsuz etki bir süre daha devam edecektir. Öyle ki olayın anlaşılmasıyla ortaya bir başka zor durum daha çıkmıştır. Zira Topal Osman ve Kuvayı Milliye Döneminde onun yanında görev yapmış bazı bölükler bu günlerde, Çankaya Köşkü'nün muhafız alayı olarak görevli durumdadırlar. Olayın anlaşılması üzerine cinayete sebebiyet veren kişi ve yanındakilerin yakalanması amacıyla -Mustafa Kemal Paşa köşkü terk ettikten sonra- köşkün etrafı sarılmış, burada ve Topal Osman'ın evinin bulunduğu bölgede askerlerle Topal Osman'ın adamları arasında çatışmalar yaşanmıştır. Topal Osman Ağa yaralı olarak yakalandıktan sonra hayatını kaybedecektir. Böyle olduğu halde seçimlerin yenilenmesi kararının alınmakta olduğu günlerde böylesi bir hadisenin yaşanmış olması farklı yönleriyle çok sayıda soru işareti ve tartışmayı beraberinde getirmiştir.

1.1.4. Seçimlerin Yenilenmesi

Bu sırada, seçimlerin yenilenmesi amacıyla 1 Nisan 1923 tarihinde Birinci Grup mebusları tarafından meclise bir önerge sunuldu. Önergenin meclise sunulduğu tarih, Lozan Görüşmelerine yeniden başlanması için İtilaf Devletlerine yapılan teklifin kabul edilmesinin ertesi günüdür. Esasında seçimlerin yenilenmesi önerisi ilk olarak İkinci Grup tarafından yalnızca bir ay kadar önce yapılmış, buna gerekçe olarak da Lozan'da Misak-ı Milliden ödün verildiği düşüncesi gösterilmişti. Ancak bu kez aynı teklif, Lozan'dan gelen olumlu haberin de katkısıyla karşıt grup üyelerince yapılmıştır. Böyle olduğu halde önceki teklifin üzerinden henüz kısa bir zaman geçtiği

²¹ Bu konuda bilgi için bkz. Kazım Özalp ve Teoman Özalp, *Atatürk'ten Anılar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1992, s. 24-25.

için İkinci Grup üyeleri de teklife doğrudan karşı çıkamamışlardır. Seçimlerin yenilenecek olması hem Halk Fırkasının kuruluş sürecinin tamamlanması hem de Cumhuriyetin ilanı açısından süreci hızlandırıcı bir gelişmedir. Fakat seçim kararının verilebilmesi için Teşkilatı Esasiye Kanununda konuyla ilgili tadil yapılması gerekmiştir. Bu konuda meclise sunulan ilk teklifin Aralık/1922’de yapıldığı, bu teklife göre mebus seçilebilmek için seçim bölgesinde beş yıl ikamet etme zorunluluğu gerektiği ve bu nedenle Mustafa Kemal Paşa’nın itirazlarıyla karşılandığı belirtilmişti. Yine de bu tarihte yapılan teklifin düzenlenmesi ve düzeltilmesi işine, takip eden süreçte komisyon çalışmaları ve meclis toplantıları yoluyla devam edilmiştir. Sonucunda da ilgili önerge, son şeklini almış haliyle 3 Nisan 1923 tarihinde yapılan müzakereleri takiben meclis tarafından onaylanacaktır. Söz konusu yasa büyük oranda Birinci Grubun beklentilerini karşılamaktadır.²² Değiştirilen seçim yasasına göre meclisteki mebus sayısını artırmak amacıyla daha az seçmen başına (20 Bin) bir mebus seçilmesi sağlanmış, seçimlerin iki dereceli olarak gerçekleştirilmesi kuralı ise sürdürülmüştür. İki dereceli seçim sistemiyle ilgili olarak Ahmet Demirel şu bilgileri vermektedir: “Birinci Meşrutiyetten çok partili sistemin ilk seçimi olan 1946 seçimlerine kadar bütün seçimler iki dereceli olarak yapılmıştır. Seçimlerin ilk aşamasında seçmenler ikinci seçmenleri; seçilen ikinci seçmenler de daha sonra milletvekillerini seçiyorlardı... seçimin ilk aşamasında sadece ülkeyi yöneten tek parti olan CHP’nin örgütlü bir ikinci seçmen listesi olduğu için ikinci seçmenlerin neredeyse tamamı bu partiden seçilmekteydi. Bağımsız olarak ikinci seçmen adayları pek yoktu. Bu yolu deneyenler de kolay kolay ikinci seçmen olmayı başaramıyorlardı.”²³

Diğer taraftan, seçim kanunun değiştirilmesi ve seçimlerin yenilenmesi kararı alınmasından birkaç gün sonra yayınlacağı Dokuz Umde Beyannamesi ile Mustafa Kemal Paşa, bir yandan da Halk Fırkasının kuruluş sürecini ilerletici adımlar atmıştır. 8 Nisan 1923’te yayımlanan Dokuz Umde, Halk Fırkasının ilk seçim beyannamesidir. Bu tarihteki meclis toplantısında yaptığı konuşmada Gazi, yeni dönemde siyasi fırka kurulmasının neden gerekli olduğuna dair açıklamalar yapmıştır. Ardından yayımlanan Dokuz Umde ile resmi olarak ilk defa, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin siyasi fırkaya dönüştürüleceği açıklanmış, yeni fırkanın böylelikle kurulacağı ilan edilmiştir.²⁴ Hasan Rıza Soyak’ın ifadeleriyle beyannamede Gazi; “...yeni devrede, bütün dikkat ve

²² Seçim kararı alınmasıyla ilgili olarak bkz. Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek-Parti Yönetimi’nin Kurulması (1923-1931)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1981, s. 49-51.

²³ Ahmet Demirel, *Tek Partinin İktidarı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 17.

²⁴ Dokuz Umdenin içeriğiyle ilgili olarak bkz. Hasan Rıza Soyak, *Atatürk’ten Hatıralar*, 1. cilt, Yapı ve Kredi Bankası Yayınları, İstanbul, 1973, s. 153-155. ve Karabekir, Paşaların, s. 127-130.

gayretlerin memleketin ekonomik durumunu düzenlemek, her türlü teşkilatını tamamlamak, bu suretle millet ve memleketi refaha ulaştırmak gayesine yöneltileceğini belirtiyordu... Halk Fırkası adı ile bir parti kuracağını, Meclisteki (ARMHC) Grubunun bu fırkaya intikal edeceğini, fırkanın halk hakimiyetini kuvvetlendirmek ve memleketin maddi, manevi gelişmesini sağlamak temellerine dayanan mufassal ve muntazam programının ileride bütün azasının münakaşa ve tasvibine arz edileceğini, şimdilik Grubun kabul ettiği 9 Umde ile yeni seçime katılmaya karar verdiğini, bu umdelerin memleketin en müstacel ihtiyaçları ile birçok ihtisas sahibinin mütalaaları, hususiyle İzmir’de bütün memleket temsilcilerinin katılmasıyla toplanan İktisat Kongresi’nin çalışmaları göz önünde tutularak tespit edildiğini ilan ediyor ve dokuz umdeyi sırasıyla bildiriyordu.”²⁵

Dokuz Umde Beyannamesi diğer taraftan, Halk Fırkasının ilk fırka programı olarak da kabul edilebilmektedir. Bu noktada, burada duyurulan ilkelerin bazı yönleriyle çeşitli eleştirilere neden olduğu belirtilebilir. Bu bağlamda süreç boyunca en çok dile getirilmiş eleştiriler, duyurulan prensiplerin kapsamlı olmaması ve zaten herkesin üzerinde mutabık kalabileceği genel prensiplerin açıklanmasından ibaret olması gibi özellikleri nedeniyle yapılmıştır.²⁶ Örneğin Şevket Süreyya Aydemir bu konuda şunları yazmaktadır: “Bu 9 umde veya ilke, aslında, bütünü ile, bir prensipler belgesi değildi. Birinci ve ikinci maddeler dışında kalan maddeler, gelişigüzel saptanmıştı. Genel temenniler dışında, pek bir mana taşımazlar.”²⁷ Mustafa Kemal Paşa bu minvaldeki eleştirilere Nutuk’ta cevap vermiş; teorik yönü kuvvetli olmakla beraber uygulanabilme ihtimali düşük, kitap hacminde bir program hazırlayabileceklerini, bunun yerine icra edilebilir prensipleri saptamayı tercih ettiklerini belirtmiştir: “Yayımladığım programı, bir siyasi fırka için yetersiz, kısa bulanlar oldu. Halk Fırkasının programı yoktur dediler. Hakikaten, umdeler namı altında malum olan programımız, itiraz edenlerin gördükleri ve bildikleri tarzda bir kitap değildi. Fakat, esash ve pratik idi. Biz dahi, tatbik edilemeyecek fikirleri, teorik birtakım teferruatı yaldızlayarak bir kitap yazabilirdik. Öyle yapmadık. Milletın, maddi ve manevi yenilenme ve gelişmesi yolunda, faaliyet ve icraat ile sözlerin ve teorilerin önüne geçmeyi tercih ettik.”²⁸ (Halk Fırkasının ilk kapsamlı programı 1931 yılında yayımlanacaktır.)

TBMM, Nisan ayının üçüncü gününde seçimlerin yenilenmesine karar vermişse de bu ayın ortasına kadar görüşmelere devam edilmiş, 15 Nisan’da yapılan toplantı ile 23 Nisan 1920’den beri devam eden birinci dönem meclis çalışmaları böylece tamamlanmıştır. Söz konusu 15 Nisan 1923 tarihli son toplantıda yürürlükteki

²⁵ Soyak, Atatürk’ ten, I, s. 152-153.

²⁶ Dokuz Umdeyle ilgili olarak sonraki süreçte tartışılacak bir diğer konu ise hilafet meselesine ilişkindir. Zira bu programda, halifeliğin Müslümanlık için yüksek bir müessese olduğu ifade edilmiştir.

²⁷ Aydemir, Tek Adam, III, s. 88.

²⁸ Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, Kaynak Yayınları, Ankara, 2015, s. 549.

Hıyanet-i Vataniye Kanunu değiştirilerek mevcut devlet şekline karşı gelmenin hıyanet-i vataniye addedilmesine karar verilmiştir. Böylelikle bu andan itibaren; saltanat, meşrutiyet ya da başka bir yönetim şekli lehine, uygulamadaki meclis hükümeti sistemi aleyhine yapılabilecek her türlü faaliyet yasaklanmış, bu gibi girişimlerin vatan hainliğiyle eş tutulmasına hükmolunmuştur.²⁹ Bu kanun değişikliği bir yönüyle, başlamak üzere olan, meclisin kapalı kalacağı seçim döneminin olası gelişmelerine karşı alınmış bir önlem olarak görülebilir. Diğer yönüyle ise aynı kanun, ikinci döneminde meclisi oluşturacak mebusların yalnızca Birinci Grup'tan oluşması isteğiyle ilişkilendirilebilecektir. Seçim kararının alınması sonrasında TBMM böylece, 15 Nisan'daki bu önemli toplantısının ardından dağılmıştır. (28 Haziran'da tamamlanacak olan seçimlerin arkasından 2 Ağustos'ta yeniden toplanacak, böylece İkinci Meclis Dönemi başlayacaktır.) Diğer yandan bir hafta sonra, Lozan Konferansı'nın ikinci oturumu 23 Nisan'da başlayacaktır. Bu andan itibaren seçim bölgelerine giden mebuslar hazirandaki seçimler için çalışmalara başlamışlardır. Süreç boyunca Mustafa Kemal Paşa'nın kendisi de ciddi bir çalışma temposu içerisine girmiş, ikinci döneminde meclise seçilecek mebusların Birinci Grup içerisinden seçilmesi için yoğun gayret sarf etmiştir.

Seçim sürecine girilen nisan, mayıs ve haziran aylarında Mustafa Kemal Paşa'nın temel hedefi, meclisteki mebus dağılımını mümkünse tamamen Birinci Grup mebuslardan oluşturabilmek olmuştur. Bu istek, hem Halk Fırkasının incelenen düşünsel zemini hem de barış sonrası dönemle ilgili tasarlanmakta olan inkılap hareketleri nedeniyle. Özetlenen durumun da etkisiyle Müdafaa-i Hukuk Grubunun mebus adayları, bizzat Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlık ettiği bir seçim kurulu tarafından belirlenmiştir.³⁰ Bu konuda Ahmet Demirel şu bilgileri açıklamaktadır: “1923 seçimlerinde bu muhalefeti tasfiye etmek için CHP'nin adayları çok titiz bir elemeyden geçirilmiştir. 72 seçim çevresinden sadece 9'unda ikinci seçmenlere parti adayları arasında seçme hakkı

²⁹ “Saltanatın ilgasına ve hukuku hakimiyet ve hükümrâninin gayri kabili terk ve tecezzi ve ferağ olmak üzere, Türkiye halkının mümessili hakikisi olan Büyük Millet Meclisinin şahsiyeti maneviyesinde mündemiç bulunduğu dair 1 Teşrinisani 1338 (Kasım 1922) tarihli karar hilafında veya Türkiye Büyük Millet Meclisinin meşruiyetine isyanı mutazammın kavlen ve tahriren veya fiilen ankaştin (bilerek) muhalefet veya ifsadat ve neşriyatta bulunan kasan (kimseler) haini vatan addolunur.” Aydemir, Tek Adam, III, s. 85-86.

³⁰ Halk Fırkasının birkaç ay sonra duyurulacak olan 1923 tüzüğüne göre mebus adaylarını belirleme yetkisi; genel başkan, genel başkan vekili ve genel sekreterden oluşan Genel Başkanlık Divanına verilmiştir. 1927 seçimlerinden önce hazırlanan nizamnameyle birlikte ise bu hak tek başına parti başkanına devredilecektir.

tanınmış öteki illerde kaç kişi seçilecekse o kadar aday gösterilmiştir.”³¹ Bununla birlikte bu süreçte, Müdafaa-i Hukuk Grubunun karşısına rakip olarak çıkması beklenebilecek zümreler; İkinci Grup, bağımsızlar ve de eski İttihatçılardır. Buna rağmen her üç grup da seçimlere katılmama kararı almıştır. Söz konusu çevrelerin hangi nedenlerle seçimlere katılmadıkları hakkında çeşitlilik gösteren yorumlar mevcutsa da bunlardan en çok üzerinde durulan etken, barış müzakerelerinin devam etmekte olduğu bu dönemde kamuoyunda baskın şekilde gözlenen birliktelik isteği ve uzun yıllardır süregelen savaş döneminden bir an önce kurtulabilme özlemidir. Böyle olduğu halde, 15 Nisan’da kabul edilen Hıyanet-i Vataniye Kanunu değişikliğinin, özellikle eski İttihatçıların seçimlere katılmasını engellemeyi amaçladığı yönünde görüşler de bulunmaktadır. Öyle ki Ahmet Emin Yalman’ın aktardığına göre 11 Nisan tarihli Vatan gazetesinde, İttihat ve Terakki Fırkasının yeniden kurulması için hazırlıklar yapıldığı hakkında bir haber yapılmış, bu amaçla İttihatçılar tarafından bir fırka programı dahi hazırlanılmıştır.³² Bu minvaldeki haber ve söylentileri yanıtlama gereği duyan bu zümre, netice itibariyle seçimlere katılmayacaklarını açıklamışlardır: “20 Nisan 1923 tarihli Yeni Gün gazetesinde de İttihat ve Terakki’nin eski İaşe Nazırı Kemal Bey’in bir beyanatı yer almaktadır: ‘Ne ben, ne de rüfekayı mesaim Müdafaa-i Hukuk Cemiyetini müşkülata duçar edecek hiçbir hareket ve faaliyette bulunmayacağız. Harici düşmanlarımız, dahilde ihtilaf çıkacağını hiçbir zaman hatırlarına getirmesinler. Sulh masasının arkasında bütün millet yekpare ve yek vücuttur.’”³³

Haziran sonunda tamamlanan seçimlerde Birinci Gruptan mebus seçilip Halk Fırkasının kurulmasında rol oynayan Mütareke Döneminin bazı önemli isimleri bir süre sonra fırkadan ayrılıp Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasını kuracaklardır. Fakat bu dönemde söz konusu ayrılık henüz gerçekleşmemiş durumdadır. Dolayısıyla Kazım (Karabekir) Paşa, Ali Fuat (Cebesoy) Paşa, Rauf (Orbay) Bey gibi isimler 28 Haziran’daki seçimlere giden bu günlerde kurulmakta olan Halk Fırkası bünyesinde dirler. Diğer taraftan, bu isimleri fırkadan ayrılmaya iten sebeplerin nüveleri de aynı dönemde atılmıştır. Örneğin, Halk Fırkasının kuruluş süreciyle ilgili olarak Kazım Karabekir hatıratında şunları yazmaktadır: “6 Nisan’da istasyondaki Başvekalet ve kalemi mahsus binasında yeni intihap için umdeleri tespit ve hazırladık. Gazi riyasetinde bazı vekiller, Birinci Grup idare heyeti, doğu ve batı cephe kumandanları (Ben ve İsmet) bulunduk. Bu

³¹ Demirel, İktidarı, s. 22.

³² Yalman, Gördüklerim, II, s. 857. / Söz konusu parti programı iddiaları sonradan, İzmir Suikastı Davalarında yargılanan İttihatçıların karşısına çıkarılacaktır.

³³ Ömür Sezgin, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu*, Birey ve Toplum Yayıncılık, Ankara, 1984, s. 133.

umdeler arasında 1/Kasım/1922 kararı; yani hilafet Al Osman'da bulunması kaydı de değışmez bir düstur diye tavsif ve imzalandı...”³⁴ Kurulmakta olan yeni fırkayla ilgili nisan ayında yaşanan tartışmalardan bir diğeri ise fırkanın ismi nedeniyle yaşanmıştır. Çünkü bu dönemde halk sözcüğü; daha çok, yoksul kesimleri akla getirmektedir. Bu nedenle yeni fırkanın sol eğilimli bir fırka olup olmayacağı, Sovyet modeline geçiş yapıp yapılmayacağı endişeleri çeşitli tartışmaları beraberinde getirecektir. Buna karşın Halk Fırkasının esin kaynağı olan ‘halk’ kavramı büyük oranda, Ziya Gökalp’ in düşün sisteminde bulduğu karşılık biçimiyle benimsenmiştir.³⁵ Bunun da etkisiyle devam eden süreçteki gelişmeler gösterecektir ki Mustafa Kemal Paşa ideoloji ya da sınıf partisi değil, toplumdaki tüm kesimleri temsil eden/hegemonik bir fırka kurmak amacındadır.

Bu konuyla bağlantılı olarak İsmet İnönü şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “Parti teşkilinde, Atatürk herkesi Halk Partisinden telakki etmeye, öyle kabul ettirmeye çok mütemayil görünmüş ve bunu vakit vakit söylemiştir. O zamanlarda fazla bir tecrübemiz yok. İyi niyetle yürüyeceğine inanıyoruz. Ama işin tabiatında bulunan istidat, çok geçmeden kendini göstermiştir. Halk Partisinden zannolunan pek çok kalabalık, ayrılma günü geldiği vakit en evvel ayrılmışlardır.”³⁶ İsmet İnönü’nün aktarılan sözleri Halk Fırkasından ayrılıp TCF’ yi kuracak isimler için söylenmişse de politikanın tabiatında bulunan bu durum, esasında Halk Fırkasının kuruluş evresinde de mevcuttur. Öyle ki seçim kararı alınmasının öncelikli amacı Birinci Mecliste yer alan muhalif mebusları dışarıda tutabilmek olmuştur. Bu nedenle 1923 seçimleri, Halk Fırkasının olduğu kadar Tek-Parti sisteminin de temellerinin atıldığı seçimler olarak görülebilir. Bununla birlikte, konuya olayların akışı çerçevesinde bakıldığında konjonktürel koşulların da büyük ölçüde Birinci

³⁴ Karabekir, Paşaların, s. 126. / 1924 senesinin mart ayında hilafetin kaldırılacak olması, kasım ayında TCF’ nin kurulmasını hazırlayan başlıca fikir ayrılıklarından sayılabilir. Zira hilafet makamının Türk toplumunda karşılık bulduğu kökleşmiş etki, bu makamın her koşulda korunması gerektiği inancını barındırmıştır. Buna karşın Tek Parti Yönetimi, sosyolojik çekincelerden daha çok özellikle siyasi çekincelerle bu makamı ilga edecektir. Doğaldır ki bu inkılap, bahsedilen isimler ve toplumun önemli bir bölümü tarafından muhalefetle karşılaşacaktır. Yine de TCF kurucuları süreç boyunca ‘hilafetçi’ oldukları yönünde yapılan eleştirileri kabul etmemişlerdir ki bunun başlıca nedenlerinden biri de dönemin siyasi atmosferi ve ‘padişahçı’, ‘cumhuriyet aleyhtarı’ gibi ithamlara maruz bırakılma tehlikesidir.

³⁵ İmparatorluğun klasik döneminde başlayıp 19. yüzyıla değin uygulanan Millet Sistemi, din ve mezhep ayrımını esas tutmaktadır. Bu toplum yapısı Tanzimat’la beraber değışmeye başlamış, İkinci Meşrutiyet Dönemine gelindiğinde ‘tebaa’ kavramı yerine ‘ahali’ kavramı daha sık kullanılmaya başlanmıştır. Buradaki ahali, ümmet olmaktan vatandaş/halk olma aşamasına geçiş olarak görülebilir. Yine de kullanım itibarıyla ‘halk’, Halk Fırkasının kuruluş aşamasında yeni yeni yaygınlık kazanmakta olan bir kavramdır. Bu konuyla ilgili olarak bkz. Zafer Toprak, “Halk Fırkası’nın Kuruluş Evresi: ‘Halkçılık Programı’ ve 1923 Nizamnamesi”, *Toplumsal Tarih Dergisi* (Eylül 2011), No: 213, s. 20-29.

³⁶ İsmet İnönü, *Hatıralar*, 2. cilt, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1987, s. 194.

Grup/Mustafa Kemal Paşa lehinde seyrettiği belirtilebilir. Örneğin, seçim çalışmalarının sürdüğü günlerde İstanbul henüz işgal altındadır. Bu bağlamda, seçim çalışmaları kapsamında İstanbullulara bir beyanname yayınlayan Gazi, İstanbul halkından, düşmanı umutlandıracak oylar vermemeleri isteğinde bulunacaktır.³⁷

1.1.5.İkinci Meclis Döneminin Başlaması / Halk Fırkasının Kurulması

1923 seçimlerinin ikinci aşaması 28 Haziran'da tamamlandı. Ortaya çıkan sonuçlara göre Halk Fırkası, -henüz resmi olarak kurulmamış olsa da- meclisteki tek fırka konumuna erişmiştir. Zira artık, bağımsız olarak seçilen birkaç isim sayılmazsa Birinci Mecliste İkinci Gruptan olup yeni dönemde de meclise girebilen mebus mevcut değildir. Seçim sonuçlarına göre yalnızca İkinci Grup mebusları değil eski İttihatçılar da meclise girememişlerdir.³⁸ Bu sonuçların elde edilmesi, meclis yapısı bağlamında Mustafa Kemal Paşa tarafından oldukça önemsenen bir gerekliliğin yerine getirilmesi anlamına gelmektedir. Bu nedenle sonuçların, Gazi adına da kritik bir siyasi başarı olduğu belirtilebilir. Zira bu başarı sayesinde; Lozan görüşmelerinin neticelendirilmesi, Halk Fırkası nizamnamesinin hazırlanıp fırkanın kuruluşunun tamamlanması, Cumhuriyetin ilan edilmesi gibi meseleler için gerek duyulan meclis çoğunluğu/bütünlüğü sağlanabilmiştir. Bu konuyla bağlantılı olarak Ahmet Demirel şunları aktarmaktadır: “Fırkanın aday listeleri oluşturulurken seçim bölgelerinin çoğunda, seçilecek milletvekili sayısı kadar aday gösterilmiş ve bu kişilerin tümünün milletvekili olması sağlanmıştır... az sayıdaki seçim çevresinde adaylar kendi aralarında yarışmışlardır. 1923 seçimi Halk Fırkası adaylarının kesin zaferiyle sonuçlanırken, sadece Gümüşhane’de Zeki (Kadirbeyoğlu) Bey, Eskişehir’de Emin (Sazak) Bey Halk Fırkası adaylarını geride bırakarak, bağımsız olarak seçilmeyi başarmışlardır.”³⁹

Seçimlerin ardından, Lozan’da barış şartlarının belirlendiği haberi Ankara’ya 24 Temmuz gecesi ulaşmıştır. Ertesi sabah Vekiller Heyeti Reisi Rauf Bey ve İkinci Reis Ali Fuat Paşa Çankaya’ya geleceklerdir. Burada Mustafa Kemal Paşa ve hükümetten söz konusu iki isim alınan haberin mutluluğunu paylaşmışlar, hemen ardından başlamak üzere olan yeni dönem hakkında konuşmuşlardır. Bu görüşmede Rauf Bey, Lozan Görüşmeleri sırasında yaşadıkları anlaşmazlıklar nedeniyle yeni

³⁷ Tunçay, Tek-Parti Yönetimi, s. 54-55.

³⁸ Bu konuda Mete Tunçay’dan alıntıyla şu hatırlatma yapılabilir: “...gerek A-RMCH’ nin gerekse ilk TBMM’nin üyelerinin büyük çoğunluğu İttihatçıydı ve İttihatçı jargonunda ‘Cemiyet’ parti demekti; parti meclis grubuna ise fırka deniyordu.” Tek-Parti Yönetimi, s. 42. / Bu konuda tipik bir örnek olarak Celal Bayar gösterilebilir. Dolayısıyla yeni dönemde, İttihatçı bir geçmişe sahip olmak değil, İttihatçılık görüşlerine ve ülkülerine bağlı kalmayı sürdürmek sorun teşkil etmiştir.

³⁹ Demirel, İktidarı, s. 35.

dönemde İsmet Paşa ile çalışmak istemediğini, bu nedenle istifa edeceğini belirtmiş, Gazi'nin aksi yöndeki ikna denemelerine karşın bu istek doğrultusunda kararlı ve ısrarcı görünmeyi sürdürmüştür. Bu karar nedeniyle Rauf Bey 4 Ağustos'ta Ankara'dan ayrılacaktır. Lozan Heyeti ise meclisin açıldığı gün olan 2 Ağustos 1923'te İstanbul'a gelecek, 13 Ağustos'ta Ankara'ya ulaşacaktır.

Bu sırada Müdafaa-i Hukuk Grubu, meclisin açılması sonrasındaki ilk toplantısını 7 Ağustos'ta gerçekleştirmiş, böylece, resmen kurulmakta olan Halk Fırkasının kuruluşu için gereken son çalışmaların yapılmasına başlanılmıştır. Bu kapsamda toplantıda, fırka nizamnamesinin (tüzüğünün) son şekline getirilmesine karar verilmiş, bu amaçla 9 Ağustos'ta ikinci bir toplantı gerçekleştirilerek nizamnamenin taslağı oluşturulmuştur. (Nizamnamenin tamamlanabilmesi amacıyla yapılan grup toplantılarına 9 Eylül tarihli toplantıya değin aralıklarla devam edilecektir.) Yeni siyasi fırkanın kurulması için özetlenen çalışmalar sürerken diğer yandan TBMM'nin yeni dönemi 2 Ağustos 1923'te açılmış, bu tarihte yapılan ilk toplantıyla birlikte meclis görüşmelerine başlanılmıştır. Yeni mecliste 50 Bin değil 20 Bin nüfusa karşılık bir mebus seçilmiş olduğundan daha fazla sayıda mebus yer almıştır. Meclisteki mebus dağılımı, seçilen toplam 270 mebusun bağımsız olarak seçilen birkaçı dışında bütünüyle Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti/Halk Fırkası üyelerinden oluşacak şekildedir. Diğer taraftan, meclisin açıldığı gün Rauf Bey'in istifa etmiş olması nedeniyle kendisinin yerine yeni bir İcra Vekilleri Reisi ile bu reisle birlikte çalışacak olan heyetin seçilmesi gereği ortaya çıkmış durumdadır. Bu sırada bir yandan da, meclisin açıldığı günden itibaren Lozan Barış Antlaşması müzakere edilmeye başlanılacaktır. (TBMM, Lozan Barış Antlaşmasını, zaman zaman şiddetli tartışmaların yaşandığı 23 Ağustos 1923 tarihli toplantı neticesinde onaylamıştır.) Şevket Süreyya Aydemir, incelenmekte olan süreçle ilgili olarak şunları aktarmaktadır: “9 Ağustos'ta yapılan Halk Partisi toplantısında Riyaset Divanı ve Vekiller Heyeti adayları kararlaştırıldı. Gazi ittifakla reisliğe aday gösterildi. Ali Fuat Paşa ikinci reislik için uygun görüldü. Vekiller Heyeti Reisliğine de Fethi (Okyar) Beyle, Kazım (Karabekir) Paşadan biri gelecekti. Paşa, ordu hizmetini tercih edince Fethi Bey başvekillik için seçildi.”⁴⁰ Meclis Reisi (Devlet Başkanı) olarak Mustafa Kemal Paşa seçildikten birkaç gün sonra, 14 Ağustos tarihinde İcra Vekilleri Heyeti'nin yeni üyeleri belirlendi. Buna göre heyetin reisliğine Fethi (Okyar) Bey seçilmiştir.

⁴⁰ Aydemir, Tek Adam, III, s. 90.

Bu sırada, Halk Fırkasının resmi kuruluşunu tamamlayabilmek için yapılan çalışmalara da devam edilmiş, bu doğrultuda 17 Ağustos'ta Müdafaa-i Hukuk Grubu yeniden toplanmış, burada, fırka nizamnamesini hazırlama göreviyle yeni bir encümen oluşturulmasına karar verilmiştir. Belirlenen komisyonun çalışmaları neticesinde tamamlanan Halk Fırkasının ilk nizamnamesi 9 Eylül'deki fırka toplantısında kabul edildikten sonra Dahiliye Vekaletine teslim edilmiştir. Bu nedenle Halk Fırkasının kuruluş tarihi 9 Eylül 1923 olarak kabul edilmektedir. Halk fırkasının izleyeceği yol ve dayandırıldığı fikirler bağlamında bazı ipuçları vermekte olan bu ilk nizamname, 1927 yılına dek kullanılacaktır. Nizamnameye göre, her ne kadar uygulanamayacaksa da fırka kongresinin her yıl toplanmasına karar verilmiştir. Diğer taraftan nizamname, sonraki yıllarda Tek Parti yönetimiyle ilgili yapılacak eleştiri konularının yer aldığı ilk metinlerden olması yönüyle de değerlendirilebilir. Bu bağlamda 1923 Nizamnamesinin ilk maddesi, firkanın halk egemenliği, çağdaşlaşma ve hukuk devleti esaslarına bağlı olduğunu açıklamakta, ikinci maddede sınıfsız bir halkın fırkası olarak toplumsal hayatta ortaya çıkabilecek her türlü ayrıcalığa karşı olunacağı belirtilmektedir.⁴¹ Nizamname, toplamda 106 madde ve 1 ekten oluşmaktadır. Buna karşın bu tarihte henüz, kapsamlı bir parti programı hazırlanmamıştır. Böyle olduğu halde firkanın temel prensiplerini açıklaması bakımından tüzüğün özellikle ilk üç maddesi incelenebilir. Buna göre, Halk Fırkası nizamnamesinin birinci maddesinde; milli hakimiyetin halk tarafından ve halk için icrasına fırka olarak rehberlik edileceği yazmaktadır. Aynı maddede ayrıca, hukukun her şeyin üzerinde bir yetkeye kavuşturulması için çalışılacağına yer verilmiştir. İkinci madde; *“Halk Fırkası nazarında halk mefhumu, herhangi bir sınıfa münhasır değildir.”* cümlesiyle başlamaktadır. Devamında, kanun önünde bütün fertlerin eşitlik esasıyla yer alacağı belirtilmektedir. Üçüncü maddede, Halk Fırkasına her Türk'ün veya Türk tabiiyet ve harsını kabul eden herkesin dahil olabileceği açıklanmıştır. Nizamnamede yer alan sonraki maddeler ise partinin iç işleyişiyle ilgilidir.⁴²

Diğer taraftan, Halk Fırkası kuruluş dilekçesinin Dahiliye Vekaletine teslim edildiği 9 Eylül tarihi İzmir'in kurtuluş tarihidir.⁴³ Benzer bir amaçla Halk Fırkasının

⁴¹ Bu konuyla ilgili olarak bkz. Tunçay, Tek-Parti Yönetimi, s. 58.

⁴² Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi, (Çevrimiçi), https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/bitstream/handle/11543/882/198104003_1923%20.pdf?sequence=1&isAllowed=y, 16 Şubat 2023.

⁴³ Halk Fırkasının kuruluş dilekçesi için bkz. Aydemir, Tek Adam, III, s. 91.

ilk kongresi ise Sivas Kongresi olarak kabul edilmiştir. Bu semboller esasen, Halk Fırkası ile vatanın kurtuluşunun özdeşliğini gösterebilmek amacıyla alınmış kararlar olarak değerlendirilebilir. Zira böylelikle, Halk Fırkasının ülkedeki tüm sınıfları temsil ettiği görüşü en meşru biçimde, söz konusu kurtarıcı rolü üzerine inşa edilebilmiştir. Buradan hareketle, Tek-Parti Yönetiminin dayandırılacağı düşünsel meşruiyet dayanakları da saptanabilir. Bu esaslar; “Vatanı Halk Fırkası kurtarmıştır” ve “Halk Fırkası bir sınıf partisi olmayıp ülkedeki tüm kesimleri tek başına temsil etmektedir” cümleleriyle tespit edilebilecektir. Bu düşünüş biçimi, Tek-Parti Döneminin beslendiği temel görüşler olması bakımından dönem boyunca yaşanan olayları incelerken dikkate alınabilir. Diğer yandan, Nizamnamenin kabul edilmesinin ardından Halk Fırkası grubu, Umumi Reisliğe seçilen Mustafa Kemal Paşa başkanlığında 11 Eylül’ de toplanmıştır. Bu toplantıda fırkadaki görev dağılımı gerçekleştirilecektir. Buna göre, Fırka Grup Reisliğine Fethi (Okyar) Bey, Umumi Katıplığe Recep (Peker) Bey seçilmişlerdir.⁴⁴ Bir süre sonra, cumhuriyet idaresine geçilip Gazi’nin reisicumhur seçilmesinin ardından fırkanın genel başkanlığını bir süreliğine İsmet (İnönü) Paşa yürütmeye başlayacaktır. İsmet İnönü, mevcut durumu ise şu sözlerle açıklamaktadır: “9 Eylül’de Halk Partisi resmen kuruldu. Atatürk Parti Başkanı olarak partinin teşekkülünü takip ediyor ve onu intizama koymaya çalışıyordu. Klasik anlayışa ve umumi telakkiye göre, Atatürk’ ün hem devlet başkanı hem parti başkanı olarak çalışması, yadırganacak bir konu farz olunabilir. Ama bizde o zaman böyle bir yadırgama yoktu.”⁴⁵

Siyasi fırkanın kurulmasıyla birlikte yeni devletin kurulması süreci de böylelikle başlamış oldu. Bu doğrultuda atılan önemli adımlardan biri, ekim ayının on üçüncü gününde Ankara’nın başkent ilan edilmesidir.⁴⁶ Ancak bu kararın verilmesi öncesinde bu konuda belirleyici bir başka olay daha yaşanmıştır ki bu olay, İstanbul’un işgalci güçlerden teslim alınmaya başlanmasıdır. Buna göre, 2 Ekim akşamı işgal kuvvetleri şehri terk etmişler, 6 Ekim’de ise Türk kuvvetleri şehre giriş yapmışlardır. Esasında bu olaydan tam bir yıl önce 6 Ekim 1922’de, Refet (Bele) Paşa ve beraberindeki askeri birlikler Ankara’yı temsilen İstanbul’a giriş yapmışlardı. Ancak bu kez, Şükrü Naili (Gökberk) Paşa komutasındaki kuvvetler tarafından şehir tamamen

⁴⁴ Fırkada görevlendirilen diğer isimler için bkz. Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*, 2. cilt, Temel Yayınları, İstanbul, 2002, s. 26-27.

⁴⁵ İnönü, *Hatıralar*, II, s. 194.

⁴⁶ Ankara’nın başkent ilan edilmesi süreciyle ilgili olarak bkz. İnönü, *Hatıralar*, II, s. 163-170. Aynı hatıratın ekler bölümünde Ankara’nın başkent yapılması için meclise sunulan önerge de yer almaktadır.

teslim alınmıştır. İstanbul'un fiili işgalinin sonlanması böylece, devletin başkentinin belirlenmesi konusunu gündeme getirmiş, Ankara'nın başkent ilan edilmesi açısından süreci hızlandırıcı bir etkiye bulunmuştur. Zira İstanbul'un teslim alınması, o günlerin en çok konuşulan konularından olarak imparatorluk başkentinin geleceğiyle ilgili merakları artırmıştır. Dolayısıyla başkent belirlenme tarihi, İstanbul'un teslim alınmasıyla bağlantılı olarak da düşünülebilir. 13 Ekim 1923 tarihinde Ankara'nın başkent ilan edilmesi, birden fazla gerekçesi olan bir karardır. Stratejik ve politik gerekçelerin yanı sıra, o günlerde 25 Bin civarında nüfusa sahip olduğu düşünülen Ankara'nın başkent olarak seçilmesini, Cevat Abbas Gürer'in ifadeleriyle Mustafa Kemal Paşa şu sözlerle açıklamıştır: "...Ankara'nın hükümet merkezi olmak için saydığımız meziyetleri beni iknaya yetmez. Ben Ankara'yı hükümet merkezi yapmakla büsbütün başka bir hedef göttüm. Türkün, imkansız imkanı hale getiren kudretini, dünyaya bir kere daha tekrar etmek istedim. Bir gün gelecek; şu çorak tarlalar, yeşil ağaçların çevirdiği villaların arasından uzanan yeşil sahalara, asfaltlarla bezenek. Hem bunu hepimiz göreceğiz. O kadar yakında olacak."⁴⁷ Diğer taraftan bu karar, imparatorluğun idari ve düşünsel geleneklerinden kopulacağının ilk göstergelerinden sayılabilir. Ankara'nın başkent olarak seçilmesinin üzerinde az durulan bir başka nedeni ise Kılıç Ali'nin aktardığına göre; boğazların statüsünün Lozan Antlaşmasında Türkiye'nin bağımsızlığına aykırı olacak şekilde neticelenmesinden kaynaklanmıştır. Zira bu anlaşmaya göre, ticaret gemileri barış zamanlarında ve Türkiye'nin tarafsız kaldığı savaş zamanlarında serbest olarak boğazlardan geçebileceklerdir. Bundan daha önemlisi ise boğazların statüsüyle ilgili konuları denetlemek amacıyla Milletler Cemiyeti gözetiminde bir Boğazlar Komisyonunun kurulacak olmasıdır.⁴⁸ Dolayısıyla bu sebep nedeniyle de İstanbul'un başkent yapılamayacağı o günlerin konuşulan konularından olmuştur.⁴⁹

Başkent belirlenmesinden iki hafta sonra cumhuriyet ilan edilmiş, böylelikle yeni devletin siyasi rejimine belirginlik kazandırılmıştır. Böylece Halk Fırkasının kuruluş süreci tamamlanmış, Tek Parti Dönemi başlamıştır. İzleyen günlerde Halk Fırkası açısından yapılan yenilik ise, kendisi reisicumhur olduğu için Mustafa Kemal Paşa'nın 19 Kasım'da fırkanın başkan vekilliğine İsmet Paşayı görevlendirmesi olayıdır. Bu kararın ertesi günü İsmet Paşa, ARMHC şubelerine gönderdiği genelgeyle

⁴⁷ Cevat Abbas Gürer, *Cepheden Meclise Büyük Önder ile 24 Yıl*, der., Turgut Gürer, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2006, s. 359.

⁴⁸ Boğazların açıklanan statüsü daha sonra, 1936 Montreux Sözleşmesi ile Türkiye lehine olacak şekilde değiştirilmiştir.

⁴⁹ Kılıç Ali'nin Anıları, s. 213.

ülkede ki bütün şubelerin Halk Fırkasına katıldığını ilan edecektir: “Hükümetin kurulmasından sonra Cumhurbaşkanlığının parti başkanlığı ile birlikte yürütölmesinin uygun olmadığı kanaatiyle Mustafa Kemal Halk Partisi başkanlığını vekaleten İsmet İnönü’ye bırakmıştı (19 Kasım).”⁵⁰ Bu noktada, cumhuriyetin nasıl bir süreç sonucunda ilan edildiğini, devamında hangi gelişmelerin yaşandığını incelemeye başlayabiliriz.

⁵⁰ Turan, Türk Devrim, III, s. 38.

1.2.CUMHURİYETİN İLAN EDİLMESİ

Tek Parti Dönemi'nde gerçekleştirilen inkılapların büyük bölümü, kısmen Tanzimat döneminden itibaren, büyük oranda ise II. Meşrutiyet döneminden itibaren tartışılabilen reform hareketlerinin uzantısı olarak kabul edilebilir. Bununla birlikte, bir yönetim biçimi olarak cumhuriyet fikrinin son dönem Osmanlı devrinde destekçisi olup olmadığı sorusu belirgin bir cevaba sahip değildir. Bunun bir sonucu olarak hatırat yazarları konuyla ilgili farklı görüşler ifade etmişlerdir. Bu nedenle Türkiye'yi cumhuriyet idaresine götüren tarihsel süreç, Mütareke Devri ve Birinci Meclis'te yaşanan gelişmelerden başlanarak incelenebilecektir. Bu minvalde, Halk Fırkasının kuruluş sürecinde olduğu gibi cumhuriyetin ilan edilmesi aşamasında da merkezi kavramlar olarak “halk” ve “hakimiyet-i milliye” mefhumları üzerinde durulacaktır.

1.2.1.Cumhuriyet Fikrinin Temellendirilmesi / Birinci TBMM Dönemi

“Hakimiyet-i Milliye” ya da “İrade-i Milliye” şeklinde Mütareke Devrinin somutluk kazanmış bir hedefine dönüşen ‘halk ve halkçılık’ fikirlerinin Türkiye'deki temelleri 1908 sonrasında atılmıştır. Öyle ki II. Meşrutiyet Dönemi'nde bu fikir, yalnızca reform destekçileri tarafından değil muhafazakâr ve diğer muhaliflerin de sahiplendiği bir kavram/ilke olarak kullanılmıştır. Hürriyet ve demokrasi olgularının tüm politika yapıcılar tarafından benimsendiği Meşrutiyet sürecinde İttihat ve Terakki Fırkasına muhalif olarak konumlanmış fırka, ‘Hürriyet ve İtilaf’ adını taşımaktadır.¹ Dolayısıyla ilk kez bu dönemden itibaren “hürriyet” ve “İrade-i Milliye” kavramları üzerinden siyasi ayrışmalar yaşanmamış; bu iki fikir, farklı siyasi görüşleri savunan kesimlerin üzerinde ortaklık kurabildikleri ilkeler olarak savunulmuşlardır. Bu konuda Ömür Sezgin şu bilgileri vermektedir: “İttihat Terakki'nin baskıcı yönetimi karşısında, hakimiyet-i milliye kavramına sahip çıkanlar, ‘muhafazakâr’ grupların temsilcileri olmuştur. Hürriyet ve İtilaf Fırkasına kurucu sıfatıyla katılan Mutedil Hürriyetperveran Fırkasının ve Ahali Fırkasının programlarının ilk sözcüğü hakimiyet-i milliyedir.”²

Hakimiyet-i Milliye ilkesine dayalı yönetim anlayışı, Tanzimat Dönemi'nden itibaren tartışılan siyasal yenileşme hareketleri açısından yeni bir aşamadır. Zira süreç boyunca Osmanlıcılık ve İslamcılık fikirlerinin ayrışmaları ve uzlaşmaları üzerinden

¹ Hürriyet ve İtilaf Fırkası; hürriyetçiliği, meşruti yönetim sistemini ve hakimiyet-i milliye prensibini savunmaktadır. II. Meşrutiyet Dönemi'nden itibaren ülkedeki farklı gruplar tarafından yüceltilen bir kavram olarak Hakimiyet-i Milliye, Millî Mücadele dönemine gelindiğinde ülkedeki farklı siyasal hareketlerin uzlaştığı nokta olmayı sürdürecektir.

² Sezgin, Türk Kurtuluş, s. 15.

gelişen siyasal fikir hareketleri, II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi sonrasında yeni bir aşamaya geçebilmiştir. Türkiye'deki reformcuların geldikleri bu yeni seviyeyi Ahmet Hamdi Başar şu sözlerle değerlendirmektedir: "Tanzimat'a karşı devrimciler dini ve şeriatı savunuyorlardı ama padişahın istibdadına karşı yeni kuşaktan Jön Türklerde bir başka akım doğdu: Hürriyetçilik ve demokrasi akımı. Onlar meşruti idare istiyorlardı. Padişahın idaresi yerine halkın idaresi hâkim olmalıydı. Eğer bu olursa her davamız çözümlenmiş olacaktı. Nihayet bu akım, 1908 meşrutiyet inkılabını doğurdu..."³

Mondros Mütarekesi imzalandığında ülkedeki düşünsel atmosfer yaşanan son on yılın etkisiyle önemli dönüşümler geçirmiş durumdadır. Buna rağmen, İmparatorluğun son yıllarında etkinlik göstermiş reformcuların önemli bölümünün savundukları siyasal rejim, saltanata bağlı meşruti yönetim fikri olmayı sürdürmüştür. Bu nedenle 23 Nisan 1920'de Ankara'da çalışmalara başlayan Büyük Millet Meclisinin benimsediği yönetim sistemi saltanata bağlı meşrutiyet rejimidir. Bununla bağlantılı olarak, Mütareke Devri'nin görünürdeki iki ana gayesinden biri, saltanat ve hilafet makamının içinde bulunduğu zor koşullardan kurtarılması olacaktır.⁴ Şevket Süreyya Aydemir, aktarılan duruma ilişkin olarak şu sözleri ifade etmektedir: "...yeni idare fiilen bir devlet gibi kurulduğu halde, hukuken geçici bir nitelik taşıyordu. Çünkü hem bir Teşkilâtı Esasiye Kanunu (Anayasa) yoktu, hem de 5 Eylül 1920'de çıkarılan 'Nisab-ı Müzakere Kanunu'nun birinci maddesi bu geçicilik vasfını perçinliyordu. Bu madde şudur: 'Madde 1- Büyük Millet Meclisi, Hilafet ve saltanatın, vatan ve milletin istihlasına (kurtuluşuna) kadar aşağıdaki şartlar içinde, müstemirren inikat eder (devamlı olarak içtima halinde sayılır)'."⁵

Mütareke Devri boyunca yürütülen Millî Mücadele, Anadolu'nun bölünmemesini hedefleyen bütünleşik bir harekettir. Söz konusu bütünleşik yapıyı oluşturan öğelerin önemli bir bölümünü muhafazakâr düşüncüyü temsil eden kesimlerin oluşturduğu belirtilebilir. Zira başlayan yeni dönemde I. Dünya Savaşı yenilgisinin sorumlusu olarak İttihat Terakki Fırkası görülmüş, bunun sonucunda da 1908 sonrasında zayıflamaya başlayan ve padişah otoritesinin varlığını önemseyen

³ *Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları*, 1. cilt, haz., Murat Koraltürk, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007, s. 727.

⁴ Millî Mücadele yıllarının görünürdeki birleştirici iki hedefi; ulusal bağımsızlığı kazanabilmek ve böylece saltanat ve hilafet makamını koruyabilmektir. Çünkü bu dönemde işgal edilmiş bulunan İstanbul'daki padişah, müttefiklerin elinde hapis durumundadır. Fakat süreç içerisinde hanedanın, kendi varlığını sürdürebilmek amacıyla Anadolu hareketine karşı suçlayıcı bir konum alması ve bu hareketin lideri Mustafa Kemal Paşa'yı 11 Mayıs 1920'de gıyaben idama mahkûm etmesi, kamuoyunun mevcut padişah-halifeye karşıt tutum takınmasına neden olacaktır. Buna rağmen söz konusu karşıt tutum, padişahlık-halifelik makamına değil, bu makamı temsil eden şahıslara yöneliktir.

⁵ Aydemir, Tek Adam, III, s. 139.

geleneksel yapı yeniden güç kazanmaya başlamıştır. Anadolu'daki bütünlüğün korunması amacıyla (Misak-ı Milli), birlikte hareket eden grupların arasında siyasi düşünce açısından ise gevşek bir ittifak bulunmaktadır. Bu nedenle Mütareke Dönemi bir yönüyle, siyasi iktidarı elde edebilme mücadelesi biçiminde gelişim gösterecektir. Bu mücadelede Mustafa Kemal Paşa ve onun etrafında şekillenmekte olan yapı ülkedeki reformcu kanadı bünyesinde barındırmaktadır. Karşılarındaki hâkim grup ise Millî Mücadelenin, meşruti monarşinin devam etmesi sonucuyla tamamlanmasını amaçlamaktadır.

Değınilen ayrışmaya karşı, “Misak-ı Milli” doğrultusunda, esasında farklı fikirleri savunuyor olsalar da Millî Mücadele dönemi boyunca birlikte hareket eden kesimleri uzlaştıran tek unsur ortak bir hedefe sahip olunması değildir. Buna ek olarak, toplumu/meclisi oluşturan tüm gruplar, bir arada hareket etmelerini mümkün kılan ortak bir ilkeye de sahiplerdir: “Hakimiyet-i Milliye”. Bu ilkeyle bağlantılı olarak, henüz 22 Haziran 1919 gibi erken bir tarihte yayınlanan Amasya Tamiminde, hükümet merkezi olan İstanbul'un İtilaf Devletleri denetimi altında tutulduğu, hükümetin millete karşı sorumlu davranabilme olanağı bulunmadığı, bu nedenlerle milleti ancak yine kendisinin kurtarabileceği ifade edilmektedir.⁶ Bu düşüncenin toplumda bulunduğu güçlü karşılık neticesinde Birinci Büyük Millet Meclisi, “Halkçılık” düşüncesi üzerine inşa edilmiştir. Bu düşüncenin, meclisin merkezinde yer alan bir fikir olduğunu Mustafa Kemal Paşa 1920 yazında yine mecliste yaptığı konuşma ile açıklamaktadır: “Zannederim bugünkü mevcudiyetimizin mahiyeti asliyesi, milletin temayülü umumiyesini ispat etmiştir, o da halkçılıktır ve halk hükümetidir. Hükümetlerin halkın eline geçmesidir.”⁷ Halkçılık konusuyla ilgili iki problemle karşılaşıldığı söylenebilir. İlk olarak halkçılık kavramı, farklı kesimlerce farklı şekillerde açıklanmış/yorumlanmışır. Çözümüne kavuşturulması gereken daha somut mesele ise halkın ne şekilde temsil edileceğinin saptanabilmesidir. Bu konuyla ilgili olarak ilkin Heyet-i Temsiliye oluşturulmuş, 23 Nisan 1920'den itibaren ise en yetkili temsil mercii olarak TBMM belirlenmiştir.⁸

⁶ Atatürk, Nutuk, s. 50.

⁷ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev., Metin Kıratlı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993, s. 256.

⁸ Kurulduğu günden itibaren TBMM, halkın tek gerçek temsilcisi olduğu inancıyla hareket etmiştir. Bu bağlamda; İstanbul Hükümetinin 16 Mart 1920 sonrasında aldığı hiçbir karar, yaptığı hiçbir anlaşma geçerli kabul edilmeyecektir. Bu durumun bir gereği olarak 10 Ağustos 1920 tarihinde imzalanan Sevres Antlaşması, Ankara'daki meclis tarafından şiddetli biçimde tenkit edilerek hükümsüz sayılmışır. Diğer taraftan TBMM, Mütareke Dönemi boyunca hukuki açıdan

Mütareke Dönemi'nin ilk temsil heyeti/hükümeti Erzurum Kongresi'nde seçilen ve dokuz kişiden oluşan "Heyet-i Temsiliye" dir. Millî Mücadele'yi BMM açılana değin bu fiili hükümet yürütmüştür. Söz konusu yürütme görevi, meclisin açıldığı günü takip eden 24 Nisan 1920 tarihinden itibaren "İcra Vekilleri Heyeti" adıyla ve güçler birliği ilkesi ile çalışacak olan yeni heyete/hükümete devredilecektir. Bu aşamada da hakimiyetin millete dayandırılması ilkesi korunmuş, İcra Vekilleri Heyeti'nin yalnızca meclise karşı sorumlu olduğu kabul edilmiştir. Ancak bu sırada, zaruri bir çelişik durum olarak, mücadelenin padişah/hilafet makamının kurtarılması amacıyla yapıldığı anlayışı sürdürülmüştür.

Halkın ne şekilde temsil edileceği konusu açısından TBMM'nin aldığı ilk karar, 2 Mayıs 1920'de kabul edilen "Büyük Millet Meclisi İcra Vekillerinin Suret-i İntihabına Dair Kanun" dur. Dört maddeden oluşan kanuna göre İcra Vekilleri Heyeti; on bir üyeden oluşacak, vekil olarak seçilecek her bir mebus, meclis tarafından ayrı ayrı oylanarak mutlak çoğunluk şartı ile belirlenecektir. Kanuna göre Meclis Başkanı, aynı zamanda İcra Vekilleri Heyeti'nin de başkanıdır.⁹ İçeriği özetlenen biçimde olan İcra Vekilleri İntihabı Kanunu, süreç boyunca uygulanma esnasında aksaklık ve tıkanıklıklarla karşılaşmıştır. Yaşanacak olan tıkanıklığın görünürdeki nedeni her bir vekilin meclis tarafından ayrı ayrı seçilmesi usulünden kaynaklanmaktadır.¹⁰ Fakat temsil sorununa neden olan birincil etken, meclisi oluşturan mebusların birbirleriyle esaslı farklılıklara dayanan siyasi/toplumsal görüşlere sahip olmalarından kaynaklanmaktadır.

Halkın temsili konusunda yaşanan anlaşmazlıklar hukuki ve nihai olarak ancak, 1923 Ekim'inde Cumhuriyet'in ilan edilmesi ile çözümlenebilmiştir. Bu tarihe kadar konunun sürüncemede kalmasının nedenlerini mevcut meclisin iç yapısını inceleyerek açıklayabiliriz. Buna göre Birinci Meclis, her şeyden önce bir uzlaş meclisidir. Söz konusu uzlaşma, Batı ekseninde gerçekleştirilmesi istenen köklü reformlara destek veren toplumsal yapı ile Osmanlı devlet geleneği doğrultusunda

uluslararası alanda kabul görmek adına adımlar atmış, böylelikle halkın tek temsil mercii olma durumunu uluslararası düzleme taşımaya gayret etmiştir.

⁹ Türkiye Büyük Millet Meclisi, Kabulünün 100. Yılında 1921 Teşkilatı Esasiye Kanunu Belgeler, Ankara, 2021, (Çevrimiçi), https://www5.tbmm.gov.tr/pdf/TESKILATI_ESASIYE.pdf, s. 3, 26 Haziran 2024.

¹⁰ Aksaklık yaşanan işleyişe çözüm bulabilmek amacıyla ilk olarak, kanunun ikinci maddesi 4 Kasım 1920 tarihinde şu şekilde değiştirilmiştir: "Madde 2- İcra Vekilleri, Büyük Millet Meclisi Reisinin Meclis azaları arasından göstereceği namzetler arasından mutlak çoğunlukla seçilir." Ahmet Demirel, *Tek Partinin Yükselişi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 43.

hareket ederek reform hareketlerine koşullu, aşamalı ve sınırlı biçimde destek veren toplumsal yapı arasında gerçekleştirilmiştir. Birinci grubun bir önceki temsilcisi İttihat ve Terakki Fırkası, I. Dünya Savaşı boyunca siyasal iktidarı elinde bulundurmuş, savaş sonunda, alınan mağlubiyetten sorumlu tutularak yönetme erkini terk etmek zorunda bırakılmıştır.¹¹

Böylece yeni dönemde, düşünsel ve toplumsal açıdan ikinci grubun güç kazanmasını sağlayacak bir ortam ortaya çıkmıştır. Bu grup, İslam ideolojisini hâkim yönetsel unsur haline getirerek halife/sultanın etrafında kurulacak olan bir idare mekanizmasını (meşruti monarşi) gerçekleştirmeyi amaçlamaktadır. Savaş sonrası dönemde bu düşünceyi savunanlar, yaşanan gelişmelerin bir neticesi olarak daha güçlü ve avantajlı durumdadırlar.¹² Zira savaşta alınan yenilgi, yönetimde son on yıldır sembolik rol oynayan sultanın yeniden merkezi bir konumda yer alması gerektiği inancını perçinlemiştir. Ancak bu kez de, halife/sultanın yaşamakta olduğu İstanbul'un İtilaf Devletleri tarafından denetim/işgal altında tutulması nedeniyle ki bu hedefin uygulamaya geçirilmesi ertelenmek zorundadır. Söz konusu denetim/işgal durumu, siyasi ve hukuki açıdan iktidar boşluğu yaratmıştır ki bu boşluk sayesinde Millî Mücadele hareketi meşruiyet kazanabilecektir. Böylece, ülkenin geleceği adına farklı siyasi tasavvurlara sahip, yukarıda değinilen iki toplumsal yapı Mütareke Dönemi'nin geçici ortakları haline dönüşeceklerdir.

Yazılı olmayan uzlaşmanın mahiyeti gereğince reformcular, muhafazakâr yapının dinsel ideolojisini Mütareke dönemi boyunca benimsemiş göründüler. Buna karşılık olarak diğer grup, işgal altındaki halife/sultanın etrafında değil "geçici" olarak Ankara'daki meclis çatısı altında birleşmeyi kabul etmiştir. Dönem boyunca "Misak-ı

¹¹ Birinci Dünya Savaşı yenilgisi nedeniyle İttihat ve Terakki Fırkası kendisini ilga etmiş olsa da bu firkanın faaliyetleri bir süre daha devam etti. Önce Teceddüt Fırkası adı ile yeniden kurulmak istenmiş, bu girişim başarısız olunca sivil örgütlenmeler yoluyla hareket edilmiştir. Öyle ki bu fırka mensupları, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin kurulmasında başat fakat gizli bir faktör olarak rol oynamışlardır. Böyle olduğu halde Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin çalışma ve işleyiş prensipleri bilinçli olarak İttihatçı çizgiden uzak tutulacaktır. İttihat Terakki Fırkası ve bu firkanın idealleri/yöntemleri doğrultusunda hareket eden isimler ancak, İzmir Suikastı Davaları neticesinde sindirileceklerdir.

¹² Batı eksenli reformları destekleyen yapı, savaş sonrası dönemde öne atılma cesaretini yitirmiş görünmektedir. Çünkü İttihatçıların da uygulamayı planladıkları Batılılaşma reformları, bu firkanın savaştan yenilgi ile ayrılması nedeniyle ister istemez açıktan savunulamaz durumdadır. Buna rağmen "Batıcı" fikirlerin toplumsal yapıda bulduğu karşılık varlığını korumaktadır. Bu nedenle başlamakta olan yeni dönemde devlet aygıtının geleceğini belirleyebilmek adına Batılılaşma savunucuları ile muhafazakâr gruplar arasında yaşanacak olan açık çatışma kaçınılmaz olmuştur.

Millî” ortak hedefiyle hareket eden Millî Mücadele oluşumunun görünürde tüm kesimler tarafından benimsenen iki somut gayesi bulunmaktadır: Milli bağımsızlığı kazanabilmek ve Hilafet/Saltanat makamını içinde bulunduğu esaretten kurtarabilmek. İlkel olarak yine her iki grup tarafından da savunulan düşünce ise Hakimiyet-i Milliye/İrade-i Milliye prensibidir. Dolayısıyla bu prensip, taraflardan birinin diğerine vermiş olduğu bir ödün değil, aksine dönem boyunca en sık vurgulanan ifade olarak müştereken savunulan bir ilkedir.¹³

İçeriği özetlenen uzlaşma nedeniyle Mütareke Devri boyunca halife/sultan vurgusu güçlü olmuştur. Bu durum, henüz meclisin açılma sürecinde dahi böyledir. İstanbul’daki son Osmanlı Mebusan Meclisi 18 Mart 1920 tarihinde çalışmalarını süresiz olarak erteledi ve dağıldı. Bu meclis, padişah buyruğu ile 11 Nisan’da ise feshedilmiştir. Böylece Ankara’da ulusal mahiyetli bir meclisin açılma süreci başlayacaktır. Bu doğrultuda, Heyet-i Temsiliye adına Reis Mustafa Kemal Paşa imzalı olarak gönderilen yazı ile vilayet, liva ve kolordu kumandanlıklarına yeni meclisin Ankara’da toplanacağı haber verilmiş, bu meclise, feshedilen meclisten gelebilenlerle beraber her livadan seçilecek beşer kişinin katılacağı bildirilmiştir. Ardından, 21 Nisan 1923 tarihli yazıda aynı makamlara meclisin iki gün sonra açılacağı haber verilmiş, bu esnada nasıl bir merasim tertipleneceği açıklanmıştır. Söz konusu yazıdaki din vurgusu ve halife/sultana yönelik hürmet, değinilen uzlaşının bir gereği olarak abartılı dahi sayılabilecek derecede öne çıkarılmıştır: “...cuma günü ezandan evvel minarelerde salavati şerife okunacak ve hutbe esnasında Hilafetmaabımız Padişahımız Efendimiz Hazretleri’nin nam namii hümayunları zikredilirken, Zatı Şevketsimatı Padişahileri’nin ve memaliki şahaneleriyle bütün tebaai mülukanelerinin bir an evvel kurtuluş ve saadete nail olmaları duası ilaveten olunacak... Ondan sonra Halife ve Padişahımızın, din ve devletimizin, vatan ve milletimizin kurtuluşu, selameti ve bağımsızlığı için dua edilecektir...”¹⁴ 23 Nisan 1920 Cuma günü böylelikle Ankara’da çalışmalarına başlayan Büyük Millet Meclisi, Millî Mücadele hareketinin merkezi haline gelmiştir. Böylece, bu mücadeleye katılan/farklı siyasi görüşlere sahip grupların halife/sultanı esaretten kurtarabilme amaçları sürdürülmüştür.¹⁵

¹³ Buradan hareketle, İnkılap Tarihi derslerinde yaygın olarak söz edilen Saltanatçı/İnkılapçı ayrımının yanıltıcı tarafları olan bir anlatı olduğu ifade edilebilir. Bu konuda esas ayrım/çatışma, aynı ilkenin (hakimiyet-i milliye) farklı şekilde yorumlanmasından ve farklı yönetim biçimlerine (meşruti monarşi/cumhuriyet) temel olması umularak kullanılmasından kaynaklanmıştır.

¹⁴ Atatürk, Nutuk, s. 333.

¹⁵ Bu makam, Millî Mücadele Dönemi’nin ilerleyen aşamalarında toplumdaki/meclisteki itibarını -en azından bu makamda bulunan şahıs üzerinden- büyük oranda yitirecektir. Yine de sürecin başlangıcında bu makamın sahip olduğu itibar açıklanan nedenlerle oldukça yüksektir.

Açıldığı andan itibaren mecliste, hakimiyet-i milliye ilkesinin nasıl uygulanacağı / halkın ne şekilde ‘temsil’ edileceği sorunu üzerinden sözü edilen gruplar arasında ilk çatışmalar da başlamıştır. Bu konudaki belirsizliği giderebilmek amacıyla ilkin, 2 Mayıs 1920 tarihinde "Büyük Millet Meclisi İcra Vekillerinin Sureti İntihabına Dair Kanun" kabul edilmiştir. Fakat bu kanunun kabulü, sorunla ilgili nihai bir çözüm getirememiştir. Zira -süreç boyunca açıkça dile getirilememiş olsa da- her iki tarafı da en çok düşündüren konu, ulusal bağımsızlık kazanıldıktan sonra kurulacak olan siyasal işleyişin nasıl düzenleneceğidir. Bu sorun, cumhuriyetin ilan edilmesine değin devam etmiş, farklı zamanlarda çıkan tartışmaların örtük fakat merkezi nedeni olmayı sürdürmüştür. Layiha Encümenince hazırlanıp 2 Mayıs’ta meclis tarafından onaylanan İcra Vekilleri Heyeti Kanunu böylece, heyetin yetki ve görevlerinin sınırları tartışmalarının başlamasını da beraberinde getirmiştir.

Oluşturulan yapının işleyişi açısından ilk kırılma, 1920 yılının Eylül ayında yaşanmıştır. Bu ayın dördünde Dahiliye Vekaleti görevine, Meclis Başkanı Mustafa Kemal Paşa’nın Refet (Bele) Paşayı aday göstermesine karşın Halk Zümresi grubunun adayı Nazım (Resmor) Bey’in seçilmesiyle birlikte yapıyla ilgili politik mücadele başlamıştır. Bu olaydan bir ay sonra, Mustafa Kemal Paşa Grubunun bir başarısı olarak İcra Vekilleri Heyeti kanununda ilk defa kanun değişikliği yapılacaktır. Bu değişikliklerle her bir vekilin meclis tarafından ayrı ayrı oylanarak seçilmesi sistemi kaldırılmış, vekillerin yine meclis tarafından fakat bu kez Meclis Başkanının belirleyeceği adaylar arasından seçilmesi sistemi getirilmiştir. Bu sistem, meclisteki muhalif grupları hoşnut etmeksizin de olsa 6-8 Temmuz 1922 tarihli kanun değişikliğine kadar sürdürülmüştür.¹⁶

1.2.2.1921 Anayasası / Hakimiyet-i Milliye’ nin Temsil Usulü

Büyük Millet Meclisi hem hukuki gerekçelerle hem de Millî Mücadele koşulları nedeniyle birçok kesim tarafından geçici bir yönetim merkezi olarak görülüyordu. Savaşın sonucunun bilinmiyor oluşu ve savaş sonrası dönemde siyasal gücün dağılımı konusunda anlaşmazlıklar yaşanıyor olması nedenleriyle de bu şekilde düşünülebilmiştir. Bu süreçte, Millî Mücadele hareketinin lideri Mustafa Kemal Paşa

¹⁶ Bu tarihte yeniden eski sisteme dönüldü. 12 Temmuz’da İcra Vekilleri Heyeti Reisliğine Rauf (Orbay) Bey seçilmiş, kasım ayında saltanat kaldırılmıştır. Rauf Bey, İcra Vekilleri Heyeti Reisliği görevini İkinci Meclis döneminin başladığı Ağustos 1923 tarihine kadar devam ettirecektir.

dahi ülkenin siyasal geleceğiyle ilgili düşüncelerini koşullar izin verdiği ölçüde açıklayacak ve uygulayacaktır. Bu bağlamda Mustafa Kemal Paşa 13 Eylül 1920 tarihinde; siyasi, askeri, toplumsal ve idari esasları içeren hükümet programını bir anayasa projesi olarak meclise sunmuştur. Bunun öncesinde meclisi oluşturan muhalif gruplardan Halk Zümresi de 3 Eylül 1920 tarihinde siyasi programını açıklamıştır. Bu iki programın esasları, yaklaşık dört ay süresince tartışıldıktan sonra 20 Ocak 1921 tarihinde kabul edilen Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na temel teşkil etmiştir. Şevket Süreyya Aydemir'e göre; "bu kanunla, Anadolu'da kurulan devletin geçicilik durumu artık kalkmıştır."¹⁷ Her ne kadar Teşkilat-ı Esasiye Kanunu mevcut siyasi sistemin geleceğiyle ilgili tartışmaları sonlandırmamış olsa da Millî Mücadele hareketine ve Ankara'ya hukuki bir dayanak sağlayacaktır.¹⁸ Üstelik bu kanunun, cumhuriyet rejimine geçiş sürecinde önemli bir aşama olduğu da söylenebilir: "...Hükümdarsız bir halk hakimiyeti olmak itibarıyla bu rejim, elbette ki bir Cumhuriyet'ti. Fakat bu nokta, Teşkilatı Esasiye Kanununda belirsizdi. Kabinenin seçim şekli de aksaklıkları devam ettiriyordu..."¹⁹

Mütareke Dönemi esnasında sürdürülen meclis çalışmaları ile cumhuriyet idaresinin siyasi temelleri atılmıştır. Bu bağlamda 1921 Anayasası içeriği itibarıyla cumhuriyet rejimini çağrıştırıyor olsa da bu ismin kullanılmasına hemen geçilmemiştir. Özellikle anayasanın birinci maddesi, egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olduğunu ilan etmektedir.²⁰ Bu minvalde Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, kendi hükümleriyle çelişmediği sürece Kanun-ı Esasi ve bu kanunda yapılan 1909 değişikliklerini yürürlükte tutmuştur. Buna göre, padişahın kendisi de kanundaki hükümleri kabul etme ve riayet etme esasını kabul etmektedir. Diğer taraftan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, İslam hukukunu uygulama ve yürütme sorumluluğunu da TBMM'ye teslim etmektedir ki böylece halifenin yetkileri de fiili olarak meclise devredilmektedir. Tüm bunlar, padişahın siyasi ve dini yetkilerinin meclisçe temsil edileceği anlamına gelmesi bakımından -henüz adı anılmıyorsa da- cumhuriyete geçiş

¹⁷ Aydemir, Tek Adam, III, s.140.

¹⁸ 1921 Anayasası'nın üçüncü maddesinde; "Türkiye Devleti, Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur." ibaresi yer almaktadır. Bu maddenin bu haliyle kabul edilmesinde, 10 Ağustos 1920 tarihinde İstanbul Hükümeti tarafından Sevres Antlaşması'nın imza edilmesinin kolaylaştırıcı bir etkisi olmuştur. Bu sayede meclisin söz konusu maddesi ciddi bir tartışma yaşanmaksızın kabul edilecektir. Zira Sevres Antlaşması, Ankara'da sürdürülen uzlaşmanın temel kaidesi Misak-ı Millîyi yok sayan bir içeriğe sahiptir. Bununla birlikte 1921 Anayasası, mevcut Kanun-ı Esasi'yi yürürlükten kaldırmamış, yeni anayasaya aykırı olmamak koşuluyla yeni anayasanın kapsamı dışında kalan konularda yürürlükte kalmaya devam etmiştir.

¹⁹ Aydemir, Tek Adam, III, s. 141.

²⁰ "Hakimiyet bilâkaydû şart milletindir. İdare usulü, halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir."

adımları sayılabilir. Bunun neden böyle olduğunu Falih Rıfkı Atay şu sözlerle yorumluyor: “Eski Türkiye’de Cumhuriyet sözü şapka sözü kadar kötü ve korkulu idi. Yobaz lügatindeki manası ile gavurluk mahiyetinde idi. Gerçi Tanzimat’tan sonraki edebiyatta ilk halifeler rejiminin Cumhuriyet demek olduğu gibi bir iki fıkraya tesadüf olunabilir. Fakat eski Türkiye’de hiçbir zaman Cumhuriyetçilik diye bir fikir akımı olmamıştır. Olmasına da imkân yoktu. Bir Osmanlıya Cumhuriyetçi demek, o zaman için gavur demek, bugün için komünist demek gibi bir şeydi...”²¹ Atay’ın yorumundan hareketle, hâkim toplumsal yapılar arasında süregelen “Hakimiyet-i Milliye ilkesinin temsili” ayrışması ve bu konuda yaşanan gelişmeler incelenebilir.

Teşkilat-ı Esasiye Kanunu sayesinde hukuki bir dayanakla uygulamaya sokulan idare şekli, kuvvetler birliği prensibi ile yürütülen Meclis Hükümeti Sistemi adı ile anılmaktadır. Bu sistemde, Vekiller Heyeti’nin kendi içinden seçtiği bir reisi bulunmakla birlikte heyetin fiili ve yasal başkanlığını meclis başkanı-Mustafa Kemal Paşa- yapmıştır. Başvekillik makamının bulunmadığı bu sisteme göre İcra Vekilleri Heyeti Reisi, parlamenter sistemdeki başvekilin yetkilerine haiz değildir. Bu makamın birincil işlevi büyük oranda vekâletler arasındaki iletişimi ve koordinasyonu sağlamakla sınırlı tutulmuştur. Dönem boyunca, kendi içinden seçtiği İcra Vekilleri Heyeti’ni sıkı şekilde denetleyen TBMM böylece; yasama, yürütme ve yargı kuvvetlerini kendinde toplayabilecektir. Diğer taraftan, 20 Ocak’ta kabul edilen Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, gelecekteki siyasal rejimi akla getiren maddeler içerdiğinden mecliste temsil edilen gruplar arasında yoğun tartışmaların başlamasına neden olmuştur. Böylelikle, Millî Mücadele’ye katılan toplumsal yapılar arasında uzlaşmaz çatışmaların yaşanacağı yeni bir döneme girilmiştir. Bu ayrışmanın neticesi olarak Mustafa Kemal Paşa meclisteki grubunu, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti/Grubu adı etrafında bir araya getirecektir.

1.2.3.Meclisteki Gruplaşmalar

Birinci döneminde mecliste, en başından itibaren çeşitli toplumsal gruplar temsil edildiler. Böyle olduğu halde değinilen ortak hedefler sayesinde söz konusu gruplar pek çok konuda ortak karar alabilmişlerdir. Buna karşın meclisteki gruplar/hizipler, her yeni aşamada biraz daha zor uzlaşır fikirlerin savunuculuğunu yapmışlardır. Bunun üzerine, meclisin ilk resmi grubu Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i

²¹ Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, 4. cilt, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, İstanbul, 1999, s. 474. (çevrim içi), <https://archive.org/details/cankaya-falih-rifki-atay-pdfdrive>, 14.07.2024.

Hukuk Grubu adıyla 10 Mayıs 1921 tarihinde kurulmuştur. Mustafa Kemal Paşa önderliğinde kurulan Müdafaa-i Hukuk Grubu, 133 mebus sayısıyla meclis çoğunluğuna sahip olmuştur. Müdafaa-i Hukuk Grubu bu nedenle daha çok Birinci Grup adıyla anılacaktır.

Meclisteki diğer grup ve zümreler²² Müdafaa-i Hukuk Grubunun kurulmasının ardından muhalefet cephesinde birleşmiş oldular. İkinci Grup, resmi olarak 1922 temmuz ayında ilan edilecek olsa da bu tarihe kadar da Birinci Grubun karşısında agresif bir muhalefet yer almıştır. Gruplaşmaların temelinde yatan neden başından itibaren değişmemiş, Millî Mücadele Dönemi tamamlandıktan sonra siyasi erkin hangi grup(lar) tarafından ne şekilde kullanılacağı konusu belirleyici unsur olmaya devam etmiştir. Böyle olduğu halde bu konudaki ayrımın siyasi/sosyolojik geçmişi, Osmanlı reformculuğu ile Osmanlı gelenekçiliği arasındaki çatışmaya dayandırılabilir. Buna rağmen, içinde bulunulan koşullar sebebiyle ayrışmanın esas yönü ertelenmiş ya da örtük biçimde gündeme getirilmiştir ki açık olarak ortaya serilen eleştiriler daha çok, İcra Vekilleri Heyeti'nin meclise danışmadan iş yapıyor olduğu iddialarıyla bağlantılı olmuştur. Bu durum, “Hakimiyet-i Milliye” ilkesinin etrafında şekillenen bir meşruiyet kabulünün bulunduğunu görmemizi sağlıyor. Muhalefetin her fırsatta dile getirdiği bu ilke süreç boyunca ülkenin, oligarşi tehlikesi taşıyan bir yönetim anlayışına gidişinden kaçınılması gerektiği çekincesi dile getirilerek savunulacaktır.

Meclisteki muhalifler özetlenen içeriğe uygun görüşleri savunmuş olsalar da bu grubun belirgin bir siyasi görüş/ideoloji savunusu bulunmamaktadır. Üstelik bu zümreler kendi içlerinde tutarlı bir teşkilat yapısına da sahip değildirler. Benzer biçimde esasında Birinci Grubun da belirli bir siyasi görüşe sahip olduğu söylenemez. Böyle olduğu halde bu grubu öne çıkaran etmen, ne istediğini bilen bir lidere sahip olmaları, onun kafasındaki gelecek tasarımını gönüllü olarak desteklemeleri olmuştur. Bu düşüncenin sağlaması, savunulan görüşlerin zaman içinde taraflar arasında yer değiştirebilmesi ve -politikanın doğal bir gereği olarak- gündelik gündemlerin gereklerine göre şekillenebilmesi gerçeği incelenerek yapılabilecektir. Örneğin 1921 yazında Kazım (Karabekir) Paşa'ya çektiği telgrafta Mustafa Kemal Paşa şunları ifade

²² “Bir fikir vermiş olmak için bu teşekküllerin belli başlılarının isimlerini sayayım: a) Tesanüt Grubu; b) İstiklal Grubu; c) Müdafaa-i Hukuk Zümresi; d) Halk Zümresi; e) İslahat Grubu. Bu hiziplerden başka, isimsiz olarak, özel maksatlar etrafında bazı küçük teşekküllerin de faaliyet halinde bulundukları hissedilmekte idi.” Atatürk, Nutuk, s. 444.

etmiştir: “Hilafet ve saltanat meselei esasiye olarak mevcut değildir. Türkiye’nin başında halife-i islam olacak ve bir hükümdar sultan bulunacaktır. Mevzubahis olan mesele, hükümdarın hukuku olup bunun tayin ve tahdidi için son birkaç asrın tecarübü ve devlet mefhumundaki millet hukukunun manayı hakikisi amil olmalıdır. Bu esas üzerinde tespit edilmiş kati bir düsturumuz yoktur.”²³ Benzer şekilde, Rauf (Orbay) Bey de padişaha vicdanen bağlı olduğunu söylediği açıklamalarına rağmen Saltanatın kaldırıldığı gün bu kararın doğruluğunu ve gerekliliğini açık biçimde savunan bir başka konuşma yapmıştır. Dolayısıyla bu gibi siyasal söylemler, geniş kapsamlı anlama çabası güdülen araştırmalarda yanıltıcı sonuçlara neden olabilmektedir. Diğer taraftan bazı hatırat yazarları, işleyişi itibarıyla birinci meclis döneminde cumhuriyet idaresine geçilmiş olduğunu, 1923 sonbaharında yapılan şeyin zaten var olan yönetim anlayışının adının konulmasından ibaret olduğu düşüncesini ifade etmektedirler. Buna rağmen Mustafa Kemal Paşa ve onun etrafında şekillenen grup, 1923 Eylül ayına kadar bu sözcüğü kullanmamaya özen göstermişlerdir.²⁴ Örneğin Mustafa Kemal Paşa’nın 25 Temmuz 1921 tarihinde meclisteki tartışmalar üzerine anayasadaki halkçılık ilkesini açıklamak maksatlı olarak Kâzım (Karabekir) Paşa’ya göndermiş olduğu telgrafta; “Bu kanunda manayı cumhuriyet ifade eden hiçbir şey mevcut olmadığı gibi Müdafaa-i Hukuk Grubunun maksadı esasisinde de katiyen böyle bir netice mevcut değildir”²⁵ denilmektedir. Bununla birlikte, bu dönemin idare usulü hukuki açıdan pek çok belirsizliğe sahiptir. Bu konuda Hasan Rıza Soyak şunları söylemiştir: “... Cumhuriyetten evvelki Anayasada Meclis Reisinin, Meclis namına yalnız imzaya yetkili olduğu yazılı olup -fiilen o vazifeyi yapmakla beraber- devletin reisi olduğuna dair hiçbir kayıt ve sarahat mevcut değildi; o zamanki telakkilere ve şartlara göre bunu açıklamak münasip görülmemiş, meskut bırakılmıştı; bu suretle Devlet Reisliği zahiren ve ismen, padişahın üzerinde kalmış oluyordu. Padişahlık ile halifelik ayrılıp da padişahlık kaldırıldıktan sonra, Cumhuriyete doğru gidildiğini sezen ve buna aleyhtar olanlar... ‘Halifeliğin temel taşı Hükümet kudretidir.’ yolunda bir tez tutturarak Devlet Reisliğinin halifelik makamına intikal ettiğini iddia etmeğe, bu fikri yayarak tatbik alanına koydurmak için gayret sarfetmeye başlamışlardı.”²⁶

²³ *Atatürk’ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006, s. 408 (belge 398).

²⁴ “Cumhuriyet fikri, mütareke esnasında hanedan mensuplarının düştükleri seviye bakımından zaruri bir netice şeklinde tamamıyla malımız olmuştur. Nitekim biz Atatürk ile mahrem konuştuğumuz zaman hep cumhuriyet esası üzerinde dururduk. İtimat ettiğimiz bir muhitte serbest olarak konuşmuşuzdur. Fakat içinde bulunduğumuz şartların icabı, bu fikrin açığa vurulmasına imkân vermiyordu. Gerçi devam eden idare cumhuriyetten başka bir mana ifade etmiyordu. Ama bunun farkında olmayanlar vardı.” İnönü, *Hatıralar*, II, s. 177.

²⁵ *Atatürk’ün Tamim...*, s. 406 (belge 395).

²⁶ Soyak, *Atatürk’ ten*, I, s. 194.

Süreç boyunca dikkat edilen bir diğer husus, Anadolu’da yürütülmekte olan bağımsızlık hareketine İstanbul hükümetinin olumlu dahi olsa müdahalesini önlemeye yönelik olmuştur. Bu konuda İsmet İnönü şunları ifade etmektedir: “Biz en ümitsiz günlerde, en güç şartlar içinde memleketi düşman istilasından kurtarmaya çalışırken, onlar İstanbul’da aralarında Yunan subaylarının da bulunduğu toplantılara, kokteyllere gidiyor ve eğleniyorlardı. Üstelik bizi de dinsizlikle itham ediyor, biz düşmanla muharebe ederken, ayrıca İstanbul Hükümetinin ordusu ile uğraşmak mecburiyetinde kalıyorduk... Mütareke esnasında meydana çıkan şey, ehliyetin ilerisinde, bir düşme halidir. İnsanlık bakımından, ahlak bakımından görünen bu düşük seviye, bizim için ürkütücü, yeis verici ve kesin olarak cumhuriyeti düşündürücü olmuştur. Onun için Millî Mücadele esnasında Anadolu’ya şehzadeler geçirelim, saltanatla anlaşılmış olarak Millî Mücadeleyi idare edelim, fikrine Atatürk daima karşı koymuştur...”²⁷

Cumhuriyeti ilan edecek olan grup açısından durum bu şekilde görünüyorsa da diğer taraf açısından gelişmelerin yorumlanması farklı bir minvalde seyretmiştir. Bu bağlamda, Birinci Meclis döneminin muhafazakâr görüşlü isimlerine tipik bir örnek olarak Celaleddin Arif Bey’den bahsedilebilir.²⁸ Kendisi, TBMM’yi kesin biçimde Osmanlı Meclis-i Mebusanının geçici olarak kurulmuş bir uzantısı şeklinde görmektedir. Celaleddin Arif Bey gibi düşünenlerin temel görüşüne göre meclis ancak, padişah/halife içinde bulunduğu koşullardan kurtarılan değin varlığını sürdürmelidir. Bu düşüncenin karşısında yer alan Mustafa Kemal Paşa ise meclisin bir “kurucu meclis” olduğunu düşünmüş, 1921 yılından itibaren bu düşüncesini saklama ihtiyacı duymaksızın açıklamaya başlamıştır.²⁹ Bu bağlamda, Teşkilat-ı Esasiye Kanunun üçüncü maddesi, Mustafa Kemal Paşa’nın düşüncesinin meclis çoğunluğu tarafından da benimsendiğini göstermektedir.

Muhalef grupların savundukları bu geçicilik durumu, dönemin koşullarında düşünüldüğünde kolaylıkla anlaşılabilir gerekçelere ve kökenlere sahiptir. Bu konuyla ilgili olarak Celal Bayar, Çürüksulu Mahmut Paşa ile yaptığı konuşmada muhatabının aktardığı görüşleri şu şekilde anlatıyor: “Gelişinin sebebi, benim Meclis’te yaptığım konuşma idi. Bana ‘Padişahlık’ ile, ‘Halife ve Sultanı’ birbirine karıştırmamak gerektiğini, anlatıyordu. Özet olarak diyordu ki: “Bugünkü halifenin ve padişahın Ankara Hükümeti’ne karşı tutumu yanlış olabilir. Dünya meselelerini ve memleket meselelerini yanlış değerlendirmiş olabilir. İnsandır, hata yapar.

²⁷ İnönü, Hatıralar, II, s. 176.

²⁸ Celaleddin Arif Bey, Mustafa Kemal Paşa başkanlığında toplanan meclisin ikinci başkanlığına seçilmiştir ki bu durum açıklanan uzlaşmanın bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

²⁹ Birinci Meclisin kurucu meclis olup olmadığı konusunda Mustafa Kemal Paşa ile muhalif mebuslardan Hüseyin Avni (Ulaş) Bey arasında yaşanan bir tartışma için bkz. Sezgin, Türk Kurtuluş, s. 72-75.

Yerine daha ehliyetlisini getiririz, işler yine yürür. Şahısların hatalarını belirlerken, müesseselere dokunmamak gerektir. Saltanat vazgeçemeyeceğimiz müesseselerdendir. Ancak bunlarla becamızı sağlayabiliriz. Devlet çarkının dönmesi için, Saltanat ve Hilafet gibi, herkesin ulaşamayacağı bir mevkiin bulunması zorunludur. Bu sebeple de büyük bir dikkatle bu konulara dokunmaktan ve hele, bunları hırpalamaktan sakınmak lazımdır.”³⁰

Meclisteki grupları bir araya getiren Hakimiyet-i Milliye ilkesinin taraflarca farklı şekillerde yorumlandığı belirtilmişti. Buna göre, bu ilkenin tatbiki konusunda meşrutî monarşi/cumhuriyet ayrışmasının varlığından söz edilebilir. Böyle olduğu halde cumhuriyet fikri açıktan ifade edilememiş olduğundan bu sözcük yerine en çok “kuvvetler birliği” ilkesi savunulmuştur. Bu bağlamda, Mütareke Devri boyunca mecliste yapılan tartışmalar sırasında Mustafa Kemal Paşa, meşrutiyet rejimini eleştirmiş, hakimiyet-i milliye mefhumunun kuvvetler ayrılığı ilkesi ile uygulanamayacağını ifade etmiştir. Bu görüş aynı zamanda Müdafaa-i Hukuk Grubu’nun görüşüdür. Bu grubun önde gelen isimlerinden Mahmut Esat (Bozkurt) Bey, konuyla ilgili yaptığı meclis konuşmasında görüşlerini şu sözlerle açıklamıştır: “Bu hakimiyeti milliye o kadar güzeldir ki onun aşkıyla, tamami-i tatbiki için onun arkasından koşar gibi olursunuz. Hakimiyeti Milliye kayıt altına girmedikçe hiçbir mana ifade etmez, memleket anarşi haline girer... Efendiler bütün milletler için çok aziz olan bu hakimiyeti milliyenin, bazı memleketlerde tamamen tatbik edilmek istenmesi o memleketleri mahv ve ifna etmiştir...”³¹ Ortaya çıkan siyasal rejim sorunuyla ilgili Müdafaa-i Hukuk Grubu’nun karşısında yer alan muhalif grubun sıklıkla dile getirdiği çekince ise Mahmut Esat Bey’in ifade ettiği görüşten hareketle oluşturulabileceği düşünülen otokratik yönetim anlayışı ihtimalidir. Bu grup, 1922 yılının temmuz ayına gelindiğinde “İkinci Grup” adı ile resmi olarak örgütlenecektir.

Gruplar arasında tartışılan konuların dönem boyunca yansıdığı birincil çekişme alanı, İcra Vekilleri Heyeti’nin kurulma yöntemi ile bu heyetin yetki ve görev sınırlılıklarının neler olduğu konularında yoğunluk kazanmıştır. Konuyla ilgili ilk uygulamaya göre iki yılda bir yenilenen seçimlerde belirlenen TBMM, kendi içinden İcra Vekili olarak seçtiği her bir vekili teker teker seçebilme ve yine teker teker bu görevden düşürebilme yetkisine sahip olmuştur. Örneğin, saltanat aleyhine yaptığı bir konuşma nedeniyle Celal Bayar’ın vekillikten düşürülmesi için oylama yapılabilmektedir. Her ne kadar oylama sonucunda Bayar’ın vekilliği devam etmiş olsa

³⁰ *Celal Bayar Anlatıyor: Bilinmeyen Atatürk*, haz., İsmet Bozdağ, Truva Yayınları, İstanbul, 2009, s. 30.

³¹ Sezgin, *Türk Kurtuluş*, s. 94.

da meclisin sahip olduğu yetkiyi göstermesi bakımında bu örnek dikkat çekicidir.³² Meclisin söz konusu özgöl güç olma durumuna bağılı olarak, Mütareke Dönemi boyunca her bir vekil sıkı şekilde denetlenmiş, sorguya çekilebilmiştir. Bu durum diğer taraftan, var olan gruplaşmaların ister istemez derinleşmesini de beraberinde getirmiştir. Özellikle vekil seçim usulünde aday gösterme yöntemi getirildikten sonradır ki gruplar arasındaki düşünsel ayrışma belirginleşmeye başlayacaktır. Bu yöntem, muhaliflerin İkinci Grup adıyla bir araya gelmesinden sonra yeniden değiştirilecektir.

6-8 Temmuz 1922 tarihleri arasında devam eden meclis görüşmeleri neticesinde yapılan kanun değişikliği ile İcra Vekilleri Heyeti belirleme yöntemi değiştirilerek eski sisteme dönüldü. 8 Temmuz tarihli kanunla, İcra Vekilleri ve İcra Vekilleri Reisinin yeniden meclis tarafından ve ayrı ayrı seçilmesi usulü uygulanmaya başlanmıştır. Böylece, bu kanunun çıkmasıyla birlikte İkinci Grup'un istekleri belirli oranda karşılanabilmiştir. Nitekim 10 Temmuz tarihinde yapılan seçimler sonucunda, Birinci Grup'a dahil olmakla birlikte İkinci Grup tarafından da desteklenen Rauf (Orbay) Bey, görevine 12 Temmuz'dan itibaren başlamak kaydıyla İcra Vekilleri Reisi olarak seçilmiştir. Dolayısıyla 1922 yılının yaz ayları mecliste İkinci Grubun güçlenmekte olduğu bir dönemi kapsamaktadır. Ağustos ayının son günlerinde elde edilen Büyük Taarruz Zaferi sonrasında ise meclisteki güç dengeleri yeniden Mustafa Kemal Paşa ve onun grubu lehine değişecektir. Bu andan itibaren cumhuriyete giden süreç hızlanmış, önce kasım ayında saltanat kaldırılmış, ardından aralık ayında Halk Fırkası adı ile yeni bir fırkanın kurulacağı bilgisi Mustafa Kemal Paşa tarafından ilk kez kamuoyu ile paylaşılmıştır.

1.2.4.Saltanatın Kaldırılması

11 Ekim 1922 tarihinde imza edilen Mudanya Mütarekesi ile Millî Mücadele dönemi fiilen sona ermiş oldu. Söz konusu mütarekeyi İstanbul değil Ankara hükümeti gerçekleştirmişti. 15 Ekim tarihinde yürürlüğe konulan Mudanya Mütarekesi'nin bir sonucu olarak Ankara, kendisinin temsilcisi sıfatıyla Refet (Bele) Paşa'yı İstanbul'da görevlendirmiştir. Refet Paşa göreve başladıktan sonra bu kentte yaptığı açıklamalarda padişah ve saltanat makamını yok sayan demeçler vermiş, yalnızca hilafet makamının

³² Bu olayın detayları için bkz. Celal Bayar Anlatıyor, s. 69-70.

varlığından söz edilebileceğini açıklamıştır.³³ Henüz saltanatın kaldırılmadığı günlerde yapılan bu açıklama, Ankara'nın konuyla ilgili tutumunu haber vermektedir. Aynı kişinin padişah olma yönünü yok sayıp yalnızca halife olma yönünü kabul eden bu bakış, İstanbul'un siyasi açıdan süregelen itibar kaybının hukuki açıdan da sonlanmakta olduğunun ilk sinyalleridir.³⁴

Bu arada İstanbul hükümeti adına 17 Ekim tarihinde Mustafa Kemal Paşa'ya göndermiş olduğu mesajda Sadrazam Ahmet Tevfik (Okday) Paşa, kazanılan zaferle birlikte İstanbul ve Ankara arasındaki ihtilaf ve ikiliğin kaldırılması gerektiğini ilettiler. Bu tarihte, barış görüşmeleri çağrısı henüz her iki hükümete de ulaştırılmamıştı. Mesajda, yapılacak olan barış görüşmelerinin esasları üzerine anlaşabilmek adına İstanbul'a bir temsilci gönderilmesi istenmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın 18 Ekim tarihli cevabı oldukça açık ve net olmuştur: "Türkiye Devleti yalnız ve ancak TBMM hükümeti tarafından temsil olunur."³⁵ Ardından, 20 Ekim tarihinde resmi olmayan yollardan her iki hükümet de Lozan'da yapılacak barış görüşmelerine davet edildiler.³⁶ Böylece ortaya çıkan temsil sorunu, devam etmekte olan siyasal rejim sorununun aşılabilmesi için de güçlü bir fırsata dönüşecektir.

İtilaf Devletlerinden beklenen resmi davet 27 Ekim'de yapılmış, beklenildiği gibi her iki hükümete de davet gönderilmiştir. Bunun üzerine Tevfik Paşa bir kez daha Ankara ile temas kurmaya çalışmış, Ankara'dan, esaslar üzerine anlaşmak amacıyla bir temsilci gönderilmesini istemiştir. Bu ikinci çağrı TBMM'de sert tepkilerin ortaya çıkmasına neden oldu. Bu andan itibaren tartışmaya -İkinci Gruptakiler de dahil olmak üzere- meclisteki tüm mebusların katıldığı belirtilebilir. Çünkü Tevfik Paşa'nın mesajı, kazanılan zaferi ve iktidarı paylaşmayı teklif etmektedir. Bu ihtimal ve bu

³³ Cengiz Mutlu, "Refet Paşa'nın TBMM Hükümeti Adına Yönetimi Devralmak İçin İstanbul'a Gelişi ve Faaliyetleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXXVII, 2021, s. 1-34.

³⁴ Muhtemelen 10-13 Ekim günleri arasında bir tarihte Mustafa Kemal Paşa, saltanatın durumuyla ilgili olarak Rauf (Orbay) ve Refet (Bele) Beylerle görüşmüştür. Nutuk'ta da yer verilen bu görüşmede her iki isim de saltanat makamına vicdanen bağlı olduklarını söylediler. Buna rağmen devam eden günlerde her iki isim de Mustafa Kemal Paşa tarafından ikna edilebilmiştir. Bunun ilk göstergesi Refet Bey'in yapmış olduğu söz konusu açıklamalardır. Diğer taraftan Rauf Bey, saltanatın kaldırıldığı 1 Kasım toplantısında İcra Vekilleri Reisi sıfatıyla mecliste yaptığı konuşmalarda saltanatın kaldırılmasının gerekli ve zaruri olduğunu söyleyecektir. Dolayısıyla bu isimlerin "saltanatçı" oldukları yönünde o günlerde yapılan eleştiriler gündelik siyasetin çatışmaları nedeniyle ortaya atılmış eleştiriler olarak görülebilir.

³⁵ Bülent Tanör, *Kuruluş*, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, İstanbul, 1997, s. 12.

³⁶ Ankara tarafından oluşturulan heyetin başkanlığına İsmet (İnönü) Paşa seçildi. Rıza Nur Bey ikinci delege, Hasan Hüsnü (Saka) Bey ise delege seçildiler. Onlara çok sayıda danışman ekibi de eşlik edecektir.

durum, anayasa değişikliği konusunun gündeme getirilmesini kolaylaştırması açısından Mustafa Kemal Paşa ve grubu için önemli bir fırsatı ortaya çıkarmıştır.

Mustafa Kemal Paşa ve hükümetinin süreç boyunca taviz vermediği birincil esas, siyasi erki meclis dışında hiçbir yetke ile paylaşmamak olmuştur. Bu anlayış, dış politikada (Lozan'da) kapitülasyonlar için takınılan tutumun iç politikadaki karşılığı şeklinde yorumlanabilir. Saltanatın kaldırılması kararı bu ilkenin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Buna rağmen hilafet makamının sahip olduğu güçlü toplumsal destek bu makamın saltanat makamından ayrı tutulmasını ve yalnızca ikincisinin kaldırılmasını gerektirmiştir. Bu konuda daha önce olduğu gibi uzlaşmacı bir yaklaşımın sergilendiği belirtilebilir. Sorunun çözümü adına 31 Ekim tarihinde Mustafa Kemal Paşa tarafından meclise sunulan taktir değinilen uzlaşmayı içermekte, saltanat ve hilafet makamlarının ayrılmasını, hiçbir siyasi yetkiyi paylaşmamak koşuluyla hilafet makamının sürdürülmesini teklif etmektedir. Böyle olduğu halde söz konusu önerge dahi ertesi günkü meclis toplantısında yoğun tartışmaların yaşanmasına engel olamayacaktır. Yine de bulunan formül işlevseldir. Yaşanan gelişmelerin sonucunda ortaya çıkan temsil sorunu böylece aşılabilmiş, 1 Kasım 1922 tarihinde Saltanat ilga edilmiştir.³⁷

Saltanat, Lozan Konferansı'na Ankara'nın yanı sıra İstanbul hükümetinin de çağrılması üzerine kaldırılmıştı. Bu davet üzerine Mustafa Kemal Paşa, hazırlanan 80 imzalı önergeyi meclise sundu ve saltanatın kaldırılmasını teklif etti. Meclisteki görüşmeler sırasında hukuki ve teolojik boyutları olan itirazlar yapılmıştır. Bunun üzerine kürsüye gelen Mustafa Kemal Paşa, süreç boyunca zaman zaman yaptığı gibi sert ve akılda kalıcı bir konuşma yaptı: "Hakimiyet ve saltanat hiç kimse tarafından hiç kimseye, ilim icabıdır diye, müzakere ile, münakaşa ile verilmez. Hakimiyet, saltanat kuvvetle, kudretle ve zorla alınır... Burada içtima edenler, Meclis ve herkes meseleyi tabii görürse, fikrimce muvafık olur. Aksi takdirde, yine hakikat usulü dairesinde ifade olunacaktır. Fakat ihtimal bazı kafalar kesilecektir..."³⁸ Bu sözlerin devamında ise konunun ilmi yönü üzerine konuşmasını sürdürdü. Bu çıkış sayesinde ki saltanat, açık oylama ve oybirliği/heyet-i umumiye kararı ile bir meclis

³⁷ "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin hukuk-u hakimiyet ve hükümrâninin mümessil-i hakikisi ve Hilafet'in Hanedan-ı Al Osman'a ait olduğuna dair karar", (çevrimiçi), https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc001/karartbmmc001/karartbmmc00100308.pdf, 29.06.2024.

³⁸ Atatürk, Nutuk, s. 527.

kararı olarak kaldırılabilmiştir. Oylama esnasında yalnızca Ziya Hurşit; “Ben muhalifim!” çıkışında bulunmuşsa da kendisine söz verilmemiştir.

1 Kasım’da alınan kararlar birlikte Millî Mücadele Dönemi başlangıcından itibaren sürdürülen uzlaşmada önemli bir kırılma yaşanmıştır. Buna göre, meclis kurulurken ortaya çıkan “saltanat makamını kurtarma” hedefi ortadan kalkmıştır. Bu dönüşüm, değişen koşulların ve olayların bir sonucudur. O kadar ki saltanat, muhalif mebusların dahi desteği ve oybirliğiyle kaldırılacaktır. Bu noktaya gelmesinde padişah ve İstanbul hükümetinin Millî Mücadele hareketine karşı takındığı tutumun payı yadsınamaz. Bu sayede, saltanatın kaldırılmasına kesin biçimde karşı olan isimler dahi alınan karara itiraz edememişlerdir. Zira süreç boyunca etrafında birleşilmiş olan Hakimiyet-i Milliye prensibi gereğince alınan bu karar, muhalefet tarafından ancak sınırlı şekilde eleştirilebilmiştir. Yine de saltanatın kaldırıldığı tarihte söz konusu uzlaşmanın devam etmekte olduğu da belirtilmelidir. Zira muhalefetin bulunmadığı bir mecliste saltanatla beraber halifeliğin de ilga edilmesi beklenebilirdi. Bu konuyla bağlantılı olarak Kazım Özalp şu değerlendirmeleri yapmaktadır: “...Mustafa Kemal Paşa’nın zihninde daha o günlerde cumhuriyet fikri doğmuştu. Diğer taraftan, İstanbul hükümetinin Lozan’a temsilci göndermeye teşebbüs etmesi üzerine çıkan tartışmalar üzerine meclis, saltanat ile hilafetin ayrılmasına karar vermişti ki bu da cumhuriyete gidiş anlamını taşıyordu. Kemal Paşa gerekli eksikliklerin tamamlanması ve efkarın hazırlanması için yoğun çalışmalara girmişti ve bir fırsat kolluyordu.”³⁹

Saltanat, içerideki gelişmelerin yanı sıra oldukça elverişli dış koşulların da yardımıyla ciddi bir toplumsal/politik tepkiyle karşılaşmadan kaldırılabilmiştir. Dış gelişmeler bağlamında, Birinci Dünya Savaşı sonrasında başlayan dönemde dünya siyasetinde monarşilerin etkinliğini kaybedip, bunun yerine ulusal devletlerin önem kazanıyor olması gösterilebilir. Buna göre, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde sonlanan diğer büyük monarşiler; Çarlık Rusya, Avusturya-Macaristan ve Almanya’dır. Dolayısıyla Türkiye’deki reformcular açısından saltanatın kaldırılması için dünya siyasetinin mevcut seyri oldukça elverişli bir ortam oluşturmuştur. Buna içerideki gelişmelerin etkisi de eklendiğinde ortaya çıkan tabloyu Bülent Tanör şu sözlerle özetlemektedir: “Padişahların tahttan indirilmesi (1909), silikleşmesi (1909-1914), padişahsız yönetim alışkanlığının doğması (1913-1918), düşmanla işbirliği (1918-1922), ulusal kurtuluşun monarşi sayesinde değil, ona karşın gerçekleşmiş olması, vb. Herhalde bir kurum bu kadar kısa zaman içinde bundan daha fazla

³⁹ Özalp, Atatürk’ten, s. 26.

aşınmazdı. Buna karşılık yükselen yeni ilke, kurum ve kurallar vardı: Millet Egemenliği, yerel ve ulusal kongreler, TBMM, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu gibi.”⁴⁰

Saltanatın kaldırılmasını izleyen günlerde Tefik Paşa ve hükümeti istifa ettiler. Onların istifa ettikleri 4 Kasım günü İstanbul valisi, İstanbul emniyet müdürü, jandarma komutanı, şehremini ve belediye üyeleri Ankara hükümetinin temsilcisi Refet Paşa’ya bağlılıklarını bildirmişlerdir. 6 Kasım’da yapılan açıklama ile Ankara kanunlarının İstanbul’da da yürürlükte olduğu duyurulacaktır. Tüm bu süreç içerisinde İstanbul’da, Ankara’nın kararlarını tanımayacak ya da itiraz edebilecek herhangi bir güç (padişah/hükümet) bulunmamaktadır. Bu durum, İstanbul yönetiminin gelinen noktada, toplumsal ve siyasi destek ihtimallerini tükettiğini göstermektedir.⁴¹ Öyle ki alınan kararlar ilgili ülkede hiçbir tepki ortaya çıkmamıştır. Her ne kadar TBMM, bu yola başvurabilecekleri Hıyanet-i Vataniye kapsamında yargılayacağını duyurmuşsa da bu önlem olmasa dahi ciddi bir tepkinin yaşanmayacağı tahmin edilebilir. Zira yeterince yıpranmış bir kurum olarak saltanat, pratikte hiçbir toplumsal katmanı temsil edebilecek durumda değildir.

Gelişmeler üzerine 17 Kasım 1922 tarihinde son padişah Vahdettin, meclisin kendisiyle ilgili alacağı kararı beklemeksizin bir İngiliz savaş gemisiyle İstanbul’dan ayrıldı. Ertesi gün onun kuzeni Abdülmecit Efendi TBMM tarafından 148 oyla halifelğe seçilmiştir. 20 Kasım tarihinde ise Lozan Barış Konferansı resmen başlayacaktır. Bu aşamalar, bir yanıyla cumhuriyete giden sürecin önemli dönemeçleri ise de diğer yanıyla ülkedeki süregelen siyasal mücadele henüz sona ermiş değildir. Bu nedenle hem dış politika hem de iç politika açısından oldukça kritik yeni bir süreç daha girilmiştir. Diğer taraftan cumhuriyet fikri bu günlerde henüz açıktan savunulmamaya devam etmektedir. Bu konuyu Hüseyin Cahit Yalçın şu sözlerle hatırlamaktadır: “...Renin’ in 17 Kasım 1922 tarihli nüshasında yayınlanan ‘İnkılap’ (Devrim) yazısında cumhuriyet sözü geçtiği için Ankara’dan, basın işleri müdürlüğü görevini yapan, Ağaoğlu Ahmed Bey bir dost aracılığıyla ‘Aman cumhuriyet sözünü kullanmasın’ diye haber göndermiştir... O

⁴⁰ Tanör, Kuruluş, s. 13-14.

⁴¹ Böyle olduğu halde bu günlerde, Sultan Vahdettin’in halife olarak kalıp kalamayacağı ihtimali tartışılmıştır. Ancak bu ihtimal Ankara tarafından kabul edilmemiş, bunun üzerine kendisi 17 Kasım’da İngilizlere sığınarak ülkeyi terk etmiştir. Buna rağmen iltica amacıyla İngilizlere göndermiş olduğu mektupta -hiçbir etki yaratmayacaksa da- halife sanını kullanmayı sürdürmüştür.

tarihte benim için bu ricanın anlamını bilmek zordu... Cumhuriyeti yapanların cumhuriyet sözünü ağza almaktan beni engellemek istemelerini mantık ve düşünceyle açıklayamıyordum...”⁴²

Saltanatın kaldırılması ile Osmanlı monarşisi ortadan kaldırılmış oldu. Yine de yeni devletin rejim belirsizliği fiilen olmasa da hukuken bir yıl daha devam edecekti. 1 Kasım’da kabul edilen önerge neticesinde hilafet ve saltanat birbirinden ayrıldıktan sonra saltanat ilga edilmişti. Böylece halkın tek gerçek temsil merkezinin TBMM olduğu kesin olarak belirlenebilmiştir. Yeni devlet, Lozan masasına oturduğu anda uluslararası hukuk çerçevesinde de tanındığını ispatlamış oldu. Tüm bunlara karşın iç politikadaki rejim sorunu henüz aşılabilmiş değildir. Çünkü bu tarihte siyasi güç Millet Meclisi’nde olsa da ülkenin dini başkanı halifedir. Üstelik halifenin etrafında siyasi olarak da toplanılması gerektiğini düşünen gruplar meclisteki güçlü konumlarını korumaktadırlar.⁴³

Saltanatın kaldırılmasını takip eden günlerde halife etrafında toplanan/farklı görüşlerden siyasi gruplar, hilafet makamının yetkilerinin saptanmasının gerekli olduğunu belirterek yeni bir tartışma konusu başlatmış oldular.⁴⁴ Cumhuriyetin ilan edileceği sonraki bir yıllık sürede ve onu takip eden günlerde Türkiye’deki rejim tartışmasının en çapraşık yönünü bu konu çekmiştir. Söz konusu meselenin o günlerin düşünme biçiminde nasıl karşılık bulduğunu Ali Fuat Cebesoy şu sözlerle yorumlamaktadır: “...Vahidettin’in İngilizlere müracaatı Halifei Müslimin sıfatıyla olduğu için, halifeliği kaçırmamak maksadıyla, takirdeki Osmanlı hanedanının ıskatı yerine muhafazası teklif ve kabul edilmişti. Bu suretle Meclis, halifelik makamına Osmanlı hanedanının en yaşlısı olan Abdülmecit Efendi’yi 18 Kasım 1922’de intihabetmiş ve bu hususu bir kanunla da teyid etmişti. Netice olarak eski Osmanlı padişah ve halifeliği yerine yalnız halifelik kalmış ve buraya yine Osmanlı hanedanından birisi seçilmişti. Bu vaziyet, muhafazakâr ve mürteci saflarında yalnız padişahlık ilga edilmiş ve fakat Osmanlı hanedanı halife olarak memlekette devam edecek fikrini uyandırmıştı. Abdülmecit Efendi’nin yaşayış tarzı ve Cuma selamlıklarında takındığı vaziyet mağdur kalmış bir padişah heyecanını memlekette uyandırmış, Abdülmecit Efendi’nin Milli Mücadele zamanındaki dürüst ve merdane hareketleri de bu heyecanı takviyeden geri kalmamıştı. Bu hal, on bir ay devam etti. Ortada hakikaten

⁴² Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2000, s. 366.

⁴³ Halifenin aynı zamanda hükümet başkanı olduğu tezi, bu makamın kaldırılmasının en önde gelen nedeni olacaktır. Bahsedilen görüşe göre halifelik, mahiyeti itibarıyla siyasi/dini bir bölünmeye uygun değildir. Diğer taraftan, otoriter yanları güçlü olan cumhuriyet hükümetinin herhangi bir kurum ya da kişi ile otorite paylaşımını kabul etmesi düşünülemezdi.

⁴⁴ Bu tartışmaların altında yatan temel neden politik güç mücadelesidir. Bu konuyla ilgili detaylı bir inceleme için bkz. Hakan Özoğlu, *Cumhuriyet’in Kuruluşunda İktidar Kavgası*, çev. Zuhâl Bilgin, Kitapyayinevi, İstanbul, 2011.

bir devlet reisliği münhal gibi görünmüş ve bunu istirkap edenler varmış gibi bir hava yaratılmıştı. Vatandaşların zihninde, bu anormal şekle bir çare bulmak fikri almış, yürümüşü...”⁴⁵

1.2.5.1923 Yılı Gelişmeleri / Çözölemeyen Temsil Sorunu

Cumhuriyetin İlanı ile sonuçlanacak olan 1923 yılı, yoğun ve yorucu geçen Lozan görüşmelerinin yapıldığı, bu arada da kazanılmakta olan ulusal bağımsızlığın nasıl bir yönetim şekli ile sürdüröleceğı tartışmalarının yapıldığı bir dönemi kapsamaktadır. Bunlarla bağlantılı olarak, Halk Fırkasının kurulması olayı da bu yıl içerisinde gerçekleşmiştir. 1923 yılında gerçekleşen olaylar, “Tek Parti’nin Kuruluş Süreci” başlığı altında incelendiğinden burada, dönemin, cumhuriyetin ilan edilmesi konusunda bağlantılı gelişmelerine yer verilmiştir. Böylece, bazı hatırat yazarlarına göre Mustafa Kemal Paşa’nın uzun süredir tasarlamakta olduğı cumhuriyet fikri bu yılın ekim ayında gerçekleştirilecektir: “Mustafa Kemal Sofya’ya Ateşemiliter olarak giderken bana İstanbul’da, Türkiye için düşündüğü en uygun idare şeklinin bir Cumhuriyet olacağını söylemişti.”⁴⁶

Saltanatın kaldırılmasından beş ay sonra 1 Nisan 1923 tarihinde TBMM, seçimlerin yenilenmesine karar verdi. Böylece, meclisin birinci dönemi kapanmış olacaktır. 23 Nisan’da ise Lozan Konferansı’nın ikinci oturumu başlamıştır. Görüşmeler esnasında Türk Heyeti, İstanbul Hükümeti’nin yapmış bulunduğı hiçbir anlaşmayı tanımadıklarını, yeni bir devletin temsilcileri olarak toplantıya katılmış olduklarını ifade etmişlerdir. İçeride ve dışarıda yaşanan bu iki gelişme gösteriyordu ki üç yıldır devam edegelen siyasal rejim belirsizliğinin aşılması için gerekli koşullar oluşma eğilimindedir.

Seçimlerin yenilenmesi kararının alındığı günlerde gerçekleşen Ali Şükrü Bey Olayı, içeriğı bakımından büyük yankı uyandırmış olması bir yana, meclisteki muhalif grupların etkinliğinin kırılmakta olduğunu göstermesi bakımından da tartışıl原因 bir olaydır. Bu olayı Kazım (Karabekir) Paşa şu sözlerle hatırlamaktadır: “Ne kötü bir tesadüftür ki, bugün Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey’in ortadan kaybolması ve bunun Mustafa Kemal Paşa’nın muhafız taburu kumandanı Topal Osman Ağanın bir cinayeti olarak ortaya yayılması, Ankara havasında bir samimiyetsizlik ve bir itimatsızlık uyandırmaya sebep oldu. Yeni intihaba karar verildiğı bir günde, Ankara’da matbaa açmış ve gündelik siyasi bir gazete çıkarmaya başlamış bulunan bir muhalif mebusun ortadan yok edilmesi, çirkin olduğı kadar tehlikeli bir işti. Bunu muhalif mebuslar

⁴⁵ Cebesoy, Siyasi, II, s. 45.

⁴⁶ Özalp, Atatürk’ten, s. 26.

doğrudan doğruya Gazi'den biliyorlar ve tevkif müzakeresi çıkartmaya kadar da ileri gidiyorlardı. 2 Nisan sabahleyin saat 7'de İstasyonda Başvekil Rauf Bey'in ikamet ettiği daireden Müdafaa-i Milliye Vekili Kazım Paşa telefonla yaverine şunu yazdırmış: 'Bugün saat 6'dan beri Çankaya'da, Gazi'nin köşkü civarında muhafız taburuyla Osman Ağa taburu arasında müsademe başladı. Osman Ağa ve on kadar maiyeti maktul düşmüş. Gazi, Latife Hanım'la birlikte, istasyonda Rauf Bey'in yanında İsmet ve Kazım Karabekir Paşaların da gelmesini istiyorlar.' Derhal gittim. Gaziyi çok müteessir buldum. Muhafız nizamiye taburunun kendi dairesini delik deşik ettiklerini anlattı..."⁴⁷

Türkiye Büyük Millet Meclisi, ikinci dönem çalışmalarına seçimlerin tamamlanmasının ardından 1923 yılı ağustos ayında başladı. Yeni döneminde meclisi oluşturan mebusların neredeyse tamamı Birinci Grup'tandır.⁴⁸ Buna rağmen bu kez de Halk Fırkasına dönüştürülmekte olan Müdafaa-i Hukuk Grubu/Birinci Grup içerisinde farklı görüşler arasındaki fikir çatışmaları gün yüzüne çıkacak, böylelikle, meclisin homojenleşmemiş yapısı belli oranda sürdürülecektir. 11 Ağustos'ta ilk toplantısı yapılan TBMM'nin yeni dönemindeki ayrışma, Rauf Bey/İsmet Paşa çatışması etrafında şekillenmiştir. Adı anılan iki isim etrafında şekillenen ve temsil edilen toplumsal düşünüş biçimleri hem cumhuriyetin ilan ediliş süreci hem de sonraki dönemin politik atmosferinin belirleyicisi olması nedeniyle kişisel olduğu kadar toplumsal bir anlama da sahiptir. İsmet Paşa'nın Lozan'dan dönmek üzere olduğu günlerde söz konusu çatışmayla ilgili olarak Rauf Bey, Mustafa Kemal Paşa'ya şunları söyleyecektir: "...ben, ne olursa olsun, bir daha İsmet Paşa ile yüz yüze gelemem ve artık onunla birlikte imkânı yok çalışmam..."⁴⁹ İki isim arasındaki ayrışmayla ilgili Yakup Kadri Karaosmanoğlu ise şu değerlendirmeyi yapıyor: "...Lozan Sulh Konferansının başından sonuna dek hükümetle, daha doğrusu hükümet Başkanı Rauf Beyle İsmet Paşa arasındaki anlaşmazlık döne dolaşa nihayet tek partili Mecliste Rauf Bey taraftarları ve İsmet Paşacılar diye iki muarız hizbin teşekkülüne yol açmış bulunuyordu. Bu hizipleşmenin ise, bir an önce devrim hareketlerine girişmek isteyen Mustafa Kemal için hiç de elverişli bir ortam yaratamadığına şüphe yoktu."⁵⁰

Bahsedilen ayrışmanın ve Rauf Bey'in aktarılan düşüncesinin bir sonucu olarak, kurulacak olan vekiller heyetinin başına Mustafa Kemal Paşa tarafından yeni bir ismin getirilmesi düşünülmüştür. Bu isim Ali Fethi (Okyar) Bey'dir. Fethi Bey'in

⁴⁷ Karabekir, Paşaların, s. 124-125.

⁴⁸ Bu sonuçla birlikte Mustafa Kemal Paşa, meclisteki salt çoğunluğu kendi lehine sağladı ve cumhuriyet fikri doğrultusunda gerekli gördüğü siyasi başarıyı kazanmış oldu.

⁴⁹ Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni Siyasi Hatıralarım*, 2. cilt, Emre Yayınları, İstanbul, 1993, s. 133.

⁵⁰ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1968, s. 37.

tercih edilme nedenini Yakup Kadri Karaosmanoğlu şu sözlerle yorumlamaktadır: “Fethi Beyin arkasında ne bir İnönü Zaferi, ne bir Lozan Sulh Konferansı başarısı vardı; ne de Milli Mücadele’nin değer ölçülerine göre zeka ve ehliyeti denenmiş bir siyaset adamıydı ama, Meclis’teki itibarı hayli büyüktü. Bunu da, hiç şüphesiz, birbiriyle çekişen iki hizip arasındaki tarafsız tutumuna borçluydu ve Mustafa Kemal’in güvenini de, en ziyade, bu tutumuyla kazanmış bulunuyordu. O, iktidara geçince Meclis’te hüküm süren elektrikli hava yatışacak; yeni devletin kurulması, devrim meselelerinin çözülmesi yolundaki çalışmaları kolaylaştıran bir siyasi ortama kavuşmak mümkün olacaktı.”⁵¹

İkinci meclis döneminin ilk Vekiller Heyeti seçimi 14 Ağustos’taki toplantıda yapıldı. Bunun için uygulanan yöntem, birinci meclis döneminde geçerli olduğu gibi vekillerin meclis tarafından seçilmesi sistemidir. Buna rağmen, 190 mebusun katıldığı oylama öncesinde söz konusu seçilme yöntemi gündeme getirilmiş, her bir vekilin ayrı olarak mı oylanacağı yoksa bütün vekillerin tek seferde mi oylanacağı konusu tartışılmıştır. Neticede ikinci yolun uygulanmasına karar verilmiş, bütün vekaletler için tek seferde oylama yapılmıştır. Böyle olduğu halde vekillerin meclis tarafından seçilmesi usulü devam etmektedir ki iki buçuk ay sonra cumhuriyet, bu sistemde yaşanan tikanıklığa karşı önerilen bir çözüm olarak gündeme gelecektir. Bu şekilde belirlenen Heyet-i Vekile Reisliğine ve Dahiliye Vekilliğine birincisinden istifa eden Rauf (Orbay) Bey yerine Ali Fethi (Okyar) Bey seçilmiştir.⁵² Bu süreçte meclis başkanı Mustafa Kemal Paşa, meclis ikinci başkanı Ali Fuat (Cebesoy) Paşa’dır. TBMM, 23 Ağustos’ta Lozan Barış Antlaşmasını onaylayacaktır. Böylece, cumhuriyetin ilan edilmesiyle sonuçlanacak olan yeni bir döneme girilmiştir.

1.2.6.Cumhuriyetin İlanı Hazırlıkları / Bir Aylık Son Süreç

Cumhuriyetin ilanı ile sonuçlanacak olan süreç boyunca Mustafa Kemal Paşa’nın titizlikle uyguladığı ilke, kamuoyunun hazırlanması ve en doğru ortamı/zamanı belirleyebilme meselesi olmuştur. Bu bağlamda süreç, 1923 yılı eylül ayının son haftasından başlanarak incelenebilir. 22 Eylül 1923 tarihinde Mustafa Kemal Paşa, Avusturya kökenli ‘Wiener Neue Freie Presse’ gazetesinin Fransız muhabirine bir demec verdi. Burada, ilk defa olarak kamuoyu önünde cumhuriyet sözcüğünü telaffuz etmiştir. Açıklamalarının ilgili bölümünde Teşkilat-ı Esasiye Kanununun ilk iki maddesini hatırlatan Gazi, okuduğu maddelerin “cumhuriyet”

⁵¹ Karaosmanoğlu, Politikada, s. 38-39.

⁵² İcra Vekilleri Heyeti, (çevrimiçi), <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/icra-vekilleri-heyeti/?pdf=3589>, 29.06.2024.

dışında bir anlama gelmediğini, mevcut rejimin esasen bir cumhuriyet demek olduğunu söyledi. (“Bu iki maddeyi bir kelime ile hülâsa etmek kabildir: Cumhuriyet.”) Bu açıklamalar, dış politika ve Batı kamuoyuna verilen mesaj bakımından anlamı bir yana, içeride de büyük gürültüler koparacağı kolaylıkla tahmin edilebilir doğrultudadır. Gerçekten de görüşmenin söz konusu bölümünün 24 Eylül tarihli Anadolu’da Yeni Gün gazetesinde yayınlanmasıyla ki basındaki başkent tartışmaları kesilmiş, bu günden itibaren tartışılan yegâne konu cumhuriyet olmuştur.⁵³ Dolayısıyla bu kritik olay, cumhuriyetin ilan edilmesi sürecini başlatan gelişme olarak kabul edilebilir.

Mustafa Kemal Paşa’nın demeci, konuyla ilgili kamuoyu tepkisinin ölçülmesine yardım etmişti. Dahası, söz konusu cumhuriyet tartışmalarını bizzat kendisinin görmek istediği tahmin edilebilir. Basının genel tavrı cumhuriyetin lehine olmuştur. Buna rağmen basındaki tartışmalar neticesinde anlaşılmıştır ki mevcut sistemin devamından yana olanlar yahut halife etrafında şekillenecek bir meşrutiyet rejimini savunanlar da azımsanamayacak bir kalabalığı teşkil etmektedirler. Örneğin Velid (Ebüzziya) Bey’in başyazarlığını yürüttüğü Tevhid-i Efkâr gazetesi cumhuriyete aleyhtar kanatta yer almaktadır. 25 Eylül tarihli “Cumhuriyet Bahsi de Nereden Çıktı?” başlıklı yazısında Velid Bey, hakimiyet-i milliye ilkesine cumhuriyetten daha çok itimat ettiğini, cumhuriyetin de bir diktatörlük rejimi olabileceğini belirtmiştir.⁵⁴

İstanbul ve Ankara basını arasında cereyan eden söz konusu yoğun münakaşalar cumhuriyet fikrinin karşısındaki grubun da etkili bir toplumsal desteğe sahip olduğunu düşündürmektedir. Buna karşılık Mustafa Kemal Paşa ve grubunun, onun kişiliğinde Millî Mücadele yıllarında kazanılmış, sarsılmaz bir kişisel karizması bulunmaktadır. Bahsedilen süreci Ali Fuat Cebesoy şu sözlerle değerlendirmektedir: “...memlekette Cumhuriyet taraftarı olmayanlar türemiştir. Bunlar, Halife Abdülmecit Efendi’nin temiz kalmış şahsiyetinden faydalanarak meşruti saltanata kadar dönmeyi göze almışlardır. Bu gibiler gizli olarak çalışmışlardır. Hıyanet-i Vatanîye Kanunu’ndan korkarak meydana çıkmaktan çekinmişlerdir. Cumhuriyet taraftarları arasında da Gazi’ye karşı halifeyi rakip göstermek isteyenler olmuştur. Cumhuriyetçiler arasında bu yüzden ihtilaf çıkmamış değildir. Bu karışık vaziyet...”⁵⁵

⁵³ Mustafa Kemal Paşa’nın demeci Türk gazetelerinde yayınlanmazdan önce basında, yeni başkentin neresi olması gerektiği konusu tartışılıyordu. Demecin tam metni, 27 Eylül tarihinde bütün gazetelerde yayınlanmıştır. Başkent tartışmaları ertelenmiş olmakla beraber bir süre sonra yeniden başlayacak, 13 Ekim’de Ankara, yeni devletin başkenti olarak ilan edilecektir.

⁵⁴ Tevhid-i Efkâr, 25 Teşrinievvel 1339.

⁵⁵ Cebesoy, Siyasi, II, s. 37.

Eylül ayının son haftasında başlayan cumhuriyet tartışmalarında İstanbul basını Halk Fırkasına karşı büyük oranda eleştirel bir vaziyet almıştır. Buna karşın, Ankara'daki Yeni Gün ve Hakimiyet-i Milliye gazeteleri hükümetin savunuculuğu görevini üstlendiler. Aynı süreçte söz konusu düşünsel bölünme mecliste de mevcuttur. Fakat diğer ayrışmadan farklı olarak mecliste cumhuriyet karşıtlığı bulunmamakta, Mustafa Kemal Paşa'nın yeni düzende nasıl konumlanması gerektiği konusu tartışmalara neden olmaktadır. Bu konuyla ilgili olarak 30 Eylül tarihli Vatan gazetesinde şu değerlendirme yapılmıştır: "Cumhuriyet meselesinde Büyük Millet Meclisinde iki nokta-i nazar vardır. Bunlardan birincisi Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın reis-i devlet, ikincisi de reis-i cumhur olmasıdır. Reis-i devlet olmasını isteyenler Gazi Paşa'nın hem reis-i devlet, hem meclis reisi olmasını... arzu ediyorlar... İkinci zümre doğrudan doğruya cumhuriyet taraftarlarıdır. Bu zümre reis-i cumhurun fırkadan ve meclisten çekilmesi fikrindedir."⁵⁶

Cumhuriyeti ilan edecek olan ikinci meclisin sosyolojik yapısı birincisine nispetle bir hayli değişmiş olsa da bu meclisin bünyesinde de baskın grubun aleyhinde fikirler savunulabilmiştir. Bunun bir sonucu olarak farklı görüşler arasında yoğun tartışmalar yaşanabilmiş, muhalefetin varlığı hissedilmeye devam etmiştir. Bu bağlamda eylül ve ekim aylarında belirginleşen cumhuriyetin ilanı ihtimali, halife etrafında şekillenen siyasi tartışmaların çeşitlenmesini beraberinde getirecektir. Buna karşılık Mustafa Kemal Paşa açısından cumhuriyet, gelişmelerin neticesi olarak ortaya çıkan bir proje değildir. Bu konuda Celal Bayar şunları ifade etmektedir: "...Cumhuriyet, bir gece evvel düşünülüp ertesi gün birkaç maddelik Anayasa tadili ile gerçekleştirilen bir siyasi devrim değildir. Daha Erzurum Kongresinde 'Hakimiyet kayıtsız şartsız milletindir' formülünü koyduğu an, rejimin kendi kafasındaki adı Cumhuriyet idi."⁵⁷ Benzer düşünceleri paylaşan Bülent Tanör, sürecin Batı kamuoyu açısından nasıl gözlendiğini şu şekilde saptamaktadır: "...Batılı kaynaklar Sivas Kongresini değerlendirirken, milliyetçilerin cumhuriyet kurmakta olduklarını yazmışlardı (Harbord Raporu, Gazeteci Brown, İngiliz Yüksek Komiserliği, İngiliz Ameral de Robeck, İngiliz istihbarat raporu, İngiliz Dışişleri Bakanlığı yorumu vb.). The Times gazetesi, Sivas Kongresinin İstanbul'la haberleşmenin kesilmesi kararını (12 Eylül 1919) ve telgrafhanelerin işgalini, 'Bir Anadolu Cumhuriyeti' diye duyurmuş, 'Asilerin başı Mustafa Kemal' diye de eklemiştir (22.9.1919)."⁵⁸

Cumhuriyet projesinin uygulamaya konulması açısından ilk somut adım, 4 Ekim 1923'te gerçekleştirilen Halk Fırkası toplantısında atıldı. Oldukça uzun süren toplantıda, yeni Türk devletinin 'Türkiye Cumhuriyeti' adını taşıması ve başkentinin

⁵⁶ Faruk Alpkaya, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2021, s. 62.

⁵⁷ Celal Bayar Anlatıyor, s. 33.

⁵⁸ Tanör, Kuruluş, s. 29.

Ankara olması kararı alınmıştır. Altı saat devam eden toplantıda ayrıca, cumhuriyetin ilan edilmesini sağlayacak Teşkilat-ı Esasiye Kanunu değişikliklerini saptayacak bir komisyonun oluşturulmasına karar verilmiştir. Bu doğrultuda ekim ayı boyunca toplanacak olan komisyonun toplantılarına sıklıkla Mustafa Kemal Paşa da katılım sağlayacaktır.⁵⁹

4 Ekim’de alınan cumhuriyetin kurulması kararı doğrultusunda ‘Mütehassıslar Encümeni’ adı verilen komisyon 5 Ekim tarihinden itibaren toplanmaya başladı. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nda yapılacak olan değişiklikleri görüşen heyetin aldığı kararlar günlük olarak gazetelerde aktarılmış, yorumlanmış ve nihai kararın ne yönde olacağıyla ilgili tahminler yapılmıştır. Mütehassıslar Encümeni, 12-13 Ekim tarihlerinde ikinci ve üçüncü toplantılarını Mustafa Kemal Paşa başkanlığında Ankara İstasyon binasında gerçekleştirmiştir. Bu toplantılarda alınan kararlar, devletin resmi yayın organı Anadolu Ajansı tarafından 14 Ekim tarihinde şu şekilde haberleştirilecektir: “Teşkilat-ı Esasiye tadilatını tespit eden encümen İstasyon binasında Gazi Paşa’nın huzuruyla müzakeresine devam etmiş ve bazı şekiller tespit olunmuştur. Yeni Kanun-ı Esasi umumi hatlarda Teşkilat-ı Esasiye sadık kalıyor. Meclisin müddet-i inikadı altı ay olacak ve bu müddetin tezyidi Meclis’e ait bulunacaktır. Devlet şeklinin cumhuriyet olduğuna dair bir fıkra ilave edileceği, Meclis’in devre-i intihabiyesinin gelecek devreden itibaren dört sene olacağı anlaşılıyor.”⁶⁰

Gelişmelerin seyrini incelemeyi sürdürürken bu noktada, cumhuriyet mefhumunun Türkiye’deki algısal karşılığı saptanabilecektir. Türkiye’deki cumhuriyet anlayışının demokrasi prensibini de kapsadığı yönünde teorik açıdan geniş kapsamlı mutabakat sağlanmıştır. Buna rağmen söz konusu birliktelik politik sahaya yansırken pürüzsüz bir seyir izlememiştir. Yine de Türkiye özelinde cumhuriyetin, halkçılık temeli/ortaklığı üzerine geliştirildiği belirgindir. Öyle ki ‘cumhuriyet’, Türkçe’ ye Arapça ‘cumhur’ kelimesinden türetilerek aktarılmıştır ki cumhur sözcüğünün Latince karşılığı ‘publica’dır. Bu kavram; halk/ahali, halkla ilgili, halka ait gibi anlamları karşılamaktadır.⁶¹ Buna göre, çok uluslu imparatorluk toplumunun dine dayalı ayrımsama yöntemi ‘Millet Sistemi’ terk edilmiştir. Diğer taraftan, yeni

⁵⁹ Alpkaya, Türkiye, s. 53. / 4 Ekim toplantısında alınan kararlar Ankara ve İstanbul gazetelerinde paylaşılmıştır ki bu durum, kamuoyunun günbegün 29 Ekim kararına hazırlandığını, nihai kararın alınması için yalnızca uygun bir ortamın oluşmasının beklendiğini göstermektedir.

⁶⁰ Alpkaya, Türkiye, s. 67.

⁶¹ Cumhuriyet düşüncesi ve bu düşüncenin uygulanma biçimleriyle ilgili bir inceleme için bkz. Fahri Yetim, “Cumhuriyetçi Düşünce ve Türkiye Deneyimi”, *Osmanlıdan Cumhuriyete Türk Düşüncesinde Arayışlar*, Tezkire Yayınları, İstanbul, 2017, s. 63-78.

dönemin halk/halkçılık kavramlarının farklı kesimlerce farklı biçimlerde yorumlandığı söylenebilecekse de Türk reformculuğunun Batılı kaynaklarıyla ilgili olarak Şerafettin Turan şu tespitlerde bulunmaktadır: “Aydınlanma dönemi siyasal rejim sınıflandırmalarının ilk kez İbrahim Müteferrika tarafından Türk düşününe aktarıldığı anlaşılmaktadır. O, 1731’de yazdığı Usulü’l-Hikem fi Nizami’l-Ünem (Toplum Düzeni İçin Uyulması Gereken Kurallar) adlı yapıtında Avrupa’da sorunların artık “akıl” ile çözülmesine önem verildiğini ve siyasal rejimlerin, egemenliğin kullanılmasına göre “Monarhia, Aristokrasia, Demokrasia” diye adlandırıldığını belirtmişti. Bu rejimlerin özelliklerini açıklarken de demokrasinin “halk egemenliği” anlamına geldiğine işaret etmişti.”⁶²

Mütehassıslar Encümeni toplantıları sürerken bu arada başkent konusu yeniden meclis gündemine taşındı. Ankara’nın yeni devletin resmi başkenti ilan edildiği tarih 13 Ekim 1923’tür. Bu kararla birlikte, devletin idare şeklini belirleyebilme açısından gerekli bir öncül adım atılabilmiştir. Öyle ki Ankara’nın başkent olarak seçilmesi dönemin önde gelen tartışma konularındandır. Çünkü bu kararla imparatorluğun siyasi geleneklerinden kopuş yaşanması ve bu arada eski başkentte yaşayan kalabalık bir bürokrat, gazeteci, aydın grubun ikincil konuma düşme olasılığı ortaya çıkmıştır ki bu kesimler başkentin değiştirilmesi kararına çekingen bir yaklaşım sergilemişlerdir. Bunlarla birlikte Ankara’nın başkent olarak ilanı, 23 Ağustos’ta Lozan Antlaşması’nın meclis tarafından onaylanmasıyla başlayan yeni devletin inşa süreci açısından hızlandırıcı bir gelişmedir.

Mütehassıslar Encümeni 14/15 Ekim tarihlerinde yeniden toplandı. Bu toplantılarda alınan kararların basına yansısıyla birlikte şiddetli eleştirilerle karşılaşmıştır. Zira heyetin aldığı kararların, reisicumhura fazlaca geniş yetkiler tanınması nedeniyle hakimiyet-i milliye esasıyla çeliştiği düşünülmüştür. Eleştiriler üzerine açıklama yapma gereği duyan Anadolu Ajansı, henüz netleşmiş bir kararın bulunmadığını, nihai kararların meclis grubunda tartışıldıktan sonra alınacağını açıklamıştır. Encümenin sonraki toplantıları 17/18 ve 21 Ekim tarihlerinde gerçekleştirildi. Alınan/alınamayan kararlar, İstanbul basını tarafından bir kez daha şiddetli eleştirilerin yapılmasına neden olmuştur. Örneğin eleştirilerin sert bir dille yapıldığı gazetelerden olan Tevhid-i Efkâr, 19 Ekim tarihli sayısında çatışmanın mahiyetiyle ilgili ipuçları veren bir yazı yayınlamıştır: “Durup dururken dertsiz başımıza dert çıkardık, (hakimiyet-i milliye) usulü ile memleket güzel güzel idare edilirken birdenbire her nedense bir cumhuriyet havası esmeğe başladı ve birçoğumuzun aklını aldı, götürdü. Bizim

⁶² Turan, Türk Devrim, III, s. 17.

muhafazakâr kafamızı beğenmeyenlerin müteceddid ve terakkiperver dimağları haftalardan beri Ankara İstasyon binasında bir cumhuriyet doğurmaya çalışıyorlar. Bizim bildiğimize göre cumhuriyet istasyon binalarında değil, millet meclislerinde doğar. İstasyon binasından ise olsa olsa tren çıkar... Bir aydır devam eden gürültüden Ankara İstasyonundan çıkarılacak şeyin bir ucube olacağı zaten muhakkak idi... Fırkanın cumhuriyetçi, hakimiyet-i milliyeci, ittihadçı gibi üç alaya ayrılması teşkilat-ı askeriyemize muvafık ise de herhalde Halk Fırkasının teşkilatına hiç de uygun değildir. Bu son vaziyet ve tecrübe gösteriyor ki geçen intihabatta tek muhalif mebus intihab ettirmemek gayreti pek beyhude imiş...”⁶³

1.2.6. Heyet-i Vekile Buhranı

Bu günlerde Mustafa Kemal Paşa’nın üzerinde hissettiği baskının ağırlaşmış olduğu tahmin edilebilir. Neyse ki olayların gelişimi beklenen siyasi fırsatı çok geçmeden ortaya çıkaracaktır. Bu doğrultuda ilk olarak, ordu müfettişliği görevine atanmak isteyen Ali Fuat (Cebesoy) Paşa bu sebeple 23 Ekim’de Meclis İkinci Başkanlığı görevinden istifa etti. Ertesi gün, Fethi (Okyar) Bey ise Başvekillik görevine ilaveten yürütmekte olduğu Dahiliye Vekilliği görevinden işlerinin yoğunluğunu gerekçe göstererek istifa etmiştir. Bu iki ismin yerine seçilecek kişileri belirleyebilmek amacıyla 25 Ekim’de fırka grubu toplantısı gerçekleştirildi. Bu toplantıda meclis ikinci başkanlığı görevine Rauf (Orbay) Bey, dahiliye vekilliği görevine ise Sabit (Sağiroğlu) Bey aday gösterilmek üzere seçildiler. Namzet belirleme seçiminin sonuçları, “kabine buhranı” olarak bilinen olayın fitilini ateşlemiştir. Zira meclisin aldığı bu karar, Mustafa Kemal Paşa ve yakın çalışma arkadaşlarının tepkisine yol açmıştır: “...Meclis içindeki muhalefet zümrelerinden sayılan mebuslardan Sabit Bey de Dahiliye Vekaleti için aday seçildi. Bu intihapları Gazi’nin iyi karşılamayacağını herkes biliyordu. Gerçi her şey şekle uygundu...”⁶⁴

Böylelikle başlayan sürecin nasıl geliştiğini Kazım Özalp şu sözlerle aktarmaktadır: “... Dahiliye Vekilliğine Sabit Bey ve Meclis İkinci Reisliğine Rauf Bey seçilmişlerdi. Sabit Bey, İttihadı Terakki devrinin valilerindendi. Mustafa Kemal Paşa Milli Mücadelenin İttihatçılara mal edilmemesine çok dikkat ederdi, önem verirdi. O sıralarda İstanbul’da ‘İttihatçılar yeniden iktidara geliyorlar.’ diye propagandalar başlamıştı... Mustafa Kemal Paşa Sabit Bey’in seçimini uygun bulmadı. Mecliste tartışmalar büyüdü. Fethi Bey hükümeti zor durumda kalarak istifa etti. Yeni hükümet bir türlü kurulamıyordu. Hoca mebuslar endişelenmeye başlamışlardı, ‘Canım bir Sabit Bey için bu buhrana ne lüzum var. Sabit Bey’den vazgeçtik, kim isterse vekil olsun.’ diyorlardı.”⁶⁵

⁶³ Alpkaya, Türkiye, s. 76-77.

⁶⁴ Aydemir, Tek Adam, III, s. 142.

⁶⁵ Özalp, Atatürk’ten, s. 27.

Cumhuriyetin ilan edilmesiyle sonuçlanacak olan hükümet buhranı, yaygın kanıya göre bizzat Mustafa Kemal Paşa tarafından tasarlanmış ve hayata geçirilmiştir. Bu minvalde ilkin, 26 Ekim 1923 tarihinde onun başkanlığında uzun saatler süren Heyet-i Vekile toplantısı gerçekleştirilmiştir. Akşam saatlerinden itibaren Çankaya’da devam edilen toplantı neticesinde Erkan-ı Harbiye Riyaseti Vekili Fevzi (Çakmak) Paşa dışında kalan tüm vekillerin istifa etmeleri kararlaştırılmıştır. Alınan karara göre, yapılacak olan yeni vekiller heyeti seçimlerinde mevcut vekillerden herhangi biri yeniden seçilecek olursa bu görev kabul edilmeyecektir. Bu şekilde bir yöntem belirlenmiş olmasının nedenini Armstrong şu sözlerle yorumlamaktadır: “...Muhallifleri daha da güçlenmeden önce, Yeni Türkiye’nin gelecekteki hükümet biçimine karar vermenin tam sırasıydı. Cumhuriyeti ilan edecek, kendisi de cumhurbaşkanı ve yasal önder olarak seçilecekti. Ancak, özgür bir oylamada Meclis bunu asla kabul etmeyecekti. Meclis’i bu kararları almaya kendisinin sevk etmesi gerekiyordu. Küçük bir siyasal entrika tasarladı; bir bunalım yaratacak ve bundan yararlanacaktı.”⁶⁶

Fethi Bey reisliğindeki İcra Vekilleri Heyeti’ni oluşturan vekiller topluca istifa ettiklerini 27 Ekim’de meclise bildirdiler. Böylece, üç gün sürecek olan, bir türlü yeni hükümetin oluşturulamadığı buhran başlamış oldu. Dolayısıyla Türkiye’yi cumhuriyet rejimine götüren görünürdeki neden, mevcut sistem nedeniyle ortaya çıkan, hükümet kurulması sırasında karşılaşılan tıkanıklıktır. Söz konusu somut tıkanıklığı çözerek gündelik bir anayasal/siyasal gereksinimi karşılayabilme maksadıyla gündeme getirildiğinden cumhuriyet, görece kolay ve hızlı bir yoldan ilan edilebilmiştir. Bu şekilde düşünen isimlerden olan Falih Rıfkı Atay konuyla ilgili olarak şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “1923 yılının o haftalarında Büyük Millet Meclisinde Cumhuriyetçilik akımı var mıydı? Hayır! Mustafa Kemal ne yapsa ona itirazsız razı olacaklar dahi, içlerinden; ‘Keşke bunu yapmasa...’ diyorlardı. Mustafa Kemal o mecliste fikir tartışmaları ile tabii bir ekseriyet elde edemezdi. İnce politika taktikleri ile bir teslimiyet havası yaratmalı idi.”⁶⁷

Diğer taraftan, daha normal bir senaryo neticesinde cumhuriyetin ilan edilemeyeceği fikri bazı hatırat yazarlarınca abartılı bulunmaktadır. Bu şekilde düşünen isimler, cumhuriyetin ilan edilmesini takip eden günlerde bu işin aceleye getirildiğini, meclis çatısı altında yeterince konuşulmadığını ileri sürerek varılan noktayla ilgili olmasa da sürecin gelişimiyle ilgili eleştirilerde bulunmuşlardır. Bu

⁶⁶ H. C. Armstrong, *Bozkurt Kemal Atatürk’ün Yaşamı*, çev., Gül Çağalı Güven, Arba Yayınları, İstanbul, 1996, s. 167.

⁶⁷ Atay, Çankaya, IV, s. 475.

şekilde düşünen isimlerden olan Ali Fuat Cebesoy, hatıratında şu değerlendirmeleri yapmıştır: “Cumhuriyetin normal usullerle ilanı mümkündü. Bilakis emrivaki suretiyle ilanı ve başka yerlerdeki emsaliyle kıyas edilemeyecek kadar geniş salahiyetlerle intihap edilmiş bir Reisicumhurun, mevcut tek partinin reisi olduğu nazar-ı dikkate alınacak olunursa, yeni Cumhuriyetimizin memlekette Büyük Millet Meclisi Hükümeti kadar tutulamayacağı aşıkardı...”⁶⁸

27 Ekim 1923'te Mustafa Kemal Paşa başkanlığında toplanan grup toplantısında Fethi (Okyar) Bey reisliğindeki vekillerin istifaları okundu. Gerekçe olarak, daha güçlü ve uyumlu bir İcra Vekilleri Heyeti belirlenebilmesi amacıyla istifa edildiği belirtilmiştir. Beklenebileceği üzere Vekiller Heyeti'nin topluca istifa etmiş olması mecliste şaşkınlık ve tepkiyle karşılanmıştır. Bununla birlikte, istifa edenlerin yerini alacak vekillerin 29 Ekim günü seçilmesine karar verilmiştir. Bu andan itibaren yeni Vekiller Heyeti için derhal kulis çalışmalarına başlandı. Bu aşamada muhalefetin lidersiz ve programsız oluşu Mustafa Kemal Paşa grubu açısından kolaylaştırıcı bir etmen oluşturmuştur. Kulis faaliyetleri sırasında oluşturulan Vekiller Heyeti listeleri sürekli değişikliğe uğramış, her geçen dakika buhran biraz daha tırmanmıştır. Zira başvekilin kim olacağı dahi bir türlü belirlenememiştir ki bu haliyle olaylar tam da Mustafa Kemal Paşa'nın tasarladığı şekilde cereyan etmektedir. Söz konusu kulis faaliyetleri, ortaya çıkan listeler üzerinde görüş birliği sağlanmaksızın 28 Ekim akşamına değin devam etti. Bu sırada, Gazi'nin çağırılması ve tıkanıklığın giderilmesi için kendisinden çözüm önerisi istenmesi gereği seslendirilmeye başlanacaktır.

Bu günlerde meclisteki gelişmeler basın tarafından da yakından takip ediliyor, çeşitli yorumlara neden oluyordu. Bununla birlikte, söz konusu haberlere konu olan Rauf (Orbay), Kazım (Karabekir), Refet (Bele), Adnan (Adıvar) Beyler gibi Halk Fırkasının önemli isimleri bu süreçte Ankara dışında bulunmaktadır. 28 Ekim günü Ankara'dan İstanbul'a gelen Ali Fuat (Cebesoy) Paşa, Trabzon'daki Kazım Karabekir dışında kalan diğer üç isim tarafından istasyonda karşılanmış, istifaların nedeni ve yaşananlarla ilgili sorulara muhatap olmuştur. Ancak Ali Fuat Paşa konunun iç yüzünü kendisinin de bilmediğini, istifa haberini yolda iken öğrendiğini söyleyecektir. Söz konusu isimlerin konuya yakından ilgi göstermesinin bir nedeni; bu günlerde basında çıkan haberlerde istifaların, Rauf (Orbay) Bey'in başını çektiği meclis içindeki ikilik nedeniyle gerçekleştiği iddialarıdır. Bu haberler nedeniyle gazetelere açıklama yapan

⁶⁸ Cebesoy, Siyasi, II, s. 46-47.

Rauf Bey; iddiaları yalanlamış, Ankara’da neler olup bittiği hususunda kendisinin de malumatı olmadığını ifade etmiştir.⁶⁹

28 Ekim’de meclisteki çalışmalar gün boyu devam etmiş, yarın seçilecek olan Vekiller Heyeti’nde yer alması için çeşitli isimler üzerinde görüşülmüştür. Görüşmeler sırasında vekillikten istifa eden mebuslar, yeni heyetin içinde katiyen görev almayacaklarını ifade ettiler. Sonunda Halk Fırkası İdare Heyeti tarafından Ali Fuat Cebesoy reisliğinde bir liste belirlenebilmiştir.⁷⁰ Bu listedeki isimlerin bir bölümü ertesi günkü toplantıda vekillik teklifini kabul etmeyecek, böylece buhran içinden çıkılmaz bir vaziyet alacaktır. Ertesi gün yaşananlarla ilgili Falih Rıfkı Atay şu bilgileri vermektedir: “...Listede İktisat Vekilliğine aday gösterilen Celal Bey (Bayar) söz almış, ‘Bu listede görülenler, çekilenlerden daha kuvvetli değildir, Mecliste ben kendimi İktisat Vekilliğine layık görmüyorum,’ dedi. Öğleden sonra tartışmalar çok sertleşmişti. Sonra Kemalettin Sami Paşa’nın verdiği karar, oya konulmuştu. Bu karara göre ‘Umumi Reis Mustafa Kemal Paşa buhrana çare bulması için davet edilmeli’ idi. Mustafa Kemal Çankaya’da bu kararı bekliyordu. O gün de dışı sancıyordu. Toplantı salonuna girince hemen kürsüye çıkmış: -Bana bir saat müsaade ediniz. Bulacağım hal tarzını arz ederim, demişti...”⁷¹

Meclis görüşmelerinin ardından 28 Ekim akşamı, Çankaya’da tarihsel açıdan da önemli bir toplantı gerçekleştirilmiştir. Öyle ki, “yarın, cumhuriyet ilan edeceğiz” kararı bu toplantıda açıklanmıştır. Çankaya toplantısına, cumhuriyetin ilan edilmesi fikrine sıcak bakmayabileceği öngörülen isimler davet edilmediler.⁷² Söz konusu yemekte, aralarında; İsmet (İnönü) Paşa, Fethi (Okyar) ve Kazım (Özalp) Beylerin yanı sıra komutan ve mebuslardan Kemalettin Sami ve Halit Paşalar ile Fuat (Bulca) ve Ruşen Eşref (Ünaydın) Beylerin de bulunduğu kalabalık bir kadro yer almıştır. Burada, yarınki meclis görüşmelerinde uygulanacak olan strateji konuşulmuş, izlenecek yolun kimlere önceden bildirileceği kararlaştırılmıştır. Toplantı sonrasında davetliler Çankaya’dan ayrıldılar. Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa ise sabah saatlerine değin cumhuriyetin ilanı için gerekli olan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu değişiklikleri üzerine baş başa görüşmeyi sürdürmüşlerdir. 28 Ekim gecesinin

⁶⁹ Alpkaya, Türkiye, s. 82-86.

⁷⁰ Listenin tamamı için bkz. Alpkaya, Türkiye, s. 88.

⁷¹ Atay, Çankaya, IV, s. 477-478.

⁷² Bu isimler ertesi günkü meclis toplantısına da çağırılmadılar. Takip eden günlerde ‘aceleyle getirildi’ görüşünün ortaya atılmasında bu şekilde bir tercih yapılmasının etkisi vardır. Bu süreçte, cumhuriyetin ilanından haberdar olan kişiler diğerlerini, cumhuriyet aleyhtarı/halifeci olmakla suçlayacaklardır. Buna karşın diğer kesim ise kendilerinin dışarda tutulduğunu, böylece idarenin otoriterleştirilmeye çalışıldığını düşünmektedirler.

duygusuyla ilgili Mazhar Müfit Kansu şunları aktarmaktadır: “Mustafa Kemal Paşa’nın günlerden beri Cumhuriyet ilanı için İsmet Paşa ve arkadaşları ile müzakerelerde bulunduğunu biliyorduk. Gününü tayin bizce mümkün değildi. Bir gece evvel beraberdik. Necati Bey, Vasıf Bey, Yunus Nadi Bey, Mahmut Esat Bey ve sair arkadaşlar da vardı. Mustafa Kemal Paşa gülerek: ‘Ey, çocuklar, yarın Cumhuriyet ilan edeceğiz.’ dedi. Ve bana döndü: ‘Erzurum’dan beri ağzından çıkarmadığın Cumhuriyetin işte zamanı geldi, yarın istediğin kadar Cumhuriyet diye alenen artık bahsedebilirsin.’ Tabiidir ki hepimiz son derece memnun olduk.”⁷³

1.2.7.29 Ekim 1923

29 Ekim sabahı meclis görüşmelerine saat onda başlandı. Toplantıya katılan mebuslar açısından bugün, yeni İcra Vekilleri Heyeti’nin seçileceği gündü. Diğer taraftan, görüşmelerin başlamasıyla beraber Mustafa Kemal Paşa’nın günlerdir tasarladığı politika oyunu oynanmaya başlamış, müzakereler esnasında bir türlü yeni Vekiller Heyeti teşkil edilememiştir. Zira dün tespit edilen listede yer alan isimlerden Celal (Bayar), Ahmet Muhtar (Cilli) ve Mustafa Necati Beyler kürsüye gelerek yeni heyetin zayıf olduğunu, önümüzdeki günlerde karşılaşılabilecek olan güçlükleri bu liste ile aşamayacaklarını, seçilmeleri halinde görevi kabul etmeyeceklerini söylediler. İcra Vekilleri Heyeti’nin böylelikle kurulamaması nedeniyle sonunda, Vasıf (Çınar) Bey’in önerisi ve bu öneriye dayanan Kemalettin Sami Bey’in takriri neticesinde Mustafa Kemal Paşa’nın görüşünün alınmasına karar verilmiştir. Bu sırada Çankaya’da bulunan Gazi, ortamın yeterince olgunlaşmasını, sonucunda da meclise davet edilmeyi beklemektedir. Yaşanan çıkmaza bir çözüm önermesi amacıyla kürsüye çağrılan Mustafa Kemal Paşa, meclisten bir saat kadar mühlet istedi: “Efendiler! dedim, Heyeti Vekile seçiminde fikir kargaşası hasıl olduğu anlaşılmıştır. Bana bir saat kadar müsaade buyurun. Bulacağım çözüm şeklini arz ederim.”⁷⁴ Bu süre zarfında meclisteki odasında çeşitli mebuslarla görüşmeler yapmayı sürdüren Gazi, öğleden sonra bir kez daha kürsüye gelecektir.

Öğleden sonra yeniden başlayan toplantıda ilk sözü alan Mustafa Kemal Paşa karşılaşılan sorunun anayasadan kaynaklandığını, vekillerin tek tek seçildiği mevcut sistemin heyet içerisinde uyum sağlanmasını önlediğini ifade etmiştir: “Kusur, takip etmekte olduğumuz usul ve şekildir...Yüksek heyetiniz bu müşkülün halline beni memur ettiniz. Ben

⁷³ Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber*, 2. cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986, s. 595.

⁷⁴ Atatürk, *Nutuk*, s. 609.

de bundan ilham alarak, düşündüğüm şekli tespit ettim. Onu teklif edeceğim...”⁷⁵ Bu sözlerin ardından Gazi, dün gece İsmet Paşa ile Çankaya’da hazırlamış olduğu çözüm şeklini meclise sunmuştur. Buna göre, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nda altı maddenin değiştirilmesi öngörülmektedir. Söz konusu değişiklikler, Heyet-i Vekile seçimleri usulünü değiştirirken devletin idare şeklinin Cumhuriyet’e dönüştürülmesini teklif etmektedir. Çünkü Mustafa Kemal Paşa’nın önergesine göre Vekiller Heyeti’nin kurulamama nedeni bu konuda uygulanan yöntemdir ki söz konusu sorun ancak, daha gelişkin bir yönetim sistemi sayesinde aşılabilecektir.

Bu noktada, rejim değişikliği yoluyla çözümlenmesi planlanan sorunlara dair bazı tespitler yapılabilir. Buna göre görünürdeki neden anayasal/siyasal bir tıkanıklığı çözümleyerek hükümet oluşturabilme meselesini kolaylaştırabilmek olsa da bundan belki de daha fazla dikkate alınan konu, devlet başkanlığı makamını netleştirebilmek olmuştur. İsmet Paşa’nın meclis kürsüsünde dile getirdiği: “*Avrupalı diplomatlar beni ikaz ettiler. Devletin reisi yoktur dediler*” sözü değinilen amacı işaret etmektedir. Cumhuriyet’in ilan edilmesiyle devam edegelen yönetim anlayışının gizli reisi konumundaki halifenin gelecekteki devlet başkanlığı ihtimali böylece ortadan kaldırılabilir. Bu konu, daha geniş anlamıyla İmparatorluk’tan arta kalan siyasi refleksleri yok edebilme hedefiyle bağlantılıdır. Dolayısıyla Vekiller Heyeti bunalımının körüklenmiş olması sistemin işlemiyor olduğunu sergilemesi yönüyle söz konusu hedef doğrultusunda atılmış bir adımdır. Aktarılan konularla ilgili olarak Amerikalı tarihçi Frederick Latimer, Ali Fuat Cebesoy’la gerçekleştirdiği sohbet sırasında şu yorumu yapmıştır: “...inkılapların çoğu başkalarının aklına gelmiş... yalnız bir müstesna ile... bu Osmanlı İmparatorluğu’nu lağvetmek ve cumhuriyet kurmak. Bu çok orijinal bir fikirdi ve tabii çok büyük ve çok üstün cesaret istedi...”⁷⁶

Diğer taraftan, önceki sayfalarda işaret edildiği üzere dünya siyasetinin konjonktürel atmosferi Türkiye’de ulusal bir cumhuriyetin ilan edilebilmesi açısından uygun bir ortam sağlamıştır. Buna ek olarak cumhuriyet, iç politikadaki gereksinimlerin bir sonucu olarak ortaya çıkarılmıştır ki böylelikle, yapılan işin meşruiyeti biraz daha perçinlenmiş olacaktır. Bu konuyla ilintili olarak Mustafa Kemal Paşa Nutuk’ta, meclis görüşmelerinde söylenen şu sözü hatırlatmaktadır: “...Ragıp Bey

⁷⁵ Aydemir, Tek Adam, III, s. 148.

⁷⁶ Ali Fuat Cebesoy, *Bilinmeyen Hatıralar*, haz., Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2001, s. 380.

(Kütahya): ‘Kanunların en iyisi hadiseler ve ihtiyaçtan doğandır. İhtiyaç ise meydandadır. Teşkilatı Esasiye Kanunun tamamlanması lazımdır. Açıklığa kavuşturulması icap eder. Teklifin derhal müzakeresine geçelim.’⁷⁷

Cumhuriyetin ilan edildiği gün mebusların yarısından fazlası mecliste değildiler. Bu husus, 29 Ekim’i takip eden günlerde çokça tartışmaya neden olacaktır. Kaldı ki bu konu, meselenin aceleye getirildiği/emrivaki yolunun tercih edildiği savıyla bağlantılı olarak değerlendirilecektir. Söz konusu eleştirilere Nutuk’ta yanıt veren Mustafa Kemal Paşa konuyla ilgili olarak şunları ifade etmiştir: “... cumhuriyet ilanına karar vermek için Ankara’da bulunan bütün arkadaşlarımı davete ve onlarla müzakere ve münakaşaya asla lüzum ve ihtiyaç görmedim. Çünkü, onların zaten ve tabiaten benimle bu hususta hemfikir olduklarına şüphe etmiyordum. Halbuki o esnada Ankara’da bulunmayan bazı zevat, salahiyetleri olmadığı halde, kendilerine haber verilmeden ve fikir ve rızaları alınmadan cumhuriyetin ilan edilmiş olmasını gücenme ve ayrılma vesilesi saydılar.”⁷⁸ Aktarılan düşünceler, 1927 yılının politik çerçevesi bağlamında değerlendirilebilecek olsa da 29 Ekim günü mecliste toplanan mebus sayısının azlığı pratikte, cumhuriyet teklifi üzerine başlayabilecek tartışmaların şiddetlenmesini önleyebilmiştir. Şöyle ki; cumhuriyet teklifi üzerine bazı mebusların, teklifin enine boyuna tartışılması yönünde cılız biçimde de olsa dile getirilen istekleri olmuştur ki bu istekler, mebusların önemli bölümünün mecliste bulunmayışı sayesinde bastırılabilmiştir.

Mustafa Kemal Paşa’nın kanun tasarısı meclis kâtibi tarafından okunduktan sonra derhal teklifin müzakeresine geçilmiştir. Tasarı, Teşkilat-ı Esasiye’deki altı maddeyi değiştirmeyi, böylece devletin rejimini Cumhuriyet olarak ilan etmeyi teklif ediyordu. Müzakerelerden sonra değiştirilerek kabul edilecek olan anayasa maddeleriyle ilgili olarak Mazhar Müfit Kansu şu bilgileri vermektedir: “...Bu teklif kabul edilerek kanunun birinci maddesi şu şekli aldı: ‘Hakimiyet bilakaydüşart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir. Türkiye devletinin şekli hükümeti Cumhuriyettir.’ Bundan başka tadil edilen birinci, onuncu, on ikinci ve diğer bazı maddeler de tadilen kabul edildi...”⁷⁹

Cumhuriyet teklifine müzakereler esnasında açık ve kesin itirazlar yapılmamıştır. Usulle ilgili bazı genel konuşmalar işitilecek olsa da bu anlarda meclisteki hâkim hava heyecan ve coşku duygularıyla yüklüdür. Öyle ki, söz alan mebusların tamamı, “Yaşasın Cumhuriyet” nidası eşliğinde konuşmalarını

⁷⁷ Atatürk, Nutuk, s. 611.

⁷⁸ Atatürk, Nutuk, s. 606.

⁷⁹ Kansu, Erzurum’dan, II, s. 597.

tamamlamıştır. Celal Nuri İleri, Türkiye’yi cumhuriyet idaresine ulaştıran anlarda gözlemlediklerini şu sözlerle ifade etmiştir: “Birinci madde, Cumhuriyetle ilgili madde saat tam 19.37’de bir alkış yağmuru arasında kabul edildi. Tarih yazarları bu dakikaları kaydetsinler. Maddeler sürekli alkışlar arasında benimseniyor. Halkın bu denli birliğine ender rastlanır. Sevinç içindeyiz. Salon heyecanlı ve hareketli. Dinleyiciler huzur ve sessizlik içinde dinliyorlar. Gazeteciler görüşmeleri not etmekte. Yurtsever ozan Emin Bey, ilk madde arasında söz aldı. Kürsüye çıkıp çok heyecanlı, yüksek ve coşkun, pek şairane ve ateşli bir söylevle hareketliliğimize yeni bir parlaklık getirdi. Sevimli ozanımız tüm Meclisin ayakta üç kez ‘Yaşasın Cumhuriyet’ diye bağırmasını önerdi. Sevinç duygularımız son noktasına ulaştı. Herkes ayakta... eller çırpılıyor. ‘Yaşasın Cumhuriyet’ duası Meclisimizin o zarif binasını çınlatıyor. Ulusu yaşamaya çağıran bu sese, Emin Beyin çağrısına inanıyorum ki, göklerdeki melekler bile katılmıştır. Yeri gelmişken yazmalıyım: Şimdi bu satırları kaydederken Ankara’nın kutsal ufuklarında 101 top atılıyor...”⁸⁰

Tasarı, müzakerelerin sona ermesini takiben meclisin oyuna sunulmuş, 29 Ekim 1923 Pazartesi günü saat 20.30’da Türk devletinin hükümet şeklinin Cumhuriyet olduğu ilan edilmiştir. Şevket Süreyya Aydemir bu anları şu sözlerle aktarmaktadır: “Nihayet tahrir oya konuldu. Her mebusun kendi oyunu bir kaba atması suretiyle toplandı. Bir heyet oyları saydı ve sonra Meclis reisi ve yaman bir parlamento idarecisi olan Çorum mebusu İsmet Bey (Eker) sonucu açıkladı: Tasarı müttefikan kabul edilmişti. ‘Yaşasın Cumhuriyet’ avazeleri bu defa daha gür, daha devamlı bir heyecan fırtınası içinde eski Büyük Millet Meclisinin küçük, mütevazı salonunu çınlattı... Türkiye artık bir cumhuriyet olmuştu.”⁸¹

Cumhuriyetin ilan edilmesi ile üç yıldır devam eden rejim belirsizliği sorunu aşılabilmiş oldu. Bununla birlikte, birkaç gündür siyasal buhrana dönüşmüş olan Vekiller Heyeti belirleme usulüne de netlik kazandırılabilmiştir. Bu sorunun halli için ilk olarak, -eski sistemdeki diğer belirsizlik unsuru olan devlet başkanlığı- reiscumhur seçimi yapılmıştır: “Nihayet, Rasih Kaplan da söz alarak kürsüden: ‘Yaşasın Cumhuriyet!’ diye bağırды. Bu hitabe üzerine mebuslar ayağa kalkarak müttefikan ve canü gönülден üç defa ‘Yaşasın Cumhuriyet,’ diye bağırдыlar... Bundan sonra reiscumhur intihabına geçildi. Mustafa Kemal Paşa, müttefikan reiscumhur intihap edildi...”⁸²

Bu noktada, cumhuriyetin ilan edilmesini sağlayan Teşkilat-ı Esasiye maddeleri ve böylece uygulamaya konan yönetim anlayışı incelenebilecektir. “Teşkilat-ı Esasiye Kanununun Bazı Mevaddının Tavzihan Tadiline Dair Kanun” adını taşıyan 29 Ekim değişiklikleri, adının da işaret ettiği üzere ilgili maddeleri tavzih (açıklama) ve tadil etme (değiştirme) niyetini ortaya koymaktadır. Bu durum, söz

⁸⁰ Aktaran: Turan, Türk Devrim, III, s. 25.

⁸¹ Aydemir, Tek Adam, III, s. 150.

⁸² Kansu, Erzurum’dan, II, s. 598.

konusu inkılabı gerçekleştirenlerin, Türkiye'nin halihazırdaki yönetim anlayışının zaten cumhuriyet olduğu görüşünün bir sonucu sayılabilir. Böyle olduğu halde cumhuriyet, Meclis Hükümeti Sisteminin terk edilerek yeni bir Vekiller Heyeti uygulamasını başlatması ve devlet başkanlığı makamını belirginleştirmesi yönüyle, Mütareke dönemi yönetim anlayışıyla arasında derinlikli farklılıklar içeren yenilikler getirmiştir. Zira belirtilen konularda yaşanan tikanıklığa/belirsizliğe bir çözüm olarak meclise sunulan kanunun, bu sayede olası kamuoyu tartışmalarını azaltması amaçlanmış, bu arada cumhuriyetin biraz da mecburen ilan edildiği izlenimi verilebilmiştir. Bu bağlamda, 1921 Anayasasının değiştirilen birinci, ikinci ve dördüncü maddeleri ile bu maddelerin 29 Ekim'de uğradıkları dönüşüm şu şekildedir:

1921 Anayasası;

Madde 1- Hakimiyet, bila kayd-ü şart milletindir. İdare usulü, halkın, mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir.

Madde 2- İcra kudreti ve teşri salahiyeti, milletin yegâne ve hakiki mümessili olan Büyük Millet Meclisi'nde tecelli ve temerküz eder.

Madde 4- Büyük Millet Meclisi vilâyetler halkınca müntahap azadan mürekkeptir.

29 Ekim 1923 değişiklikleri;

Madde 1- Hâkimiyet, bilâ kaydü şart Milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir. Türkiye Devletinin şekli Hükümeti, Cumhuriyettir.

Madde 2- Türkiye Devletinin dini, din-i İslamdır. Resmi lisanı Türkçedir.

Madde 4- Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur. Meclis, Hükümetin inkısam ettiği şubaları idareyi İcra Vekilleri vasıtasıyla idare eder.

Madde 11- Türkiye Reiscumhuru Devletin Reisidir. Bu sıfatla lüzum gördükçe Meclise ve Heyeti Vekileye riyaset eder.

Madde 12- Başvekil Reiscumhur tarafından ve Meclis azası meyanından intihap olunur. Diğer vekiller Başvekil tarafından gene Meclis azası arasından intihap olunduktan sonra heyeti umumiyesi Reiscumhur tarafından Meclisin tasvibine

arzolunur. Meclis hali içtimada değil ise keyfiyeti tasvip Meclisin içtimasına talik olunur.⁸³

Millî Mücadele Dönemindeki hükümet/vekil seçim sistemi olan gizli oylama ve salt çoğunlukça meclis tarafından belirlenme yöntemi, cumhuriyete geçişle beraber reiscumhurun bizzat belirlediği başvekil tarafından oluşturulan bir hükümet sistemine evrilmiştir. Bu yönüyle vekiller heyeti belirlemeyi kolaylaştıran bir anayasa değişikliğinden ibaret olarak görülebilecekse de diğer yönüyle cumhuriyet, meclisin, Halife ve Padişah esaretten kurtulana değin geçici olarak görev yapma özelliğini sona erdirmesi bakımından derinlikli bir inkılap hamlesi şeklinde addedilebilir. Kanun değişikliklerinde yansıtılan diğer bir prensip ise yeni devletin, 20. yüzyılın çağdaş devlet modellerine uygun olarak ulusal bir karakter taşıyor olmasında saklıdır. İkinci maddede yer verilen devletin resmi dili ve resmi dini ibareleri söz konusu ulus-devlet olma durumunu işaret etmektedir. Öyle ki, 1921 Anayasasında böyle bir madde bulunmamaktadır.⁸⁴

Cumhuriyet ilan edildiği akşam, yeni yönetim şekline uygun biçimde Vekiller Heyeti belirleyebilmenin ilk adımı olarak devletin ilk reiscumhuru seçilmiştir. Cumhuriyet'in ilk reiscumhuru, oybirliği ile seçilen Mustafa Kemal Paşa'dır. Teşekkür konuşmasını; *"Türkiye Cumhuriyeti mesut, muvaffak ve muzaffer olacaktır."* sözleriyle tamamlayan Gazi, ertesi gün İcra Vekilleri Heyeti'ni kurması için İsmet (İnönü) Paşa'yı görevlendirdi. Onun başvekilliğinde oluşturulan ilk Vekiller Heyeti, yine 30 Ekim tarihinde meclisten güvenoyu alarak göreve başlamıştır. Meclis Reisliği görevine ise 1 Kasım'da Ali Fethi (Okyar) Bey getirilecektir. Böylelikle kabine buhranı aşılabilmiş, başlayan inkılap hareketlerinin kritik önemdeki siyasi aşamalarından biri daha gerçekleştirilebilmiştir.⁸⁵

1.2.8.Cumhuriyetin İlanı Sonrası Yaşanan Tartışmalar

Cumhuriyetin ilan edilmesiyle başlayan dört yıllık dönem, incelenmekte olan Tek Parti döneminin en yoğunluklu ve çapraşık sürecini kapsamaktadır. Cumhuriyetin

⁸³ TBMM Zabıt Ceridesi, 43. İçtima. 29 Ekim 1923.

⁸⁴ 1921 Anayasasında bulunmadığı halde burada yer verilen resmi din ifadesi, sonraki yıllarda atılacak olan 'laikleşme' adımları nedeniyle birçok tartışmaya kaynaklık etmiştir. Bir yönüyle bu ibare, Millî Mücadele döneminin uzlaşılı koşulunun bir uzantısı şeklinde yorumlanabilecekse de diğer yönüyle, cumhuriyet reformcularının en başından itibaren laikleşmeyi değil dini siyasal bağlamda denetim altına almayı hedeflediği savıyla bağlantılı olarak da yorumlanabilir.

⁸⁵ Cumhuriyetin ilk Vekiller Heyeti listesi için bkz. Aydemir, Tek Adam, III, s. 152

ilan şekli, halifelüğün durumu, yeni anayasa tartışmaları, Halk Fırkası içinde bölünme ve yeni fırka iddiaları, İstanbul basınında ve onun üzerinden yaşanan tartışmalar, ülkedeki muhalif çevrelerin durumu, hanedanın durumu, hassas dengeleri olan mübadele ve Musul meselesi gibi dış politika gelişmeleri, İstiklal Mahkemeleri ve Takrir-i Sükûn Kanunu, başlayan dönemin önde gelen gündem konularını teşkil edecektir. Bu bağlamda henüz ilk günden itibaren gazetelerde ve meclis içinde girift ve çok yönlü tartışmalar başlamıştır. Söz konusu tartışmalar esnasında tarafların öne sürdüğü argümanlar ve savunular politik konjonktüre göre değişmiş; kişisel ayrılıklar, ideolojik çatışmalar ve siyasal çekişmelerden kaynaklanan mücadeleler geçişken bir seyir izleyerek bahsedilen çapraşıklıkta ortaya çıkarmıştır. Bu durumun bir sonucu olarak hatırat yazarları, aynı konuları farklı yönleriyle ele almışlardır.

Cumhuriyet'in ilan edilmesi, bu konu bir süredir kamuoyu önünde tartışıldığından basın açısından büyük bir sürpriz olmamıştır. Bu sayede Cumhuriyet, basının önemli bir kesimi tarafından olumlu bir tutumla karşılanmıştır. Böyle olduğu halde, cumhuriyetin kendisine yönelik olmasa da ediliş biçimine karşı muhalif basında eleştirel yazılar yayımlanacaktır. Aynı sebeple, Halk Fırkası içindeki bazı isimler tarafından da bu konuyla ilgili bazı itirazlar yükselmiştir. Bu isimlerden olan Rauf Orbay, -ilerleyen sayfalarda işlenecek olan- 22 Kasım tarihli meclis toplantısında şu sözleri dile getirmiştir: “Aramızda esasta ihtilaf yoktur. İmanım sağlamdır. Fakat çok halis niyetle başlanıp uğrunda canlar feda edilmiş çok kuvvetli prensiplerin de, ‘Hakimiyet kayıtsız şartsız milletindir.’ tatbikatında yapılan hatalar yüzünden sakatlandığını hiçbirimiz derhal reddedemeyiz.”⁸⁶ Rauf Bey'in işaret ettiği itiraz, cumhuriyetin mebuslarca yeterince tartışılmasına izin verilmeksizin ilan edilmiş olmasına yöneliktir. Buna karşın cumhuriyetin icracısı konumundaki isimler bu itirazları cumhuriyet aleyhtarlığı olarak yorumlamışlar ve politik söylemlerini bu argüman üzerine inşa etmişlerdir. Bu isimlerden olan İsmet Paşa hatıratında şunları dile getirmektedir: “Arkadaşlardan birçoğu cumhuriyet ilanının vakitsiz ve sırasız olduğunu düşünüyorlardı. Vakitsiz, sırasız olduğunu düşünürler derken, lüzumsuz olduğunu, arzu edilir olmadığını ifade etmeyi ‘acele’ şeklinde teville çalıştıkları bilinmelidir. Cumhuriyet ilanından evvelki münakaşalarda bu hiss olunuyordu...”⁸⁷

Basın üzerinden cereyan eden tartışmalar da benzer bir minvalde gelişim göstermiştir: “İstanbul’da çıkan Vatan, Tevhid-i Efkar ve Tanin gibi birkaç gazete, Cumhuriyetin ilan tarzını tenkit yollu, şiddetli yayınlara başlamıştı; bir yandan Cumhuriyete taraftar olduklarını ısrarla

⁸⁶ Aktaran: Cebesoy, Siyasi, II, s. 48.

⁸⁷ İnönü, Hatıralar, II, s. 174.

iddia eden bu gazeteler, diğer taraftan yayınladıkları muhtelif makalelerde...⁸⁸ Basında yaşanan tartışmalarla ilgili olarak Ali Fuat Cebesoy ise şu yorumları yapmaktadır: “Kasım ayında Ankara ve İstanbul matbuatı arasında şiddetli bir yazı mücadelesi başlamıştı. Memleketin iki mühim merkezindeki bu mücadele, kurtuluştan sonra sükûn ve saadet içinde yaşamağa azmetmiş olan milletin huzur ve sükununu bozmağa başlamış, hatta bir an, birliği bile tehdid etmişti.”⁸⁹ Söz konusu tartışmalarla ilgili olarak, konuyu başka bir çerçeveden ele alan Yakup Kadri Karaosmanoğlu ise şu görüşü savunmaktadır: “... muhalefet grubunun ve bu grubu tutan basının Cumhuriyet aleyhtarlığı bir prensip meselesinden ziyade idare başına İsmet Paşanın geçmesi endişesinden ileri geliyordu. Nitekim, Cumhuriyetin ilanı ile İsmet Paşanın iktidara gelmesi imkânı hasıl olunca, bu endişe Meclis’teki muhalefet grubuyla bazı İstanbul gazetelerinde bir sinir buhranı haline girmişti.”⁹⁰

Mustafa Kemal Paşa, Cumhuriyet’in ilanını takip eden günlerde basında çıkan eleştirel yazıları Nutuk’ta değerlendirmiştir. Konuyu, en büyük eseri olarak gösterdiği Cumhuriyet’in korunması açısından ele alan Gazi şunları söylemektedir: “Ben cumhuriyetçiyim diyenlerin, cumhuriyetin ilanı günü kaleminden çıkacak sözler bunlar mı olmalıydı? En yüksek idare şekli mefkuresinin cumhuriyetten başka bir şey olamayacağına kani olduğunu iddia edenlerin ‘Cumhuriyet kelimesine bir put gibi tapmam’ demesindeki mana ve maksat ne idi? Meclis toplantı halinde bulunmadığı zaman, onun itimadına sahip bir kabinenin düşürüleceği gibi asılsız bir fikri kamuoyunda canlandırıp ‘Böyle bir hak padişahlara bile verilmemişti. Şimdi o hak reisicumhura mı veriliyor?’ sorusu kime ve ne maksatla yöneltiliyordu? Bu yazılar sahibinin maksadı, cumhuriyeti halka sevdirmek mi, yoksa bunun put gibi tapılacak bir şey olmadığını anlatmak mı idi? ‘Cumhuriyet, bize idare şekli değişikliği ile birlikte zihniyet değişikliği de getiriyor mu? Heyeti Vekileye girecek zatlara birer devlet adamı kafası hediye ediyor mu?’ sözleriyle daha ilk anda cumhuriyetin kadir ve kıymetini, ehemmiyetini azaltmaya kalkışmak, cumhuriyetçiyim diyenlerden beklenebilir miydi? En hafif bir rüzgârdan bile korunması lazım gelen yeni doğmuş yavrunun, onu beslediğini söyleyenler tarafından böyle hırpalanması caiz miydi?”⁹¹ Bu sözleriyle ve devamında söyledikleriyle eleştiri sahiplerini kötü niyetli olmakla eleştiren Gazi, tartışmaların yaşanmakta olduğu dönemde ise Tercüman-ı Hakikat gazetesine bir mülakat vermiş, Cumhuriyet’in sanıldığı kadar güçsüz olmadığını söyledikten başka, yeni dönemde daha otoriter bir yönetim anlayışı benimseyeceklerinin ilk işaretlerini vermiştir: “...Memlekette şekavet vardır. Bunu tamamen kökünden söküp atacağız. Pek az zamanda memlekette

⁸⁸ Soyak, Atatürk’ ten, I, s. 193.

⁸⁹ Cebesoy, Siyasi, II, s. 53.

⁹⁰ Karaosmanoğlu, Politikada, s. 44.

⁹¹ Atatürk, Nutuk, s. 614-615.

tam emniyeti tesis edeceğiz. Şöyle, böyle pamuk ipliğine bağlanmış bir intizam ve asayiş değil, en müterakki memleketlerdeki kadar sükûn gelecektir...”⁹²

Bu noktada, bir siyasal yönetim biçimi olarak Cumhuriyet’in Türkiye özelinde demokrasi ile bağdaşıklığı incelenebilir. Teknik anlamıyla yönetenlerin seçimle ve belli bir süreliğine görevlendirildiği yönetim biçimi demek olan Cumhuriyet, demokratik ve demokratik olmayan çeşitlilikler içerebilmesi bakımından farklı uygulama örneklerine sahiptir. Örneğin 19. yüzyılda bazı gelişmiş Batılı anayasal monarşiler cumhuriyetle yönetilmedikleri halde demokratik bir anlayışı benimsemişlerdir. Buna karşılık tarihsel süreçte, cumhuriyet rejimini uyguladıkları halde demokratik olmayan ülke örnekleri de bulunmaktadır. Türkiye örneği açısından cumhuriyetin demokrasiyle ilişkisi, bu konudaki gelişimin evrimsel bir çizgide ilerlemesi bakımından paradoksal özelliklere sahiptir. Buna göre Tek Parti Döneminde, yenileşme/Batılılaşma eksenli devrimsel/köktenci inkılap hamleleri takip edilmesine karşın demokratikleşme konusunda aşamalı bir çizgide ilerleme yolu tercih edilmiştir. Bu durumun nedenleri tartışılacak olan bir konu olmakla beraber hatırat yazarlarından Ahmet Hamdi Başar konuyu şu şekilde yorumlamıştır: “1923’te cumhuriyeti ilan ettik. Fakat Cumhuriyetin ne olduğunu büyük kitlenin anlaması için 1946’ların 1950’lerin gelip çatması, bu arada memlekette birçok şeylerin değişmesi ve yolların açılması, radyonun yayılması gerekmiştir.”⁹³ Bu minvalde düşünen kesimlere göre Türk toplumu açısından cumhuriyet, padişah ya da halife kadar somut bir karşılığa sahip değildir. O kadar ki, 1930’lu yıllara gelindiğinde dahi ülkede, cumhuriyet sözcüğünü bir şahıs ismi olarak algılayan vatandaşlar gözlenebilmiştir.⁹⁴

Tüm bunlarla beraber yaygın görüş Mustafa Kemal Paşa’nın cumhuriyet anlayışının demokrasiyi de kapsadığı yönündedir. Kendisinin yazdığı/hazırlattığı otuzlu yıllar ortaokul ders kitabı Medeni Bilgiler’ de bu konuda şunlar yazmaktadır:

⁹² Soyak, Atatürk’ ten, I, s. 205. / Bu paragrafta paylaşılan düşünceleriyle bağlantılı olarak; Tek Parti Dönemi’nin iktidar kanadında olmayan isimlerince Mustafa Kemal Paşa’ya çoğu zaman örtük biçimde de olsa yöneltilen temel bir eleştirinin ipuçları sezinlenebilir. Buna göre, gündelik siyasi işlerle uğraşmaktan hoşlanmıyor olmasına rağmen tarafsız bir reisicumhur olmayı hiçbir aşamada tercih etmeyen Mustafa Kemal Paşa’ya, özellikle SCF denemesi sırasında bu yönde eleştiriler/serzenişler yöneltilenektir. Buna ilişkin olarak, sahip olduğu yüksek toplumsal saygınlığı ve karizması nedeniyle Gazi’nin kamuoyu önünde sert biçimde eleştirdiği gazeteci ve politikacıların kaybettikleri saygınlıklarını uzun müddet geri kazanmaları kolay olmamıştır. Zira söz konusu isimler uzun yıllar kendi köşelerine çekilmek durumunda kalacaklardır.

⁹³ Başar’ın Hatıraları, I, s. 740.

⁹⁴ Aktarılan bakış açısı sonraki on yıllarda, Kemalist seçkincilik başlığı altında bazı eleştirilere ve tartışmalara neden olmuştur. Bu konuda bir inceleme için bkz. Fahri Yetim, “Erken Dönem Kemalizm Tartışmaları Üzerine Bazı Tespitler,” 9. Uluslararası Atatürk Kongresi (Kasım 2019), Cilt I, s. 757-780.

“Bizim bildiğimiz demokrasi, özellikle siyasidir; onun hedefi, milletin idare edenler üzerindeki kontrolü sayesinde, siyasi hürriyeti sağlamaktır. Demokrasinin birinci özelliği ile ortak ikinci bir özelliği daha vardır. O da şudur; Demokrasi, fikridir; bir kafa meselesidir. Her halde, bir mide meselesi değildir. Hükümet ilkesi de, bir adalet sevgisini ve ahlak düşüncesini gerektirir. Demokrasi memleket aşkıdır, aynı zamanda babalık ve analıktır. Demokrasi, esasında bireyseldir; bu özellik vatandaşın egemenliğe, insan sıfatıyla, katılmasıdır. En son olarak, demokrasi, eşitlik severdir; bu özellik, demokrasinin bireysel olması özelliğinin zorunlu bir sonucudur. Şüphesiz bütün bireyler aynı siyasi hakla sahip bulunmaktadırlar. Demokrasinin bu bireysel ve eşitlik sever özelliklerinden, genel ve eşit oy ilkesi çıkar.”⁹⁵ Aktarılan prensipler, Türkiye Cumhuriyeti’nin demokratikleştirilme hedefi doğrultusunda kurulduğunu işaret etmektedir. Böyle olduğu halde, bu hedefin uygulama aşamasında geçirdiği aksamalarla ilgili olarak Bülent Tanör şu yorumu yapmaktadır: “Türkiye Cumhuriyeti’nin tek partili döneminde devlet başkanları (cumhurbaşkanları) seçimle ve belli bir süre için bu makama geldiler ama, rejim demokratik değildi.”⁹⁶

Bu arada, 29 Ekim’i takip eden günlerde başlayan cumhuriyet tartışmalarıyla eş zamanlı olarak, bu tartışmaların da önüne geçecek şekilde hilafet tartışmaları başlamıştır. Buna göre, cumhuriyetin ilan ediliş biçimine yönelik muhalif basında çıkan eleştirilerin yönü çok geçmeden halifenin durumu üzerine çevrilecektir. Örneğin, eski İttihatçılarla bağlantılı olduğu düşünülen Tanin, hilafet konusunun da cumhuriyet meselesinde olduğu gibi aceleyle getirilmemesi gerektiği düşüncesini savunmuştur. Hilafet lehine yayınlar yapmayı sürdüren gazete bir yandan da şehzade mektupları yayınlarak muhalif duruşunu sürdürmüştür. Benzer şekilde aynı günlerde Tevhid-i Efkâr gazetesinde de halifeyi destekler yazılar çıkmış, İstanbul ve Ankara gazeteleri arasında bu kez de hilafet konusu üzerinden atışmalar başlamıştır. Söz konusu tartışmalar esas yönüyle, ilkesel ayrışmalara dayanmaktan çok siyasal gücün paylaşımına ilişkindir ki bu bakış, olayların gelişimi incelendiğinde büyük oranda doğrulanabilmektedir.

1.2.9. Millî Mücadele Liderlerinin Durumu

Millî Mücadele döneminin önde gelen bazı isimleri, Cumhuriyetin ilan edildiği gün başkentte/mecliste değildiler. Bu isimlerden Kazım (Karabekir) Paşa haberi Trabzon’da öğrenmiş; Rauf (Orbay), Refet (Bele), Adnan (Adıvar) ve Ali Fuat (Cebesoy) gibi isimler ise cumhuriyetin ilan edildiğinden İstanbul’da haberdar

⁹⁵ Mustafa Kemal Atatürk, *Medeni Bilgiler*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 2010, s. 55-56.

⁹⁶ Tanör, Kuruluş, s. 26.

olmuşlardır. Rauf Bey hatıratında, cumhuriyetin ilanından ne şekilde haberdar olduğunu şu sözlerle aktarıyor: “Fethi Bey, benim yerime İcra Vekilleri Başkanı olmuştu. Fakat bu mevkide uzun müddet kalamamıştı. Ben İstanbul’da bulunurken, Fethi Bey kabinesi istifa etmiş, yerine yenisi seçilemediğinden, bir hükümet buhranı kendini göstermişti. Bunun neticesini beklerken 29/30 Ekim 1923 gecesi, geç vakit henüz yatmışım ki, top sesleriyle uyandım. Merakla kulak verdim. Top sesleri dinmiyordu. Yüze yaklaştığını fark edince içimden doğan bir hisle ‘Mutlaka Cumhuriyettir öyle ise, memlekete ve millete hayırlı ve uğurlu olsun.’ dedim.”⁹⁷ Millî Mücadele kumandanlarının cumhuriyetin ilanı gibi önemli bir olaydan sonradan haberdar olmaları takip eden günlerin tartışılan konuları arasındadır. Adı anılan isimler gerek o günlerde yaptıkları açıklamalarda gerekse de yıllar sonra kaleme aldıkları hatıratlarında bu durum nedeniyle teessür ettiklerini dile getirmişlerdir. Bu isimler arasında en sert eleştirilerin sahibi olan Kazım (Karabekir) Paşa bu konuyla ilgili şunları söylüyor: “İstiklal Harbinin tehlikeli günlerinde sonuna kadar feragat, fedakâr arkadaşlarının oylarına ve aydınlatmalarına ihtiyaç gösteren M. Kemal Paşa, artık zafer kazanmış bir başkomutan sıfatıyla emrindeki komutanlarına Cumhuriyeti dikte ettirmiştir. Eski arkadaşlarının rakip olabileceği endişesiyle kötü kişilikler (sui şahsiyetler) icadı da lazım gelmişti. Bunun için eski arkadaşlarını kötülemek lazımdı. Bunu da hakkıyla yapmıştır.”⁹⁸ Benzer şekilde, 22 Kasım meclis toplantısında yaptığı açıklamalarda Rauf (Orbay) Bey de aynı konunun altını çizmiş, İstanbul’da bulunan bazı arkadaşlarının 29 Ekim öncesinde başkente çağrıldıkları halde kendilerinin çağrılmamalarına üzüldüğünü ifade etmiştir. Ali Fuat Cebesoy, bu konuda Rauf Orbay’ın kendisine şunları söylediğini aktarıyor: “Yorgundum, hastaydım. Üç ay mezuniyet almıştım. Bu vaziyetim esaslı, mühim bir fırka içtimaine çağrılmama mâni olmamalıydı... Ben mutlakiyet aleyhinde, fakat milli hakimiyeti iyice temsil eden bir cumhuriyet idaresinin tamamıyla taraftarıyım.”⁹⁹

Millî Mücadele komutanları diğer taraftan, dışarda tutuldukları gerekçesine dayanan kişisel üzüntülerine ek olarak o günlerde, cumhuriyetin ilan ediliş biçimi ve işleyişine yönelik olarak da eleştirel içeriğe sahip düşüncelerini açıklamışlardır. Gazetecilerle yapılan mülakatlar sırasında dile getirilen bu görüşler İstanbul basını tarafından güçlü şekilde desteklenmiştir ki bu durum, Ankara-İstanbul ayrışmasını derinleştiren ilk nüvelerdendir.¹⁰⁰ Paşaların eleştirileri temelde; cumhuriyetin tek

⁹⁷ Orbay, Siyasi, II, s. 134.

⁹⁸ Aktaran: Turan, Türk Devrim, III, s. 33.

⁹⁹ Cebesoy, Siyasi, II, s. 43.

¹⁰⁰ İstanbul-Ankara rekabetiyle ilgili Zürcher şu yorumu yapmaktadır: “O sıralarda hükümet İstanbul’da son derece gözden düşmüştü. Bunun nedeni cumhuriyetin ilanından çok, hükümetin iki hafta önce Ankara’yı resmen Türkiye’nin yeni başkenti yapmış olmasıydı. Bu eski başkent halkının sadece gururunu inciten bir şey değildi, ayrıca on binlerce memur için sürekli işsizlik

başına hürriyet ve demokrasi getiremeyeceği, ülkenin, yürütülen rejimin cumhuriyet ya da monarşi olmasından bağımsız olarak hakimiyet-i milliye ya da istibdatla idare edilebileceği ve kendilerinin birincisini tercih ettikleri noktalarına vurgu yapmaktadır. Bu bağlamda 31 Ekim günü Rauf Bey, Tevhid-i Efkâr gazetesinden Velid (Ebüzziya) Bey ile Vatan gazetesinden Ahmet Emin (Yalman) Bey'i kabul ederek gazetecilerin cumhuriyetin ilanı ile ilgili sorularını yanıtlamıştır.¹⁰¹ Buradaki konuşmasının bütününde Hakimiyet-i Milliye vurgusu yapan Rauf Bey, bu olduğu sürece yönetim biçiminin ikincil derecede öneme haiz olduğunu açıkladı. Görüşme sırasında birkaç defa Mustafa Kemal Paşa'ya karşı saygınlık hisleriyle bağlı olduğunu tekrar eden Rauf Bey, cumhuriyetin aceleyle getirildiği iddialarıyla ilgili yöneltilen soruya ise yine Hakimiyet-i Milliye kavramından yola çıkarak cevap vermiş, cumhuriyetin ilanında izlenilen usulün halkta bu yönde bir şüphe uyandırdığını belirtmiştir. Gazetecilerle yaptığı görüşmeyi Rauf Bey, hatıratında şu sözlerle aktarmaktadır: “O gün ziyaretime gelen (Vatan) ve (Tasvir-i Efkâr) gazeteleri başyazarları Ahmet Emin ve Velit Ebuzziya Beylere de aynı şeyleri söyleyerek: ‘Niçin telaş ediyorsunuz. Saltanat filan kaldırıldığı zaman da yine böyle telaşlar olmuş fakat mecliste konuşulunca mesele anlaşılmıştı. Şimdi bu da mecliste konuşulunca anlaşılacaktır. Bu süratin elbette Hükümetçe zaruri görülen bir sebebi vardır. Hiç şüphe etmiyorum ki, mesul rical, bu bapta en salahiyyetli karar mercii olan meclis vasıtasıyla Milleti aydınlatıp zihinleri tatmin edecektir. Umumi efkarın bunu bilmesi de tabii hakkıdır, demiş ve ilave etmiştim. Bence Cumhuriyet kelimesi üzerinde mütalaa ve münakaşa doğru değildir. Benim içtihadım; her millet gibi hür ve müreffeh yaşama liyakatini, tarihte emsaline ender tesadüf edilir bir tarzda ispat eden asil milletimizin istiklal ve refahının tamamiyetini sağlayan şeklin en doğru olacağı kaidesidir. Kuvvetini yalnız ve yalnız milletin rey ve muvafakatinden alarak ve başka hiçbir tesir veya kuvvetin karşısında eğilmeyerek, en isabetli kararlarıyla, millet ve memleketi her gün artan saadet ve selamete doğru yükselteceğine zerre kadar şüphe olmayan hükümet tarzı işte budur... Aksi taktirde isim veya üst tabakada şekil değiştirmekle, gerçek ihtiyaçların temin edilmiş olacağını zannetmek, bilhassa en yakın mazide gördüğümüz bunca acı tecrübelerden sonra, fahiş bir hata olur.”¹⁰²

Rauf Bey'in gazetecilerle yaptığı görüşme 1 Kasım'da ilgili gazetelerde yayınlandıktan sonradır ki ülkede büyük bir gürültü kopmuştur. Ankara gazeteleri tarafından yöneltilen sert eleştirilere verdiği cevapta Rauf Bey düşüncelerinin arkasında olduğunu ifade edecektir. Ankara ve İstanbul basını arasında böylelikle başlayan sert atışmalar çok geçmeden Rauf Bey'in mülakatından başka yönlerle

anlamına geliyordu.” Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev., Yasemin Saner Gönen, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 244.

¹⁰¹ Tevhid-i Efkâr, 1 Teşrinisani 1339.

¹⁰² Orbay, Siyasi, II, s. 135-136.

kaymış, özellikle Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey’le Yunus (Nadi) Bey arasında yaşanan hanedan ve hilafet konulu tartışmayla birlikte arka plana gerilemiştir.¹⁰³ Bu arada, tartışmaların hararetle biçimde devam ettiği günlerde, 10 Kasım’da Kazım (Karabekir) Paşa İstanbul’a gelecektir. Geniş bir halk kitlesi, devletin resmi makamları ve gazetecilerin katıldığı kalabalık bir törenle karşılanan Kazım Paşa, Sirkeci’ye ulaşan vapurdan indikten sonra gazetecilerin sorularını yanıtlamış, cumhuriyetin ilanı ile ilgili olarak; *“Cumhuriyet şeklinin memleketleri yükselten bir şekli idare olduğu şüphesizdir. Şahsi saltanatların aleyhindeyim.”* sözlerinde bulunmuştur.¹⁰⁴ Bu olaydan dört gün sonra, 14 Kasım’da Rauf Bey, Haydarpaşa Garı’nda kendisi için tertiplenen uğurlama töreni sonrasında Ankara’ya gitmek üzere İstanbul’dan hareket etmiş, ertesi gün başkente ulaşmıştır. Rauf Bey, 22 Kasım tarihinde burada, kendisinin gazetecilere yaptığı açıklamalar nedeniyle toplanan Halk Fırkası grup toplantısına katılacaktır. Cebelibereket mebusu İhsan (Eryavuz) Bey’in söz konusu mülakatla ilgili olarak sunduğu takririn okunmasıyla beraber açılan toplantı sekiz saat boyunca devam edecek, söyledikleri nedeniyle Rauf Bey, bir anlamda sorguya çekilecektir. Bu toplantı, cumhuriyetin ilan edilmesiyle birlikte başlayan tartışmaları bir sonuca bağlamış olması yanı sıra Halk Fırkasının sonraki dönemlerde izleyeceği politik karakteristiği göstermesi bakımından da ilgi çekicidir: *“Aceleyle İstanbul’da geçen günlerin birisinde Vatan ve Tevhid-i Efkâr Gazeteleriyle Rauf Beyin uzun beyanatını okudum. Halk Fırkası 22 Kasım 1923’de, Rauf Bey’in de hazır bulunduğu bir toplantıda bu beyanatı münakaşa etti.”*¹⁰⁵

1.2.10.22 Kasım 1923 Halk Fırkası Grup Toplantısı

22 Kasım 1923 tarihinde Halk Fırkasının sekiz saatten uzun süren bir grup toplantısı gerçekleştirildi. Toplantıda neredeyse bütünüyle, Halk Fırkasından olmakla beraber Cumhuriyet’in ilanından sonra gazetecilere verdiği beyanatta eleştirel bir tutum sergilediği düşünülen Rauf (Orbay) Bey’in düşünceleri tartışılmıştır. Halk Fırkası üyeleri tarafından Rauf Bey’in düşüncelerine yönelik şiddetli eleştiriler dile getirilmiş olsa da bu toplantı esasında, Halk Fırkası grubunun ülkedeki tüm muhalif unsurlarla gerçekleştirdiği bir çeşit hesaplaşma olarak da kabul edilebilir. Rauf Bey’in, kendisinin bu konudaki itirazlarına karşın ‘halifeci’ olmakla suçlandığı toplantıyı Halk

¹⁰³ Alpkaya, Türkiye, s. 107-110.

¹⁰⁴ Alpkaya, Türkiye, s. 118. / Bu sözler, son cümlesinde işaret edilen eleştiri nedeniyle Ankara basını tarafından tepkiyle karşılandı. Bu ayrışmanın devamında yaşanan gelişmeler için bkz. “Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası” başlığı.

¹⁰⁵ Cebesoy, Siyasi, II, s. 41.

Fırkasından Kılıç Ali Bey şu sözlerle hatırlamaktadır: “Rauf Bey o gün kendini savunmak için defalarca kürsüye geldi. Fakat çok sıkıştırılıyor, o da amacını açıkça anlatamıyordu. Milletvekilleri oturdukları yerden sürekli ağır hücumlarda bulunuyorlardı.”¹⁰⁶

Meclise sunduğu tavrıyla¹⁰⁷ toplantı konusunu belirlemiş olan İhsan (Eryavuz) Bey, hemen ardından ilk sözü de kendisi alarak toplantı boyunca Rauf Bey’e yöneltilecek olan soruları açıklayan bir konuşma yapmış, Hasan Rıza Soyak’ın aktarımıyla şunları söylemiştir: “Rauf Beyefendi beyanatı ile, Cumhuriyetin ilan şeklini tenkit ederek bundan halkın, haklı olarak endişe ve tereddüde düştüğünü söylediler, aynı zamanda bu işte sorumsuz kimselerden bahsettiler, dedikten sonra Rauf Beyden şunları sordu: A- Kendilerinin kanaatine göre Cumhuriyet idaresi milli hakimiyete dayanan bir idare ise halkın endişeye düşmesinin sebebi nedir? B- Acaba sorumsuz dediği zevat kimlerdir? C- Beyanat sahibi mesul devlet adamları ile bazı mebuslardan kurulmuş bir heyetin Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin Başkanlığı altında uzun müddet müzakere ve münakaşada bulunduğunu ve nihayet Cumhuriyet ilanının Gazi Paşa Hazretleri tarafından meclise teklif edildiğini, Grupta ve Mecliste de teklifin dokuz saat tartışıldığını bilmiyorlar mı?”¹⁰⁸ Bu toplantının tertiplenme sebebini Rauf Bey’in kendisi ise fırka içindeki bazı unsurlara bağlamış, hatıratında bu konuda şunları söylemiştir: “Benim bir milletvekili sıfatıyla, umumi efkarın duygularına da tercüman olduğuma inanarak söylediğim bu sözler, mensup olduğum Halk Fırkasının, zaten icra heyeti başkanlığından ayrıldığım, yani İsmet Paşa ile aramızın açıldığı günden beri, onun lehinde ve benim aleyhimde bir nümayiş hareketi yapmak için vesile arayan ifratçı unsurlarını derhal harekete geçirdi. Bunlardan biri fırka grup başkanlığına verdiği bir tavrıyla, benim (itiraz yollu beyanatımla bizzat Cumhuriyeti zaafa duçar etmiş olduğum ve ayrıca mahiyeti meçhul bir muhalif fırka teşkili ile iktidardaki Halk Fırkasını ikiye bölmeye teşebbüste bulunduğum) için, meselenin acele olarak fırka grubunda görüşülüp, aydınlanmasını istemişti...”¹⁰⁹

Böylelikle başlayan 22 Kasım toplantısını Mustafa Kemal Paşa da takip etmiş fakat konuşma yapmamıştır. İhsan Bey’in ardından ilk sözü alan Rauf Bey, Halk Fırkasından ayrılmak ya da yeni bir fırka kurmak niyetinde olmadığını açıklamıştır. Diğer konuyla ilgili olarak ise; cumhuriyet idaresinden başka hiçbir idare şekline taraftar olmadığını, gazetecilere vermiş olduğu mülakatta, rejimin adının değil

¹⁰⁶ Kılıç Ali’ nin Anıları, s. 222.

¹⁰⁷ “Ahiren İstanbul gazetelerinde Cumhuriyetin ilan tarzına itiraz yollu vuku bulan beyanat ile bizzat Cumhuriyet zaafa duçar edilmiş ve mezkûr beyanatın sahibi olan Rauf Beyefendi etrafında bir muhalif fırka teşekkül ettiği veya mevcut olduğu kanaati içerde ve dışarda vücut bulmuştur. Bu muhalif partinin kuvvet ve mahiyeti malum olmaması, memleketin idari sorumluluğunu taşımakta olan çoğunluk fırkasını, kuvveti meçhul, iki kısma ayrılmaya müheyya göstermekte ve ayrılma sebebinin Cumhuriyet gibi bir hayati umdeye müteveccih olması ise Cumhuriyeti ve Halk Fırkasını ve Devlet teşkilatını münakaşaya maruz kılmaktadır. Keyfiyetin tez elden Fırka Grubunun müzakeresine sunularak Fırkanın durumunun aydınlatılmasını teklif ederim.” Soyak, Atatürk’ ten, I, s. 196.

¹⁰⁸ Soyak, Atatürk’ ten, I, s. 197.

¹⁰⁹ Orbay, Siyasi, II, s. 137.

müşterek olunan prensiplere bağlı kalınması gereken içeriğinin önemsenmesi gereğini ifade ettiğini söylemiştir. Özetlenen açıklamalarına rağmen Rauf Bey, yoğun eleştiri ve sorgulamaların hedefi olmaya toplantı süresince devam edecektir. Bu nedenle toplam dört defa kürsüye gelmek durumunda kalacak, yaptığı uzun konuşmalarla eleştirileri yanıtlayacaktır. Öyle ki, İsmet Paşa ve vekillerinin, cumhuriyet karşıtı/halifecî olmakla itham edici eleştirilerine rağmen Rauf Bey, yapmış olduğu açıklamalarla dile getirdiği düşüncelerini ısrarla savunmayı sürdürmüştür. Kendisine yöneltilen ‘halifecilik’ eleştirisinin neden kaynaklandığını Hasan Rıza Soyak şu sözlerle ifade etmektedir: “Rauf Beyin de, ‘Devlet Reisliğini, kendi tabirince- hissen bağlı bulunduğu halifelik makamının tabii vazifesi telakki edenler arasında bulunduğu ve bunun resmen ifade edileceği zamana kadar, Devlet Reisliğini meskut bırakmış olan muvakkat idare şeklinin devam etmesini istediği’ gibi ciddi bir şüphe belirmiş bulunuyordu. O günlerde halifeyi ziyaret etmiş olması da bu bakımdan, dikkati çekmişti.”¹¹⁰ Bu yöndeki eleştirilere Rauf Bey, halifenin meclis tarafından seçilmiş yasal dini lider olduğunu, bu nedenle kendisini ziyaret etmesinin gariipsenemeyeceğini söyleyerek yanıt vermiştir.

Rauf Bey, dördüncü defa kürsüye geldiğinde ifade ettiklerini hatıratında şu sözlerle aktarmaktadır: “Bütün gözler bana çevrilmişti. Gayet sükûnetle, Halk Fırkasından ayrılmayı düşünmediğimi, bunun için bir sebep de bulunmadığını söyledikten sonra dedim ki: ‘Tekrar ediyorum ki, Cumhuriyetçiyim. Esasta birlik olduktan sonra üst tarafı teferruattır ve ayrıca aile arasında olduğu gibi konuşarak anlaşmaya varılabilir. Ben Ankara’dan münfail ayrılmış olabilirim. Bir fert, bir zat ile aramızda bir mesele olabilir. Lakin bu, şahsıdır. Devlet ve millet meselesi değildir. Şimdi siz, ‘Rauf ifadesini behemehal tashih ve tekzip etmelidir.’ diyorsunuz. Buna imkân yoktur. Hakkımda ne yaparsanız yapınız, sözlerimi asla geri almam.”¹¹¹ Hatıratında aynı toplantıyla ilgili olarak İsmet Paşa şunları aktarmaktadır: “Muhterem Rauf Beyin İstanbul gazetelerinde yaptığı beyanatta, cumhuriyetin ilanında kusurlar bulunduğunu ima eder ifadeler vardı. Münakaşalar bu ifadeler etrafında yapılmıştır... Rauf Bey, cumhuriyetin ilanında acele edildiğinden, gayri mesul kimseler tarafından emrivaki yapıldığından bahsediyor. Bir defa biz acele edildiği fikrini kabul etmiyoruz. Cumhuriyetin ilanına karar veren Büyük Millet Meclisidir. Cumhuriyetin ilanını teklif edenler gayri mesul kimseler olmadığı gibi, karar veren de devletin en yetkili uzvudur. Rauf Beyle aramızda kesin bir görüş farkı var. İhtilafın esası bu. Ben meseleyi böyle vazettim.”¹¹² Diğer taraftan Rauf Bey ise hatıratında, gazetelere yaptığı açıklamalarda işaret ettiği özü toplantı sırasında şunları söyleyerek açıkladığını aktarmaktadır: “...Verdiğim cevapta, bu noktayı aydınlatarak Cumhuriyeti, ancak milli hakimiyeti tam manasıyla sağlaması şartıyla kabul ettiğimi ve zaten

¹¹⁰ Soyak, Atatürk’ ten, I, s. 195.

¹¹¹ Orbay, Siyasi, II, s. 141.

¹¹² İnönü, Hatıralar, II, s. 182.

(Cumhuriyet) in de başka manası olmadığını, yoksa Güney Amerika memleketlerinin bazılarında olduğu gibi, milli hakimiyeti hiçe sayarak (Cumhuriyet) adı ile hüküm sürülmesinin (Cumhuriyet) sayılamayacağını anlattım...”¹¹³

Aktartılan söylem ve düşüncelerin ardından 22 Kasım Halk Fırkası toplantısı, konunun yeterince açıklığa kavuşturulduğunu ifade eden takririn meclise sunulması neticesinde sonlandırılmıştır: “Rauf Bey’in salonu terk etmesinden sonra İzmir Milletvekili Celal Bey (Bayar), Hamdullah Suphi Bey (Tanrıöver) ve Bursa Milletvekili Osman Nuri Bey şu ortak önergeyi verdiler: ‘Rauf Bey’in açıklamaları yeterlidir. Arada meydana gelen yanlış yorumları, yaptıkları açıklama aydınlatmıştır. Kuşkuları giderecek bildiri resmen yayınlanmalıdır ve bu bildiride Rauf Beyin ifadeleri esas tutulmalıdır.’”¹¹⁴ İki gün sonra, 24 Kasım’da fırka idare heyeti tarafından yayınlanan tebliğde fırka içinde herhangi bir görüş ayrılığı bulunmadığı belirtilerek basında bu konu hakkında sürdürülebilecek tartışmaların önüne geçilmesi hedeflenmiştir. Ertesi günden itibaren gazetelerde yayınlanmaya başlanan toplantı tutanakları ise 25 Kasım’dan itibaren bütün halinde yayınlanmıştır: “22 Kasım 1923 günü fırka grubunun sekiz saatten fazla süren bir toplantı yaptığı haber alınmıştı. Bu hususta ertesi gün bazı malumat elde edildi. 25 Kasım’dan sonra gazeteler sekiz sayfa olarak bu toplantıya ait zabıtları aynen neşretmeye başladılar.”¹¹⁵ Aralık ayının ilk haftasında Mustafa Kemal Paşa da Tercüman-ı Hakikat gazetesine bir açıklama yapmış, cumhuriyetin kolay elde edilmediğini ve sanıldığının aksine son derece güçlü olduğunu söylemiştir.¹¹⁶ Böylece, 22 Kasım toplantısının ve yapılan açıklamaların da etkisiyle cumhuriyetin aceleyle ilan edildiği tartışmaları bir müddet devam ettikten sonra durdurulabilmiştir.

Ali Fuat Cebesoy bu konuya ilişkin olarak hatıratında bazı ilginç bilgiler paylaşmaktadır. Buna göre, Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey aralık ayında özel bir görüşme gerçekleştirmiş; bu görüşmede Gazi cumhuriyetin ilan şekliyle ilgili olarak şunları ifade etmiştir: “İhtisas heyetlerinden başka, mebus Ağaoğlu Ahmet, Yunus Nadi, Celal Nuri, Ziya Gökalp Beylerden Türkiye Cumhuriyeti’nin Teşkilat-ı Esasiyesi hakkında birer proje hazırlamalarını istemiştim. Bunlar projeleri hazırlayıp bana vermişlerdi. Bu projeleri çok uzun ve mufassal buldum. Yapılacak mücadelenin günlerce, haftalarca uzaması, bu yüzden Cumhuriyetin ilanının bir karışıklığa gelmesi mümkündü. Bu sebeple emrivakii tercih ettim. Mevcut Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun bazı maddelerini Cumhuriyet esasına göre tadil ve birkaç madde ilave etmek suretiyle bizzat hazırladım. Meclise kabul ettirebilmek için teşebbüse geçtim.”¹¹⁷

¹¹³ Orbay, Siyasi, II, s. 139.

¹¹⁴ Kılıç Ali’nin Anıları, s. 223.

¹¹⁵ Cebesoy, Siyasi, II, s. 47.

¹¹⁶ Tercüman-ı Hakikat, 4 Kanun-u Evvel 1339.

¹¹⁷ Cebesoy, Siyasi, II, s. 60.

Diğer taraftan, cumhuriyetin ilan edilmesini takip eden süreçte toplumsal yapının temsil edildiği meclis içerisinde, köktenci reform yanlıları lehine gelişim gösterecek bir ayrışmanın devam ettiği belirtilebilir. Buna göre, cumhuriyet konusu özelinde üzeri örtülen çatışma, yeni konular çevresinde genişleyen görüş farklılıkları olarak ortaya çıkacaktır. Bu konuda somutlaşan ilk örnek, mebus komutanların durumuyla ilgili hazırlanan kanun tasarısıdır. Söz konusu kanunun, askerlik mesleği ile mebusluk görevinin aynı anda yürütülememesi gibi ileriye dönük ve ilkesel bir hedefe yönelik olduğu düşünülebilecekse de güncel açıdan bazı Millî Mücadele komutanlarını hedeflediği belirgindir. Değinen şekilde başlayan süreç ve söz konusu ayrışma, en nihayetinde, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının kurulması ile açığa çıkacaktır. Bu bağlamda Şevket Süreyya Aydemir, askerlik kanunu ile Halk Fırkası içindeki ayrışmanın derinleştiğini düşünen isimlerdendir: “Bu kanunun kimleri hedef tuttuğunu herkes biliyordu... Millî Mücadelenin başlıca öncülerini iki cepheye ayıracak olan olaylar, işte o günden sonra ve hazırlanan kanunla kuvvetlendi. Parçalanışın suçluları kimlerdi? Tabii hiç kimse! İnkılap tek otorite ve tek irade istiyordu... Karşı taraf ise, demokrasinin bir karşılıklı denetleme istediğine inanıyordu. Bir diktatörlüğe gidişten korkuyordu. Onlar da haklıydılar...”¹¹⁸

¹¹⁸ Aydemir, Tek Adam, III, s. 158-159.

1.3.HİLAFETİN KALDIRILMASI

1.3.1.Saltanatın İlga Edilmesi / Halifeliğin Durumu

Türkiye’de Halifelik makamı, 1 Kasım 1922 tarihinde saltanat ilga edildikten sonra yaklaşık bir buçuk sene daha -saltanat gücü olmaksızın- varlığını sürdürmüştür. Bu süreçte hilafet konusu, ülkenin en fazla tartışılan konusuna dönüşecektir ki bu konuda yaşanan tartışmaların iki yönü bulunduğu saptanabilir. Bunlardan ilki, hilafet makamının sahip olduğu kültürel/dini etki gücü tartışmalarıdır. Yaşanan tartışmaların diğer yönü ise, oluşturulmakta olan devlet yapısında halifenin nasıl bir siyasi konumlamaya sahip olacağı meselesi olmuştur. Söz konusu tartışmalar ve bu tartışmalardan kaynaklanan politik mücadele bir buçuk yıla yaklaşan bir süreç yayılmış, bu konunun çözümlenmesi adına aşamalı adımlar atılmıştır. Buna göre ilk olarak, ülkeyi idare etme gücünü elinde bulunduran meclis tarafından, yeni konjonktüre uygun bir adayın halife olarak seçilmesi gerekmiştir. Saltanat etme gücü elinden alınmış haliyle halifenin kim olması gerektiği görüşmeleriyle ilgili olarak Şerafettin Turan şu bilgileri aktarmaktadır: “K. Karabekir’in anlattığına göre saltanat kaldırılıp kimin halife olabileceği sorunu gündeme geldiğinde iki aday üzerinde durulmuştu: Padişah Vahidettin, Veliht Abdülmecit. Mustafa Kemal, suçlu olan Vahidettin’in bundan böyle uysal davranmak zorunda kalacağını belirterek onu önermişti. Ancak Karabekir, ulusa asi diyen ve kendilerini idama mahkûm ettiren Vahidettin’e karşı çıkmış ve Abdülmecit’i desteklemişti. Fevzi Çakmak da onun görüşüne katılmış, sonunda Abdülmecit üzerinde anlaşılmıştı.”¹

Son padişah Vahdettin, halife unvanını kullanmaya devam ederek 17 Kasım 1922 tarihinde Türkiye’den ayrıldı. Bunun üzerine halifelik, ertesi gün alınan meclis kararıyla, yine Osmanlı hanedanından bir isim olan Abdülmecit Efendi’ye devredilmiştir. Meclisin aldığı söz konusu kararda, halifeliğin Hanedanı Ali Osman’a ait olduğu, hilafet makamının dayanağının Türkiye Devleti olduğu belirtilmektedir. Böylece halifeliğin, siyasi dayanağı olan saltanatla bağı koparılmış haliyle varlığı korunmuştur. Böyle olduğu halde, halifeliğin sahip olduğu yerleşik siyasal güç nedeniyle bu kurum üzerinden yürütülecek olan politik mücadelenin önüne geçilemeyecektir. Bu doğrultuda, halifenin sahip olduğu tüm siyasi yetkiler meclis kararıyla elinden alınmışsa da ülkedeki muhalif unsurlar politik mücadelelerinde bu

¹ Turan, Türk Devrim, III, s. 49. / Bu görüşme yönetici kesim açısından, hilafet meselesinin salt siyasi yönleriyle değerlendirilmek istendiğini göstermektedir. Buna karşın, başlamakta olan süreçte yaşanacak tartışmalar, konunun kültürel/dini boyutlarını da kapsayacak şekilde ele alınmasını zorunlu kılmıştır.

kurumun sahip olduğu kültürel/siyasi saygınlığa başvurmak durumunda kalmışlardır. Zira halifelik makamının ülkede sahip olduğu kökleşmiş kültürel ve siyasi saygınlık, Ankara’da oluşum evresindeki siyasi kurumsallaşmaya karşı etkin ve meşru bir politik mücadele verilebilmesi için kullanılabilecek biricik dayanak noktasıdır. İzlenecek olan süreçte hilafet kurumuna dayandırılan çatışma, konunun ister istemez politikleşmesi sonucunu beraberinde getirmiştir. Bu durumun sonucunu Armstrong, şu sözlerle dile getirmektedir: “Abdülmecid muhteris biri değildi: siyasal iktidar peşinde olmamasına karşın, Türkiye’deki tüm hoşnutsuz unsurları bir mıknaş gibi kendisine çekiyordu.”² Diğer taraftan, inkılapçı kadro açısından 1922 kasım ayında alınan karar birçok hatırat yazarına göre geçici bir nitelik taşımaktadır. Nihai hedefin hilafeti tamamen kaldırmak olduğunu düşünen bu isimlerden Şevket Süreyya Aydemir, süreç hakkında şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “...Saltanatın hilafetten ayrılması, saltanatın kaldırılması ve halifelik müessesesinin kalması yoluna gidiliyordu. Ama herkes anlıyordu ki, bu geçici bir şekildir. Er geç hilafet de kalkacaktır. Onun için bazı hocalar işi bu yönden yakaladılar. Hilafetin saltanattan ayrılamayacağını, hilafetin kudrete dayandığını, kudretin saltanatta bulunduğunu savunmaya başladılar.”³

1.3.2.Hilafet Tartışmalarının Temellendirilmesi

Cumhuriyetin kuruluş sürecinde yaşanan hilafet tartışmaları, bu konunun siyasi bir mesele olarak mı yoksa dini/kültürel bir mesele olarak mı ele alınması gerektiği merkezinde cereyan etmiştir. Değinilen ayrışmaya etimolojik ve tarihsel boyutlarıyla yaklaşılabılır. Bu bağlamda ilk olarak; “sözlükte “arkada olmak, birinin arkasından gelmek, yerine geçmek” anlamlarına gelen half kökünden türetilmiş olup “birinin yerine geçerek işini, görevini devam ettiren” şeklinde açıklanan... halife kelimesi (çoğulu hulefâ, halâif) terim olarak biri siyasette, diğeri tasavvufta olmak üzere başlıca iki alanda kullanılmaktadır. Bir kimsenin diğeri bir zatın yerini tutmasına hilâfet, halife tayin etme işine de istihlâf veya tahlîf denir.”⁴ Osmanlı Devleti tarihi bağlamında ise halifelik, ancak 18. yüzyıl sonlarından itibaren bir padişahlık unvanı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Zira yaygın kabule göre ancak bu dönemden itibaren askeri/politik ve ekonomik gereklilikler bu sanı işlevsel bir aygıtı dönüştürecektir. Böyle olduğu halde 20. yüzyıla gelindiğinde halifelik, padişahların çok sık başvurdukları bir unvana evrilmiş durumdadır. Bu durumun da etkisiyle araştırmaya

² Armstrong, Bozkurt, s. 172.

³ Aydemir, Tek Adam, III, s. 59.

⁴ Süleyman Uludağ, “Halife”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 15, TDV Yayın Matbaacılık, 1997, s. 299-300.

konu olan dönemde halifelik, dini/siyasi özellikleri açısından geçişken bir kurum olarak değerlendirilmiş, her iki yönünü de kapsayan tartışmalara konu olmuştur.

Saltanatın kaldırılmasının ardından gerçekleştirilen 18 Kasım 1922 tarihli meclis toplantısı, yeni halife olarak Abdülmecit Efendi'nin seçildiği görüşme olması yanı sıra halifelik konusunda ilerleyen süreçte savunulacak görüşlerin ilk kez dile getirildiği toplantı olması yönüyle de incelenebilir. Bu doğrultuda söz konusu toplantıda, yeni yönetim biçimi dahilinde halifenin sahip olacağı kurumsal sınırlar tartışılmıştır. Halifenin hangi yetkilerle görevlendirildiğinin belirlenmesi konusu her ne kadar başka bir oturuma ertelenmişse de 18 Kasım meclis toplantısı, konuya dair farklı görüşlerin açıklanmış olmasına binaen halifelik tartışmalarının temellendirilmesine yardımcı olacak veriler sağlamaktadır.⁵ Bunlara karşın bu aşamadaki tartışmalar, halifeliğin kaldırılmasına karşı çıkan taraflar ile bu karara destek veren taraflar şeklinde ayırsanamayacaktır. Zira ikinci görüş henüz açıktan savunulabilir bir konjonktüre sahip değildir. Kaldı ki bu tarihlerde hilafetin kaldırılması gerektiğini düşünenlerin oldukça küçük bir azınlığı teşkil ettiği tahmin edilebilir.⁶ Yine de kararın ertelenmesi sayesinde halifenin yetkileri meselesinden kaynaklanan sorunlar şimdilik ertelenebilmiş, buna karşılık, bu konuya ilişkin olarak gelecekte ortaya çıkacak tartışmaların ister istemez önü açılmıştır.

Bitlis mebusu Yusuf Ziya Bey, 18 Kasım tarihli meclis toplantısında; “Halifenin ‘cismani ve ruhani sıfatları nefsinde cem’ ettiğini, Meclisin doğal başkanı olması gerektiğini, Hilafetin Vatikan Sarayına benzetilemeyeceğini, dolayısıyla da her şeyden önce vazifesinin belirlenmesinin gerektiğini, aksi takdirde İslam dünyasında karışıklıklara yol açabileceği görüşünü öne sürmüştür.”⁷ Yusuf Ziya Bey’in dile getirmiş olduğu bu görüşe göre halifelik, iki temel savunu nedeniyle korunması lazım gelen bir kurumdur. Buna göre ilkin; “Tüm dünya Müslümanları nezdinde halifenin azımsanamayacak bir nüfuz gücü bulunmaktadır, bu nedenle halifelik kurumunun korunması elzemdır”. Savunulan ikinci tez ise şudur: “Halifeliğin en temel nişanesi hükümet etme kudretidir ve halifelik, tarihsel anlamı gereğince devlet başkanları için kullanılan bir unvandır.” Aktarılan görüşlerden özellikle ikincisi doğrudan halifenin siyaset etme gücü ile ilintilidir. Bu minvaldeki

⁵ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi 140. İçtima, (Çevrimiçi), <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d01/c024/tbmm01024140.pdf>, 07.07.2024.

⁶ Bu görüş, ilerleyen sayfalarda detaylandırılarak irdelenmiştir.

⁷ Sezgin, Türk Kurtuluş, s. 101.

görüşlerin savunulduğu 18 Kasım tarihli meclis toplantısında halifenin yetkilerinin sonradan tespit edileceği belirtilmiş, bu konudaki karşıt görüşlerin açıklanması Mustafa Kemal Paşa'nın bir tercihi olarak ötelenmiştir.

Aktarılan düşüncelerin bir sonucu olarak Cumhuriyet tarihi araştırmalarında hilafet konusu incelenirken ulaşılan yaygın vargı şu minvalde olmaktadır: “Her şey gösteriyordu ki hilafet sorunu bir din sorunu değil, siyasal bir sorundu.”⁸ Gerçekten de tartışmaların henüz başlangıcında öne sürülen; halife ile meclisin yetki ve görev paylaşımının belirlenmesinin gerektiği savı, sürecin tamamına sirayet ederek sorunun başat belirleyicisi olmuştur. Bu haliyle halifelik, dini ve toplumsal yönlerinden daha baskın olarak siyasi özellikleri çerçevesinde tartışılmıştır. Hilafetin ülkedeki siyasal gücü bünyesinde taşıması gerektiğini savunan görüşe karşı meclisin kendisi de kurulduğu günden itibaren aynı iddiayı kendisi adına taşımış, ulus iradesinin tek temsil merkezi olarak kendisini göstermiştir. Aktarılan durum, doğal bir diyalektiği ve bu diyalektik nedeniyle ortaya çıkan doğal bir siyasal çatışmayı beraberinde getirmektedir. Zira süreç boyunca TBMM Hükümeti, meclis bünyesinde toplanan siyasal yetki ve egemenlik hakkını başka bir kurumla paylaşmama hususunda tavizsiz hareket etmiştir. Bunun bir sonucu olarak halifelik konusu da ancak bu yönüyle değerlendirilmiştir. Diğer yandan söz konusu mücadele, karşı taraf açısından da ağırlıklı olarak siyasi yönüyle öne çıkarılmıştır. Bunun bir sonucu olarak süreç boyunca muhalif gruplar, halifelik kurumundan, iktidarın siyasal gücünü dengeleyebilmek ve mutlak bir politik güce erişilmesine engel olabilmek amacıyla yararlanmıştır. Zira bu dönemde halifelik, henüz hukuki açıdan geçerliliğini koruyan ve yapılan siyasi mücadelenin meşruiyetini perçinleyebilen yegâne kurum olarak varlığını sürdürmektedir. Paylaşılan nedenlerle hilafet tartışmaları, yürütülen siyasal mücadelenin bir aygıtına dönüşmekten büyük oranda öteye geçemeyecektir.

18 Kasım toplantısını takip eden günlerde hilafet meselesi hem basında hem de kamuoyu çevrelerinde derhal tartışılmaya başlanmıştır. Bu günlerde İstanbul basınında ve muhalif çevrelerde dile getirilen yaygın görüş; hilafet kurumunun devlet başkanlığı anlamına geldiği, halifenin meclisin doğal başkanı sayılması gerektiği yönündedir. Henüz cumhuriyetin ilan edilmediği bir dönemde ifade edildiği göz önünde bulundurulduğunda aktarılan görüşün etkili bir propaganda söylemi olduğu

⁸ Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, haz., Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Kültür Yayınları, İstanbul, 2003, s. 514.

belirtilebilir. Bu yöndeki söylemler beklenebileceği üzere Ankara’da tepkiyle karşılanmıştır. Öyle ki meclisi oluşturan hâkim unsurun temel amacı halifeliğin ancak simgesel bir makam olarak varlığını sürdürmesi yönündedir. Halifenin meclisin doğal başkanı sayılıp sayılamayacağı tartışmalarının, bir yanıyla Mustafa Kemal Paşa ve grubunun gücünü sınırlandırmaya yönelik olarak ortaya atılmış söylemlerden kaynaklandığı belirtilebilecekse de bu tartışmalar aynı zamanda halifeliğin kaldırılmasına karar verilmesinin de en temel nedenini teşkil etmektedir. Söz konusu paradoksal durum, meclisteki hâkim unsurun siyasi erki paylaşma konusunda takınmış olduğu tutumun bir sonucudur. Sürecin gelişim evresinde bir süreliğine, siyasi alana müdahale etmeyecek bir halifelik kurumunun oluşturulabilme olasılığı yoklanmış, bunun mümkün olamayacağı anlaşıldığında ise halifeliğin kaldırılması için şartların yeterince olgunlaşması beklenilmeye başlanmıştır. Bu noktada, sıklıkla tartışılabilen spekülasyon bir konunun varlığından söz edilebilir. Bu konu, politik iddia taşımayan, sembolik/toplumsal işlevleri yerine getiren bir halifelik makamının, cumhuriyeti kuran kadrolar tarafından sürdürülmesinin tercih edilip edilmeyeceği ihtimalidir.⁹

1923 Yılı İlk Aylarında Hilafet Konusu ve Politik Bölünme

1923 yılı ocak ayının 14. gününde Mustafa Kemal Paşa, Halk Fırkasının kuruluş hazırlıkları kapsamında Batı Anadolu Gezisine çıktı. Bu gezide İzmit, Balıkesir, Bursa, Eskişehir, İzmir gibi şehirleri dolaşarak halkla uzun söyleşiler gerçekleştirecek, ülkenin içinde bulunduğu meselelerle ilgili görüşmeler gerçekleştirecektir. Kendisinin söz konusu geziye çıkmasının ertesi günü hilafetin kaldırılma süreci açısından oldukça önemli bir başka gelişme daha yaşanmıştır. Bu olay, Karahisar-ı Şarki mebusu İsmail Şükrü (Çelikalay) Hoca’nın 15 Ocak tarihinde “Hilafet-i İslamiye ve Büyük Millet Meclisi” adı ile bir kitapçık/broşür neşretmesi olayıdır. Trabzon mebusu Ali Şükrü Bey’in Ankara’da kurduğu basımevinde basıldıktan sonra mecliste dağıtılan kitapçıkta özetle; TBMM’nin kabul ettiği yasaların Ahkam-ı Şeriye’ye uygun olması gerektiği, bu nedenle de yasaların ancak halifenin onayından geçtikten sonra uygulanabileceği görüşü açıklanmıştır. Kitapçıkta ayrıca; halifenin devlet başkanı olmasının gerektiği, bu nedenle bu makamın dünyadaki bütün

⁹ Mustafa Kemal Paşa’nın son kertede, halifeliğin tarihi bir hatıradan ibaret olduğunu söylediği düşünceleri bu olasılığın mümkün olduğunu düşündürebilir. Buna karşın, basında ve muhalif çevrelerde ifade edilen; halifenin doğası gereği siyasi güce sahip olması gerektiği tezi, halifeliğin kaldırılmasının tek nedeni kabul edilemeyecekse de bu söylem biçiminin süreci hızlandırdığı belirgindir.

Müslümanların lideri olacak biçimde yetkilendirilmesinin gerekli olduğu savunulmuştur. Zira kitapçığa göre İslam ümmetinin başkanı halifedir ve İslam hukukunun hayatın her alanında uygulanabilmesi için hükümet başkanının da halife olması gerekmektedir. “Halife Meclisin, Meclis Halifenindir” sloganının yer aldığı ve ana temanın da bu cümle olduğu kitapçık siyasi yönüyle, meclisteki İkinci Grubun - daha önce Yusuf Ziya Bey’in (Koçzade) de açıklamış olduğu- genel savunularına uygun şekilde halife üzerinden kurulacak bir meşrutiyet sisteminin işletilmesini istemektedir.¹⁰ Mustafa Kemal Paşa bu kitapçıktan seyahati sırasında haberdar olmuştur. Bu nedenle gezi esnasında yaptığı konuşmalarda bu konu ön plana çıkacaktır.¹¹

Batı Anadolu Gezisi sırasında Mustafa Kemal Paşa bir yandan halka karşı konuşmalar yapmış diğer taraftan ise bölgenin önde gelen isimleriyle görüşmeler gerçekleştirmiştir. Bu arada İzmit’te altı İstanbul gazetecisiyle yapmış olduğu görüşme bilhassa halifelik konusunda dikkat çekici bir içeriğe sahiptir. Yapmış olduğu halk konuşmalarında Gazi; yeni devletin ulus egemenliği anlayışına dayandırıldığını, ulusun kaderine ve bağımsızlığına sanı ne olursa olsun hiç kimseyi karıştırmayacaklarını dile getirmiştir. Bu bağlamda halifelik konusunda; “bugün için dünyada ulusallığa dayanan yönetim biçimlerinin geçerli olduğunu, bu nedenle halifeye görev ve yetki vermenin ulusal egemenlik kavramına darbe vurmak olacağını söylemişti.”¹² Aynı gezide yapmış olduğu diğer konuşmada ise biraz daha sert bir dil tercih etmiş, yukarıda da belirtildiği üzere halifeliğin ancak siyasi unsurlardan arındırılabilirdiği ölçüde varlığını sürdürebileceğini işaret etmiştir: “Halifelik makamının varlığı ulusça sakıncalar doğuracak nitelikte görülmemektedir. Buna sebep olunmadıkça. Fakat şu da kesinlikle bilinmelidir ki herhangi bir görünüş ve biçimde sakınca görüldüğü gün, bütün kuramsal görüşler biter, orada ameliyat ve uygulama başlar.”¹³

¹⁰ Kitapçıkta yer verilen cümlelerden biri: “*Halifenin bugünkü hale nazaran hükümetimizin, devletimizin reisi olması bir emr-i zaruridir.*” Tanör, Kuruluş, s. 40.

¹¹ Kitapçıkta işlenenler kolaylıkla toplumsal kabul görebilecek görüşlerden oluşmaktadır. Bu durumun da etkisiyle Mustafa Kemal Paşa’nın bu tarihten itibaren sembolik değeri korunan hilafet makamının tutulmasındansa siyasi çatışmaların merkezinde yer alacağı belli olan halifeliğin tamamen kaldırılması seçeneğini tercih ettiği düşünülebilir. Bu çıkarım, kendisinin Batı Anadolu Gezisi sırasında yaptığı konuşmalar incelendiğinde doğrulanabilmiştir.

¹² Turan, Türk Devrim, III, s. 53.

¹³ Turan, Türk Devrim, III, s. 54. / Verilen açıklamalarında da görüldüğü üzere Mustafa Kemal Paşa hilafet konusunun siyasi mücadelenin bir parçası yapılmasına net şekilde karşıdır. Buna karşın muhalif kesimler açısından hilafet bu maksatla kullanılmaya devam edilecektir ki sürecin koşulları düşünüldüğünde başka türlü bir seçenek olasılıksız görünmektedir.

Mustafa Kemal Paşa, seyahati kapsamında ilk ziyaret ettiği kent olan İzmit'te İstanbul'dan davet edilen altı gazeteci ile mühim bir toplantı gerçekleştirdi. Toplantıya katılan isimlerden Ahmet Emin Yalman hatıratında, halifelik konusunda, konuşulduğunu açıkladığı ilginç bilgiler paylaşmaktadır. Buna göre gazetecilere hilafet konusundaki görüşlerini soran Gazi'ye müştereken halifeliğin İslam dünyası açısından önemli bir kurum olduğu, İstanbul'un bu makamın merkezi haline getirilebileceği görüşü dile getirilmiştir. Halifelik konusuyla ilgili olarak yaklaşık yarım saat kadar gazetecilerin birbirlerini destekleyen görüşlerini dinledikten sonra Mustafa Kemal Paşa: "İsmet Paşa'ya bu bahsi açtığım zaman o da sizin söylediğiniz tarzda şeyler söyledi, fakat hepiniz aldanıyorsunuz. Hilafet' in mutlaka kökünden ilga edilmesi lazımdır." O salona birdenbire yıldırım düşmüş gibi bir his duyduk. Hilafet' in ilgası gibi bir fikrin herhangi bir kimsenin hatırının kenarından geçebileceğini düşünmek bile kudretimizin dışında bir şeydi. Bunun dokunulmaz, lüzumlu, ilgasının imkânsız bir şey olduğu fikri eskiden beri zihinlerimizde yerleşmiş bulunuyordu."¹⁴ Bu toplantının 17 Ocak 1923'te, henüz Cumhuriyet'in dahi ilan edilmemiş olduğu bir tarihte yapıldığı düşünüldüğünde hilafetin ilga edileceğinin açıkça ifade edilmesine gazetecilerin aktarılan tepkiyi vermiş olmaları şaşırtıcı değildir. Ahmet Emin Yalman hatıratında toplantıda yaşananları aktardıktan başka konuyla ilgili şu yorumu yapmaktadır: "...Atatürk, İzmit'te bizimle buluşmasında Hilafet' in ilgası sözünü kullanıncaya kadar Türkiye'de hiç kimse, böyle bir şeyin yapılabileceğini değil, böyle bir düşüncenin herhangi bir kimsenin hatırının kenarına gelebileceğini bile tasavvur etmiyordu."¹⁵ Böylelikle gazetecileri hilafetin ilgasının gerekli olduğu fikrine ikna eden Mustafa Kemal Paşa konuyla ilgili açıkladığı düşüncelerini onların da benimsemesini istemiş, yazacakları yazılar yoluyla bu iş için kamuoyunun hazırlanmasını kendilerinden rica etmiştir.¹⁶

Mustafa Kemal Paşa'nın gezisini gerçekleştirdiği süreç, Halk Fırkasının kuruluş hazırlıklarının yapıldığı, Lozan Görüşmelerinin kesintiye uğradığı (29 Ocak), İzmir İktisat Kongresi'nin toplandığı, bunların devamında da seçimlerin yenilenmesi kararının alındığı yoğunluklu bir dönemdir. Özetlenen süreç boyunca bir yandan da cumhuriyetin ilanı ve hilafetin kaldırılması gibi köklü siyasal reformların hazırlıkları sürdürülmüştür: "İzmit'te bulunan gazetecilerin hepsi oradan döner dönmez Hilafet' in ilgasına umumi efkârı hazırlamaya koyuldular. Gazi Mustafa Kemal Paşa da Meclis'te Seyid Bey gibi İslam

¹⁴ Yalman, Gördüklerim, II, s.824.

¹⁵ Yalman, Gördüklerim, II, s. 828.

¹⁶ İzmit Programında Mustafa Kemal Paşa gazeteciler dışında Dr. Adnan (Adivar) Bey ve eşi Halide Edib (Adivar) Hanım'a da hilafetin kaldırılacağını önceden haber verip kendilerinden destek istemiştir. / Yalman, Gördüklerim, II, s. 910.

hukukunu iyi bilenleri vazifeye çağırması, aynı konu etrafında yayınlar yapılmasını, konferanslar verilmesini sağlamıştı.”¹⁷ Diğer taraftan aynı süreçte meclis içindeki İkinci Grup mebuslarının hilafetin durumunu merkeze alarak muhalefet etme eğilimleri güçlü biçimde devam etmiştir. Dahası bu grup dışında kalan ülkedeki diğer muhalif unsurlar da halife etrafında birleşerek Birinci Grup aleyhinde konumlanacaklardır. Örneğin Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey, İkinci Grupla bağlantılı bir isim olmamasına karşın hilafetin korunması lehine yazılar kaleme alan gazetecilerdendir. Hüseyin Cahit Bey’in hilafet taraftarı olmamasına karşın uzun müddet halifeyi savunan yazılar yazmış olması konunun esas itibarıyla siyasi çekişmenin bir parçası yapıldığının önemli göstergelerinden sayılabilir. Çünkü bu süreçte hangi görüşten olunursa olunsun halife lehine konuşmak kamuoyunu etkilemek ve savunulan fikirlere toplumsal destek sağlayabilmek adına önemli bir aygıt durumundadır. Diğer taraftan hilafet konusu, Millî Mücadele önderlerini ilk kez keskin bir yol ayrımına sürükleyen belirleyici konuların başını çekmektedir. Zira Kazım (Karabekir) Paşa, Ali Fuat (Cebesoy) Paşa, Refet (Bele) Paşa ve Rauf (Orbay) Bey gibi isimler halifeliğin durumu konusunda Mustafa Kemal Paşa’ya oranla daha koruyucu bir çizgide yer alacaklardır. Tüm bunlarla birlikte saltanat etme yetkilerine sahip olmayan hilafet olamayacağı fikri kısa süre içerisinde Mustafa Kemal Paşa’nın da kabullendiği bir görüşe evrilmiş, bunun beraberinde de hilafetin ilga edilmesi düşüncesi merkezi bir politika halini almıştır. Zira muhalifler tarafından dönem boyunca sıklıkla ifade edilen görüşe göre tarihsel gelişimi gereğince hilafet siyasi-dini bölünmeye müsait olmayan bir kurumdur. Bu görüş doğru kabul edildiğinde ortaya iki seçenek çıkmaktadır; halife etrafında oluşturulacak meşruti monarşiye dönülmesi ya da hilafeti ilga edip yeni bir siyasal rejime geçiş yapılması. Bu yönüyle bakıldığında hilafetin kaldırılması salt siyasi bir konu olarak değerlendirilebilir.

1.3.3.Cumhuriyetin İlan Edilmesi Sonrası Yoğunlaşan Hilafet Tartışmaları

29 Ekim’de yeni Türk Devleti’nin siyasal rejimi Cumhuriyet olarak ilan edildi. Bu olayın hemen ardından basında ve meclis çevrelerinde konuyla ilgili yoğunluklu tartışmalar başlamıştır. İktidara yöneltilecek öncül eleştiriler cumhuriyetin ilan edilmiş biçimine yönelik eleştiriler olarak ortaya çıkmışsa da tartışmaların odak noktası kısa süre içerisinde halifeliğin durumu meselesine kayacaktır. Bu süreçte karşıt fikirler,

¹⁷ Yalman, Gördüklerim, II, s. 827.

Ankara ve İstanbul'da yer alan farklı basın organları aracılığıyla dile getirilmiş, yazarlar üzerinden hilafet meselesine dair sert tartışmalar yürütülmüştür: “O devrede kamu efkarını başlıca 6 İstanbul gazetesi etkiliyordu. Bunlardan Tanin (Hüseyin Cahit), Tevhidi Efkar (Velit Ebüzziya), Vatan (Ahmet Emin) Ankara'ya karşı kuşkulu ve hatta muhalif cephe almışlardı. Akşam (Falih Rıfkı), İkdam (Yakup Kadri) Ankara'nın davasını savunuyorlardı. İleri (Suphi Nuri, Celal Nuri) biraz ortada bir vaziyet almıştı.”¹⁸ Bunlara ek olarak Ankara'da çıkarılan Hakimiyet-i Milliye ve Yeni Gün gazeteleri vasıtasıyla da hükümetin görüşleri savunulmuştur. Bu günlerde eleştirel/muhalif gazetelerde yapılan yayınlarda halifelik, hükümet üzerinde toplanmakta olan siyasal gücün dengeleyici unsuru olarak kullanılmaya çalışılmıştır. Söz konusu dengeleme çabası konunun yalnızca siyasi yönleriyle değil buna ek olarak dini ve kültürel yönleriyle de irdelenmesine neden olacaktır. Böylelikle hilafet konusu cumhuriyetin ilanını izleyen günlerin birincil tartışma konusuna dönüşmüştür ki bu konuda neredeyse her gün karşılıklı olarak yazılan yazılar üzerinden yoğun tartışmalar yürütülecektir.

Bu dönemde ülkedeki neredeyse tüm hoşnutsuz unsurlar siyasal muhalefetlerini halife etrafında birleşerek sürdürmüşlerdir. Buna karşılık Mustafa Kemal Paşa ise aynı günlerde meclis içinde ve dışında oluşturduğu komisyonlar aracılığıyla halifeliğin tarihsel gelişimi üzerine araştırmalar yaptırmıştır: “Cumhuriyetin ilanından sonra iki büyük gruplaşmanın memleketteki ve meclisteki vaziyetleri daha açıkça belli oldu. Muhafazakârlar halife etrafında toplanıyor, Mustafa Kemal'in önderlik ettiği yenilikçiler meclis ve hükümeti kontrolleri altında tutmakla beraber kendi iktidarları için halifeliğin her zaman bir tehlike teşkil ettiğini biliyorlardı.”¹⁹ Dönemin Vekiller Heyeti Reisi İsmet İnönü hatıratında bu günlerin atmosferine dair gözlemlerini şu sözlerle yorumlamaktadır: “Cumhuriyetin ilanı etrafında tartışmalı, çatışmalı bir hava yaratıldı. Yine vakitsiz, acele ile usulünde yapılmayan bir hareket manası verilmeye çalışılıyor... Bu münakaşalar gazetelere aksetti. Aynı zamanda halife ile, özellikle gösterişli temaslar ve ilgilenmeler kendini gösterdi. Cumhuriyetin ilanını ve ilk cumhuriyet hükümetinin kuruluşunu takip eden günlerde böyle bir hava ile karşılaştık. Anlaşıldı ki, cumhuriyet ilanından sonra karşımızda bulunan ilk mesele, hilafetin durumu ve onunla münasebette bulunanların zihniyetidir.”²⁰

8 Kasım tarihli Akşam Gazetesinde çıkan haberle birlikte halifelik tartışmaları yeni bir boyut kazandı. Buna göre söz konusu yazıda halifenin istifa ettiği ya da edebileceği yönünde konuşulan söylentiler haberleştirilmiştir.²¹ Bu haber,

¹⁸ Aydemir, Tek Adam, III, s. 180.

¹⁹ Karpat, Türk Demokrasi, s. 57-58.

²⁰ İnönü, Hatıralar, II, s. 181.

²¹ Akşam, 8 Teşrinisani 1339.

beklenebileceği üzere büyük yankı uyandırmış, söylentilerin gerçekleşme ihtimaline karşı muhalif basında büyük tepki ortaya çıkmıştır. Hükümeti destekleyen gazetelerin konuya dahil olmalarıyla münakaşalar daha da sertleşmiş, aylarca devam edecek tartışmaların ilk adımı böylece atılmıştır: "... aynı günlerde Halifenin istifa ettiğine dair bir şayia çıkarılmıştı; bu asılsız söylentiye dayanılarak, yine o gazetelerde, Halife olan zat, mübalağalı bir şekilde övülüyor... Halifenin ve hilafet makamının İslam aleminde haiz olduğu büyük nüfuz ve ehemmiyetten bahseden yazılar yazılıyor, Halifenin vazifelerini tespit etmek zamanı geldiği, bunu bütün İslam aleminin, ilgi ile beklediği söyleniyordu."²² 8 Kasım haberinin ertesi gününden itibaren muhalif gazetelerdeki yayınlarda halifenin İslam dünyası için yeri doldurulamaz ve mühim bir itibara/mevkiye sahip olduğu savunulmuş, kendisinin görev ve yetkilerinin belirlenebilmesi için -dahili diğer meselelerle meşgul olduğu bilirse de- hükümetin bir an evvel bu konuda harekete geçmesinin gerekmekte olduğu yazılmıştır. Açıklanan süreci Falih Rıfkı Atay şu sözlerle değerlendirmektedir: "Bu sırada İstanbul'da halifenin istifa edeceği rivayeti çıktı. Tanin gazetesinin neşrettiği bir açık mektup üzerine gazetelerde kıyamet koptu: Nihayet bu felaket olacak mıydı? Halifemizden mahrum mu kalacaktık? İslam alemindeki manevi nüfuzumuzu, kendi elimizle feda mı edecektik? Düşününüz: Bu feryatlar laik ve Latin harfçi Hüseyin Cahit'in gazetesinden işitiliyordu. Mustafa Kemal'in hasta olduğu haberi de ağızdan ağıza yayılmakta idi."²³

İstifa söylentilerine karşı ilk yanıt 9 Kasım tarihli Vatan Gazetesine verdiği demeçte bizzat Halife Abdülmecit Efendi'nin kendisi tarafından verilmiştir. Yaptığı açıklamada söz konusu haberleri yalanlayan Abdülmecit Efendi; siyasi tartışmalarla bir ilgisinin olmadığını, yalnızca İslam dünyasının işleriyle ilgilenmekte olduğunu ifade etmiştir: "...İstifam hakkındaki rivayetlerin nereden çıktığından malumatım yoktur. Ben alem-i İslam'ın işleri ile meşgulüm. Beyanatla münasebetim ve alakam yoktur...Tekrar ederim ki ben siyasetle meşgul değilim. Hakkımda müminlerin teveccühü baki kaldıkça makam-ı Hilafet' ten çekilmekliğime sebep görmüyorum."²⁴ Görüldüğü üzere verdiği demeçte Abdülmecit Efendi hilafet tartışmalarının siyasallaşması noktasına temas etmiş, siyasi alanda herhangi bir hak talebinde bulunmadığını ifade etme ihtiyacı hissetmiştir. Böyle olduğu halde sürecin koşulları gereğince bu konunun politik sahaya çekilmemesi mümkün olamayacaktır. Zira İstanbul basını başta olmak üzere ülkedeki muhalif gruplar açısından bu konu, etki gücü yadsınamayacak dereceye sahip en geniş meşru siyaset yapma zeminini oluşturmaktadır. Bu bağlamda takip eden günlerde İstanbul

²² Soyak, Atatürk' ten, I, s. 193.

²³ Atay, Çankaya, IV, s. 484.

²⁴ Alpkaya, Türkiye, s. 113-114.

gazetelerinden özellikle İkdam ve Tevhid-i Efkâr, halifenin aktarılan açıklamalarına dayanarak söylentilerin gerçek olmadığını duyuracak, buna ek olarak da hilafet kurumunun İslam dünyası açısından gerekliliğini savunmaya devam edecektir.

10 Kasım 1923 tarihinde hilafetin kaldırılma süreci açısından önem taşıyan bir başka gelişme daha yaşandı. Bu tarihte İstanbul Baro Başkanı Lütfi Fikri (Düşünsel) Bey Tanin Gazetesinde, daha sonra yargılanmasına neden olacak olan, Halifeye hitaben yazılmış açık mektubunu yayınlamıştır. Mektupta Lütfi Fikri Bey, istifa söylentilerine cevaben yapılan yalanlamalara karşın konuyla ilgili dedikoduların devam etmekte olduğunu belirtmiş, söz konusu söylentinin gerçekleşmesi halinde bunun; hanedan, millet ve Türklük için intihar olacağını yazmıştır. Halkın, istifa dedikodularını endişe içerisinde takip ettiğini söyleyen Lütfi Fikri Bey, böyle bir kararın dünya için büyük bir musibet olacağını, bu nedenle istifa söylentilerinin tamamen ortadan kalkması gerektiğini açıklayan düşüncelerini basın aracılığı ile paylaşmıştır.²⁵

Halifeye destek olma amacı taşıyan Lütfi Fikri Bey'in mektubunda paylaşılan görüşler muhalif basın tarafından çıkarılan ertesi günkü diğer gazetelerde de desteklenmiştir. Örneğin dönemin güçlü gazetecilerinden Hüseyin Cahit Bey, Lütfi Fikri Bey'e destek veren isimlerdendir. Zira Hüseyin Cahit Bey'in tezine göre; Türkiye açısından vazgeçilemeyecek derecede önemli bir güç unsuru demek olan hilafetin ne pahasına olursa olsun korunması gerekmektedir. Hüseyin Cahit Bey'e kıyasla daha muhafazakâr bir isim olan Velid (Ebüzziya) Bey ise halife lehine daha sahiplenici yorumlar yapmış, Musul'un ancak İslam Birliği sayesinde geri kazanılabileceğini ifade etmiştir. Muhalif kesimlerin konuyla ilgili süreç boyunca işledikleri ortak tez; dönemin diğer gelişmeleri gibi hilafet meselesinin de İngiliz siyasetinin bir oyunu olarak Türkiye karşıtlığı gereğince çıkarıldığı yönündedir: "...o zamanlarda, başımıza gelen bütün felaketlerin, hep İngiltere'nin aleyhimizdeki tertipleri neticesi olduğu, memleketimizde haklı olarak, umumi bir kanaat halinde idi. Binaenaleyh, o yorumda bulunanlar, 'Hilafeti ihmal edip İngiltere'nin eline yeni bir kuvvetin geçmesine meydan vermemiz katiyen doğru ve memleket menfaatlerine uygun bir hareket olamaz' demek istiyorlardı." Ayrıca yine bazı İngiliz gazeteleri, Fransa'nın da halifelikle, pek yakından ilgilendiğinden, bu makamı idareleri altında bulunan Fas

²⁵ Alpkaya, Türkiye, s.114.

sultanına verdirmek için uğraştıklarından, bu suret ve vasıta ile gerek Kuzey ve gerek Orta Afrika'daki durumlarını daha ziyade kuvvetlendireceklerine inandıklarından bahsediyorlardı.”²⁶

Diğer taraftan hükümeti destekleyen gazeteler hem mektubun sahibi Lütü Fikri Bey'i hem de hilafeti destekleyen diğer yazarları şiddetli biçimde eleştirdiler. Mustafa Kemal Paşa Nutuk'ta, hilafet lehine ortaya atılan görüşlere şu sözlerle yanıt vermektedir: “...çürümüş bir hanedanın, halife unvanıyla başının üstünden zerre kadar uzaklaşmasına imkân kalmayacak surette muhafazasını mecburi kılan bir devlet şeklinde, cumhuriyet idaresi ilan olursa bile, onu yaşatmak mümkün değildir.”²⁷ Bu düşünceye paralel olarak hükümet çevrelerinin konuyla ilgili süreç boyunca savunduğu görüşler cumhuriyet rejiminin korunması ve siyasi yetkeyi kontrol altında tutabilme amacı doğrultusunda gelişme göstermiştir. Bu nedenle söz konusu kesimler açısından İstanbul basınında hilafet lehine korumacı yayınlar yapılması büyük bir rahatsızlığa neden olmuştur. Buna ek olarak halifeye gösterilen ve abartılı bulunulan hürmet ile Abdülmecit Efendi'ye yapılan ziyaretler/hediye alışverişleri de hükümet çevrelerini hoşnut etmeyen diğer gelişmelerdir.²⁸

Değinilen düşüncelere karşın muhalif çevrelerce, halifeden daha etkin rol almasının beklenildiği Lütü Fikri Bey'in mektubunda görüldüğü üzere hilafet, Mustafa Kemal Paşa'nın tek başına sağlamakta olduğu siyasi otoriteye karşı elde kalan tek önlem olma özelliğini taşımaktadır. Dahası muhalifler açısından cumhuriyetin ilan edilmiş olduğu bu aşama saltanattan sonra hilafetin de kaldırılabilceği ve dolayısıyla halifenin siyasi otoritesinin tehlikede olduğu endişesini beraberinde getirmiştir. Bunlara ek olarak hilafetin kaldırılma olasılığı, politik gücün yitirilmesi yanı sıra ideolojik bakımdan toplumsal etki kaybına neden olacağı için de tepkilere yol açacaktır.

Hilafetin kaldırılmak istendiği kanısının yaygınlaştığı bu günlerde Ankara adına ilk açıklamayı 11 Kasım'da İstanbul gazetelerine verdiği demeçle Şeriye Vekili Mustafa Fevzi Efendi yapmıştır. Açıklamasında istifa haberlerinin asılsız olduğunu ifade eden Mustafa Fevzi Efendi; cumhuriyetin hilafet makamına aykırı bir yönetim

²⁶ Soyak, Atatürk' ten, I, s. 208.

²⁷ Atatürk, Nutuk, s.624.

²⁸ Cumhuriyet ilan edilmezden önce 18 Ekim'de; Rauf (Orbay) ve Adnan (Adıvar) Bey ile Refet (Bele) Paşa Halife Abdülmecit Efendi'yi ziyaret ettiler. Cumhuriyetin ilan edilip basında hilafetle ilgili tartışmaların yapıldığı günlerde, 12 Kasım'da ise Rauf (Orbay) ve Kasım (Karabekir) Paşa halifeyi ziyaret etmiştir. 13 Kasım'da Abdülmecit Efendi, Kazım Paşa'nın İstanbul'a gelişi nedeniyle onun adına bir ziyafet tertipleyecektir. / Alpkaya, Türkiye, s.119.

biçimi olmadığını, Dört Halife Dönemi'nde de cumhuriyet sisteminin uygulandığını belirtmiştir. Böyle olduğu halde basında süregelen hilafet tartışmaları sonlanmamış, bu konu, unutilan cumhuriyetin ilan şekli tartışmalarının yerini alarak hararetili biçimde tartışılmaya devam etmiştir. Bunun üzerine hükümet adına yeni bir açıklama daha yapılmasına gerek duyulmuş, 16 Kasım'da Dahiliye Vekili Ahmet Ferit (Tek) Bey, yaşanan tartışmalarla hükümetin herhangi bir bağlantısının bulunmadığını ifade etmiştir.²⁹

Hükümetin hilafet meselesiyle ilgili esas tutumu, yaşanan gelişmelerin de etkisiyle kasım ayına gelindiğinde belirgin biçimde açığa çıkarılmaya başlandı. Bu bağlamda Kasım/1923, mecliste hilafet bütçesinin tartışılmaya başlandığı aydır. Diğer taraftan aynı ayın 22. günü toplanan Halk Fırkası Grubunda hilafet konusuna da değindiği konuşmasında İsmet (İnönü) Paşa, siyasete karışılmaması noktasında hilafet destekçilerini, böyle bir durumu Hıyanet-i Vataniye addedecekleri hususunda yankı uyandırıcı cümlelerle uyarmıştır. Bahsedilen süreci Falih Rıfkı Atay şu sözlerle yorumlamaktadır: "...Bu devirdeki gazeteler okunursa, Cumhuriyet ilan edilmekle büyük hiçbir meselenin halledilmemiş olduğuna kolayca hükmolunabilir. İstanbul'daki halife, er geç padişahlığını bekleyen şahane bir nöbetçidir. Bütün şeriyeciler, medreseciler, muhafazakâr Osmanlılar, hepsi onun etrafında manevi bir saf birliği kurmuşlardır. Fakat İsmet Paşa'nın grup toplantısındaki meşhur cümlesi de kulaklarında çınlamaktadır: "Tarihin herhangi bir devrinde, bir halife, eğer zihninden bu memleket mukadderatına karışmak arzusunu geçirirse, o kafayı behemehal koparacağız!"³⁰ İnkılap hareketlerini gerçekleştirecek olan kadronun bakış açısına göre halifelik; siyasi açıdan sahip olunan otoriter eğilimin yanı sıra yakın geçmişte yaşanan bazı olumsuz deneyimlerin de etkisiyle menfidir. Bu düşünüş biçimine göre halifelik, Padişah/Halife Sultan Reşat tarafından Dünya Savaşı esnasında ilan edilen Cihad-ı Ekber çağrısına rağmen özellikle Müslüman Arap yarımadasında katkı verici bir etki yaratamamıştır. Dahası, takip eden süreçte 'Hilafet Orduları' adı ile toparlanan gruplar Millî Mücadele hareketine karşı koymuşlar, bu hareketi başarısız kılmak amacıyla savaştırılmışlardır. Söz konusu argümanlar incelenen süreç içerisinde ve halifeliğin kaldırılacağı günlerde hükümet çevreleri tarafından en çok işlenen konular olacaktır.

Yine hükümet çevrelerinde şekillenen görüşlere göre hilafeti destekleyen reaksiyoner gruplara bakış açısı da en az halifelik konusunun kendisine bakış kadar

²⁹ Alpkaya, Türkiye, s.116.

³⁰ Atay, Çankaya, IV, s. 486.

menfidir. Karşılarındaki kesimleri politik gücü paylaşmak arzusunda oldukları kuşkusuyla karşılayan hükümet bu yapıları, söylem olarak 31 Mart Vakasındaki muhaliflerle benzeştirerek gerici planlar yapmakla, henüz birkaç hafta önce kurulan ve yeni doğmuş yavru misali korunması gereken Cumhuriyete karşı bir tehdit oluşturmakla suçlamıştır. Bu bakış, hilafet tartışmalarının cumhuriyet rejimiyle özdeşleştirilmesi sonucunu beraberinde getirecektir. Buna göre hilafeti destekleyen kesimleri cumhuriyete aleyhtar olmakla eleştiren hükümet, konuyu çoğunlukla bu eksenle sınırlandırarak değerlendirmiştir: “...İstanbul’da Halifenin temasları, münasebetleri ve hilafet üzerinde yaratılan cereyanlar, Atatürk’te ve hepimizde ciddi bir endişe yaratıyordu. Umumi olarak halifenin tutumu, cumhuriyetin yanında hilafet müessesesinin beraber işlemesi ve yürümesi çok mahzurlu, hatta imkânsız görünüyordu. Bizde böyle bir kanaat hasıl olmuştu.”³¹ Aktarılan kanaatin sonucunda hükümeti destekleyen gazetelerde gerek halifeliğin tarihsel gelişimi konusunda gerekse de Millî Mücadele önderlerinin halifeyi ziyaret etmeleri meselesinde sert eleştiriler yayınlanmıştır. Bu ziyaretleri cumhuriyete karşıt fikirde olmakla eşleştiren hükümet bu nedenle, kasım ayının 22’sinde düzenlenen Halk Fırkası toplantısında Rauf Bey’e, ziyaretlerin sebebi ve cumhuriyete karşıt siyasi fırka kurulma hazırlığı yapıp yapılmadığı sorulmuştur. Rauf Bey’in toplantıda cumhuriyet rejimine taraftar olduğunu ve Halk Fırkası bünyesinde yer almayı sürdürmek istediğini söylemesiyle cumhuriyet tartışmaları büyük oranda yatışmışsa da basında cereyan eden hilafet tartışmaları artarak devam edecektir. Bu aşamada Mustafa Kemal Paşa’nın konuyla ilgili kararını uzun zaman önce vermiş olduğu, harekete geçmek için doğru zamanı beklediği söylenebilir: “Mustafa Kemal Paşa bu olayları takip ederken, her zaman olduğu gibi, münasip bir fırsatın çıkmasını bekliyordu.”³²

1.3.4.Mektup Olayı / İstanbul İstiklal Mahkemesi

Aralık ayının ilk günlerinde basındaki hilafet tartışmaları karşılıklı atışmalar şekline bürünmüş haliyle devam etmiştir. Bu günlerde hükümeti destekleyen gazetelerde Rauf Bey’in halifeyi ziyareti nedeniyle yöneltilen eleştirilere Tanin Başyazarı Hüseyin Cahit Bey tarafından cevap verilmiş, bir Müslüman nasıl ki camiye gidiyorsa aynı şekilde halifeyi ziyaret etmeye de gidebilir görüşü savunulmuştur. Öyle ki Hüseyin Cahit Bey’e göre halifeye karşı aynı hürmetin gösterilmesi hükümetin diğer yetkili kişilerinden de beklenmelidir. Tartışmaların bu ve benzeri çizgide bir müddet

³¹ İnönü, Hatıralar, II, s. 186.

³² Özalp, Atatürk’ ten, s. 28.

daha devam edip neticeleneceğinin düşünüldüğü bu günlerde konunun uluslararası boyut kazanmasına neden olacak başka bir gelişme yaşandı. Buna göre, 5 Aralık'ta Tanin ve İkdâm Gazeteleri, 6 Aralık'ta ise Tevhid-i Efkâr Gazetesi, Hintli Müslümanlar Emir Ali ve Ağa Han'ın 24 Kasım tarihinde yazdıkları ve Reisicumhur Mustafa Kemal Paşa ile Başvekil İsmet Paşa'ya gönderdikleri mektubu, mektup henüz sahiplerinin eline ulaşmadan yayınladılar. Türkiye'de devam etmekte olan hilafet tartışmalarıyla ilgili mektubu yazarların görüşlerini açıklayan ve İngilizce olarak yazılan mektup söz konusu gazetelerde hiçbir yorum katılmaksızın yapılan çeviri metinleri olarak yayınlanmıştır.³³ Mektubun içeriğinde özetle; halifelikle saltanatın ayrılması sonrasında hilafet kurumunun tüm dünyadaki Müslümanlar için taşıdığı önemin arttığı, Türk hükümetinden söz konusu gereklilik nedeniyle halifelğin korunmasının beklenildiği yazılmıştır.³⁴ İncelenmekte olan mektubun Türk gazetelerinde yayınlanması, taşıdığı uluslararası anlamların yanı sıra çeşitli nedenlerle iç siyasette de büyük etki doğurmuş, hilafetin kaldırılması için gerek duyulan zeminin oluşmasını hızlandırmıştır.

Emir Ali ve Ağa Han'ın mektubunun gazetelerde yayınlanması olayı hükümet cephesinde tamamen olumsuz bir bakışla değerlendirilmiştir. Bu bakışın öncelikli sebebi; söz konusu mektubun gönderilmesiyle İngiliz siyasetinin Türkiye'nin iç işlerine müdahale etme amacında olduğu ve Hintli sömürgeleri aracılığıyla Türkiye'nin ulusal bağımsızlığına saldırı teşebbüsünde bulunduğu yorumlamasıdır. Aktarılan yorumun temel nedeni ise mektup sahiplerinin özgeçmişleri ve mevcut konumlarıdır. Buna göre hem Ağa Han hem de Emir Ali, İngiltere İslam Cemiyeti'ne üye isimlerdir. Üstelik her ikisi de Sünni değildir. Bu konuda Niyazi Berkes şu bilgilendirmeyi yapmakta: "Sünni Müslümanların halifesi için gözyaşı dökken Ağa Han ve Emir Ali'nin kendileri Sünni değillerdi... Ne var ki bu iki zatın ikisi de İngiliz İmparatorluğu'nun en itibarlı kişilerindendi... ikisi de Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı halifesinin cihad ilanına karşı Hindistan'da kampanya açmıştı."³⁵ Bu etmenler, -Dünya Savaşı sırasında her iki ismin de Türkiye aleyhine çalışmış olması, İngiliz siyasetine hizmet etmekte oldukları düşüncesi ve Şii Müslümanlar olmalarına karşın halifelğin korunmasını arzuluyor görünmeleri- Ankara'nın bu olaya sert şekilde yaklaşmasını ve kesin bir tavırla tepki göstermesini

³³ Alpkaya, Türkiye, s.154.

³⁴ Mektubun tamamı için şu hatıratı bakılabilir: Soyak, Atatürk' ten, I, s. 209.

³⁵ Berkes, Türkiye' de, s. 512.

beraberinde getirecektir.³⁶ Türkiye'deki tartışmaların şiddetlenmesi üzerine Hint Hilafet Komitesi tarafından birkaç gün sonra bu iki ismin bütün Hintli Müslümanlar adına görüş bildiremeyeceklerini ve Türkiye'nin iç işlerinde tamamen bağımsız bir devlet olduğunu açıkladıkları telgrafı Mustafa Kemal Paşa'ya gönderilmiştir. Buna rağmen hükümetin, olayı İstiklal Mahkemesine taşınması kararında bir değişiklik yaşanmayacaktır. Zira mektubun gazetelerde yayınlanmasının ardından meclisin 8 Aralık tarihli toplantısında konuyu soruşturması amacıyla İstanbul'a İstiklal Mahkemesi gönderilmesine ve burada mektubu yayınlayan gazete sorumlularının yargılanmalarına karar verilmiştir.

Mühim sonuçlar doğuracak meclis toplantısı 8 Aralık 1923 tarihinde gerçekleştirildi. Bu toplantıda hükümetin mektup olayıyla ilgili görüşlerini açıklamak üzere kürsüye gelen Başvekil İsmet Paşa; mektubun arkasında Musul Meselesinin devam etmekte olması nedeniyle İngilizlerin bulunduğunu, Hintli dini liderlerin İngilizlerin propagandacıları olarak halifeliği kendi çıkarları doğrultusunda araçsallaştırmak istediklerini ve bu kurumu dünyevi/siyasi yetkilerle donatmayı amaçladıklarını söylemiştir. Tüm bunlar nedeniyle İsmet Paşa, mektubun gazetelerde yayınlanmasının Hıyanet-i Vataniye Kanununa aykırı hareket ederek Cumhuriyete kastetmek anlamına geldiğini, bu nedenle meseleyi soruşturması için İstanbul'a İstiklal Mahkemesi gönderilmesini teklif etmiştir: "İsmet Paşa son telgrafı aldıktan sonra, İngilizlerin, aletleri olan Ağa Han ve Emir Ali vasıtasıyla, iç işlerimize karıştırmak suretiyle, memleketimizde fesat çıkarmak istediklerini düşünmüştü. Telgrafın gazetelerde neşri bu düşüncüyü kuvvetlendirdiğinden İstanbul'a acele bir İstiklal Mahkemesi gönderilmesini istemişti."³⁷

İsmet Paşa'nın ardından konuşma yapmak için kürsüye gelen isimlerden Rauf (Orbay) Bey de büyük oranda İsmet Paşa'yı destekleyen açıklamalar yapmış, halifelige cismani kuvvet verilmek istenmesinin kimsenin yetkisinde olmadığını, kaldı ki Emir Ali'nin İngiltere'de Kral Meclisi üyesi olduğunu, Ağa Han'ın ise İsmailiye mezhebinin reisi olduğunu, tüm bunlarla birlikte konunun İstiklal Mahkemesince soruşturulmasının mahzurlu olabileceğini söylemiştir. Bir diğer konuşmacı Yusuf (Akçura) Bey ise daha ateşli bir konuşma yaparak İstiklal Mahkemesi teklifini

³⁶ Mektubun, İttihat Terakki organı olarak görülen Tanin'de yayınlanmış olması hükümeti ayrıca tedirgin eden bir diğer etkidir. Zira o günlerde, bu fırkanın yeniden iktidarı ele geçirme planları yapabileceği endişesi, Ankara'nın zaman zaman abartılı kuşkulara dahi varabilen çekincelerindendir.

³⁷ Cebesoy, Siyasi, II, s. 81.

desteklemiş, İstanbul'da zararlı faaliyet gösteren oluşumların normal mahkemeler yoluyla açığa çıkarılamayacağını savunmuştur. Konu hakkında yapılan konuşmaların ardından İsmet Paşa'nın teklifi meclisin onayına sunulmuş, 63 olumsuz oya karşılık 89 olumlu oyla kabul edilmiştir. İstanbul'da görevlendirilmek üzere böylece oluşturulan İstiklal Mahkemesine, idam kararı verebilme yetkisi hariç olmak üzere oldukça geniş yetkiler verilmiştir. Toplantının devamında söz konusu mahkemenin başkanlığına Yavuz (Eryavuz) Bey, savcılığına Vasıf (Çınar) Bey, üyeliklerine ise Refik (Koraltan), Cevdet (İzrap) ve Asaf Süleyman (Doras) Beyler seçilmişlerdir. Aynı gün içinde toplanan kurul ilk iş olarak; Tanin, İkdâm ve Tevhid-i Efkâr gazetelerinin başyazarları ve sorumlu müdürlerinin tutuklanmalarına karar verecek, ilk tutuklamalar 11 Aralık'ta yapılacak, yargılamalara ise 15 Aralık'ta başlanacaktır.³⁸

Mahkemenin kararı doğrultusunda ilk tutuklanan gazeteciler; İkdâm Gazetesi sahibi ve başyazarı Ahmet Cevdet (Oran) ile aynı gazetenin mesul müdürü Ömer İzzettin, Tevhid-i Efkâr Gazetesi başyazarı Velit (Ebuzziya) ile aynı gazetenin mesul müdürü Hayri Muhittin ve Tanin Gazetesi başyazarı Hüseyin Cahit (Yalçın) Beylerdir. Bu tutuklamalardan kısa süre sonra soruşturmaların kapsamı genişletilerek yeni tutuklamalar yapılmış, Tanin Gazetesinde 10 Kasım'da yayınlanan açık mektubunda halifenin istifa söylentilerinden milletin elem duyduğunu belirten İstanbul Baro Başkanı Lütfi Fikri Bey ile bu gazetenin sorumlu müdürü Baha Bey 13 Aralık tarihinde tutuklanmışlardır: "Mahkeme Hilafet yaveri Ekrem, politikacı Baro başkanı Lütfi Fikri ve Tanin yazı işleri müdürü Baha beylerin de tevkifine lüzum gösterdi. Adana'da Saltanat lehine ve Cumhuriyet aleyhine bir makale neşreden Birinci Büyük Millet Meclisi'nin eski İkinci Grup'u üyelerinden Abdülkadir Kemali Bey de tutuklanmıştı."³⁹

İhsan (Eryavuz) Bey başkanlığındaki İstiklal Mahkemesi, İstanbul'daki görev yerine 10 Aralık'ta ulaştıktan sonra aynı gün, Fındıklı'daki binasında çalışmalarına başlamıştı. Aynı gün mahkeme heyeti tarafından İstanbul halkına yapılacak olan yargılamalarla ilgili bir beyanname yayınlanmış, burada, alınacak kararların vatanın selameti ve milletin sükununa yönelik olacağı açıklanmıştır. Ertesi gün yapılan ilk tutuklama ve sorgulamaların ardından rahatsızlığı bulunan Ömer İzzettin Bey'in tutuksuz yargılanmasına karar verilmiştir. İki gün sonra, gazetecilerden ayrı olarak

³⁸ TBMM, Zabıt Ceridesi 64. İçtima, (çevrimiçi), <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d02/c004/ehltbmm02004064.pdf>, 07.07.2024.

³⁹ Yalman, Gördüklerim, II, s. 909.

yargılanacak olan Tanin Gazetesi Heyet-i Tahririye Müdürü Baha Bey, Baro Reisi Lütü Fikri (Düşünsel) Bey ve Abdülmecit Efendi'nin yaveri Ekrem Bey gözaltına alınmış, aynı gün serbest bırakılan Ekrem Bey dışında kalan iki ismin tutuklu olarak yargılanmalarına karar verilmiştir. 15 Aralık tarihinden itibaren gazetecilerin davası görülmeye başlanmış, 19 Aralık tarihinde bu davaya ara verilerek bu davadan ayrı olarak Lütü Fikri Bey Davası duruşmalarına başlanılmıştır. Bu arada, 16 Aralık'ta Ali Osman Ağa ve diğer bazı başka kişiler daha tevkif edileceklerdir: "İstiklal Mahkemesi Fındıklı'da eski Mebusan Meclisi'nin binasında vazife görmeye başlamıştı. Mahkeme herkese açık olarak yürütüldü. Mahkeme her gün hıncahınç dinleyicilerle doluyor, gazeteler bütün sütunlarını mahkeme tafsilatına ve tutukluların hapisane hayatı hakkında haberlere ayırıyordu. İstanbul heyecan dolu günler geçirmekteydi."⁴⁰

İncelenmekte olan yargılamalar sırasında, mahkeme üzerindeki kamuoyu baskısı hissedilebilir ölçüde güçlü tutulmaya gayret edilmiştir. Bunda, tutuklu gazeteci ve diğer isimlerin sahip oldukları saygınlık önemli bir etken oluşturmuş, bu sayede, mahkeme üzerinde -görece- etki gösterebilecek kamuoyu baskısı oluşturulabilmiştir. Bu duruma örnek olarak; henüz yargılamaların başlamakta olduğu günlerde Halit Ziya (Uşaklıgil) başkanlığındaki Matbuat Cemiyeti tarafından mahkemeye bir dilekçe gönderilerek mahkeme heyetine tam bir itimat duyulduğunun ve adil bir yargılama yapılacağından şüphe edilmediğinin ifade edilmesi gösterilebilir.⁴¹ İstanbul halkında açıklanan tepkinin oluşmasında, davaları görülen sanıkların oldukça ağır suçlamalarla Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun birinci maddesi kapsamında yargılanıyor olmaları ve mahkemenin sahip olduğu yetkilerin oldukça geniş tutulmuş olması bir diğer etken olmuştur: "Mevkuflar, 1 Kasım kararına ve Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun 1 inci maddesine muhalif harekette bulunmakla itham ediliyorlardı. İtham çok ağırdı, hamiyetli, vatanperver matbuat erkanımızın böyle bir ağır ithamla suçlu olabileceğini asla hatırıma getirmemiştim. Bu hamiyetli arkadaşların bu suçlarla alakalı olmadığının tahakkuk etmesini temenni ettim."⁴² Böylelikle, kamuoyunda yaratılan hava büyük ölçüde etkili olmuş, mahkeme üyeleri tarafından sanıklara nezaketli bir yaklaşım sergilenmiştir: "İstiklal Mahkemesi bütün tahminlere aykırı olarak gayet yumuşak bir hava içinde vazifeye koyulmuş, gazetecilere azami nezaketle muamele edilmiş, gazetelerin nasıl idare edildiğine ve bir yazının nasıl sütunlara geçtiğine dair derinden derine incelemeler yapılmıştı.

⁴⁰ Yalman, Gördüklerim, II, s. 908-909.

⁴¹ Muamelat Genel Müdürlüğü, *İstiklal Mahkemesi'nin adilane hareket edeceği kanaatinde olduklarına dair, Türk Matbuat Cemiyeti Başkanı Halit Ziya'nın telgrafi*, 12.12.1923, 9/54/48.

⁴² Cebesoy, Siyasi, II, s. 81-82.

Hüseyin Cahid Bey'in, mektubu, başka gazeteleri atlatmak emeliyle neşrettiğini söyledikten sonra: 'Asıl atlayan biz olmuşuz...' demesi mahkeme heyetiyle beraber herkesi güldürdü."⁴³

Dava sırasında mahkeme başkanı tarafından gazetecilere yöneltilen ilk soru, mektuba nasıl ulaşıldığı sorusu olmuştur. Bu soruya verdikleri yanıtta gazeteciler, mektubu posta kutularında bulduklarını, haber değeri taşıdığı için kaynağı sorgulama ihtiyacı hissetmeksizin yayınlamaya karar verdiklerini söyleyeceklerdir.⁴⁴ İstiklal Mahkemesince yargılaması yapılan diğer dava olan Lütfi Fikri Bey Davasında ise "Halifeye Açık Mektup" ta açıklanan; söylentilerin gerçekleşmesinin geri dönüşü olamayacak musibetleri beraberinde getireceğinin söylendiği ifadelerin nedeni sorulmuş, bunun yanı sıra yine Lütfi Fikri Bey'e, bu mektubun yayınlanmasını takip eden günlerde Necmettin (Sadak) Bey'le basında gerçekleştirmiş oldukları hilafet konulu tartışma sırasında meşrutiyeti cumhuriyete tercih ettiğini açıkladığı sözleri hatırlatılmıştır. Bu soruya verdiği yanıtta Lütfi Fikri Bey, bu sözlerin, akademik bir münazarada ifade edilen teorik görüşler olduğunu söyleyerek kendisini savunmuştur. Bu minvalde ilerleyen duruşmalardan sonra Lütfi Fikri Bey Davası'yla ilgili karar 27 Aralık'ta, Gazeteciler Davası kararı ise 2 Ocak 1924'te açıklanmıştır. Sonrasında, diğer davaların duruşmaları bir ay kadar daha devam ettikten sonra İstiklal Mahkemesi, İstanbul'daki görevini tamamladığını duyuracaktır.⁴⁵

Lütfi Fikri Bey, 27 Aralık'ta açıklanan karara göre beş yıl kürek mahkumiyeti cezasına çarptırıldı. Böyle olduğu halde kararın açıklanması sonrasında mahkeme başkanı İhsan Bey cezanın affedilmesi için çalışacağını söyleyecektir. Diğer yandan, devam eden bazı eski İttihatçıların Reisicumhura suikast hazırlıkları yapmak ve hükümeti devirmek suçlamalarıyla görülen davalarıyla ilgili karar 5 Şubat'ta

⁴³ Yalman, Gördüklerim, II, s. 909.

⁴⁴ Hasan Rıza Soyak'ın aktardığına göre aynı mektup Vatan ve Vakit Gazetelerine de gönderilmiş ancak bu gazeteler mektubu yayınlamamışlardır: Soyak, Atatürk' ten, I, s. 217.

⁴⁵ Bu davalardan biriyle ilgili olarak Şerafettin Turan şu bilgileri vermektedir: "İstanbul İstiklal Mahkemesi duruşmaları sürerken Cumhuriyete ve Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'e karşı bir suikast düzenlendiği haber alınmıştı. Rüsumat memuru İlyas Sami Kalkavanoğlu, Bnb. Dayı Mesut Gürbüz, Sandalcılar Derneği eski başkanı Rizeli Ali Osman, aynı derneğin tahsildarı Hasan Kâhya, komünist olarak tanınan Hemşinli Mehmet, Yenibahçeli Şükrü ve eski Ankara Valisi Abdülkadir'den oluşan bu grup mahkemenin kararıyla tutuklanmışlardı. Yargılamaya ise gazetecilerin duruşmaları nedeniyle ancak 12 Ocak 1924'te başlanmıştı. Sanıklar kendilerini, Kurtuluş Savaşına katılıp vatana hizmet ettiklerini belirterek savunmuşlar ve iftiraya uğradıklarını öne sürmüşlerdi. Kimi tanıkların dinlenmesinden sonra mahkeme, 5 Şubat 1924'te sanıklardan yalnızca Ali Osman'ı, mevcut hükümet şekli Cumhuriyeti değiştirip saltanatı geri getirmeye çalışmasından ötürü bir yıl hapse mahkûm etmişti. Öteki sanıkların beraatlerine karar verilmişti. Ancak çok geçmeden Ali Osman da L. Fikri Düşünsel ile birlikte TBMM'ce af edilmişti." Turan, Türk Devrim, III, s. 42.

açıklanmış, bu tarihte, yargılanan isimlerden Ali Osman Bey rejim aleyhine çalışma suçundan, İbrahim Ethem Efendi dini siyasete alet etme suçundan birer yıl hapis cezasına çarptırılmıştır. Bu davada yargılanan diğer isimler ise beraat etmişlerdir. Aynı gün mahkeme heyeti, yayınladığı raporla birlikte İstanbul'daki görevini tamamladığını duyurmuştur. Buna karşın, ceza alan sanıklara verilen cezalar mecliste alınan özel af kararıyla 13 Şubat 1924'te affedilmiş, böylece İstanbul İstiklal Mahkemesi davaları yargılanan hiç kimse cezaya çarptırılmaksızın neticelendirilmiştir.⁴⁶

Diğer taraftan, daha öncesinde Gazeteciler Davası sonucunda 2 Ocak'ta duyurulan karar tüm sanıkların beraat ettirilmesi yönünde olmuştu. Buna göre bazı hatırat yazarları, mahkemenin en başından beri gazeteleri kapatmak ve gazetecilere ağır cezalar vermek niyetinde olmadığını düşünmektedir. Diğer yandan bazı hatırat yazarları ise beraat kararlarının büyük ölçüde yukarıda açıklanan kamuoyu baskısının bir sonucu olarak alındığını düşünmektedir. Birinci görüşe göre mahkemenin/hükümetin birincil hedefi İstanbul basınına gözdağı vermek ve böylece ülkedeki halife taraftarlığının direncini kırabilmektir. Bu amaca ulaşıldığı düşünüldüğü için de verilen karar gazetecilerin beraat ettirilmesi yönünde olmuştur. Bu şekilde düşünen isimlerden olan Hasan Rıza Soyak'ın aktardıklarına göre beraat kararının açıklanmasının ardından mahkeme salonunda beş dakika boyunca devam eden alkış tufanı kopmuş, bu süre sonunda açıklamalarını sürdüren İhsan Bey, gazetecilere, benzer bir yayın anlayışının sürdürülmemesi yönünde uyarılarda bulunmuştur. Sonunda da gazeteciler, "Yaşasın Cumhuriyet" nidaları ve alkışlar eşliğinde Fındıklı'daki mahkemeyi terk etmişlerdir.⁴⁷ Beraat kararının gerekçesi mektupların bir kasıt sonucu yayınlanmamış olduğudur: "Mahkeme, Ağa Han'ın mektubunun neşri bir suç olmakla beraber, işin içinde kasıt bulunmadığı için bütün gazetecilerin beraatine karar verdi... Fındıklı Sarayı'nın etrafında toplanan halk beraat kazanan gazetecileri şiddetle alkışladı, İstiklal Mahkemesi'nin İstanbul'a gelmesi, böyle dehşet havası yaratacak yerde, Ankara ile İstanbul arasındaki gerginliği yatıştırmaya yaramıştı."⁴⁸ Gerçekten de mahkeme sürecini etkileyen etmenlerden bağımsız olarak dava sonrasında İstanbul basını, hükümete yönelik eleştirilerini bir süreliğine de olsa daha yumuşak bir tonla yapacaktır. Diğer taraftan, mahkemenin almış olduğu kararda kamuoyu baskısının belirleyici olduğu görüşüne göre İstanbul basını, mahkeme sürecinde Ankara'ya yönelik eleştirel bir

⁴⁶ Lütfi Fikri Bey, Ağustos 1924'te yeniden Baro Başkanı olarak seçilmiştir.

⁴⁷ Soyak, Atatürk' ten, I, s. 223.

⁴⁸ Yalman, Gördüklerim, II, s. 912-913.

tutum sergilemiş, günlük yayınlar aracılığıyla tutuklu gazetecileri savunmuştur: “mahkemenin gidişi, halk ve hele aydınlar arasında Ankara lehine bir hava yaratmıyordu. Sanıklar, kahramanlar haline getirildiler. Neticede mahkemeyi şöyle böyle sona erdirmek gerekti. Hatta bir nevi barışma jestleri gösterildi. Hüseyin Cahit diğer İstanbul gazetecileri ile beraber İzmir’e davet edildi, orada Gazi ile görüşmeler yapıldı.”⁴⁹

İstiklal Mahkemesi yargılamalarına devam edilirken Mustafa Kemal Paşa 2 Ocak 1924 tarihinde İzmir’e geldi. İki aya yakın bir süre burada kalacak olan Gazi bu süreçte; hastalığı nedeniyle dinlenmiş, toplumun çeşitli kesimleriyle görüşmeler yapmış, civardaki ilçelere gününbirlik ziyaretler gerçekleştirmiş ve şubat ayında bu kentte tertiplenecek olan harp tatbikatına katılmıştır. Bu arada Mustafa Kemal Paşa 4 ve 6 Şubat’ta, içlerinde davaları beraatle sonuçlanmış olan gazetecilerin de bulunduğu gazetecilerle önemsenen iki görüşme gerçekleştirmiştir. Görüşmelere katılmak üzere İzmir’e davet edilen gazeteciler; Akşam Gazetesi başyazarı Necmeddin (Sadak) Bey, İleri Gazetesi sahibi Celal Nuri (İleri) Bey ile bu gazetenin yazarı Suphi Nuri (İleri) Bey, Vakit Gazetesi başyazarı Asım (Us) Bey, Tercüman-ı Hakikat Gazetesi başyazarı Hüseyin Şükrü (Baban) Bey, Vatan Gazetesi sahibi ve başyazarı Ahmet Emin (Yalman) Bey, Tanin Gazetesi başyazarı Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey, İkdam Gazetesi başyazarı Ahmet Cevdet (Oran) Bey, İsmail Müştak (Mayakon) Bey ve Tevhid-i Efkar Gazetesi başyazarı Velit (Ebuzziya) Beylerdir. Bu isimlerden Velit Bey görüşme haberini gazetesinde, Gazi’nin talebi nedeniyle yapılacak bir görüşme olarak duyurduğu için diğer gazetecilerle beraber İzmir’e geldiği halde görüşmeye kabul edilmeyecektir. İsimleri paylaşılan diğer gazetecilerle Mustafa Kemal Paşa arasında yapılan ilk mülakat yaklaşık dört saat sürmüştür. İkinci görüşme için ise gazeteciler 6 Şubat’ta bu kez akşam yemeğine kabul edilmişlerdir. Gazi’nin gazetecilerle görüşmesi yaygın olarak, basınla hükümet arasındaki barışma ve uyuşma girişimi olarak adlandırılmaktadır. Zira görüşmeler esnasında Mustafa Kemal Paşa gazetecilerden özetle, cumhuriyetin etrafında birleşmelerini ve yapacakları yayınlarda bu konuda dikkatli davranmalarını istemiştir. Diğer taraftan bu günlerde halifelik konusu canlı biçimde gündemde bulunmayı sürdürmektedir. Öyle ki gazetecilerle yapılan görüşmenin iki hafta kadar öncesinde -Abdülmecit Efendi’den gelen talep üzerine- halifelik bütçesinin arttırılması konusunda İsmet Paşa ile Mustafa Kemal Paşa arasında hilafetin kaldırılması kararında belirleyici olmuş bir telgraflaşma hadisesi yaşanmıştır.

⁴⁹ Aydemir, Tek Adam, III, s. 181.

(22 Ocak) Gazi'nin bu olayın da etkisiyle kesin biçimde kararlaştırmış olduğu halifeliğin ilga edilmesi fikri önce İzmir'deki harp tatbikatı sırasında diğer devlet erkânıyla görüşülecek, ardından da kendisinin 23 Şubat'ta Ankara'ya dönmesinden itibaren konuyla ilgili somut hazırlıklar yapılmaya başlanacaktır.

1.3.5.İzmir'deki Harp Oyunları

Halifeliğin kaldırılmasıyla sonuçlanacak olan süreçte yaşanan son belirleyici gelişme, halifelik temsilcisinin hilafet bütçesinin artırılması isteğiyle İsmet Paşa'ya başvuruda bulunmasıyla yaşanmıştır. Zira TBMM tarafından oluşturulan Maliye Encümeni'nce hazırlanıp 31 Aralık'ta açıklanan 1924 yılı bütçe tasarısına göre halifelik için öngörülen ödenek önceki yılda bu kuruma tahsis edilen bütçenin 100 bin lira düşürülmesini öngörmüştür.⁵⁰ Bunun üzerine ocak ayının üçüncü haftasında halifelik başyazmanı tarafından Başvekil İsmet Paşa'ya konuyla ilgili bir mektup gönderilmiş; burada, halifenin başkâtibini kendisini temsil etmesi adına Ankara'ya göndermek istediği, halifeliğin Ankara tarafından dışlanmakta olduğu gibi bir kaygının bulunduğu, hilafet hazinesinin yetersiz olduğu ve bunun artırılmasının beklenildiğini bildiren görüşler ifade edilmiştir. Şu da var ki, mektubun kaleme alındığı ocak ayında meclisteki bütçe görüşmeleri devam etmektedir. Mektubun kendisine ulaşması üzerine İsmet Paşa, o sırada İzmir'de bulunan Mustafa Kemal Paşa'ya 22 Ocak 1924 tarihinde telgraf göndermiş, söz konusu mektubun içeriğiyle ilgili olarak kendisini bilgilendirmiştir. Bu olayı İsmet Paşa hatıratında şu sözlerle aktarmaktadır: “Halife, başkâtibi vasıtasıyla hükümete yaptığı bir müracaatla, hilafet hazinesinin ihtiyacından, hükümetle temas etmek için bir usul bulunmasından bahsederek birtakım taleplerde ve temennilerde bulunuyordu. Gelen yazıda, bir müddetten beri bazı gazetelerde hilafet makamı ve Halifenin şahsı hakkında kötü telakkilere yol açacak neşriyat yapıldığından şikâyet ediliyor ve İstanbul'a giden hükümet erkânının, resmi heyetlerin kendisiyle temas etmeyişlerinden Halifenin büyük teessür duyduğu ifade ediliyordu. Hükümetle temas için bir usul bulunması temenni olunurken, ya Halifenin Ankara'da temsilci bulundurması, yahut hükümetin Halife nezdine bir mümessil göndermesi gibi bir yol da gösteriliyordu. Bu müracaatı aldığımız zaman Atatürk İzmir'de bulunuyordu. İzmir'de harp oyunları yapılıyordu. Atatürk oraya gitmişti. Vaziyeti kendisine yazdım.”⁵¹

⁵⁰ TBMM Zabıt Ceridesi 77. İçtima, (Çevrimiçi), <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d02/c004/ehhtbmm02004077.pdf>, 07.07.2024.

⁵¹ İnönü, Hatıralar, II, s. 186.

Esasında mektuptan haberdar olduğu sırada Mustafa Kemal Paşa halifeliğin kaldırılması zamanının geldiğine zaten karar vermiş durumdadır. Zira öncesinde hem gazetecilerle yapmış olduğu görüşmelerde hem de diğer devlet görevlileriyle yapmış olduğu fikir alışverişlerinde halifeliğin kaldırılması zamanının geldiği konusundaki düşüncelerini açıklamıştır: “1924 senesi başında, büyük çapta bir ordu harp oyunu yapmak kararlaştırılmıştı. Bu harp oyununu İzmir’de yapacaktık. Bu münasebetle 1924 senesi Kanunusani (Ocak) başında İzmir’e gittim. Orada iki ay kadar kaldım. Hilafetin lağvı zamanının geldiğine orada iken hüküm vermiştim.”⁵² Yine de bu mektubun alınan kararın somut olarak gerekçelendirilebilmesi açısından süreci hızlandırıcı bir etkisi olacaktır. Bu bağlamda Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa’nın gönderdiği telgrafnameyi oldukça sert ve kesin şekilde yanıtlamış, konuyla ilgili olarak hükümetin harekete geçmesini istemiştir. Verdiği yanıtta Gazi özetle; halifeliğin ancak bir hatıradan ibaret olduğunu, ‘hilafet hazinesi’ gibi bir adlandırmanın söz konusu olamayacağını, halifenin kendi sınırları dışına çıkıp siyasal alana nüfuz etmesine izin verilemeyeceğini, bu konularla ilgili olarak hükümetin duruma vaziyet etmesinin gerekli olduğunu açıklamıştır: “Atatürk’ten şu cevabı aldım: ...Halife ve bütün cihan, kati olarak bilmek lazımdır ki, mevcut ve mahfuz olan Halife ve halife makamının, hakikatte, ne dinen ve ne de siyaseten hiçbir mana ve mevcudiyeti yoktur. Türkiye Cumhuriyeti safsatalarla mevcudiyetini, istiklalini tehlikeye maruz bırakamaz. Hilafet makamı, bizce en nihayet, tarihi bir hatıra olmaktan fazla bir ehemmiyeti haiz değildir... Maksat; debdebe ve darat değil, insanca hayat ve maişet temininden ibarettir. Hazinei hilafetten maksat ne olduğunu anlayamadım. Hilafetin hazinesi yoktur ve olamaz. Böyle bir hazineye ecdadından tevarüs etmişse resmen ve vazihan malumat istihsal ve ita buyrulmasını rica eylerim...”⁵³ Aktarılan mektuplaşma hadisesinin ortaya çıkardığı fırsat sayesinde hükümet, yeni dönem bütçesi müzakerelerinde hilafet bütçesini tartışmaya açabilmiş, böylece bu kurumun kaldırılmasına uygun zeminin hazırlanmasına başlanılabilmektedir. Bu esnada İzmir’de ise devletin önemli isimleri arasında bu konu hakkında sonucunda mutabakata varılan görüşmeler gerçekleştirilecektir.

Ordu komutasının Fevzi (Çakmak) Paşa’da bulunduğu harp oyunu 15-22 Şubat 1924 tarihleri arasında İzmir’de gerçekleştirildi. Bu tatbikat diğer yönüyle çeşitli illerden gelen komutan ve siyasetçilerin bu kentte toplanması itibarıyla neredeyse tüm devlet erkânının hazır bulunduğu geniş katılımlı bir toplantıya dönüşmüştür. Mustafa Kemal Paşa hilafet meselesinin geleceğiyle ilgili almış olduğu kararı burada, içlerinde

⁵² Atatürk, Nutuk, s. 632.

⁵³ İnönü, Hatıralar, II, s. 186-187. Gazi ile İsmet Paşa arasında yapılan yazışmanın tam metinlerine Nutuk’ta da yer verilmiştir: Atatürk, Nutuk, s. 633-634.

Millî Mücadele Döneminin önemli komutanlarının da bulunduğu kalabalık bir grupla paylaşmıştır. Öyle ki, Kazım (Karabekir) ve Ali Fuat (Cebesoy) Paşa gibi isimlerin cumhuriyetin ilanından sonradan haberdar olmaları nedeniyle yaşanan tartışmalar bu isimlerin İzmir’de hazır bulunmaları sayesinde halifeliğin kaldırılması meselesinde önlenebilecektir. Dönemin meclis başkanı Kazım (Özalp) Bey, İzmir’de yaşadıklarını şu sözlerle aktarmaktadır: “...İsmet Paşa ile beraber İzmir’e gittik. Harp Oyunları nedeniyle ordunun bütün kumandanları oradaydılar... Mustafa Kemal Paşa; Fevzi Paşa, İsmet Paşa ve benimle bir toplantı yaptı. ‘Artık hilafeti kaldırmanın zamanı gelmiştir, Harp Oyunları’ndan sonra Ankara’ya döner dönmez bu işi halletmek gerekiyor.’ dedi.”⁵⁴ İzmir’de yapılan diğer görüşmelerin de neticesinde devlet kademesindeki neredeyse bütün isimler halifeliğin kaldırılması kararından haberdar olmuşlardır. Ek olarak bu görüşmelerde; eğitimin birleştirilmesi, Şeriye ve Evkaf Vekâletinin kaldırılması gibi başka konularda da kararlar alınmış, başkente dönülür dönülmez bu konularda adımlar atılmaya başlanmıştır.

Mustafa Kemal Paşa Ankara’ya 23 Şubat’ta döndü. Bu sırada mecliste, harp oyunlarının devam etmekte olduğu 20 Şubat’ta, 1924 yılı bütçe görüşmelerinin yapılmasına başlanmıştı. Bu süreci Mustafa Kemal Paşa şu sözlerle aktarmaktadır: “...İsmet Paşa ve Müdafaai Milliye Vekili bulunan Kazım Paşa da İzmir’e gelmişlerdi. Erkânıharbiyeyi Umumiye Reisi Fevzi Paşa da zaten orada bulunuyordu. Hilafetin ilgası ve lüzumunda kanaatlerimiz mutabık idi. Aynı zamanda Şeriye ve Evkaf Vekaletini de ilga ve öğretimi birleştirmek kararında idik. 1924 senesi Mart’ının birinci günü Meclis’in tarafımdan açılması icap ediyordu. 23 Şubat 1924 günü Ankara’ya dönmüş idik. Orada da icap eden zevatı, kararımdan haberdar ettim.”⁵⁵ Mecliste 25 Şubat tarihindeki görüşmelerden itibaren halifelik ve hilafet bütçesi konusu mebuslarca tartışılmaya başlanmıştır. Öyle ki bu tarihteki konuşmalardan bazılarında, henüz halifenin durumundan söz edilmiyorsa da din ile siyaset işlerinin ayrılması gerektiği fikri dile getirilmeye başlanmıştır. Bu konuda yapılan tartışmalar esnasında mecliste birbirlerinden farklı fikirleri savunan iki grubun ortaya çıktığı gözlenecektir. O kadar ki bu günlerde çıkarılan gazetelerde Halk Fırkası içinde derin ayrışmaların olduğu, fırka içinde bazı tasfiyelere gidilme hazırlıkları yapıldığı dahi yazılmıştır.

26 Şubat’ta Mustafa Kemal ve İsmet Paşa, Şeriye ve Evkaf Vekili Mustafa Fevzi (Sarhan) Efendi’yi ziyaret edip yaklaşık bir buçuk saat süren bir görüşme gerçekleştirdiler. Ertesi günkü gazeteler bu görüşmeyi, önemli kararların habercisi olan bir görüşme şeklinde yorumlamışlardır. Söz konusu haberlerde din ve siyasetin

⁵⁴ Özalp, Atatürk’ ten, s. 29.

⁵⁵ Atatürk, Nutuk, s. 634.

ayrılması yönünde kararlar alınmasının beklenildiği, görüşmenin de bu nedenle yapıldığı yazılmıştır. Bu günlerde meclisteki bütçe görüşmeleri sürmektedir. Müzakerelerde görüşlerini açıklayan isimlerden Vasıf (Çınar), Mazhar Müfit (Kansu), Mehmet Emin (Yurdakul) ve Yusuf (Akçura) Beyler; halifelik aleyhinde görüş bildirmişler, hilafete bütçe ayrılmaması gerektiğini savunmuşlardır. Buna göre, 27 Şubat'ta meclis kürsüsüne gelen Vasıf (Çınar) Bey; 3 Mart'ta çıkarılacak olan kanunların tamamından bahseden öncül ve hazırlayıcı bir konuşma yapmıştır: “27 Şubat'ta Hilafet bütçesinin müzakeresi sırasında fırtına koptu. Saruhan milletvekili ve sonraki Maarif vekili Vasıf Bey Meclis'e bir takrir vererek: ‘Cumhuriyet’i tehdit etmekte olan Hilafet müessesesinin kaldırılmasını, eski hanedan mensuplarının memleket dışına çıkarılmasını, öğretim ve adalet sistemlerinin birleştirilmesini, Şeriye Bakanlığı’nın ve Genelkurmay Başkanlığı’nın kabineden çıkarılmasını’ istedi. Vasıf Bey ateşli nutkunda dedi ki: ‘Türkiye Cumhuriyeti ikiliklere izin veremez. Din dünyanın pislikleri içinde yıpranan ruhları tasfiye edecek bir mukaddes kuvvettir. Allah’ın insanlara yolladığı büyük düsturlar neden bugünkü hayatın bayağılığı içinde boğulsun? Bir milletin topluluk hayatına ordu ve din karıştığı zaman, o hükümetin akıbeti daima çözülme ve ölüm olmuştur. O halde Türk Cumhuriyeti’nin kabinesinde Genelkurmay Başkanı ile Şeriye Vekilinin yeri yoktur.”⁵⁶ Bu konuşmanın ardından gazetelerde ertesi günden itibaren çıkan haberlerde halifeliğin kaldırılması için meclise kanun teklifi sunulmasının beklenildiği konuşulmaya başlanmış, o gün çıkarılan Anadolu’da Yeni Gün Gazetesinde ise kamuoyuna hilafetin kaldırılacağı haberi açıklanmıştır.⁵⁷ Bunun üzerine 29 Şubat'ta Ayasofya’da okunan Cuma hutbesinde ilk defa olarak halifenin adı anılmamıştır. Bu gelişmeler üzerine Mustafa Kemal Paşa’nın 1 Mart’ta yapacak olduğu meclisin çalışma yılı açış konuşması merakla/heyecanla beklenilmeye başlanacaktır. Gerçekten de Gazi’nin açış konuşması 3 Mart’ta çıkarılacak olan kanunların habercisi olmuş, doğrudan açıklanmamış olsa da halifeliğin kaldırılacağı tahminlerini güçlendirmiştir.

1.3.6.Hilafetin Kaldırılması ve Sonraki Döneme Yansımaları

TBMM’nin beşinci açılış yılı konuşmasını yapmak üzere, mali takvim gereğince 1 Mart’ta kürsüye gelen Mustafa Kemal Paşa burada, İslam dininin siyasete alet edilmekten kurtarılabilmesi için din ve devlet işlerinin ayrılması gerektiğini ifade etmiştir. Bu konuşmada hilafetin kaldırılacağı açıkça söylenmemişse de yukarıda değinilen minvaldeki açıklamalar söz konusu güçlü ihtimale kamuoyunu hazırlayıcı

⁵⁶ Yalman, Gördüklerim, II, s. 926.

⁵⁷ Anadolu’da Yeni Gün, 28 Şubat 1340.

doğrultuda olmuştur.⁵⁸ Bunun üzerine Halk Fırkası Grubu ertesi gün sabah saat 10'da toplanacaktır. 2 Mart tarihli bu toplantıda dün Gazi'nin işaret ettiği konularla ilgili olarak hazırlanan kanun teklifleri okunduktan sonra bunlar tartışmaya açıldı. Söz konusu üç kanun teklifi; hilafetin ilga edilip hanedan mensuplarının yurt dışına çıkarılması, Şeriye ve Evkaf Vekâleti ile Genelkurmay Vekaletinin kaldırılması ve de ülkedeki bütün eğitim öğretim kurumlarının birleştirilmesi (Tevhid-i Tedrisat Kanunu) önergeleridir. Kanun tekliflerinden, Halil Hulki (Aydın) Efendi ve 57 mebusun imzasıyla teklif edilen yasa önerisinde Şeriye ve Evkaf Vekâleti ile Erkan-ı Harbiye Vekâletinin kaldırılması, Vasıf (Çınar) Bey ve 50 mebusun imzaladığı öneride ise eğitimin birleştirilmesi teklif edilmiştir.

Şeyh Saffet (Yetkin) Efendi ve 53 mebusun imzasıyla hazırlanıp sunulan, halifeliğin kaldırılmasını teklif eden diğer yasa önerisi ise uzun tartışmaların yaşanmasına neden olacaktır. Bu kanun teklifine karşıt görüşte olan bazı mebuslar halifeliğin kaldırılması halinde bu durumun İngiltere'yi sevindireceğini savunacaklarsa da mebusların çoğunluğu bu düşüncüyü desteklememiş, ertesi günkü meclis müzakerelerinde diğer iki önergeyle birlikte bu kanun teklifinin de görüşülmesi kararlaştırılmıştır. Bunun üzerine görüşmeler sırasında halifeliğin kaldırılmasına itiraz eden Musa Kazım (Onar) ve Abdullah Azmi (Torun) gibi isimler dahi ertesi gün bu teklifin kanunlaştırılmasını desteklemek durumunda kalacaklardır. Akşam 20.15'te son bulan 2 Mart tarihli Halk Fırkası Grup toplantısında son olarak, kaldırılacak olan Şeriye ve Evkaf Vekâletinin yerine Diyanet İşleri Başkanlığının kurulmasına karar verilecektir.

Meclisin 3 Mart 1924 tarihli toplantısında teklif edilmesi dün kararlaştırılan kanun teklifleri üç ayrı takrir olarak meclisin onayına sunuldu. Bu toplantıda özellikle hilafetin kaldırılması teklifiyle ilgili bazı tartışmalar yaşanmışsa da neticede her üç önerge de kabul edilmiş, saat 18.40 dolaylarında 429, 430 ve 431 sayılı kanunlar çıkarılabilmektedir. Söz konusu görüşmeleri Mustafa Kemal Paşa şu sözlerle aktarmaktadır: "...Müzakere ve münakaşa beş saat kadar devam etti. Saat 6.45'te müzakere son bulduğu zaman, Türkiye Büyük Millet Meclisi, 429, 430, 431. Kanunlarını çıkarmış bulunuyordu... Şeriye ve Evkaf Vekâleti ilga edilmiş oldu. Türkiye dahilindeki bütün ilim ve öğretim müesseseleri...

58

TBMM

Zabıt

Ceridesi,

(çevrimiçi),

<https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d02/c007/ehltbmm02007001.pdf>,
07.07.2024.

bütün medreseler Maarif Vekâleti' ne devredildi ve bağlandı.”⁵⁹ Yasalaştırılan önergelere göre Şeriye ve Evkaf Vekâleti kaldırılmış, bunun yerine Diyanet İşleri Reisliği ve Vakıflar Umum Müdürlüğü kurulmuştur. Ülkedeki bütün okulları Maarif Vekaletine bağlayarak eğitim öğretim birliği sağlayabilmeyi amaçlayan 3 Mart tarihli diğer kanun ise Tevhid-i Tedrisat Kanunu ismiyle bilinmektedir. Tartışmaların esaslı bölümüne neden olduktan sonra çıkarılan kanunla ise Halife Abdülmecit Efendi görevinden alınarak bu makam lağvedilmiştir. Diğer yönüyle aynı kanunla hanedan mensuplarının tamamının ülke dışına gönderilmesi kabul edilmiştir.

Meclis görüşmelerinde yaşanan hilafet tartışmaları sırasında teklife itiraz eden mebuslardan bağımsız mebus Zeki (Kadirbeyoğlu) Bey yaptığı konuşmada: “memleketimin iç ve dış siyaseti bakımından halifeliğin kaldırılmasını kabul edemem. Halifeliğin kaldırılmasını kabul ederek bugünkü durum içinde bu müthiş kuvveti düşmanların ve diğer hükümetlerin kucağına atmayalım” demiştir.⁶⁰ Ancak bu minvaldeki itirazları nedeniyle Zeki Bey, Halk Fırkası mebusları tarafından oldukça ağır ithamlarla eleştirilmiştir: “Kararlara itiraz eden ve Müslümanların birliği taraftarı olduğu için Hilafet’ in ilgasını hoş görmeyeceğini ileri süren Gümüşhane milletvekili Zeki Bey, çeşitli milletvekillerinin şu hitaplarına maruz kaldı: ‘Satılmışsın, gösteriş yapıyorsun’, ‘Ferid Paşa’ya jurnal vermiştin’, ‘Venizelos taraftarı mısın?’, ‘Casussun, saraya devam ediyorsun.’”⁶¹ Diğer taraftan tartışmalar esnasında yapılan eleştirilere hükümet adına yanıt vermek üzere yaptığı açıklamalarda Başvekil İsmet Paşa; Milli Mücadele yıllarında oluşturulan hilafet ordularının kendilerine karşı savaştırıldığını hatırlatmış, bu kurumun Türkiye’ye hiçbir yararı olmadığını söylemiştir. Bunlara ek olarak Mustafa Kemal Paşa Nutuk’ta; 3 Mart görüşmelerinde kendisine halife olmasının teklif edildiğini yazmaktadır. Gazi bu teklifi, halifeliği, devlet reisi olmak anlamına gelmesi gerekçesiyle reddettiğini ifade etmektedir.⁶² Bu ifadenin, hükümet tarafından savunulan, halifeliğin muhtemel bir siyasi tehdit unsuru olarak görüldüğü için kaldırılması gerektiği düşüncesini temellendirdiği belirtilebilir. Zira hükümet çevrelerindeki hâkim siyasi kaygıya göre halife, görevine devam etmesi durumunda ilk fırsatta yeniden yönetimde hak iddia edebilecektir. Diğer yandan Mustafa Kemal Paşa bu konunun devamında açıkladığı halifelikle ilgili nihai görüşlerini şu sözlerle ifade etmiştir: “Efendiler, açık ve kati söylemeliyim ki, İslam ehlini bir halife heyulasıyla hala meşgul etmek ve aldatmak gayretinde bulunanlar, yalnız ve ancak İslam ehlinin

⁵⁹ Atatürk, Nutuk, s. 635.

⁶⁰ Demirel, İktidarı, s. 67.

⁶¹ Yalman, Gördüklerim, II, s. 929.

⁶² Atatürk, Nutuk, s. 636.

ve bilhassa Türkiye'nin düşmanlarıdır. Böyle bir oyuna hayal bağlamak da, ancak ve ancak cehalet ve gaflet eseri olabilir.”⁶³

Meclis müzakereleri sonucunda çıkarılan yasa ile halifelik ilga edilmiş, hanedan mensuplarının Türkiye’de kalmaları yasaklanmıştır. Bu nedenle Abdülmecit Efendi ve ailesi İsviçre’ye gönderilmişlerdir. Bu kanun esas itibariyle, toplumsal ve siyasi etkileri açısından azımsanamayacak ölçüde büyük bir inkılap hamlesidir.⁶⁴ Bu durumun da etkisiyle halifelik, Mustafa Kemal Paşa’nın konuyla ilgili yukarıda paylaşılan kesin tutumuna rağmen keskin cümlelerle kaldırılmak yerine; “Hilafet, hükümet ve cumhuriyet mana ve mefhumunda esasen mündemiç olduğundan hilafet makamı mülgadır” denilerek daha yumuşak bir üslup eşliğinde kaldırılmıştır. Böyle olduğu halde bu inkılap vasıtasıyla kültürel alanda ulaşılmak istenenler en az siyasi alanda amaçlananlar kadar önemsenmiştir. Bu konuda Kemal Karpas şu yorumu yapmaktadır: “Halifeliği kaldırma kararının görünüşteki siyasi gayesinden çok daha önemli kültürel ve tarihi manası vardır. On dokuzuncu yüzyılın başlarından beri sürüp gelen mücadelede laik-yenilikçi grubun, dinci-muhafazakârlara karşı zaferini ifade ediyordu.”⁶⁵ Benzer düşüncelere sahip Bernard Lewis ise aynı konuyla ilgili olarak şunları ifade etmektedir: “Ulema, geçmişte birçok kereler reformcuların işini geciktirmiş veya bozmuştu; Mustafa Kemal, onların kendi devrimini engellememesi gereğinde kararlıydı. Hilafetin kaldırılması, onların bütün hiyerarşik örgütüne ezici bir darbe idi. Bunu, eski Şeyhülislamlık makamını ve Şeriye Vekâletini kaldıran, ayrı dini okulları ve medreseleri kapatan ve, bir ay sonra, kadıların şeriati uyguladıkları Şeriye mahkemelerini ilga eden bir dizi diğer darbeler izledi...”⁶⁶

Mustafa Kemal Paşa’nın hilafeti kaldırarak politik bağlamda ulaşmak istediği en somut hedef ise Tanzimat Döneminden beri toplumsal ve bürokratik alanların neredeyse tümünde mevcut bulunan ikiliği ortadan kaldırabilmek olmuştur. Öyle ki bu hedef 3 Mart 1924 tarihinde çıkarılan kanunların üçünün de ortaklaştığı noktadır. Zira

⁶³ Atatürk, Nutuk, s. 636.

⁶⁴ Beklenebileceği üzere söz konusu inkılap, farklı yönleriyle çeşitli tartışmalara/eleştirilere konu olmuştur. Bu eleştirilerden biri, Tek-Parti yönetiminin laik devlet düzeni oluşturmak yerine dini denetim altında tutan bir mekanizma kurmayı amaçladığını öne sürmektedir. Bu teze dayanak olarak sunulan temel argüman, Diyanet İşleri Başkanlığının kurulmasıdır. Özetlenen tartışmayla ilgili olarak bkz. Ali Fuad Başgil, *Din ve Laiklik*, Yağmur Yayınevi, İstanbul, 2007. / Bu konuda Şevket Süreyya Aydemir ise şu değerlendirmeleri yapmaktadır: “...halife indirilmiş, halifelik makamı kaldırılmıştı. Şeyh Saffet Efendi ve arkadaşlarının takririne göre ‘Türkiye Büyük Millet Meclisi, dünyevi ve uhrevi bütün yetkileri nefsinde toplamakta’ idi... Kabul etmek lazımdır ki, Tevhid-i Tedrisat kanunu, devletin dini tedrisatla ilgilenme yetkisini ve eğitim sisteminde laik olmayan eğitim müesseselerini kurmak vazifesini tamamen ortadan kaldırmıyordu. İlahiyat fakültesi, imam-hatip yetiştiren mekteplerin açılması işleri gene devletin üstündeydi.” Aydemir, Tek Adam, III, s. 162-163.

⁶⁵ Karpas, Türk Demokrasi, s. 58.

⁶⁶ Lewis, Modern Türkiye, s. 264.

bu kanunların her biri farklı alanlarda süregelen ikiliği ortadan kaldırmaya yönelik önlemler olarak tasarlanmışlardır. Diğer taraftan İmparatorluk döneminde bahsedilen ikiliğin idari açıdan zamanla kökleşmiş biçim ve nizama dönüşmüş olduğu kabul edilebilir. Muhtemelen bu durumun da etkisiyle halifeliğin kaldırılması, özümsemesi en zor inkılapların başını çekecektir. Bu konuyla bağlantılı olarak İsmet (İnönü) Paşa hatıratında şunları aktarmaktadır: “Hilafetin kaldırılmasında daha çok mukavemet görmüşüzdür. Saltanatın kaldırılması daha kolay olmuştu... Saltanat taraftarları; zamanı gelince, münasip anında hilafet şekli altında hükümdar idaresi avdet eder ümidini muhafaza ediyorlardı... Onun için hilafetin ilgası daha çok mukavemete uğramış ve daha derin tesir yapmıştır. Ve ondan sonra ihtilafların başlıca kaynağı olmuştur.”⁶⁷

Buna karşın hilafetin ilga edilmesi ilk etapta ne basında ne de kamuoyunda büyük boyutlu tepkilere neden olmamıştır. Böyle olduğu halde bunda taze bir olay olarak hafızalarda bulunmayı sürdüren İstanbul İstiklal Mahkemesi yargılamalarının ve yürürlükteki Hıyanet-i Vataniye Kanununun etkisi göz ardı edilmemelidir. Bu durumun bir sonucu olarak yeni dönemde, ülkedeki muhalif kesimler tarafından farklı konular üzerinden hükümet eleştirileri yapılmıştır. Bu bağlamda hükümete yöneltilen başlıca eleştiriler daha çok mali ve idari işlerde izlenen politikalar ve bu meselelerde atılan adımlara ilişkin olmuştur. Tüm bunlarla birlikte halifeliğin kaldırılması her halükârda, saltanatın kaldırılması ve Cumhuriyetin ilan edilmesi ile başlatılan siyasal inkılapların büyük ölçüde tamamlanmasını sağlamıştır. Bu sayede bu evreden itibaren toplumsal ve hukuki yönleri ön plandaki inkılapların gerçekleştirilmesi sürecine girilmiştir ki bu alanlar, neden olabileceği tepkiler açısından esasında daha dikkatli hareket edilmesini gerektirmektedir. Yakup Kadri Karaosmanoğlu halifeliğin kaldırılması sonrasında başlayan sürece dair hatıratında şu tespitlerde bulunmaktadır: “...Hilafet meselesi kökünden çözülüp Hanedan mensupları yurt dışı edilir edilmez, hükümet ve bu hükümet başında bulunan İsmet Paşa aleyhindeki polemikler, tahrikler artık sona mı ermişti? Hayır; diyebilirim ki, eskisinden daha fazla şiddetle sürüp gitmişti. Gerek Meclis’te, gerek İstanbul basınında her idari tutum, bayındırlık, ekonomi ve maliye alanında her atılmak istenen adım türlü türlü tenkitler ve itirazlarla karşılanıyor; bir yere bir vali mi tayin edildi, aleyhinde, daha işe başlamadan önce, söylenmedik söz kalmıyor; yeni bir Ankara şehri kurulmasından, yeni demiryolları döşenmesi tasarısına kadar her teşebbüs halkın belini büken bir mükellefiyet yükü diye gösteriliyor; hele Tanin gazetesi baş yazarı ‘İsmet Paşa bu çelik raylarını bizim kemiklerimiz üstünden mi geçirecek?’ sözünü hemen her gün tekrar etmekten kendini alamıyordu. Hükümetin yabancı sermayeye, daha doğrusu dış yardımlara temkinli ve çekingen tutumu ise -sanki o sermaye ve yardımlar kapımızı çalıyormuş da biz

⁶⁷ İnönü, Hatıralar, II, s. 188.

açmıyormuşuz gibi- memleketi sefalet, devleti iflasa sürükleyici bir mali ve iktisadi siyaset olarak tarif edilmekte idi.”⁶⁸

Bu süreçte bir süreliğine İsviçre’ye yerleşen Abdülmecit Efendi ilk safhada bazı siyasi girişimlerde bulunarak alınan karara itiraz etmiştir. Bu konuda Ali Fuat Cebesoy şunları aktarmaktadır: “Bu suretle İsviçre’de yerleşen Abdülmecit Efendi, dünya İslam reislerine hitaben bir beyanname neşretmiş, yeni Türkiye hükümetinin kararını reddettikten sonra, İslamları bir kongre akdine davet etmişti. Birçok yerlerdeki İslam cemaatleri Osmanlı hanedanının saltanatı kaybetmeye müstahak olduğunu da beyan ile Türkiye’nin kararına muhalefet etmek istemediklerini bildirmişlerdi. İsviçre Federasyon Meclisi de Abdülmecid’in, siyasi propaganda yapmamak şartıyla İsviçre’de oturmasına müsaade ettiğini kendisine hatırlatmıştı. Bu arada İngiltere’nin himayesinde krallığa kadar yükselen Şerif Hüseyin, Hicaz’da halifeliğini ilan etmişti...Pek az zaman sonra, İmam Yahya ile İbnissuud, Kral Hüseyin’ in halifeliğine mümanaat etmişlerdi.”⁶⁹ Abdülmecit Efendi diğer taraftan, 15 Mart’ta yabancı bir dergiyle yaptığı mülakatta Türkiye’de yaşananlarla ilgili olarak, bu kez dışarıdan bir bakışla şu yorumlarda bulunmuştur: “İki yüzyıllık geri kalmamızı iki yılda ortadan kaldırmak istiyorlar. Çok hızlı gitmek doğru değildir. Tabiatın arada bir dinlenen gidişine ulusların da ayak uydurmaları gerekir.”⁷⁰

Halifeliğin kaldırılması toplumsal/hukuki yönüyle, gerçekleştirilmesi planlanan geniş kapsamlı dönüşümün basamaklarından biri olarak görülebilir. Bu nedenle hilafetin kaldırılmasını izleyen günlerde hayata geçirilen bazı uygulamalar yoluyla bu meseleyle bağlantılı başka işler de gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda ilk olarak kaldırılan vekâletlerin yerine yenilerinin getirilmesi gerekmiş, bu doğrultuda 5 Mart’ta yine İsmet Paşa başvekilliğinde yeni hükümet oluşturulmuştur. Ardından 8 Nisan 1924 tarihinde Şeriye Mahkemeleri kaldırılmış, bu kapsama dahil edilerek görülmekte olan davalar Adliye Vekâletinin Nizami Mahkemelerine devredilmiştir. Maarif Vekâletinin aldığı karar gereğince 15 Mart’ta ise ülkedeki bütün medreseler kapatılmıştır.⁷¹ Söz konusu değişiklikler böylece, hazırlık evresindeki yeni anayasaya dahil edilebilmiştir. Bu haliyle Türkiye Cumhuriyeti yaklaşık bir ay sonra, 1876 Kanun-ı Esasi’nin yerine geçecek olan yeni anayasasını kabul edecektir.

⁶⁸ Karaosmanoğlu, Politikada, s. 58.

⁶⁹ Cebesoy, Siyasi, II, s. 71.

⁷⁰ Turan, Türk Devrim, III, s. 59.

⁷¹ Diyanet İşleri Reisliği, *Medreselerin kapatılması nedeniyle tevhid-i tedrisat esasına göre tatbik edilmesi gerekli maddeleri sıralayan Maarif Vekaleti'nin genelgesi*, 15.03.1924, 2/1/31.

1.4.1924 ANAYASASI

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu kadroları başlıca iki sebep nedeniyle cumhuriyetin ilan edilmesinin hemen akabinde anayasa hazırlıklarına başlamıştır. Bu sebepler; Türk devlet geleneğinde özellikle 19. yüzyıl başlangıcından itibaren gelişmekte olan anayasacılık hareketleri ile yeni bir devlet kurulmuş olmasının yeni anayasayı gerektiriyor olması sebepleridir. Öyle ki peyderpey gerçekleştirilmiş bulunan siyasi inkılaplar yeni devletin kurulmuş olduğunu açığa çıkarmış, söz konusu kuruluşun ancak yeni anayasanın oluşturulması ve yürürlüğe girmesi neticesinde tamamlanabileceği düşünülmüştür. Bu nedenle modern dönem devletlerinin birincil özelliklerinden olan anayasalı yapı bu durumun da etkisiyle Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu unsurları tarafından öncelik verilen konuların başını çekecek, bu doğrultuda ilk çalışmalar 1924 Anayasasının hazırlanması amacıyla oluşturulan Kanun-ı Esasi Encümeni tarafından gerçekleştirilecek, bu encümenle hazırlanan anayasa tasarısı mecliste tartışıldıktan ve gerekli değişiklikler yapıldıktan sonra kabul edilecektir. Böylece henüz cumhuriyet ilan edilmezden önce başlatılan anayasa çalışmaları gerekli olgunluğa eriştikten sonra 1924 yılında yürürlüğe sokulacaktır.

Diğer yönüyle bu anayasa bizzat Mustafa Kemal Paşa'nın yeni devletin resmi ve hukuki kuruluşunun tamamlanması bağlamında öncelediği konulardan olması bakımından da değerlendirilebilir. Bu durum nedeniyle kendisinin Millî Mücadele döneminden itibaren girişmiş olduğu kurumlaşmış ve organize bir modern devlet meydana getirme çabası söz konusu dönemde zaruri bir gereksinim olan ordu oluşturma gayreti ile bir arada yürütülecektir. Bu bağlamda 1924 Anayasası, hazırlıklarıyla Mustafa Kemal Paşanın yakından ilgilendiği bir süreç sonucunda kabul edilmiştir ki bu bakımdan 1924 Anayasası kimi hatırat yazarları tarafından "Atatürk Anayasası" adıyla anılacaktır (Örneğin Celal Bayar bu isimlendirmeyi kullanmaktadır).

1.4.1.Türkiye'de Anayasalı Devlet Düzenine Geçiş

Türkiye açısından yasa oluşturma geleneği Osmanlı Dönemi hukuk gelişmeleri bağlamında temelleri olan bir anlayış sayılabilir. Dahası anayasanın üstünlüğü ilkesinin kökenleri Orta Asya Türk devletlerinde görülen "töre" anlayışıyla dahi

ilişkilendirilebilir.¹ Bu minvalde anayasanın toplumsal yaşayış biçiminde karşılık bulduğu söz konusu üstün durum sonraki dönemlerde kurulan Türk devletlerinde de sürdürülecektir. Bu bağlamda anayasanın üstünlüğü anlayışı diğer yasaların bu yasaya uygunluğunu gerektirmekte ve bu yönüyle devlet-toplum ilişkilerinin içeriğini saptamaktadır. Diğer taraftan modern anlamıyla anayasa hareketleri ise iktidarın yetki alanını sınırlandırması bakımından Türkiye’deki reform hareketlerinin temel güdüleyicilerinden sayılabilir. Bu yönüyle bakıldığında 19. yüzyıl son çeyreğinden itibaren uygulama pratiklerine başlanılan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu bir çeşit “toplum sözleşmesi” olarak anlaşılabilmiştir.² Özetlenen arka planın da etkisiyle Millî Mücadele Döneminde üzerinde sıklıkla durulan kavram olan Hakimiyet-i Milliye ilkesi cumhuriyet ilan edildikten ve devlet kurulduktan sonra da hazırlanan anayasanın hazırlanış ve meclis görüşmeleri süreçlerinde güçlü biçimde etkili olarak yeni anayasanın ruhuna sirayet edecektir. Öyle ki bu nedenle reisicumhurun encümen tasarısında yer alan ve bu makama meclise karşı üstünlük sağlayan maddeler yapılan itirazların ve tartışmaların neticesinde iptal edilecek ya da yumuşatıldıktan sonra kanunlaştırılmasına izin verilecektir. Açıklanan nedenlerle Cumhuriyetin devlet yapılanmasında en azından teorik bakımdan anayasanın üstünlüğü ilkesi ön planda tutulmuştur. Diğer yönüyle bu anlayış Türkiye’deki anayasa hareketleri tarihinin seyriyle de örtüştürülebilecektir.

Türkiye’de anayasal belge olma özelliği taşıdığı düşünülen ilk belge Sened-i İttifak’tır. Bunu takip eden dönemde ilan edilen 1839 Tanzimat Fermanı ve 1856 Islahat Fermanı belgeleriyle birlikte bu üç metnin ortak özelliği farklı derecelerle de olsa padişahın sahip olduğu yetkileri sınırlandırmış olmalarıdır. Bu bakımdan siyasal yetki ve gücün dağılımı konusunda anayasa, modern devlet kuramının gereklerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Diğer yandan 1876 yılında ilan edilen Kanun-u Esasi Türkiye’de kabul edilen ilk anayasa olma özelliğini taşımaktadır. Bu anayasayla birlikte meşruti monarşi sistemine geçilmiştir ki bu anayasa, çoğunlukla uygulanmamışsa da 1924 yılına değin yürürlükte kalacaktır. Buna dayanarak, Türkiye’de anayasaya dayanan ve siyasal gücü belli kurum ve kişiler arasında

¹ Bu kavram, coğrafi gerekçelerle yazılı kültürün gelişmemiş olduğu eski Türklerde sözlü hukuk kurallarını tanımlamak için kullanılmış, uygulanmasına yazılı hukuk kuralları kadar önem atfedilmiştir.

² Mümtaz Soysal ve Fazıl Sağlam, “Türkiye’de Anayasalar”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 18. Bu konuda ayrıca bkz. Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013.

paylaştıran anayasalı yönetim modeli uygulamasına 1876 yılından itibaren başladığı belirtilebilir. Yeni bir aşama olarak 1908 yılından itibaren ise anayasanın dayanağı bu kez irade-i milliye ilkesi üzerine kurulmaya başlanacak, bu ilkenin on yılı geçkin bir olgunlaşma dönemi sonrasında tam anlamıyla sirayet ettiği ilk anayasa olarak 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu kabul edilecektir.³

1921 Anayasasının esas itibariyle Millî Mücadele Dönemi koşullarına özgü bir anayasa olduğu yaygın bir kabuldür. Öyle ki bu minvalde kısa, öz ve fiili mücadelenin hukuken dayandırılabilceği bir yapıya sahiptir. Bu nedenle 23 madde ve 1 ek maddeden oluşan 1921 Anayasası hakimiyetin bilakaydüşart millete ait olduğunu tespit etmekte, bu hakkın temsil edilmesi görevini sadece TBMM'ye tanımaktadır. Söz konusu meclis yasama ve yürütme erkini kendisi kullanmakta, yargı gücünü ise kimi zaman yine kendisi kullanmak koşuluyla bağımsız mahkemelere devretmektedir. Bu dönemde yürütme kuvveti 2 Mayıs 1920 tarihli 'İcra Vekillerinin Suret-i İntibahına Dair' adlı yasa ile saptandığı üzere 'İcra Vekilleri Heyeti' resmi adı ile anılan hükümet tarafından yürütülmüş, söz konusu hükümetin her bir üyesi meclisin salt çoğunluğunca yine meclis içerisinde belirlenmiştir. Dönem boyunca vekiller arasında çıkan anlaşmazlıkların çözümlenmesi ve denetlenmesi görevi de Meclis'e ait görevlerden sayılmıştır. Ek olarak meclis, vekilleri değiştirilebilme ve yönlendirebilme yetkisine de sahiptir. Meclise atfedilen söz konusu geniş yetkiler ve yüksek değer nedeniyledir ki dönem boyunca kurulan hükümetlere 'Büyük Millet Meclisi Hükümeti', oluşturulan düzenli orduya ise 'Büyük Millet Meclisi Hükümeti Ordusu' denilecektir. Buna karşın bu süreçte hükümetin meclisi fesih ya da seçimlerin yenilenmesi kararı alabilmesi nevinden yetkileri bulunmamaktadır ki tüm bunlar 'meclisin üstünlüğü' ilkesinin doğal sonuçlarından sayılabilir.⁴

1.4.2.Cumhuriyetin İlanı Sonrası Yeniden Başlayan Anayasa Çalışmaları

Cumhuriyetin ilan edilmesinin hemen ardından Teşkilatı Esasiye Kanunu çalışmalarına devam edilmiştir. Zira ilan gerçekleşmezden önce bir heyet görevlendirilmiş, cumhuriyetin dahi söz konusu encümenin tadil çalışmaları neticelendirildikten sonra ilan edilmesi planlanmıştır. Encümence yapılan hazırlıkları incelemeyen önce anayasanın yenilenmesine ve genişletilmesine hangi gelişmeler

³ Bu isimlendirme 1961 yılına değin kullanılmış, takip eden dönemde anayasa terimi kullanılmaya başlanmıştır.

⁴ Soysal ve Sağlam, Anayasalar, s. 23.

sonrasında ihtiyaç duyulduğu incelenebilir. Bu konuya ilişkin olarak Ali Fuat Cebesoy şunları aktarmaktadır: “Hanedanın saltanattan ıskatı, hilafetin saltanattan ayrılması, Cumhuriyetin ilanı, hilafetin ilgası, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye ve Şeriye Vekâletlerinin ilgası, tedrisatın ve mahkemelerin birleştirilmesi hakkındaki kanunların kabul edilmesi, Teşkilat-ı Esasiye Kanunun yeniden tedvinine ihtiyaç göstermişti.”⁵

Bu arada 29 Ekim’de cumhuriyet rejimine geçiş anayasada yapılan bazı değişiklikler neticesinde gerçekleştirilmiş, bu sırada devlet mekanizmasının işleyişi ile ilgili önemli değişiklikler de yapılmıştır. Buna göre yürütme gücü önceki dönemde olduğu gibi meclis adına kullanılmak şartıyla fakat bu kez meclis içinden seçilen reisicumhur ve onun görevlendirdiği başvekile ve vekiller heyetine devredilmiştir. Buradaki amaç, gücün kullanılma yetkisinin aşamalı olarak belirli alt birimlere devredilmesi, böylelikle esnek ve kesintisiz bir idare işleyişi sağlayabilmektir. Devletin yönetim şekli böylelikle belirlenmiş olsa da devam eden süreçte başka siyasi yenilikler de yapılmıştır. Buna göre son aşamada 3 Mart 1924’te Hilafet ve Şeriye ve Evkaf Vekâleti (Din İşleri ve Vakıflar Bakanlığı) kaldırılmış, böylelikle din işleri ile devlet işlerinin ayrı sınırlar çerçevesinde işlemesi amaçlanmıştır. Benzer bir amaçla Erkânı Harbiye Umumiye Vekâleti kaldırılarak Genelkurmay Başkanının ve askerin mecliste yer aldığı Mütareke Devri sistemi terk edilmiştir. Aynı tarihte son olarak, eğitim-öğretim sisteminde birliği sağlamak maksadıyla Tevhid-i Tedrisat Kanunu çıkarılarak eğitimde birlik esası getirilmiştir. Diğer yönüyle aynı gün içerisinde kanunlaştırılan bu yeniliklerin tamamı köklü inkılap hamleleri olarak kabul edilmektedir. Yeni ve modern devlet anlayışına geçiş yapılması amacı taşıyan bu adımların atılmasının hemen ardından mecliste yeni anayasanın müzakerelerine başlanacak, bundan bir ay sonra da 1876 Kanun-ı Esasinin yerine geçecek olan 1924 Anayasası kabul edilecektir. Bu noktada, yeni anayasanın önceki anayasa çalışmaları ile bütünsellik gösterdiği görüşü aktarılabilir. Zira yaygın kabule göre 1909 düzeltmeleri ve 1921 Anayasası, 1876 Anayasasının tadil edilmiş versiyonları olmaları bakımından bu anayasayı yürürlükten kaldırmamıştır. Bu konuda Gencay Şaylan şunları aktarmaktadır: “1921 Anayasası, dönemin gereği ayrıntılara girmemiştir. Hatta, bu dönemdeki anayasa boşluklarının, Kanun-u Esasi ile tamamlanmasına da imkân bırakılmıştır. Zira Kanun-u Esasi de, kısmen yürürlükte kalmıştır. Nitekim, 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, ilga ettiği kanunlar arasında, 1293 (1876) tarihli Kanun-u Esasi’yi de saymaktadır. Demek ki, o zamana kadar, en

⁵ Cebesoy, Siyasi, II, s. 72.

azından kuramda, Kanun-u Esasi, TBMM döneminin kurallarıyla bağdaşabildiği ölçüde yürürlüktedir.”⁶

1.4.3.Kanun-ı Esasi Encümeni Çalışmaları

Yunus Nadi Bey başkanlığında toplanıp anayasa taslağını hazırlamakla görevlendirilen Kanun-ı Esasi Encümeni, Cumhuriyetin ilan edilmesini takiben ilk olarak 20 Kasım 1923 tarihinde görüşmelere başlamıştır. Bundan iki gün sonra ise Rauf Bey’in İstanbul gazetelerine cumhuriyetin ilan şekliyle ilgili vermiş olduğu beyanatı tartışmak amacıyla Halk Fırkası toplantısı yapılmış, bu sırada Teşkilat-ı Esasiye’ de yapılacak tadille ilgili meclise bir kanun teklifi sunulmuş, bu teklif de Encümen tarafından tartışılmak üzere bu merciye havale edilmiştir. Devam eden süreçte Kanun-ı Esasi Encümeni, 3-4 Aralık’ta gerçekleştirdiği toplantılar neticesinde taslakta yer verilmesi öngörülen ilk iki maddeyi kararlaştırmıştır. Bu arada Karesi mebusu Ahmet Süreyya (Örgeevren) Bey tarafından yine encümene havale edilecek olan bir kanun teklifini 5 Aralık’ta meclise sunmuştur ki yüz kırk dört maddelik bu teklif önceki kanun teklifinin aksine reisicumhura yasaları veto edebilme ve seçimleri yenileyebilme hakları tanımamakta, iki meclisli devlet teşkilatlanmasını önermektedir. Böylelikle encümen toplantılarına 7,8, 9 ve 11 Aralık tarihlerinde devam edilmiş, bu tarihten sonra mektup olayı ve İstiklal Mahkemesi süreci başladığından toplantılara ara verilmiştir. Kanun-ı Esasi Encümeni 12 Ocak 1924’ten itibaren yeniden toplanmaya ve Teşkilat-ı Esasiye Kanunu üzerine çalışmaya devam edecektir.⁷

Diğer yandan anayasanın hazırlanması sürecinde gündeme gelen tekliflerden bir diğeri ise iki meclisli devlet yapılanmasını önermektedir. Bu yapıyı savunanlara göre dünyadaki diğer cumhuriyet idareleri incelendiğinde yalnızca Balkan cumhuriyetlerinde tek meclisli bir sistemin uygulandığı gösterilmiş, iki meclisli yapının taslağa dahil edilmesi amacıyla bir takrir dahi sunulmuştur. Takirde imzaları bulunan isimler; Abdurrahman Şeref, Ahmet Şükrü, Refet (Bursa mebusu), Ahmet Ağaoğlu ve Abdullah Azmi Beylerdir.⁸ Böylelikle encümen görüşmeleri sırasında bu öneri tartışılmış, fakat kabul edilmeyerek tasarıya eklenmemiştir. Bu kararın

⁶ Gencay Şaylan, “TBMM’nin Kuruluşu ve Gelişimi”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 10, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 2668. / Kanun-ı Esasi’nin 1924 Anayasası yapılarına değin yürürlükte kalmasıyla ilgili olarak ayrıca şu kaynağa da bakılabilir; Tunçay, Tek Parti Yönetimi, s. 87.

⁷ Alpkaya, Türkiye, s. 229-238.

⁸ Ahmet Mumcu, “1924 Anayasası”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.2, Sayı:5, 1986, s.389.

alınmasında Millî Mücadele Döneminden itibaren uygulamada olan kuvvetler birliği ve meclis üstünlüğü anlayışının etkisi olmalıdır.

Encümenin son çalışmaları bağlamında 1924 yılı mart ayının başında çıkarılan ve hilafetin kaldırılmasının da içinde bulunduğu dönüştürücü inkılap yasaları anayasa taslağına eklenmiş, hemen ardından 9 Mart 1924 tarihinde Teşkilat-ı Esasiye Kanunu tasarısı meclise sunulmuştur. Böylece hazırlanan tasarının tek tek maddeler üzerinden mecliste görüşülmesi aşamasına geçilmiştir. Yaklaşık bir ay sonra, nisan ayının ilk haftasında tamamlanacak olan görüşmeler neticesinde Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk anayasası olan 1924 Anayasası yürürlüğe sokulacaktır. Maddelerin görüşülmesi sırasında mebuslar arasında bazı hararetli tartışmalara da yol açmış olan bu anayasanın karakteristik özünü ilgili yaygın kanı, demokratik ve liberal bir dünya görüşünü yansıttığı yönündedir. Buna karşın her ne kadar 1923 seçimleri sonucunda birinci dönem muhalif mebuslar meclis dışında kalmışsalar da anayasanın görüşüldüğü 1924 yılında da mecliste muhalif görüşler işitilmeye devam etmektedir. Bu bağlamda bakıldığında anayasa görüşmeleri daha çok, Halk Fırkası içindeki görüş ayrılıklarını açığa çıkaran belirgin gelişmelerden biri olmuş, fırka içindeki bölünmeler ilk defa bu süreçte bu denli görünürlük kazanmıştır. Bu nedenle anayasa görüşmeleri sırasında yaşananlar birkaç ay sonra kurulacak olan cumhuriyetin ilk muhalefet fırkasının habercisi sayılabilir. Bu doğrultuda ayrışmanın temel nedeni yönetim biçiminin uygulanış tarzıyla ilgilidir. Söz konusu tartışmaya ilişkin olarak Ali Fuat Cebesoy şunları aktarmaktadır: “Devlet teşkilatımız kuvvetlerin tevhid-i prensibine göre olacaktı. Bu prensibin ihtilal, milli mücadele ve inkılap senelerinde pek uygun olduğunda tereddüt edilemezse de, normal zamanlarda, bu esaslarla demokratik bir idarenin kurulması çok güçlü. Bu itibarla tevzin-i kuvva (kuvvetler muvazenesi) usulünü kabul etmek icabediyordu. Meclis azalarının çoğu, tevhid-i kuvva prensibi etrafında sınıksız toplanmıştı.”⁹

Bu durumla bağlantılı biçimde anayasa tartışmaları sırasında yapılan ısrarlı itirazlar en çok, meclise ait olduğu düşünülen yetkilerin yürütme gücü ile paylaşılmaması konusunda yapılmıştır. Bu bağlamda en fazla tartışmaya neden olan anayasa maddeleri 25. ve 44. maddeler olacaktır. Buna göre mart ayının son haftasında görüşülmeye başlanan 25. madde hararetli tartışmalara neden olmuştur ki söz konusu madde reisicumhurun gerekli görmesi durumunda hükümetin de görüşünü aldıktan sonra seçimleri yenilemeye tek başına karar verebilmesi yetkisiyle ilgilidir. Bu teklife

⁹ Cebesoy, Siyasi, II, s. 72.

meclisin büyük çoğunluğu karşı çıkacaktır. Bunun üzerine teklifi destekleyen mebuslardan Recep Peker öneriyi, seçim kararının meclisçe alınabileceği gibi reisicumhurun da aynı kararı meclis çoğunluğunun üçte ikisi tarafından reddedilmemesi halinde alabileceği şeklinde değiştirerek yeniden teklif etmiş, böyle olduğu halde teklif bu haliyle de kabul edilmemiştir. Tartışılan maddelerden bir diğeri ise 44. maddedir. Bu madde, hükümetin nasıl belirleneceğiyle ilgilidir. Görüşmeler neticesinde değiştirilen ilgili madde hükümetin ve hükümet programının bir hafta içerisinde meclisten güvenoyu alması sonrasında göreve başlayabilmesi koşulunu getirecektir.

Meclis görüşmeleri sırasında tartışılan konuların başını reisicumhurun sahip olacağı yetkilerle ilgili olanlar çekmiş, bu konuda yukarıda değinildiği üzere meclisin üstünlüğü alışkanlığının etkili olduğu görülmüştür. Buna göre, hazırlanan taslakta yer verilmekle birlikte görüşmeler neticesinde kabul edilmeyen ya da değiştirildikten sonra kabul edilecek olan anayasa maddeleri; reisicumhurun meclis dışından da seçilebilmesi, görev süresinin dört yıllık mebusluk süresinden uzun olacak şekilde yedi yıl olması, hükümetin görüşünü aldıktan ve gerekçe gösterdikten sonra seçimlerin yenilenmesine karar verebilmesi, yasaları yeniden görüşülmek üzere meclise iade edebilmesi ya da veto edebilmesi yetkileridir. Reisicumhurun yetkileriyle ilgili olarak tartışılan konulardan özellikle iki konu yoğunluklu tartışmaları beraberinde getirmiştir ki bunlar reisicumhurun seçimleri yenileyebilme ve yasaları veto edebilme yetkileriyle ilgili olan kanun maddeleridir.

Bunlardan ilki görüşmeler neticesinde anayasadan çıkarılmış, seçimleri yenileyebilme yetkisi yalnızca meclise verilmiştir. Reisicumhurun yasaları veto edebilme hakkıyla ilgili olan kanun maddesi ise değiştirildikten sonra kabul edilmiş, reisicumhurun yasaları yeniden görüşülmek üzere -bir defaya mahsus olarak- meclise geri gönderebileceği şeklinde sınırlandırılmıştır. Bu bağlamda bakıldığında meclisin her iki konuda da sahip olduğu yetkileri paylaşmak hususunda isteksiz bir tutum takındığı görülmektedir. Bu durumun ortaya çıkmasında özellikle Osmanlı Meclis-i Mebusan deneyimlerinin etkili olduğu belirtilebilir. Öyle ki görüşmeler sırasında yapılan meclis konuşmaları da bu durumu açıklayıcı bir içeriğe sahip olacaktır. Örneğin reisicumhurun yetkileri görüşmelerinde yaptığı konuşmasında Saruhan mebusu Reşat Beyin yapmış olduğu konuşma dikkat çekicidir. Söz konusu konuşmasının büyük kısmını Hakimiyet-i Milliye vurgusu yaparak sürdüren Reşat

Bey, reisicumhurun meclisi feshedebilme ve seçimleri yenileyebilme yetkileriyle ilgili olarak şunları ifade etmiştir: “Kanaati katiyem şudur ki farzı muhal olarak Allah Reisicumhur olsa, kati arz ediyorum, kestiriyorum (Haşa sesleri) Haşa... Melaiki Kiram Heyeti Vekile olsa fesih salahiyetini verecek yoktur.”¹⁰ Böylelikle anayasadan çıkarılan meclisi fesih yetkisi diğer yönüyle hükümet çevrelerince eleştirilerin, Gazi’nin kişiliğine yönelik olduğu izlenimini uyandıracak, yapılan itirazların Gazi’nin şahsına yöneltildiği şeklinde yorumlanacaktır. Dolayısıyla bu durum da söz konusu tartışmaların ister istemez yeni bir boyut kazanmasını beraberinde getirecektir. Bu konuyla ilgili olarak Yakup Kadri Karaosmanoğlu şunları ifade etmektedir: “Yeni Teşkilat-ı Esasiye kanunu tasarısının görüşülmesi sırasında Cumhurbaşkanına veto hakkı ve başkumandanlık salahiyeti verilmesi hususunda açtıkları kampanya, bize, Mustafa Kemal Paşaya karşı bir itimatsızlık belirtisi gibi görüldüğünden aramızda epeyce sert tartışmalara yol açıyordu.”¹¹

Muhallifler açınsındansa söz konusu yetkilerin reddedilmesi meclis üstünlüğü ve hakimiyet-i milliye ilkelerine istinaden yapılmıştır. Öyle ki bu konuda konuşma yapan mebusların tamamı bu noktayı vurgulama ihtiyacı hissetmiş, konunun Mustafa Kemal Paşa’nın şahsıyla ilgili olmadığı açıklanmıştır. Böyle olduğu halde pek çok mebus yapılan itirazların Gazinin şahsını hedeflediğini düşünmeyi sürdürecektir. Diğer yandan anayasa tartışmaları neticesinde ilk maddeden vazgeçilmiş, veto yetkisi ise değiştirildikten sonra kabul edilmiştir. Bu konuda İsmet Paşa’nın aktardığına göre Gazi kendisine şunları söylemiştir: “Ne çıkar bunlardan? O neticeye vardım ki, büyük önem vermemek lazım. Veto edeceksin, yine Meclisten çıkacak...Esas mesele, Mecliste sağlam bir çokluğa sahip olmaktır. Mühim olan bu. Mecliste çoğunluğumuz varsa, yani memlekette çoklukla seçilme imkânımız varsa, istediğimizi yaptırabilir, istemediğimiz şeylere mâni olabiliriz.”¹²

Reisicumhurun durumuyla ilgili meclis tarafından değiştirilen diğer madde reisicumhurun görev süresiyle ilgili maddedir. Buna göre encümen taslağında teklif edilen 7 yıllık görev süresi kabul edilmemiş, bunun yerine reisicumhurun görev süresi kendisini seçen meclisin bir seçim dönemi olan 4 yıllık görev süresiyle eşitlenmek istenmiştir. Tartışmaların neticesinde gizli oy ve salt çoğunlukça meclis tarafından seçilen reisicumhurun görev süresinin ancak Batı tarzı demokrasilerle benzer biçimde meclisin yeni döneminde yeniden seçilmesi koşuluyla uzatılabileceği belirlenmiştir. Diğer taraftan mecliste tartışmalara neden olması sonucunda yumuşatılarak kabul

¹⁰ Alpkaya, Türkiye, s. 286

¹¹ Karaosmanoğlu, Politikada, s. 59.

¹² İnönü, Hatıralar, II, s. 189-190.

edilen reisicumhurluk yetkisi ise başkomutanlık konusuyla ilgili olan 40. maddedir. Buna göre, encümen tasarısında kara, deniz ve hava güçlerinden oluşan bütün ordu kuvvetlerinin başkumandan sıfatıyla reisicumhura bağlı olduğu belirtilmektedir. Kabul edilen haliyle ise bu yetki meclisin manevi kişiliğine ait sayılmış, söz konusu yetkinin doğrudan değil meclisi temsilen reisicumhura devredilmesi kararlaştırılmıştır: “Başkumandanlık, Türkiye Büyük Millet Meclisinin şahsiyet-i manevisinde mündemiç olup Cumhurresi tarafından temsil olunur.”¹³ Sonuç itibariyle 1924 Anayasasında belirlenen reisicumhurluk 1921 Anayasasında olduğu gibi devlet başkanlığı hüviyetinde olmayıp o dönemde olduğu kadar yetkiyle donatılmış değildir. (O dönemin yasal devlet başkanı hala padişaktır.) Buna karşın Mustafa Kemal Paşa ülkedeki güçlü konumundan kaynaklı olarak daha belirleyici bir reisicumhurluk rolü üstlenebilecektir. Anayasanın kabulü sonrası söz konusu fiili durum değişmeyecekse de anayasal olarak meclis üstünlüğü ilkesi sürdürülecektir.

Anayasa görüşmeleri sırasında bunlar dışında başka maddelerle ilgili tartışmalar da yaşanmıştır. Bu bakımdan bazı maddeler tasarıda bulunduğu halde kabul edilmeyerek anayasaya dahil edilmeyecekler, bazı değişikliklere uğradıktan sonra anayasaya dahil edileceklerdir. Örneğin encümen taslağında Vekiller Heyeti’nin programını ilan etmesi ile göreve başlaması öngörülürken müzakereler sonucunda en geç bir hafta içinde meclisten güvenoyu alması koşuluyla göreve başlayabilmesi zorunluluğu getirilmiştir. Tartışmalara neden olmuş olan diğer örnek, mebusların görev/seçim süreleriyle ilgilidir. Buna göre 1921 Anayasası’ndakinin aksine mebus seçimlerinin 2 yılda bir değil daha verimli bir yasama dönemi olacağı düşüncesiyle 4 yılda bir yapılmasına karar verilmiştir. Aktarılan maddeler dışında kalan maddeler ise uzun tartışmalara neden olmaksızın kabul edilerek 1924 Anayasasına dahil edilecektir.

491 sayılı Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, yaygın adıyla 1924 Anayasası meclis görüşmelerinin 20 Nisan 1924 tarihli son toplantısı sonrasında yapılan açık oylamayla birlikte alkışlar eşliğinde kabul edilmiştir. Söz konusu anayasanın resmen yürürlüğe sokulduğu tarih ise 24 Mayıs’tır.¹⁴ Buna göre kabul edilmiş haliyle 1924 Anayasası altı bölümden oluşmaktadır. 105 madde ve 1 geçici maddeden oluşan bu anayasa 1921

¹³ Bu maddeyle bağlantılı olarak ordunun devlet yönetiminden bağımsız olup olamayacağı konusu da tartışılmıştır.

¹⁴ Anayasanın kabul edildiği toplantı günü meclis yıllık tatile girdi. Ağustos ayında meclisin yeni dönemi başlayacak, başlayan yeni dönemde kritik önemdeki gelişmeler peşi sıra birbirini izleyecektir.

Anayasasının öngördüğü kuvvetler birliği ilkesini yumuşatmakta, yürütme yetkisinin İcra Vekilleri Heyeti tarafından kullanılmasını sağlamaktadır. Birinci bölüm Türkiye Cumhuriyeti'nin devlet teşkilatı ve yapısının temel prensiplerini açıklamaktadır. Yeni Türk devletinin temel niteliklerini ve ilkelerini saptayan söz konusu ilk 8 madde Ahkâm-ı Esasiye Bölümü olarak adlandırılmış olup şu maddelerden oluşmaktadır:

Madde 1- Türkiye devleti bir cumhuriyettir.

Madde 2- Türkiye devletinin dini, din-i İslam'dır. Resmi dili Türkçedir, makarrı Ankara şehridir.

Madde 3- Hakimiyet bilakaydüşart milletindir.

Madde 4- Türkiye Büyük Millet Meclisi, milletin yegâne ve hakiki mümessili olup millet namına hakkı hakimiyeti istimal eder.

Madde 5- Teşri salahiyyeti ve icra kudreti Büyük Millet Meclisinde tecelli ve temerküz eder.

Madde 6- Meclis teşri salahiyyetini bizzat istimal eder.

Madde 7- Meclis, icra salahiyyetini, kendi tarafından müntahap reisicumhur ve onun tayin edeceği bir icra vekilleri heyeti marifetiyle istimal eder.

Madde 8- Hakkı kaza, millet namına, usulü ve kanunu dairesinde müstakil mahakim tarafından istimal olunur.¹⁵

1924 anayasasının söz konusu sekiz maddelik Ahkâm-ı Esasiye Bölümü çeşitli yorumları beraberinde getirmiştir. Bu doğrultuda dikkat çeken konulardan biri yasama yetkisi ve yürütme gücünün meclise devredilmiş olmasıdır. Bu yönüyle bakıldığında kuvvetler birliği ve meclis hükümeti anlayışının belli ölçülerde korunduğu görülmektedir. Önceki dönemden farklı olarak bu iki kuvvet onu kullanan merciler bakımından birbirinden ayrılmıştır. Buna göre yürütme gücü meclisin seçtiği reisicumhur ve onun atadığı başvekilin belirlediği vekiller heyeti aracılığı ile yerine getirilecektir. (Madde 7) Yargı kuvveti ise millet adına görev yapan bağımsız mahkemelere devredilmiş durumdadır. Diğer taraftan, “devletin dini” ibaresinin ikinci maddede yer almaya devam ettiği görülmektedir ki bu madde 1928 yılında kaldırılacaktır.

¹⁵ Aydemir, Tek Adam, III, s. 171.

1.4.4.1924 Anayasasının Özellikleri ve Hakkında Yapılan Değerlendirmeler

1924 Anayasası, genel yapısı ve taşıdığı özellikler bağlamında sonraki dönem araştırmalarında farklı yönleriyle ele alınmıştır. Bu çerçevede meclise yüksek bir değer atfedilmiş olması bu anayasanın birincil özelliklerinden sayılabilir. Bu doğrultuda hükümeti denetlemek amacıyla meclisin; soru ve gensoru sunabilmesi ile meclis soruşturması ve araştırması yapabilmesi yetki ve görevleri bulunmaktadır. Fazladan olarak meclis, hükümeti düşürme yetkisine de sahiptir. Söz konusu anayasadan kaynaklı olarak devlet mekanizmasının sahip olduğu diğer bir özellikse güçler birliği ilkesinin belli oranda yumuşatılmış olmasıdır. Bu bağlamda yürütme gücünün önceki anayasadan farklı olarak 29 Ekim değişikliklerine¹⁶ uygun biçimde cumhurbaşkanı ve onun atayacağı bakanlar kurulu aracılığıyla yürütülmesi anlayışı bulunmaktadır. Önceki uygulamalardan farklı olarak belirlenen hükümetin bu kez bir hafta içinde programını meclise sunması ve güvenoyu alması gerekmektedir. Bu bakımdan söz konusu farklılık meclisin hükümet üzerinde yetki kullanma hakkını korumasını sağlayan bir değişiklik olmuştur. Anayasada saptanan meclis yetkilerinin içeriğini Gencay Şaylan şu şekilde açıklamaktadır: “TBMM’nin, 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’na göre başlıca yetkileri şunlardır: Kanun koymak, değiştirmek, yorumlamak, kaldırmak; başka devletlerle antlaşmalar yapmak; savaş ilan etmek; bütçe ve kesin hesap kanunlarını kabul etmek; para basılmasına; tekel ve mali taahhüt sözleşme ve imtiyazlarının onaylanmasına karar vermek; genel ve özel af ilan etmek; idam cezalarının yerine getirilmesini onaylamak. TBMM ayrıca, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun öngördüğü sürekli denetim yetkisini hükümet üzerinde kullanma gücüne sahiptir. Bu denetim, soru, gensoru (istizan) ve meclis tahkikatı şekillerinde yürütülebilir.”¹⁷

1924 Anayasası diğer yönüyle büyük oranda demokratik esasları içeren bir anayasa olma özelliğine sahiptir. Bu kapsamda anayasadaki bireysel hak ve özgürlükler “Türklerin Kamu Hakları” başlıklı bölümde açıklanmıştır. Demokratik bir yapıda olma özelliğinin sonucu olarak anayasada ayrıca, halkın temsil merkezi olarak görülen yasama organı-meclis üstünlüğü- korunmakta, 1921 Anayasasında olduğu gibi halk egemenliği vurgusu öne çıkarılmaktadır. Bu bakımdan TBMM, Millî Mücadele döneminde olduğu gibi halkın tek temsil merkezi sayılmış, bunun yanı sıra belli oranda korunmak istenen kuvvetler birliği anlayışı nedeniyle yasama ve yürütme güçleri TBMM’de toplanmıştır. Diğer taraftan 1924 Anayasasında yürütme gücünün

¹⁶ Cumhuriyetin ilanı sırasında yapılan kanun değişikliği ile İcra Vekilleri Heyeti’nin reisicumhur ve onun görevlendirdiği başvekil eliyle belirlenmesi yöntemi.

¹⁷ Şaylan, TBMM’nin, s. 2668.

işleyişiyle ilgili bazı eleştirilen noktalar bulunmaktadır. Bu bağlamda yeni dönemde reisicumhurun aynı zamanda fırka başkanı olmayı sürdürmüş olması dönemin sıkça tartışılan konularından olmuştur. Bu minvaldeki eleştirilere hatıratında değinen İsmet İnönü konuyu şu şekilde değerlendirmektedir: “1924 Anayasası demokratik bir anayasa olduğu halde, bunda devlet başkanının, parti başkanlığından ayrılması fikri bir mecburiyet olarak düşünülmemiştir. Bu da gayet tabii idi. Çünkü birçok radikal reformlar 1924’te henüz tamamlanmamıştı.”¹⁸

Bir başka hatırat yazarı Celal Bayar ise 1924 Anayasasının temel yapı ve felsefesini geçmiş deneyimlerle karşılaştırarak şu çıkarımlarda bulunmaktadır: “Biz, Osmanlı’daki saray-medrese-ordu üçlüsünün devleti şeklen yönettiğini, gerçekte ordu ve medresenin tabandan gelen yönetimin temsilcileri olduğunu biliyorduk. Ne Yeniçeri, ne onun yerine gelen Nizam-ı Cedid ve Osmanlı Ordusu, bir sınıf ordusu değildi. Medrese de bir sınıfın elinde tekelleşmemişti. Çünkü, Türk toplumunda batı anlamıyla sınıf yoktur. Ordu ve medrese, halkın içinden gelen bilgiye ve savaşa elverişli kimseler topluluğudur. Ordu ve medrese, ‘biat’ etmeden bir padişah tahta çıkamayacağına göre, bunlar bir çeşit ‘müntehib-i saniler’, ikinci seçicilerdir. Atatürk, bu temel gerçeği görmüş ve 1924 Anayasası’nı bu gerçeğin tefekkürü üstüne oturtmuştur. Yani, orduyu ve aydını devlet ortaklığından çıkarmış, bu görevi, halk tefekkürünün mümessilleri sayılabilecek ‘müntehib-i sanilere’, ikinci seçicilere kaydırmıştır. Atatürk Anayasasının en derin özelliği budur. Sarayın kanun yapma ve yürütme yetkisini Büyük Millet Meclisine vermiş, ordunun ve medresenin denetim gücünü seçim mekanizmasına bağlayarak ikinci seçicilere kaydırmış, böylece devleti, en kısa yoldan halka götürmüştür. 1924 Anayasasının, güçlerin birleştirilmesi esasına dayanmasının sebebi de budur. En doğru tefekkürün, halk tefekkürü kaynağından geleceği düşüncesinden hareket edilerek, müesseselere itibar edilmemiş ve bütün kuvvet Büyük Millet Meclisinin şahsında toplanmıştır.”¹⁹

Değinilen özellikleri nedeniyle birçok incelemede 1924 Anayasasının güçler birliği ilkesi ile güçler ayrılığı ilkesini sentezlediği değerlendirilmesi bulunmaktadır. Bu doğrultuda 1924 anayasasında, 1921 anayasasında olduğu gibi yasama, yürütme ve belli koşullarla sınırlı tutulmak kaydıyla yargı kuvvetleri mecliste toplanmış, bu yönüyle meclis hükümeti sistemi belli oranda sürdürülmüştür. 1921 Anayasasında bu özellik çok daha belirgin ve karakteristiktir. Bu durum 1924 Anayasasında yumuşatılmışsa da 1921 yılının egemenlik anlayışına, halkın tek temsil mercii olarak TBMM’nin öne çıkarılmasına devam edilmektedir. Buna göre TBMM, yasama ve yürütme kuvvetlerini 1921’de olduğu gibi kendinde cemetmektedir. (Madde 5) Bu madde, mevcut sisteminin parlamenter sistemden ayrıldığı noktalardan biri

¹⁸ İnönü, Hatıralar, II, s. 194.

¹⁹ Celal Bayar, *Ben de Yazdım Milli Mücadeleye Giriş*, 8. cilt, Sabah Kitapları, İstanbul, 1997, s. 173.

sayılmaktadır. Bu şekilde düşünen isimlerden olan Mümtaz Soysal ve Fazıl Sağlam aktarılan duruma ek olarak şunları belirtmektedir: “20 Nisan 1924’te kabul edilen bu anayasa, her ne kadar parlamenter sistemi kurmayı hedef almışsa da 1920 geleneğinden kopamamış, meclis üstünlüğü anlayışı, birçok açıdan 1924 Anayasası’nda da izlerini sürdürmüştür. Sonuçta, parlamenter sistem niteliği ağır basan karma bir sistemin ortaya çıktığı görülüyor.”²⁰

Anayasada yargı gücünün kullanımına ilişkin olarak bu gücü kullanma yetkisi bağımsız mahkemelere verilmiş, hakimlerin bağımsızlığı esası kabul edilmiştir. Yargı kuvvetinin böylelikle bağımsız mahkemelerce uygulanması kararlaştırılmışsa da işleyiş açısından yargı konusu da sonraki süreçte çeşitli eleştirilere uğramış konulardandır. Buna göre örneğin 55. maddede hakimlerin belli durumlarda azledilebilecekleri yazmaktadır. Söz konusu eleştiriye göre bu madde hükümetin yasama organı aracılığı ile yargıya müdahale edebilmesinin önünü açmaktadır.²¹ Yargı kuvvetinin kullanımı konusunda Bülent Tanör şu değerlendirmeleri yapmaktadır: “Gerek anayasa yargısının kabul edilmeyişi, gerek idare mahkemesine yargı başlığı altında değil de yürütme görevi başlığı altında yer verilmesi, gerekse olağanüstü mahkemelere açık kapı bırakılması, yeni rejimin ideolojik ve politik amaçlarıyla yakından ilgili hususlardır. Mustafa Kemal, Cumhurbaşkanı sıfatıyla 1 Mart 1924 tarihinden itibaren yargıyı tutuculuğa karşı ve reformların destekçisi bir güç olarak görmeyi istediğini açıklamaya başlamıştı. Yargı, yeni rejimin ve inkılapların bekçisi olmalıydı. İnkılapçı rejimin, yasama ve yürütme işlem ve eylemleri üzerinde etkili bir yargı denetimini istemediği açıkça görülmektedir.”²²

Diğer yandan 1924 Anayasasında laiklik konusunda henüz belirgin özellikler bulunmamaktadır. Bu bakımdan meclisin görevlerinin sıralandığı 26. maddede Ahkâm-ı Şeriye’nin yerine getirilmesi görevi de yazmaktadır ki bu yetki Kanun-ı Esasi’den farklı olarak halife/padişaha değil meclise ait sayılmıştır. Ek olarak ikinci maddede, “Türkiye Devletinin dini, dini İslam’dır.” ifadesi yer almayı sürdürmüştür. Anayasadaki bu durumla ilgili olarak İsmet İnönü hatıratında; koşullar nedeniyle tedbirli adımlar attıklarını, diğer yandan bu dönemde devlet işleriyle ilgili yapılan ıslahatların İslam dinine aykırı olmadığının gösterilmesinin de amaçlandığını ifade etmektedir.²³ Bu doğrultuda söz konusu ikinci madde 1928 yılında anayasadan çıkarılacak, böylelikle laiklik konusunda daha belirgin bir adım atılmış olacaktır.

²⁰ Soysal ve Sağlam, Anayasalar, s. 24.

²¹ Demirel, İktidarı, s. 69.

²² Tanör, Osmanlı-Türk, s. 307-308.

²³ İnönü, Hatıralar, II, s. 190.

1924 Anayasası Cumhuriyetin ilk anayasası ve Tek Parti Döneminin tamamında yürürlükte kalmış olması nedenleriyle olumlu ve olumsuz pek çok eleştiriye tabi tutulacaktır. Olumlu olarak yapılan eleştirilerden yaygın olanı bu anayasanın demokratik/halkçı bir ruha sahip olduğu yönündedir. Bu yönüyle bakıldığında 1924 Anayasası için yüz yılı aşkın süredir devam etmekte olan yenileşme hareketlerinin kazanımlarından sayılan hakimiyet-i milliye anlayışına sahip olduğu yorumu yapılabilir. Bu çerçevede Türkiye’de uzun süredir gelişmekte olan Batılılaşma yöneliminin anayasal düzeyde nitelik kazanması da bu anayasayla birlikte gerçekleşmiştir. Diğer taraftan yapılan değerlendirmeler arasında anayasadaki halkçılık anlayışının çoğulcu değil bütüncü olduğu görüşü de bulunmaktadır. Bu görüşü savunan isimlerden Bülent Tanör şunları aktarmaktadır: “1924 Anayasası demokratik bir ruha sahip olmakla birlikte, demokrasinin çoğulcu (plütarist) ve iktidarı bölüştürücü seçeneğinden çok, çoğunlukçu ve bütüncü biçimine yatkındır. Kökü Rousseau’ya dayanan bu anlayışta, ulusal irade diye adlandırılan çoğunluk iradesi bölünmez, ‘yanılmaz’ niteliktedir ve kamunun iyiliğini dile getirir.” Söz konusu anlayışın iki nedenden dolayı benimsendiği gözlemlenebilir; ilkin Türk reformculuğunda baskın olan Fransız etkisi ve otoriterleşme pahasına inkılapçı olma karakteri taşır.²⁴ Bülent Tanör, anayasanın ekonomi anlayışıyla ilgili olarak şu tespitlerde bulunmaktadır: “Ekonomik konularda Anayasanın bireysel mülkiyet ve girişimi koruyucu özellikleri açıktır. 1924 Anayasası’nın devleti, müdahaleci ve sınırlayıcı değildir. Müdahaleler çok istisnai olarak işaretlenmiştir. Bir yıl önce yapılan İzmir İktisat Kongresi’nde alınan liberal ve özel teşebbüsçü kararların ruhu Anayasaya da sinmiştir.”²⁵

Diğer taraflardan 1924 Anayasası hakkında yapılmış bazı olumsuz eleştiriler de bulunmaktadır. Buna göre konuyla ilgili yapılan en temel eleştiriler bu anayasanın özellikle 1927 yılından sonra kâğıt üzerinde kalmış, büyük oranda uygulamaya geçirilememiş bir anayasa olması nedeniyle yapılmıştır: “Şeriata uydurma anlayışı ile yasaya uydurma anlayışı farklı şeyler değildir. Yasalarla gelenek yaratılamaz. Gelenekten yasalara varılır.”²⁶ Bu minvalde düşünen isimlerden Mete Tunçay bu konu hakkında şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “... aslında herhangi bir anayasada neler yazdığı, hatta o belgenin ne gibi niyetlerle yapıldığı, nasıl uygulandığı kadar önemli bir konu değildir... 1920 Polonya Anayasasından esinlendiği ileri sürülen T.C.’nin 1924 Anayasası... geniş ölçüde kâğıt üstünde kalan bir belge olmuştur.”²⁷ Bu bakımdan Ahmet Demirel’e göre uygulama bağlamında Tek-Parti Döneminin esas

²⁴ Tanör, Osmanlı-Türk, s. 328.

²⁵ Tanör, Osmanlı-Türk, s. 310-311.

²⁶ Kazım Taşkent, *Yaşadığım Günler*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2021, s. 214.

²⁷ Tunçay, Tek Parti Yönetimi, s. 90.

anayasaları olarak CHP tüzük ve programları kabul edilmelidir.²⁸ 1924 Anayasasıyla ilgili yapılan eleştiri konularından bir başkasını ise Şevket Süreyya Aydemir, aynı zamanda Kadro Hareketinin görüşlerini de yansıtacak biçimde şu sözlerle açıklamaktadır: “... yeni Anayasa, bazı yeni organlar getirmeliydi. Halbuki 1924 Anayasasının yapı ve fasılları, klasik batı demokrasisinin normal teşkilat ve ilkelerini aktaran, liberal bir sistemi getiriyordu. Bu kanun hiçbir inkılap vaat etmiyordu. Milli yapıyı kalkındırıcı, teşkilatlandırıcı ve kalkınmayı hızlandırıcı ilkeler ve organlar getirmiyordu. Türkiye’nin yarı sömürgelik devrinin geriliğinden ve halsizliğinden kurtulabilmesi için, Anayasa yapısında hiçbir itici güç yoktu... Gazi Mustafa Kemal de olmasaydı, bu kanunun gölgesinde yeni Türkiye, hiçbir hamle yolu bulamadan ve hatta arayamadan, kısırlaşır giderdi.”²⁹

²⁸ Demirel, İktidarı, s. 70.

²⁹ Aydemir, Tek Adam, III, s. 173.

İKİNCİ BÖLÜM: TEK PARTİ SİSTEMİNİN YERLEŞİKLEŞME SÜRECİ

2.1.TERAKKİPERVER CUMHURİYET FIRKASI

2.1.1.Komutanlar Olayı

Cumhuriyet tarihinin ilk muhalefet partisi olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının görünürdeki kuruluş süreci, I. Ordu Müfettişi Kazım (Karabekir) Paşanın 26 Ekim 1924'te, II. Ordu Müfettişi Ali Fuat (Cebesoy) Paşanın ise 30 Ekim 1924'te ordudaki görevlerinden istifa etmeleri ile başlatılabilir.¹ Beklenebileceği üzere istifa haberlerinin duyulması çeşitli yorumları beraberinde getirmekte gecikmemiş, bu günlerde basında yer verilen haberler neredeyse tamamen istifa haberleri ve bu istifaların gerekçeleri üzerine yoğunlaşmıştır.² Gelişmeler üzerine Mustafa Kemal Paşa, Ankara'ya geldiği bilinen çocukluk arkadaşı Ali Fuat Paşa'nın 30 Ekim akşamı Çankaya'ya davet edilmesini isteyecek, ancak bu görüşme gerçekleşemeyecektir.³ Ali Fuat Cebesoy, görüşmenin neden yapılamadığını hatıratında şu sözlerle açıklıyor: "...yaverim Yüzbaşı Ali Rıza Bey'le beraber misafir olduğum, Hacıbayram civarındaki Saffet Bey'in evine gittik. Ben evvelce Ankara'da iken bu evde oturdum. Benden sonra Saffet Bey buraya geçmişti. Moskova Sefareti Ataşemileterliğinden Erzincan Mebusluğuna seçilen Saffet (Arıkan) o günlerde Halk Fırkası Umumi Kâtibi idi. İşte ben, onun evinde misafir bulunduğum sırada, o gece, Gazi, beni aratıyor. Bulduramıyor. Halbuki o esnada Saffet de Çankaya'da Gazi'nin yanında bulunuyor. Dikkat buyurun; bu durumda Gazi, Ankara'da beni aratır da, bulamaz, kabil mi? Ve işte bu bir muammadır. Beni, o gece Gazi namına kim veya kimler aradılar da bulamadılar? Ben bulunamayınca, Gazi'ye 'davetinize icabet etmedi' şeklinde aksettirilmiş olmalı ki, bundan 'o halde bir hareket var' manasını çıkaran Gazi, ertesi günü bütün mebus kumandanları, mebusluktan istifaya davet ederek, politikadan uzaklaştırmak istiyor."⁴

Komutanların askerlikten istifa etmeleri hükümet çevrelerinde son derece olumsuz, dahası kötü niyetli bir hareket olarak karşılanmıştır. Öyle ki ortaya çıkan

¹ Bu karar öncesinde adı geçen komutanlar ve daha sonra anılacak olan diğer isimler arasında çeşitli zamanlarda görüşmeler yapılmış, mevcut inkılaplara taraftar olmakla beraber devletin tek bir zümrenin tahakkümü altına girmesi gidişatına karşı çalışılmasına karar verilmiştir. Bu konuda bkz. Cebesoy, Siyasi, II, s. 99.

² Karabekir'in açıkladığı istifa gerekçesi; yerine getirilmesini istediği askeri tedbirlerin gerçekleştirilmemesi, Cebesoy'un ki ise sürekli takip edildiği iddiasıdır. Bu konuda bkz. Cebesoy, Siyasi, II, s. 104.

³ Bu görüşmenin yapılamama nedeni tartışmalı bir konudur. Halk Fırkası cephesi bu görüşmeden Cebesoy' un isteyerek kaçındığını öne sürer. Terakkiperver Fırka mensupları ise Gazi'nin görüşme davetinin Cebesoy'dan saklandığı görüşünü savunmaktadır. Bu konuda bkz. Karaosmanoğlu, Politikada, s. 63-67.

⁴ Cebesoy, Bilinmeyen, s. 277.

komutanlar olayı hükümete yönelik olarak tasarlanan bir “komplo girişimi” şeklinde yorumlanmış, bu nedenle hükümet, askerlik ve mebusluk mesleklerinin birlikte yapılamayacağını yasalaştıran bir kanun çıkarma hazırlıklarına başlamıştır. Esasında bu amaçla daha önce 19-20 Aralık 1923 tarihlerinde çıkarılan kanunla askerlik ve mebusluğun bir arada yürütülemeyeceği yasalaştırılmıştır. Ancak söz konusu kanunda ordu kumandan ve müfettişleri alınan kararın dışında bırakılmışlardı. İncelenmekte olan istifalar üzerine yeniden düzenlenecek olan söz konusu kanunsa bu defa, komutan ve müfettişleri de kapsayacak şekildedir. Diğer taraftan bu yasanın, bir yönüyle ordu ile politikanın kesin biçimde ayrılımlarını sağlamaya yönelik olduğu düşünülebilecekse de konjonktürel açıdan komutanlar hadisesine karşı atılmış bir adım olduğu belirgindir.

Diğer yandan Mustafa Kemal Paşa istifalara karşılık olarak 1-2 Kasım 1924 gecesi ordunun diğer komutanları ile iletişime geçerek ilgili kişileri mebusluktan istifa etmeye davet etmiştir. Mustafa Kemal Paşa tarafından yapılan söz konusu istifa çağrısına III. Ordu Müfettişi Cevat Paşa ve VII. Kolordu Komutanı Cafer Tayyar Paşa dışındaki paşalar olumlu cevap verdiler. Bir süre sonra Ankara’ya gelip Gazi ile görüşen Cevat Paşa da ikna olmuş, mebusluktan istifa ederek askerlik mesleğine dönmüştür. Yalnızca Cafer Tayyar Paşa, mebusluktan değil askerlikten istifa ederek kısa süre sonra kurulacak olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası mebusu olarak mecliste çalışmaya başlayacaktır. Gazi’nin komutanlar olayına verdiği tepkinin ve söz konusu hamlesinin iki nedenle gerçekleşmiş olduğu saptanabilir. Bu bağlamda ilk neden olarak Millî Mücadele yıllarında birlikte hareket ettiği yakın arkadaşlarının kendisinden kopmalarının yarattığı hayal kırıklığı gösterilebilecektir. Konunun bu boyutuna ilişkin olan bu durumla ilgili olarak Hasan Rıza Soyak şu bilgileri vermektedir: “Ben o gece Köşkte vazifeli olarak bulunmuş, Atatürk’ün komutanlarla yaptığı şifreli muhaberatı idare etmişim. Büyük Adam’ın, hiç beklemediği bu durum karşısındaki üzüntülü hali hala gözlerimin önündedir.”⁵ Mustafa Kemal Paşa diğer taraftan, süreç boyunca birçok defa, ordu ile politikanın birbirlerinin alanına müdahale etmemesi gerektiği düşüncesini savunmuştur. Böyle olduğu halde, Mütareke Devri’nin olağanüstü koşulları nedeniyle komutan mebusların varlığı mevcut koşulların zaruri bir gereği olarak kabul edilecektir. Hatırat yazarları, geline nokta yaşananların bir komplo teşebbüsü olarak yorumlanması meselesini farklı yönleriyle değerlendirmektedirler. Bu

⁵ Soyak, Atatürk’ ten, I, s. 299.

isimlerden olan Şevket Süreyya Aydemir, bu konuda şunları aktarmaktadır: “Her ihtilalin, vakti gelince, kendi çocuklarını yemesinin kaçınılmaz bir kanun olduğu, bu sayfalarda tekrarlanmıştır. Fakat bu kumandanlar olayında, Atatürk’ün büyük nutku da dahil olduğu, yapılan suçlamaların ve hele ‘orduyu ele geçirip iktidarı devirme’ gibi çok büyük ithamları ve komplo iddiasının, yeterince aydınlanmadığını iddia etmek mümkündür. Öyle sanılabilir ki bu ağır ve ölçsüz görünen iddialar, Büyük Nutkun verildiği 1927 yılının havası ve bu olay iddialarına karşı bazı kimse ve çevrelerde hala yaşayan bazı ihtiyatlı düşünceler ve kuşkulara karşı, ağır ve kesin bir çıkış zarureti de düşündürebilmektedir. Kaldı ki suçlananların hiçbirisi, kendini savunacak ve kendi açlarından gerçekleri açıklayabilecek durum ve imkânda da değiller.”⁶

Kumandanlar Olayının yaşanması üzerine hükümet, askerlikten istifa eden Paşaların meclise girişlerini geciktiren bir başka karar daha almıştır. Söz konusu karara göre askerlikten istifa eden paşalar mecliste ancak, eski görevlerini haleflerine teslim ettikten sonra yer alabileceklerdi. Bu nedenle Ali Fuat Paşanın meclise katılma tarihi 10 Kasım, Kazım (Karabekir) Paşanın katılım tarihi ise 23 Kasım’dır. Dolayısıyla onlar meclise katıldıklarında muhalif fırkanın hangi mebuslardan oluşacağı neredeyse tamamen belirginleşmiş durumdadır. (Fırkanın kuruluş tarihi 17 Kasım’dır.) Bu sırada, tatilden dönen meclisin yeni dönem çalışmalarına kasım ayı itibarıyla hızlı bir başlangıç yapılmış durumdadır. İlk günlerde istifa eden paşalar henüz meclisteki yerlerini alamamışlarsa da halihazırda mecliste mevcut bulunan muhalif mebuslar mübadillerin durumu üzerine açılan gensoru tartışmalarında hükümete/Halk Fırkasına karşı yoğun eleştirilerde bulunarak onlardan farklı bir grupta bulunduklarını belli edeceklerdir. Kaldı ki birkaç ay önce 1924 Anayasası müzakereleri sırasında yaşanan tartışmalar da göstermiştir ki yeni dönemde, birinci meclis döneminde olduğu gibi Halk Fırkası içinde farklı görüşler savunulmaya devam etmektedir. Bu açıdan bakıldığında Terakkiperver Fırkanın kurulması, Halk Fırkası içindeki muhalif isimlerin resmi olarak fırkadan ayrılmaları olayı olarak da değerlendirilebilir. Diğer taraftan, 20 Ekim 1924’te Mentеше Mebusu Mehmet Esat (İleri) Bey tarafından, mübadil ve muhacirlerin yerleştirilmeleri sırasında karşılaşılan sorunlarla ilgili olarak Mübadele, İmar ve İskân Vekili Refet (Canitez) Bey’e iletilen soru önergesi, tatmin edici şekilde yanıtlanmadığı düşünülerek gensoruya dönüştürülmüş, böylelikle, günler sürecek meclis görüşmelerine/tartışmalarına başlanmıştır. Dönemin başvekili İsmet (İnönü) Paşa hatıratında, mübadillerle ilgili olarak verilen gensoru üzerine yaşanan tartışmaları şu sözlerle aktarmaktadır: “1924 sonbaharında Meclis çalışmaları büyük bir

⁶ Aydemir, Tek Adam, III, s. 192.

istizahla (gensoru) başladı. 1 Kasım'da Meclis açıldı ve mübadele işleri derhal en ehemmiyetli mesele halini aldı... Terakkiperver Fırka henüz kurulmamış. Fakat, muhalifler her vesile ile hükümetin icraatı üzerinde mütemadiyen şikâyet ediyorlardı. Tenkitlerin ve şikayetlerin büyük kısmı mübadele işleri üzerinde toplanıyordu: mübadiller iyi iskân edilmiyor; gelenlerin bir kısmı yollarda perişan oluyor, Garbi Trakya'da Türk ahaliye zulüm yapılıyor, hicrete zorlanıyor. Başlıca şikayetler bunlar.”⁷ Söz konusu tartışmalar diğer yönüyle, yeni bir siyasi fırkanın kurulmasını hazırlayan sürecin belirleyici gelişmelerinden sonuncusu olarak kabul edilebilir.⁸

2.1.2.Fırkanın Kurulması / Dayandırıldığı Düşünsel Temeller

Mübadele konulu söz konusu gensoru tartışmalarıyla birlikte askerlikten istifa eden Kazım (Karabekir), Ali Fuat (Cebesoy) ve Cafer Tayyar (Eğilmez) Paşalara hangi mebusların yeni fırka çatısı altında dahil olacakları belli olmuştur. Diğer taraftan Menteşe Mebusu Esat (İleri) Hocanın meclise sunduğu gensoru önergesi üzerine yaşanan tartışmalar İsmet Paşa Hükümeti açısından ise bir meydan okuma vesilesine dönüştürülmüştür. Öyle ki tartışmaların sertleşmesi nedeniyle meclisten güvenoyu isteyen İsmet Paşa 19 olumsuz, 41 katılımsız ve 1 çekimser oya karşılık 147 oyla 8 Kasım'da meclisten yeniden güvenoyu alacaktır. Güven oylamasının hemen ardından olumsuz oy veren 19 mebusun tamamı kurulmak üzere olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasına katılmışlardır. Böylece güven oylamasını takip eden günlerde muhalif mebusların Halk Fırkasından istifaları peşi sıra birbirini izlemiştir ki ilkin, aralarında Rauf Bey'in de bulunduğu 11 mebus Halk Fırkasından istifa etmiştir: “9 Kasım günü biz, on bir arkadaş, yani İstanbul Mebusları Dr. Adnan, İsmail Canbolat Beyler'le Refet Paşa ve ben, Erzurum Mebuslarından Rüştü Paşa, Halit Bey ile Ziyaettin Efendi, Dersim Mebusu Feridun Fikri Bey, Erzincan Mebusu Sabit Bey, Sivas Mebusu Halis Turgut Bey ve Ordu Mebusu Faik Bey, Halk Fırkasından istifa ettik.”⁹ En son istifa ise 7 Aralık'ta Cafer Tayyar (Eğilmez) Paşanın istifa etmesi ile tamamlanmıştır. Diğer yandan aynı süreç içerisinde bir yandan da ekim ayından beri devam etmekte olan yeni fırkanın kuruluş hazırlıkları sürdürülmüştür. Halk Fırkasından ilk istifaların verildiği günlerde Ankara'ya ulaşan Ali Fuat (Cebesoy) Paşa TCF' nin kuruluşuyla ilgili olarak o süreçte kurduğu irtibatları şu sözlerle aktarmaktadır: “...10 Kasım'da Ankara'ya döndüm. Büyük Millet Meclisi 15 Kasım'a kadar

⁷ İnönü, Hatıralar, II, s. 195.

⁸ Bu görüşmeler sırasında önerge konusu dışına taşan tartışmalar da yaşanmıştır. Örneğin Recep (Peker) Bey, Rauf (Orbay) Bey'in cumhuriyetçi olduğundan kuşku duyduğunu, zira kendisinin cumhuriyet sözcüğünü kullanmaktan kaçındığını iddia etmiştir. Bu iddia üzerine kürsüye gelen Rauf Bey, kimsenin kimseden şüphe etmeye hakkı olmadığını, her tereddüt edildiğinde yemin etmek zorunda bırakılamayacağını ifade edecektir.

⁹ Orbay, Siyasi, II, s. 162.

kapalıydı. Bu boş zamanımda ilk işim, ağırca hastalanmış olan Rauf Bey'i istasyon civarındaki evinde ziyaret etmek oldu... Rauf Bey 12 Kasım'da İstanbul'a hareket etti. Ondan sonra Etlik bağlarında oturan Kazım Karabekir Paşa'nın evine gittim. Onunla konuşmalarımız uzun sürdü... Bundan sonra Mecliste, Vilayet konağının arkasında eski telgrafhane civarında oldukça büyük bir evde toplanan arkadaşlarla temas ettim. Mevcutları yirmiye bulmuştu. Aralarında Dr. Adnan (Adıvar) Bey, Refet, Rüşti Paşalar, Canbulat, Faik, Sabit, Halis Turgut, Zeki, Feridun Fikri, Halit Beyler gibi Halk Partisi'nin en güzide azası vardı. Kazım Karabekir, Cafer Tayyar Paşalarla Hüseyin Rauf, Bekir Sami Beyler gibi kıymetli arkadaşlarımız henüz Meclise gelememişlerdi. Yeni fırkanın demokratik olduğu kadar yenilik yapılan ve yapılacak inkılaplar taraftarı olmasına çok dikkat edilmişti. Bu sebeple fırka mevcudunun otuzdan fazla olmamasına karar verilmişti. Muhafazakâr mebus arkadaşları da fırkaya almış olsaydık mevcudumuz muhakkak sekseni bulacaktı..."¹⁰

Bu noktada, Terakkiperver Fırkanın dayandırıldığı zihinsel temeller ve yeni bir fırka kurulmasının hangi ihtiyaçlar/düşünceler nedeniyle gerçekleştiği sorusu üzerine saptamalar yapılabilir. Bu bağlamda Terakkiperver Fırkanın kurulmasını sağlayan temel düşünce mutlak monarşi rejimi ile mutlak cumhuriyet rejimi arasında büyük farklılıklar bulunmadığı düşüncesi olmuştur. Bu nedenle fırkanın kurucu isimleri Millî Mücadele yıllarında verilen çabanın ancak, değinilen her iki yönetim tarzına da dönülmemesi halinde başarıyla taçlandırılabilceğini savunmuşlardır. Erik-Jan Zürcher, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının temel prensiplerini şu sözlerle yorumlamaktadır: "Yeni parti beyannamesini ve programını yayınladığında, Batı Avrupa'ya has liberal nitelikte bir parti olduğu belli oldu. Çoğunluk partisi gibi laik ve milliyetçi politikalarından yanaydı, ancak onun köktenci, merkeziyetçi ve otoriter eğilimlerine açıkça karşı çıkıyordu. Bunun yerine, âdem-i merkeziyetçiliği, güçler ayrımını ve devrimci değişimden çok evrimci değişimi savunuyordu."¹¹ Diğer yandan Mustafa Kemal Paşa süreç boyunca, Millî Mücadele komutanlarını kendi projesine ikna edebilmek amacıyla çeşitli denemelerde bulunmuşsa da geline nokta da yaşanmakta olan ayrışma kaçınılmaz hale gelmiş durumdadır. Bu durumla bağlantılı olarak Kemal Karpat şu değerlendirmeleri yapmaktadır: "Terakkiperver Parti'nin dayandığı esas fikir, muhalefet kontrolü olmaksızın bütün kuvvetlerin millet meclisinde toplanmasının otoriter bir idare doğuracağı düşüncesi idi. Bunun için parti, birkaç kişinin 'oligarşik gayelerine' karşı koyarak ferdi hürriyetleri korumak amacıyla idi. Bu sözlerle hiç şüphesiz Mustafa Kemal ile taraftarları kastediliyordu."¹²

Diğer taraftan fırkanın kuruluşu sırasında cumhuriyetin ilan ediliş sürecinde yaşanan tartışmaların da etkisiyle Terakkiperver Fırkanın muhafazakâr bir fırka

¹⁰ Cebesoy, Siyasi, II, s. 116.

¹¹ Zürcher, Modernleşen, s. 246.

¹² Karpat, Türk Demokrasi, s. 59.

olmaması adına azami çaba sarf edilmiştir. Böyle olduğu halde yeni bir fırkanın kurulmakta olduğu haberlerinin gündemde olduğu günlerde Halk Fırkası mensuplarının beklentisi kurulacak olan fırkanın muhafazakâr fikirleri savunacağı yönünde olmuştur. Buna karşın TCF, liberal ve cumhuriyetçi bir fırka olarak kurulacaktır. Dahası cumhuriyet aleyhtarı olarak algılanmamak adına dikkatli adımlar atan fırka kurucuları fırkanın adını dahi Cumhuriyet koymuşlardır. Öyle ki bu haberin öğrenilmesi üzerine Halk Fırkası da isim değişikliğine gitme gereksinimi hissetmiş, 10 Kasım 1924 tarihinde fırkanın adı Cumhuriyet Halk Fırkası olarak değiştirilmiştir. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının getirdiği bir diğer yenilik ise Cumhuriyet Dönemindeki ilk programlı fırka olmasıdır. Zira bu tarihte -Dokuz Umde sayılmazsa- Halk Fırkasının henüz kapsamlı bir fırka programı bulunmamaktadır.

27 Kasım'da yapılan fırka toplantısında liderliğine Kazım (Karabekir) Paşa, Umumi Katipliğine (Genel Sekreter) Ali Fuat (Cebesoy) Paşanın seçileceği TCF, 17 Kasım 1924'te resmen kuruldu. Fırkanın kurucuları arasında eski Milli Savunma Vekili Refet (Bele) Paşa, kolordu komutanlarından Cafer Tayyar (Eğilmez) Paşa, eski Başvekil Rauf (Orbay) Bey, TBMM eski ikinci başkanı Adnan (Adıvar) Bey gibi saygıdeğer ve vatanperver isimler yer almaktadır. Tüm bu isimler Mustafa Kemal Paşanın hem şahsi arkadaşları hem de Millî Mücadele Döneminden mesai arkadaşlarıdır. Mili Mücadele Devrinin karizmatik liderleri olmalarının etkisiyle geniş kesimlere güven telkin edebilen söz konusu isimlere, çoğu ikinci meclise Halk Fırkasından seçildikten sonra istifa eden otuza yakın mebus daha katılacaktır. Esasen Halk Fırkasından istifa eden mebus sayısı 32'dir. İlk aşamada bu isimlerden dördü bağımsız kalmayı tercih etmiş, böylelikle, Terakkiperver Fırkaya katılan mebus sayısı 28 olmuştur. Bağımsız mebuslardan Zeki (Kadirbeyoğlu) Bey'in daha sonra TCF' ye katılması üzerine fırkanın meclisteki toplam mebus sayısı 29' a yükselecektir.¹³

Fırkanın kuruluş tarihi olan 17 Kasım'da Dahiliye Vekaletine yapılan başvuruda, fırka programı,¹⁴ nizamnamesi ve beyannamesi¹⁵ sunulmuştur. Fırkanın nizamnamesi 64 madde ve bir ek maddeden oluşmaktadır. 58 maddeden oluşan fırka programında ise; dahili, iktisadi, mali, içtimai politikalar gibi farklı alanlarda izlenecek programlar açıklanmaktadır. Açıklanan program ve nizamnameye göre,

¹³ Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası mebuslarının tam listesi için bkz. Demirel, İktidarı, s. 46.

¹⁴ TCF programıyla ilgili bilgiler ve beyannamenin içeriği için bkz. Orbay, Siyasi, II, s. 165-169.

¹⁵ Beyannamenin tamamı için bkz. Cebesoy, Siyasi, II, s. 116-117.

terakki/ilerleme ilkesi doğrultusunda cumhuriyetçi bir fırka olarak kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının genel prensipleri; liberalizm, demokrasi ve laiklik şeklinde özetlenebilir. İlk günlerde birçok gazete tarafından akılcı bir beyanname olarak telakki edilen TCF beyannamesinde vurgulanmakta olan hususlar, tahakkümlerin her türlüüne karşı olunduğu, bu nedenle, fırkanın kendi içerisinde oligarşik yapıların oluşmasına izin verilmeyeceğidir. Radikal devrimcilik yerine evrimci yenileşme taraftarı olan fırkanın beyannamesiyle ilgili olarak dönemin önde gelen gazetecilerinden Ahmet Emin Yalman hatıratında şu değerlendirmeleri yapmaktadır: “...Bu beyanname, dar particilikten kaçınma, tahakkümden nefret, milli birliğe taraftarlık, şahsi kabiliyetleri söndüren ve memlekette imansız bir midencilğe yol açan mensupluk ve pistonculuk sistemlerine aleyhtarlık gibi esaslara göre hazırlanmıştır.”¹⁶

2.1.3. İlk Tepkiler

Meclisteki muhaliflerin TCF adı ile yeni bir fırka oluşturmaları ilk günlerde Halk Fırkası tarafından da olumlu bir gelişme olarak yorumlanmış, sonraları gergin tartışmalara neden olacak fırka programı dahi müspet eleştirilerle karşılanmıştır. Öyle ki TCF beyannamesi ve tüzüğünü güler yüzle teslim alan Dahiliye Vekili Recep (Peker) Bey¹⁷ bu esnada: “Partiler memleket için esastır. Yeter ki şahsi arzuların arkasından koşulsun, memleket için çalışsın. Allah mübarek etsin” diyecektir. Benzer şekilde, sükûnetli havanın sürdüğü bu günlerde hükümetin resmi yayın organı Hakimiyet-i Milliye gazetesi, mecliste birden fazla fırkanın bulunmasının Batı tarzı demokrasiye geçişte önemli olduğunu belirten yazılar yayınlacaktır.¹⁸ Diğer taraftan, hükümet çevrelerinin muhalefet fırkasına olumlu tutum takınmasının nedeni esas itibarıyla Gazi’nin konuyla ilgili yaklaşımından kaynaklanmaktadır. Buna göre, beklemediği bir zamanda¹⁹ paşaların askerlikten istifa etmelerini iyi niyetli bir davranış olarak karşılamamışsa da geline nokta Gazi, meclis içinde muhalif bir fırkanın bulunmasını cumhuriyet esasları açısından müspet bir gelişme olarak değerlendirmiştir.²⁰ Bu bağlamda kendisinin ilk aşamada yaşadığı hayal kırıklığı, aynı

¹⁶ Yalman, Gördüklerim, II, s. 978.

¹⁷ Recep Bey, Halk Fırkasının radikal kanadını temsil eden üyelerinden biri olarak TCF’ nin kapatılma sürecinde yapacağı sert açıklamalarla dikkat çekecektir.

¹⁸ Yalman, Gördüklerim, II, s. 977.

¹⁹ Paşaların istifa ettiği günlerde İngiltere, Musul Meselesi nedeniyle Türkiye’ye ultimatom vermişti. Bu konuda bkz. Atatürk, Nutuk, s. 639.

²⁰ Sonraları Serbest Cumhuriyet Fırkası denemesinde de görüleceği üzere, iktidarı hedeflememek koşuluyla muhalif bir fırkanın bulunması Gazi’nin cumhuriyet ideali açısından gereklidir.

zamanda yakın arkadaşları olan isimlerin kurucusu olduğu fırkanın karşısında konumlanmalarıyla ilişkilendirilebilir.²¹ Bu noktada dönemin önde gelen şahsiyetlerinin hangi sebeplerle Halk Fırkası ile yollarını ayırmış oldukları saptanabilecektir. Bazı hatırat yazarları ortaya çıkan bu durumu siyasal gidişat açısından otoriterleşme ve radikalleşme tedirginliğine bağlamışlardır. Aynı isimler, bu durumun ortaya çıkış şekliyle ilgili olarak ise İsmet Paşa ve onun çevresinde şekillenmekte olan ‘oligarşik’ yapılanmayı işaret etmişlerdir. Bu çerçevede Kılıç Ali yaşanan gelişmelere ilişkin olarak hatıratında şu değerlendirmeleri yapmaktadır: “...ayrılığın gerçek nedenini, İsmet Paşa’nın Mudanya Mütarekesi ve Lozan Barışı’ndan sonra takındığı tavırlarda bulmak mümkündür... Bir gün Kazım Karabekir Paşa’nın İstanbul’da yaptığı bir açıklamaya kızarak ‘Biz bu ağızlara mühür vurmasını biliriz.’ demişti. Gazi, bu sözlerinden ötürü İsmet Paşa’ya kızmış, ‘İyi ama nasıl mühürleyeceksin?’ diye sormuş, sorusuna cevap alamamıştı. Bu gelişmeler Mustafa Kemal Paşa’yı endişelendiriyordu. Tam o günlerde İsmet Paşa dizanteri hastalığına yakalanmış, eski özel kalem binası olan istasyondaki evinde yatmaya mecbur olmuştu. Doktorlar İsmet Paşa’nın dinlenmeye ihtiyacı olduğunu söylüyorlardı. Gazi, bu durumu hemen değerlendirdi. İsmet Paşa’ya bir süre Ada’ya gidip dinlenmesini tavsiye etti. Bunun üzerine İsmet Paşa, Halk Partisi genel başkan vekilliğine devam etmek kaydıyla başbakanlıktan çekildi...”²²

Yukarıda da aktarıldığı üzere Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının kurulmasının hemen ertesinde İsmet Paşa hükümeti istifa etmiştir: “20 Kasım 1924’te bütün hükümet üyeleri istifa ettik. Başvekilliğe Fethi Bey getirildi. Ben yeni hükümette görev almadım ve Fethi Bey’den boşalan Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisliğine 26 Kasım 1924’te seçildim.”²³ İstifanın gerekçeleri kaynaklarda farklı yönleriyle tartışılmaktadır. Buna karşın, bu konudaki her olasılıkta belirleyici unsur doğaldır ki Gazi’nin takındığı tutumla ilişkilendirilebilir. Zira güçlü olasılığa göre Mustafa Kemal Paşa’nın yeni fırkaya yaklaşım şekliyle hükümetteki farklılıklar göstermiştir. Bu konuyla ilgili olarak Kazım Özalp şunları aktarmaktadır: “Mustafa Kemal Paşa’nın idealinde yaşattığı cumhuriyet, demokratik bir cumhuriyetti. Meclis’in kurulduğu günden beri konuşmaların münakaşalı ve itirazlı olmasını, bir murakabe sisteminin kurulmasını isterdi. Sofya’da Ataşemiliter iken Bulgar meclisinde muhaliflerle hükümetin çekişmelerini izlediğini, bir mecliste bu gibi münakaşaların çok zaman memleket için faydalı kararlar alınmasına yararlı olduğunu söylerdi. Terakkiperver Fırka kurulduğunda

Sonraki dönemlerde bu düşünce, köklü inkılaplara girişilen dönemin hassasiyetleri ve pratikleri bağlamında çeşitli yorumlara neden olacaktı.

²¹ Dönemi inceleyen pek çok isim, daha geç bir tarihte yazılmış olsaydı Nutuk’ ta konu edilen olayların başka biçimde aktarılabilceğini düşünmektedir. Atatürk’ün en yakınlarındaki isimlerden Kılıç Ali bu konuyla ilgili olarak şunları yazmaktadır: “Ah ne olurdu, Atatürk Büyük Nutuk’u 1927’de değil de 1937’de verseydi!”: Kılıç Ali’ nin Anıları, s. 233.

²² Kılıç Ali’ nin Anıları, s. 236-237.

²³ Özalp, Atatürk’ten, s. 33.

telaş gösteren bazı arkadaşlarına, ‘Bırakınız yapsınlar, memleket işlerini karşılıklı münakaşa edelim.’ diyordu. Yeni partinin kuruluşunu müsamaha ve hatta memnuniyetle karşılamıştı...”²⁴

Diğer yandan Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşanın bu aşamada fikir ayrılığına düşmüş olmalarına diğer bir gerekçe olarak İstanbul basını tarafından İsmet Paşaya yöneltilen eleştiriler gösterilmektedir. Öyle ki hatırat yazarlarından Ali Fuat Cebesoy ve Yakup Kadri Karaosmanoğlu’nun aktardığına göre İsmet Paşa, daha güçlü bir hükümet kurulmasını sağlayacağı gerekçesiyle İstanbul’da sıkıyönetim ilan edilmesini istemiş, Halk Fırkasının Fethi Bey başta olmak üzere ılımlı çevreleri bu düşünceye karşı çıkmışlardır.²⁵ Bu gelişmeler üzerine bu konuda mutedillerle aynı görüşte olan Gazi, İsmet Paşayı istifa etmeye davet edecektir: “Ankara hükümeti, daha doğrusu İsmet Paşa, İstanbul basınının, hassaten kendisine karşı açtığı bu polemik kampanyasında bazı gizli teşekküllerin parmağını aramak gerektiği fikrinde idi. Bu ise ancak bir Örfi İdare (Sıkıyönetim) metotlarıyla sağlanabilirdi. Nitekim, İsmet Paşa böyle düşünenlerdendi... tartışılan bu fikir, başta Meclis Başkanı Fethi Bey olmak üzere, grubun büyük bir çoğunluğu tarafından ret ile karşılanmış ve bu yüzden, zati yatağından kalkamayacak derecede hasta olan İsmet Paşa istifasını vermek zorunda kalmıştı.”²⁶ İstifa gerekçesiyle ilgili Şevket Süreyya Aydemir de benzer bilgiler aktarmaktadır: “Olayın esasında gene İstanbul’daki gerginlik yatıyordu: İsmet Paşa, İstanbul’da örfi idare kurulmasını savundu. Gazi önce fırka idarecilerinin reyini öğrenmek istedi. Yaptığı temaslara kadar götürülmesi doğru olmayacağı sonucunu verdi. İsmet Paşa bu durum karşısında çekilmeyi tercih etti. Kabinenin kurulması işi, mutedil bir şahsiyet olan Fethi Bey’e verildi.”²⁷

Böylelikle İsmet Paşa Hükümeti başvekilin hastalığını gerekçe göstererek TCF kurulduktan birkaç gün sonra 21 Kasım 1924 tarihinde istifa etmiştir. Diğer yönüyle bu istifa, Halk Fırkası içindeki mutedil-radikal çatışmasının ilk safhası olarak da değerlendirilebilir. İlk aşama özelinde Mustafa Kemal Paşanın desteklediği kanat mutediller olmuştur. Bu doğrultuda laiklik ve cumhuriyet taraftarı muhalif bir fırkanın kurulmasından memnun olmasının da etkisiyle Gazi, mutedilleri temsil eden Fethi (Okyar) Bey’e hükümet kurma yetkisi verecektir. Zira İsmet Paşanın hastalık gerekçesiyle istifa ettiği doğru idiyse de hâkim görüş, başvekillik görevi devam ederken de gerekli dinlenme süresinin sağlanabileceği yönündedir.²⁸ Diğer yandan,

²⁴ Özalp, Atatürk’ ten, s. 32.

²⁵ Cebesoy, Siyasi, II, s. 127.

²⁶ Karaosmanoğlu, Politikada, s. 76.

²⁷ Aydemir, Tek Adam, III, s. 196.

²⁸ Pek çok açıdan oldukça yıpratıcı geçen Millî Mücadele yıllarından çıkılan bu dönemde kalp krizi geçiren Mustafa Kemal Paşa da dahil olmak üzere birçok isim çeşitli hastalıklar atlatmış, bir müddet dinlenmek zorunda kalmıştır.

hükümet değişikliğinin daha fazla sayıda mebusun Halk Fırkasından kopuşunu önlemek amacıyla yapılmış bir hamle olduğu yönünde görüşler de bulunmaktadır. Bu şekilde düşünen isimlerden Eric-Jan Zürcher, söz konusu sürecin gelişimiyle ilgili, ilerleyen aşamaları da kapsayacak biçimde şu saptamalarda bulunmaktadır: “Rauf Bey’le Lozan’dan beri köklü bir kişisel düşmanlığı bulunan ve sözünü sakınmaz bir köktenci gözü ile bakılan İsmet’in yerine, 21 Kasım’da daha çok uzlaşmacı olan Ali Fethi (Okyar) getirildi. Bu önlemlerle Cumhuriyet Halk Fırkasından kitlesel kopuşların önüne geçildi. Bununla beraber, uzlaşmacı çizgi ancak geçici bir önlem olmuştu. Dahiliye Vekili Recep Peker’in güdümünde olan katı çizgideki bazı kişiler gözetici olarak kabineye sokuldu ve sonuçta 1925 başlarında köktenci kanat... Ali Fethi’ye gitgide daha çok yüklenir hale geldi. Ali Fethi bir süre bu baskıya karşı koyduysa da dış olaylar köktenci kanada şans tanımaktaydı.”²⁹

Fethi (Okyar) Bey Hükümeti 22 Kasım 1924 tarihinde oluşturulmuştur.³⁰ Yeni hükümette eski kabineden yalnızca üç vekilin görev almayı sürdürmüş olması yaygın olarak Halk Fırkasından kopuşları engelleme amacıyla alınmış bir karar olarak yorumlanmaktadır. Bu bağlamda her ne kadar yeni hükümetin eski hükümetin iç ve dış politikalarını takip edeceği, 1925 bütçesinin yeni hükümet tarafından da değiştirilmeden uygulanacağı açıklanmışsa da bu değişiklik yalnızca başvekalet değişikliği olarak görülmemelidir. Bu bağlamda fırka içinde iki şahsın temsil ettikleri düşünsel zemin göz önüne alındığında bu değişimle beraber ülkenin liberal politikalara ve daha özgürlükçü bir yapıya geçiş denemesinde bulunduğu söylenebilir.³¹ Bu sebeptendir ki yeni hükümet Terakkiperver Fırka tarafından da desteklenmiş, 27 Kasım’da yapılan oylamada Fethi Bey kabinesi muhalefetin de oybirliği ile desteğini alarak resmen göreve başlamıştır. Yeni hükümete muhalif kesimlerden gelen destekle ilgili örnek olması açısından TCF’yi destekleyen gazetelerden İkdam’da 23 Kasım tarihinde yer alan haberde Fethi Bey için: “Halk Fırkasından olmakla beraber muhalif partinin de hürmet ve muhabbetini kazanmış olan zat” sözlerinde bulunulduğu aktarılabilir.³² Diğer taraftan, güven oylamasında muhalif mebusların da Fethi Bey’e destek vermesi nedeniyle Halk Fırkasının radikal kanadı bu durumdan rahatsız olmuşlardır. Zira bu zümre, itidalli politikalar yürütmek için yanlış zamanda bulunulduğunu düşünmektedir. Yine de bu günlerde TCF’nin varlığına dair hoşgörülü yaklaşım

²⁹ Zürcher, Modernleşen, s. 246.

³⁰ Yeni kabineyi oluşturan vekillerin listesi için bkz. Soyak, Atatürk’ten, I, s. 305.

³¹ İsmet Paşa’nın aksine Fethi Bey; liberal ve özgürlükçü bir kişiliğe sahiptir. Bu durum onun, kendi partisi içinden de yıpratıcı hücumlara maruz kalmasını beraberinde getirecektir.

³² Soyak, Atatürk’ten, I, s. 306.

korunmuştur. Öyle ki Halk Fırkasının radikal kesimleri dahi muhalif bir fırkanın kurulmasına ihtiyaç duyulduğunu, bu boşluğun doldurulmuş olmasından dolayı memnun olunması gerektiğini belirten açıklamalar yapmayı sürdürmüşlerdir. Böyle olduğu halde önceki hükümette olduğu gibi yeni hükümette de görevlendirilen Recep (Peker) ve Abdülhalik (Renda) Beyler gibi isimlerin fırka içi denge unsurları açısından kabinede tutulmaya devam edildiği görünmektedir.³³

2.1.4.Fırkanın Kapatılmasına Giden Süreçte Yaşanan Tartışmalar

Diğer yandan Terakkiperver Fırkaya yönelik eleştiriler aralık ayına gelindiğinde yön değiştirmeye başlayacaktır. Bu durumun ortaya çıkmasını sağlayan gelişmelerden biri, bu ayın son günlerinde gerçekleştirilen seçimlerdir. Zira söz konusu kısmi seçimler göstermiştir ki Cumhuriyet Halk Fırkasının halk desteği tahmin edildiği kadar yüksek değildir. Şöyle ki, yapılan seçimlerde Bursa ve Kırklareli’nde bağımsız adaylar kazanmış, kaza ve köy merkezlerinde jandarma kuvvetlerinin de desteği ile seçim Halk Fırkası lehine sonuçlandırılmıştır. Öyle ki, Bursa’da yapılan seçimlerde bağımsız aday Nurettin Paşa, Halk Fırkası adayı karşısında seçimi kazanmışsa da seçim geçersiz sayılıp mazbatası verilmemiş, seçimlerin yenilenmesine karar verilmiştir. Yeniden yapılan seçimi bir kez daha Nurettin Paşa kazanacaktır. Diğer taraftan TCF teşkilatlanmasını henüz tamamlamadığından bu seçimlere katılmamıştır. Yalnızca İzmir seçimlerine katılmışlarsa da kaybetmişlerdir.³⁴ Özetlenen süreçle ilgili olarak Şerafettin Turan şunları aktarmaktadır: “...boş bulunan milletvekilleri için 13 ilde ara seçimi yapılmıştı. Terakkiperver Cumhuriyet Partisi yeni örgütlenmekte olduğu için kimi yerlerde aday göstermemiş, oradaki bağımsız adayları desteklemeyi yeğlemişti... Bursa’da CHP adayının değil de Nurettin Paşa’nın seçilmesi partiler arasındaki ilişkinin bozulmasında büyük etken olmuştu. ‘Sakallı’ sanıyla tanınan Korgeneral Nurettin’in seçim tutanağı, zamanında ordudan istifa etmediği için TBMM’de onaylanmamış ve Bursa’da seçimin yenilenmesine karar verilmişti. Ne var ki iki dereceli olan seçim sisteminde Bursa ikinci seçmenleri bu kez de Korgeneral Nurettin’i seçmişlerdi!”³⁵ Aktarılan gelişmelerin de etkisiyle Halk Fırkasının radikal isimleri bu andan itibaren TCF mebuslarını mürteci ve cumhuriyet düşmanı olmakla suçlayacaklardır.

³³ Bu sırada, TCF’ nin görevlerini haleflerine teslim eden Paşaları da meclise katılmışlardır.

³⁴ 1930 yılına gelindiğinde bir sonraki muhalif parti Serbest Cumhuriyet Fırkası ilk mitingini bu kentte düzenleyecek, halkın sıra dışı ilgisiyle karşılanacaktır.

³⁵ Turan, Türk Devrim, III, s. 102.

Bir süre sonra Halk Fırkası içindeki mutedil ve radikal gruplar arasındaki ayrışmalar da yeniden gün yüzüne çıkmış, dahası, İstanbul Belediye Başkanının seçilme yöntemi konusu nedeniyle derinleşmiş bir vaziyet almıştır. Bu durumun ortaya çıkmasında Fethi Bey Hükümetinin eski hükümet politikalarının aksine olarak İstanbul çevreleriyle geliştirmekte olduğu yakın ilişkilerin payı yadsınamaz. Bu bağlamda, radikal çevrelerde rahatsızlık uyandıran bu durum, Fethi Bey Hükümetinin İstanbul Belediye Başkanının halk tarafından seçimle belirlenmesi kararı alması üzerine çatışmaya dönüşmüştür. Bunun üzerine söz konusu karara itiraz eden Dahiliye Vekili Recep Bey hükümetteki görevinden istifa etmiş, bunun yerine Halk Fırkası Umumi Katipliği görevine getirilmiştir. Halk Fırkası içindeki ayrışmayı derinleştiren bu olay 10 Ocak 1925 tarihli fırka grubu toplantısında tartışılacak, sonrasında konuyu aydınlatmak maksadıyla yayınlanan bildiri ile yaşananların prensiplere dayanmayan basit bir fikir ayrılığı olduğu söylenerek geçirilecektir. Açıklanan gelişmelerle ilgili olarak Şerafettin Turan şunları aktarmaktadır: “Okuyar, çok eleştirilere uğrayan İstanbul Belediye Başkanlığı için seçim yapılmasına karar verince, R. Peker bunu kabul etmeyerek İçişleri Bakanlığından istifa etmişti (5 Ocak 1925). Yerine Cemil Uybadın getirilirken Peker de iki gün sonra CHP Genel Sekreteri seçilmişti! Bu değişiklikler ve muhalefeti destekleyen gazetelerdeki eleştiriler partiler arası ilişkilerin giderek gerginleşeceğinin işareti gibiydi.”³⁶ Bu noktada Halk Fırkasındaki mutedil-radikal ayrışmasının nedenleri irdelenebilir. Buna göre radikaller, ülkenin pek çok açıdan geri kalmış olması nedeniyle askeri bir merkeziyetçilikle yönetilmesi gereğine inanmaktadırlar. Bu istek, halkın eğitimsiz, ekonominin zayıf olması nedeniyle demokratik bir yapı oluşturma'nın kısa vadede mümkün olamayacağı düşüncesiyle temellendirilmektedir. Buna karşılık mutedil kanat, totaliterliğe gidiş riski taşıdığından tüm bu fikirlerin aleyhindedir. Söz konusu ayrışmanın nasıl başladığıyla ilgili olarak Ahmet Emin Yalman şunları aktarmaktadır: “Fethi Bey Kabinesi'nin İstanbul Belediye başkanının seçim yoluyla vazife başına gelmesini istemesiyle, bu mesele birdenbire patlak verdi, merkeziyetçiliğe taraftar ve aleyhtar olanlar iki zıt cepheye ayrıldı, müfritlerle mutediller çarpışma haline düşmüşlerdi... ihtilaf, Konya'da bulunan Cumhurbaşkanı'nın müdahalesiyle bastırıldı, İstanbul Belediye başkanının ne şekilde vazifeye geleceği meselesi askıda bırakıldı.”³⁷

Bu olaylardan birkaç gün sonra Mustafa Kemal Paşa, Times gazetesine verdiği mülakatta cumhuriyet idaresi açısından mecliste birden fazla fırka bulunmasının tabii bir durum olduğunu ifade etmiş, buna ek olarak, TCF ile CHF programlarının esas

³⁶ Turan, Türk Devrim, III, s. 102.

³⁷ Yalman, Gördüklerim, II, s. 985.

itibarıyla büyük farklar arz etmediğini söylemiştir. Söz konusu açıklamasında Gazi ayrıca, Rauf Orbay'ın aktarımıyla, “Efkâr ve itikat-ı diniyeye hürmetkar olmak, öteden beri tabii ve umumi bir telakkidir. Bunun aksini düşünmek için sebep yoktur” sözlerinde bulunmuştur.³⁸ Böyle olduğu halde içinde bulunulan süreçte Ankara’ da TCF aleyhindeki eleştiri ve baskılar yükselme eğilimi göstermektedir. Dahası İngiltere ile Musul Meselesi nedeniyle gergin ilişkilerin sürmekte olduğu bu günlerde, Avrupa basını da TCF aleyhinde yayınlar yapmaya başlamış, bu fırkanın Moskova’nın ücretli partisi ve hilafetçi olduğu yolunda haberler yayınlanmıştır. Dolayısıyla, başlamak üzere olan süreçte dış konjonktür de Terakkiperver Fırkanın aleyhine dönmüş durumdadır.

Hükümet çevreleri tarafından Terakkiperver Fırkaya fırkanın kurulmasını izleyen günlerde yöneltelen eleştiriler, kurucularının kişisel mevki elde etme gayretinde oldukları yönünde olmuştur. Oysa ocak ayına gelindiğinde artık, söz konusu fırkaya dahil olanların cumhuriyet aleyhtarı oldukları, fırka etrafında gayrimemnun irtica gruplarının toplanmakta olduğu gibi eleştiriler artmaya başlayacaktır. Bu bağlamda ayrıca, kurucuların itibar kaybetmelerine yönelik olarak hükümete yakın basında yapılan yayınlarda ciddi bir artış yaşanmıştır. Diğer taraftan fırka kurulalı iki ayı geçmiştir ki partinin henüz yalnızca birkaç şehirde şubesi bulunmaya devam etmiştir. Bu konu, Terakkiperver Fırkayla ilgili olarak kapatılma sürecinde sıklıkla tartışılacak konulardan olmuştur. Hatırat sahibi TCF kurucuları başta doğu illeri olmak üzere teşkilatlanma konusunda aceleci davranılmadığını ifade etmektedirler. Fırkanın Umumi Kâtibi Ali Fuat Cebesoy bu konuda şu açıklamaları yapmaktadır: “...Biz Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasını kurmakla iktidara gelmek istemiyorduk. Bunu açıkça söyledik. Ne iktidara gelmek ne de Gazi’yi iş başından uzaklaştırmak istiyorduk. Bizim istediğimiz, iktidara gelenlerin, idareyi, murakabesiz bir vaziyette çocuklaştırmamaları idi... İktidara gelmek maksadı olan bir parti ise, elbette bütün memleket dahilinde teşkilat yapardı. Biz yalnız İstanbul’da yapmakla, iktidara gelmek niyetinde olmadığımızı fiilen de ispat etmiş olduk.”³⁹ Fırka İkinci Başkanı Rauf Orbay ise aynı konuyu şu sözlerle değerlendirmektedir: “... yer yer şubeler açılmakta, bu suretle yurdun her tarafında aza kaydına da devam olunmakta idi. Karşılarındaki tek muhalefet fırkasının bu şekilde günden güne gelişip kuvvetlenmekte olmasından bütün bütün kuşkulanan Halk Fırkalılar ve bilhassa bunların müfritleri, tarizlerinde işi daha ziyade şahsiyata dökerek, hala bizi post kavgası peşinde olmakla ithama kalkıyorlar...”⁴⁰

³⁸ Orbay, Siyasi, II, s. 176.

³⁹ Cebesoy, Bilinmeyen, s. 278.

⁴⁰ Orbay, Siyasi, II, s. 175.

Diğer yandan, ocak ayının son günlerine gelindiğinde iki rakip fırka arasındaki meclis tartışmaları fark edilir biçimde yoğunlaşmaya ve sertleşmeye başlamıştır. Bu minvalde ilkin 26 Ocak 1925’ te başlayan “Ali Askeri Şura Teşkilat ve Vazifeleri Hakkındaki Kanun Layihası” müzakerelerinde fırkalar arasında bazı tartışmalar yaşanmış, ardından 2 Şubat’taki toplantıda 1925 bütçesi görüşmeleri sırasında daha sert söylemler eşliğinde fırka mensupları arasındaki atışmalar devam etmiştir. 9 Şubat’ta ise çok daha yankı uyandırıcı bir hadise yaşanmış, meclis toplantı halindeyken Ardahan Mebusu Halit (Karsıalan) Paşanın Afyonkarahisar mebusu Ali (Çetinkaya) Bey tarafından, çıkan münakaşa sonucunda bir kaza kurşunuyla vurulması olayı gerçekleşmiştir.⁴¹ Halit Paşa olaydan beş gün sonra hayatını kaybedecektir. Terakkiperver Fırkaya yakın isimlerden olduğu düşünülen bir mebusun meclis içinde bu şekilde vurulduktan sonra hayatını kaybetmesi doğaldır ki meclis içindeki havanın gergin bir vaziyet almasına neden olacaktır.⁴²

2.1.5.Şeyh Sait Ayaklanması Sonrasındaki Gelişmeler

Bu olayın üzerinden yalnızca birkaç gün geçmiştir ki bu kez Ankara’daki politik atmosferi büsbütün değiştirecek bir ayaklanma hadisesinin başladığı haber alınmıştır. Buna göre şubat ayının 13. gününde Şeyh Sait Ayaklanmasıyla ilgili ilk haberler Ankara’ya ulaşmaya başlamıştır. Söz konusu ayaklanma ve sonrasında yaşanan gelişmeler Tek Parti Dönemi açısından belirleyici bir dönüm noktası sayılmaktadır. Zira bu olay sürecinde/neticesinde hem Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kapatılmış hem de Cumhuriyet Halk Fırkası içindeki mutedil kanat tasfiye edilerek Takrir-i Sükûn Dönemi başlamıştır. Dolayısıyla söz konusu ayaklanma neden olduğu sonuçları itibariyle düşünüldüğünde gerçekten de belirgin bir dönüm noktası olarak kabul edilebilir. Beklenebileceği üzere ayaklanmayla ilgili haberler Ankara’ya ulaşmaya başladıkça hem meclisin hem de basın gündemi bütünüyle bu konuya kaymıştır. İlk günlerde; Çankaya, Hükümet, Basın ve Meclis farklı kaynaklardan ayaklanmanın içeriğiyle ilgili bilgi toplama gayreti içerisindeyler. Diğer yandan Fethi Bey Hükümetinin bu aşamada attığı ilk adım 17 Şubat’ta Aşar Vergisini kaldırmak olmuş, bu adım, kamuoyu ve basın tarafından takdirle karşılanmıştır. Bu bağlamda ayaklanma haberlerinin alındığı günlerde alınan bu karar, hükümetin

⁴¹ Uğur Üçüncü, “Halit Paşa Olayı ve Yankıları”, *History Studies* (2012), Cilt: 4, S: 1.

⁴² Yalman, *Gördüklerim*, II, s. 986.

konuyu doğu vilayetlerindeki sosyo-ekonomik yapıyla bağıntılı olarak algıladığını göstermesi bakımından da değerlendirilebilir.

Bu günlerde bölgedeki kaynaklarla aralıksız biçimde iletişim kurmakta olan Mustafa Kemal Paşa konuyu çok yakından takip etmektedir. Duruma bizzat müdahale etmeye karar verdikten sonra ise İstanbul'da dinlenmekte olan İsmet Paşa'yı Ankara'ya davet edecektir. Bu durumun sonucunda İsmet Paşa 21 Şubat'ta Ankara'ya ulaşmış, kendisini istasyonda bizzat Gazi karşılamıştır. Bahsedilen süreci Ahmet Emin Yalman şu şekilde aktarmaktadır: "İstanbul'da istirahat eden İsmet Paşa'nın birdenbire Ankara'ya dönmesi, istasyonda Gazi Paşa, bazı bakanlar ve birçok milletvekili ve daire reisi tarafından karşılanması, fakat Başbakan Fethi Bey'le dört bakanın karşılamaya katılmamaları ve bir taraftan da bazı ihtiyat tedbirlerine başvurulacağından bahsedilmesi, türlü türlü söylentilere yol açtı."⁴³ İsmet Paşa'nın istasyona ulaşmasının akabinde İsmet Paşa ve Gazi beraberce Çankaya Köşkü'ne geçmişlerdir. Baş başa görüşmeleri birkaç saat devam ettikten sonra aralarına akşam saatlerinde, Başvekil Fethi Bey ile Meclis Başkanı Kazım (Özalp) Bey katılacaktır. Bu toplantının sonucu olarak ertesi gün gerçekleştirilen Vekiller Heyeti toplantısı sonrasında Doğu'daki bazı il ve ilçelerde bir ay müddetle sıkıyönetim ilan edildiği duyurulmuştur.⁴⁴ Devamında, 24 Şubat'ta Fethi Bey, önce fırka grubuna ardından da meclise konuyla ilgili açıklamalarda bulunmuş, alınacak askeri önlemlerin hukuki tedbirlerle destekleneceğinin belirtildiği söz konusu açıklama sonrasında bu konuyla ilgili kanun meclisin kabulüne sunulmuş, derhal kabul edilmiştir.⁴⁵ Kanunun kabul edildiği gün kürsüye gelen TCF lideri Kazım (Karabekir) Paşa sıkıyönetim kararını fırka olarak desteklediklerini şu sözlerle ifade etmiştir: "Hükümetin örfi idare ilan etmesi isabetlidir. Dini alet ederek milli varlığı tehlikeye koyanlar lanete layıktırlar. Bu hareket vatana hıyanettir. Şunu cihan bilsin ki harici ve dahili herhangi bir tehlike karşısında, vatanın evlatları, her vakit

⁴³ Yalman, Gördüklerim, II, s. 988.

⁴⁴ Fethi Bey imzalı hükümet beyanatı şudur: "Ergani vilayetinin bir kısmında devletin silahlı kuvvetlerine karşı başlayan isyan, Diyarbakır, Elâzığ ve Genç vilayetlerine de sirayet ettiğinden ve genişlemek istidadı gösterdiğinden Genç, Muş, Ergani, Dersim, Diyarbakır, Mardin, Urfa, Siverek, Siirt, Bitlis, Van ve Hakkâri vilayetleriyle Erzurum vilayetinin Kiğı ve Hunus kazalarında bir ay müddetle örfi idare ilan edilmiştir. Ana Teşkilat Kanunu'nun 86'ncı maddesi mucibinde kararı Meclis'in tasdikine arz ederim." Yalman, Gördüklerim, II, s. 990.

⁴⁵ İlgili kanun metni şudur: "Dini ve dini mukaddesatı siyasi gayelere alet etmek maksadıyla cemiyetler kurmak yasaktır; bu kabil cemiyetler kuranlarla bu cemiyetlere girenlerin ve yine dini ve dini mukaddesatı alet ederek Devletin şeklini değiştirmeye veya emniyetini bozmaya, her ne suretle olursa olsun halk arasına fesat ve ayrılık sokmak için gerek yalnız ve gerek topluca sözle, yazı ile yahut fiilen, nutuk vermek yahut neşriyat yapmak suretiyle harekette bulunanlar vatan haini sayılırlar." Soyak, Atatürk'ten, I, s. 322.

yekvücut bir kitle halinde tehlikenin karşısına dikileceklerdir. Hükümeti bütün kuvvetimizle destekliyoruz...”⁴⁶

Diğer taraftan, bu günlerde, Kazım Paşa'nın yapmış olduğu açıklamaya rağmen Terakkiperver Fırkanın kapatılma süreci başlamış durumdadır. Bu doğrultuda 25 Şubat tarihinde yaşanan bir hadise -hatırat yazarları tarafından farklı şekillerde yorumlanmış/tartışılmışsa da- muhalif fırka açısından sıkıntılı günlerin başlamakta olduğunu göstermektedir. Söz konusu hadiseye göre bu tarihte Başvekil Fethi Bey TCF heyetiyle görüşmüş, alınan kararın yalnızca tebliğcisi olduğunu söyledikten sonra fırkanın kendisini feshetmesini istemiştir. Buna göre konuşması sırasında Fethi Bey, böyle bir karar alınmasına gerekçe olarak TCF programında yer alan iki maddeyi, dini itikatlara hürmetkâr olunması ile yerel idarelerin güçlendirilmesinin desteklenmesi maddelerini işaret edecektir. Bu ifadeler karşılık olarak Kazım (Karabekir) Paşa, fırkayı kapatma yetkilerinin bulunmadığını, tüm devlet gücünü elinde bulunduran hükümetin bu işi kendisinin görmesi gerektiğini söylemiştir. Görüşmenin, aktarıldığı biçimde gerçekleşemeyeceğini düşünen hatırat yazarlarından biri Hasan Rıza Soyak'tır. Kendisinin bu konuda yaptığı değerlendirmeye göre Fethi Bey, muhataplarına en fazla kapatılma ihtimalinden söz etmiş, böylece, muhalif fırka teşkilatlarında gözlenen zararlı faaliyetler hususunda fırka temsilcilerine bir uyarıda bulunmuş olabilecektir.⁴⁷ Benzer bir yorumla Ahmet Emin Yalman ise şunları aktarmaktadır: “Başbakan Fethi Bey, Terakkiperver Parti'nin liderlerini çağırarak, bazı yerlerde teşkilat yapan parti temsilcilerinin dini siyasete alet ettiklerine dikkatlerini çekmiş ve parti teşkilatı kurmak gayretlerine ara verilmesini istemişti.”⁴⁸

Terakkiperver Fırka üyesi hatırat yazarlarının, yukarıda aktarılan açıklamalarla aksi yöndeki söylemlerine katılan isimlerden olan Erik-Jan Zürcher, bu konuda şunları yazmıştır: “Başvekil Fethi, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası önderlerinden kendi iradeleriyle dağılmalarını istedi. Onlar bunu reddetti, ancak partinin genel başkanı Kazım Karabekir hükümetin doğru siyasetinin hem mecliste hem de basında var gücüyle savunuculuğunu yaptı.”⁴⁹ Diğer taraftan, görüşmenin içeriğinden bağımsız olarak tartışmalara neden olan TCF programındaki söz konusu maddelerin Şeyh Sait Ayaklanması başladıktan sonradır ki sakıncalı olarak telakki edilmeye başlanıldığı belirgindir. Bu konuyla ilgili olarak Ali Fuat Cebesoy,

⁴⁶ Soyak, Atatürk' ten, I, s. 322.

⁴⁷ Soyak, Atatürk' ten, I, s. 323-324.

⁴⁸ Yalman, Gördüklerim, II, s. 991.

⁴⁹ Zürcher, Modernleşen, s. 250.

“Fırka, efkâr ve itikadâtı diniyeye hürmetkârdır” maddesinin programa, laiklik esasını benimsediklerini vurgulamak amacıyla bilhassa koyulduğunu, kaldı ki bu tarihlerde anayasada resmi olarak devletin resmi dini ibaresinin yer almakta olduğunu belirtmiştir.⁵⁰ Benzer şekilde, aynı konuyla bağlantılı olarak Rauf Orbay ise şu yorumu yapmaktadır: “Bu bahane hepimizi şaşırttı. Mustafa Kemal Paşa’nın bir müddet evvel Times Gazetesi muhabinine vaki olan beyanatında dahi, pek tabii bulduğunu açıkladığı bu madde, üstelik fırkanın teşkilat namına tek şubesi dahi bulunmayan Doğu illerinde nasıl olur da bir isyanı tahrik edebilirdi?”⁵¹

Bu günlerde diğer taraftan, CHF içerisindeki ayrışma da kopma noktasına ulaşmak üzeredir. Zira fırkadaki mutediller ve radikaller bu kez Şeyh Sait Ayaklanması nedeniyle büyük bir kavgaya tutuşmuşlardır. Öyle ki fırkadaki radikal kesim ne alınan sıkıyönetim kararını ne de Fethi Bey’ in meclis konuşması ve sonrasında çıkarılan kanunu tatmin edici bulmamış, daha sert uygulamalara başvurulması gerektiğini düşünmeyi sürdürmüştür. Zira bu zümre ülke çapında genişletilmiş bir vesayet sistemi yaratmak istegindedir. Buna karşın meclis konuşması sırasında bu istekle örtüşmeyen açıklamalar yapan Başvekil Fethi Bey, maruz kalınan ayaklanma teşebbüsünün mahalli olduğunu, ülke çapında uygulanacak tedbirlere başvurulmasına gerek olmadığını ifade etmiştir. Üstelik Halk Fırkası içerisinde başlamakta olan söz konusu çatışmada bu kez önceki çatışmanın aksine Mustafa Kemal Paşa da radikal kanadı desteklemektedir. Bu aşamada ilkin, Halk Fırkasındaki radikal-mutedil çatışmasını aşabilmek adına 1 Mart akşamı son bir toplantı yapılmış, sonuç alınamayınca mesele ertesi gün gerçekleştirilen olağanüstü fırka toplantısına taşınmıştır. Bu toplantı sabah 10’da başlayıp gece 22.30’a değin devam etmiş, uzun ve gergin geçen tartışmalar sırasında radikaller Fethi Bey Hükümetine sert eleştirilerde bulunmayı sürdürmüşlerdir. Bu kesim; alınacak tedbirlerin ülke genelini kapsamaması gerektiğini, ayaklanmanın şiddet yoluyla bastırılması gerektiğini ve alınmış bulunan tedbirlerin yetersiz olduğunu savunmuşlardır. Bu minvaldeki isteklere karşılık olarak Fethi Bey ise alınması talep edilen tedbirlerin gereksiz ve hatta zararlı olduğu yönündeki görüşlerini savunmakta ısrarcı olacaktır.⁵² Bunun üzerine, alınmış ve alınacak olan tedbirlerin hangi boyutta olması gerektiği konusunda yaşanan söz konusu tartışmaların

⁵⁰ Cebesoy, Siyasi, II, s. 149 ve s. 171.

⁵¹ Orbay, Siyasi, II, s. 181 ve s. 194.

⁵² Bu toplantıda ayrıca, TCF’ ye yönelik eleştiriler de yapılmış, “Efkâr ve dini itikatlara hürmetkarız.” cümlesi tenkit edilmiştir. Bu eleştiriye verdiği yanıtta Fethi Bey, Teşkilat-ı Esasiye’ deki “Türkiye Cumhuriyeti’nin dini İslam’dır” maddesini hatırlatmıştır.

uzayıp gitmesi nedeniyle, kendisinin görüşlerine başvurmak adına Mustafa Kemal Paşa toplantıya davet edilmiştir. Uzun bir konuşma yaparak görüşlerini açıklayan Gazi; karşılaşılan durumun ciddi olduğunu, tedbirlerin genişletilerek ülke çapında olacak şekilde genişletilmesine ihtiyaç duyulduğunu ve şiddetli önlemler alınmasını lüzumlu gördüğünü söylemiştir.⁵³

Mustafa Kemal Paşa konuşmasını tamamladıktan sonra fırka toplantısına devam edilmiş, bir müddet sonra yeni alınacak tedbirlerin daha kati olmasını öngören bir takrir oya sunulmuştur. Bu takrir, 60 olumsuz oya karşı 94 olumlu oyla kabul edilmiştir.⁵⁴ Bu oylama CHF içindeki radikallerin mutedillere oranını göstermesi bakımından bazı ipuçları vermektedir. Diğer yandan söz konusu takririn kabul edilmesini hükümete güvensizlik telakki eden Fethi Bey aynı gün içerisinde istifasını sunacaktır. Aktarılan 2 Mart toplantısı ve devamında gerçekleşen istifa olayı başka bir bakışla, -Şeyh Sait Ayaklanması gerekçe gösterilerek- hükümetin, fırka içerisindeki radikal kanat tarafından düşürülmesi olayı olarak da değerlendirilebilir. Zira böylece, bir süre önce fırka içerisinde başlamış bulunan radikal-mutedil çatışmasında kazanan taraf radikaller olmuştur. Açıklanan bakış açısına göre bu meselede ayaklanma bölgesinde sıkıyönetim ilan edilmesinin ve sorunun çözümü için hukuki tedbirler alınmasını öngören bir kanun çıkarılmasının dahi hükümetin düşürülmemesi adına yeterli olmaması yaşananların ancak parti içi hesaplaşma yönüyle açıklanabilir olduğunu göstermektedir.

Tüm bunlar üzerine Fethi Bey 3 Mart 1925 tarihinde başvekil olarak son kez meclis kürsüsüne çıkmış, çünkü fırka toplantısından kısaca söz ettikten sonra hükümet olarak istifa ettiklerini beyan etmiştir. Bununla birlikte muhalefetin neden böyle bir karar alındığına ilişkin yöneltilen sorularına Fethi Bey tarafından doyurucu bir yanıt verilmemiş, bu yöndeki sorulara karşılık olarak azınlıkta kaldığının ifade edilmesiyle yetinilmiştir. Bu noktada Mustafa Kemal Paşanın başvekil tercihinin Fethi (Okyar) Bey değil de yerine seçilecek olan İsmet (İnönü) Paşadan yana kullanmasının sebepleri irdelenebilir. Bu bağlamda, Kılıç Ali'nin aktardıklarına göre Mustafa Kemal Paşanın Fethi Bey'in yerine geçirilmek üzere İsmet Paşa'yı Ankara'ya davet etmesi

⁵³ Cebesoy' un aktardığına göre bu konuşma sırasında Gazi ayrıca, "İnkılabı başlayanlar tamamlayacaktır" diyecektir. Cebesoy, Siyasi, II, s. 151.

⁵⁴ Bu toplantı Halk Fırkası grup toplantısı olduğundan TCF mebusları ve bağımsızlar katılmamışlardır.

üzerine bazı Halk Fırkalılar Gazi'ye itirazlarını iletmişlerdir. Bunun üzerine Gazi; "Benim davayı yürütmek için kayıtsız şartsız itaat edecek bir adama ihtiyacım var. Bu da İsmet Paşa'dır" diyecektir.⁵⁵ Bu konuyla ilgili benzer düşüncelere sahip olan Falih Rıfkı Atay ise şu yorumu yapmaktadır: "Mustafa Kemal, hükümet reisi olarak, kendi davasını birlikte yürütebileceği bir ikinci aradığı vakit aklına ilk gelen İsmet Paşa olmamıştır. Fethi Bey olmuştur. Fethi Bey, şüphe yok, Batı medeniyetçisi idi. Fakat bir devrim rejiminin dikta sıkısına aklı yatmayacak kadar liberaldi. Ona göre şeyler zorlanmamalı idi, olmalı idi."⁵⁶ Aynı konuyla bağlantılı olarak İsmet Paşanın kendisi ise şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "Terakkiperver Fırka erkani, reformcu kimselerdi ama, Osmanlı reformcusu idiler. Ben dahil, hiçbirimiz, reformculukta Atatürk metotlarını daha evvel görmüş, düşünmüş, benimsemiş değiliz. Atatürk metotları meydana çıkınca, ben sükunetle vaziyeti mütalaa ederek, halin, zamanın tedbirleridir diye düşünmüşümdür. Atatürk'le konuşmalarımızda, yapılabilirse bu şimdi yapılır, dediği zaman benim inanmam, ötekilerin korkması... Farkımız bundan geliyor."⁵⁷ Fethi Bey'in istifasının ardından böylelikle yeni hükümeti kurmak için İsmet Paşa görevlendirilmiştir. Yeni hükümetin iç yapısıyla ilgili olarak Kılıç Ali şunları aktarmaktadır: "İsmet Paşa 3 Mart 1925 günü, hükümeti kurmakla resmen görevlendirildi. Oluşturduğu kabineye Fethi Bey Hükümeti'nden yalnız İhsan, Mahmut Esat ve Ali Cenani Beyleri aldı. Şükrü Kaya ve Şükrü Saraçoğlu dahil olmak üzere diğerlerini dışarıda bıraktı."⁵⁸

CHF' nin radikal kanadının hâkim olduğu yeni hükümet 4 Mart 1925'teki güven oylaması neticesinde resmen göreve başladı.⁵⁹ Oylama öncesinde kürsüye gelen İsmet Paşa, huzur ve sükunu sağlamak için sürat ve şiddetle tedbirler alacaklarını söylemiştir. Diğer yandan güven oylamasında TCF mebusları yeni hükümete olumsuz oy vermişlerdir. Şöyle ki, oylama öncesinde söz alan Terakkiperver Fırka Umumi Kâtibi Ali Fuat Paşa, fırkanın bu konuda aldığı karara ilişkin olarak şu açıklamalarda bulunmuştur: "İsyanlar, irticalar yok edilmeli, asiler cezalandırılmalıdır. Buna şüphe yoktur. Ancak milletin doğal hukuku olan hürriyetini tehdit ve tazyik edecek önlemlere başvurulmasını rica ederim. Hükümetin değişmesine sebep ne ise millet önünde tartışılmadıkça maalesef İsmet Paşa Hükümeti'ne güvenmeyeceğiz."⁶⁰

Diğer taraftan İsmet Paşa Hükümetinin güven oyu alıp göreve başladığı gün yapılan ilk icraat iki yıl geçerli olacak Takrir-i Sükûn Kanunu'nu teklif etmek olmuştur. Güven oylamasında olduğu gibi bu kanun teklifi de TCF muhalefetiyle

⁵⁵ Kılıç Ali'nin Anıları, s. 239.

⁵⁶ Atay, Çankaya, IV, s. 501.

⁵⁷ İnönü, Hatıralar, II, s. 204.

⁵⁸ Kılıç Ali'nin Anıları, s. 242.

⁵⁹ İsmet Paşa Hükümetini oluşturan vekiller listesi için bkz. Soyak, Atatürk'ten, I, s.327.

⁶⁰ Kılıç Ali'nin Anıları, s. 243.

karşılacaktır. Bu bağlamda muhalefet fırkasından Halis Turgut Bey, konuyla ilgili yaptığı konuşmada: “Kanun iki sene devam edecektir, deniyor. Soruyorum: Hadise daha iki sene mi yaşayacak?”⁶¹ sözlerini sarf etmiş, böylelikle teklife neden karşı çıktıklarını açıklamıştır. Toplantının devamında söz alan Halk Fırkasından Recep (Peker) Bey bu defa İstanbul basınına yönelik olarak oldukça sert eleştirilerde bulunacak, böylece tartışmanın yönü bu konuya kayacaktır. Gergin başlayıp aynı sertlikte devam eden tartışmaların ardından oya sunulan Takrir-i Sükûn Kanunu muhalefetin olumsuz oylarına rağmen kabul edilmiş, kanunun uygulanabilmesi amacıyla biri Ankara diğeri Diyarbakır merkezli olacak şekilde iki İstiklal Mahkemesi oluşturulmasına karar verilmiştir. Aktarılan konuyla ilgili olarak Bernard Lewis şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “3 Mart’ta Fethi Bey görevden alınıp İsmet Paşa Başbakanlığı tekrar üzerine aldı ve ertesi gün, iki yıl için hükümete olağanüstü ve gerçekte diktatörlük yetkileri veren zecri bir ‘Takriri Sükûn Kanunu’ acele Meclisten geçirildi.”⁶²

2.1.6.Mahkeme Süreci / TCF’ nin Kapatılması

Takrir-i Sükûn Kanunu/Dönemi ile birlikte bir yandan da Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının hukuki varlığını sonlandıracak süreç de başlamış oldu. Söz konusu süreci Ali Fuat Cebesoy şu şekilde aktarmaktadır: “Ankara İstiklal Mahkemesi bütün faaliyetini fırkamızın kapatılması etrafında toplamıştı. Esaslı bir sebep ve delil bulamayınca fırkanın İstanbul teşkilatının işgal ettiği binalarda ansızın bir taharri yaparak fırka aleyhinde boş yere vesikalar elde etmeye çalışmıştı. Bunda da muvaffak olamamıştı. Nihayet fırkanın İstanbul teşkilatında on binlerce azası arasında Paşamandıra muhabirliğine tayin edilmiş olan Kâmil ile fırka mensuplarından Salih Başoy’ u fırka namına aza kaydı yaptıkları esnada güya dini ve mukaddesatı diniyeyi siyasete alet ittihaz ederken yakalanarak mahkemeye getirilmiş olmaları iddia edilmişti.”⁶³ Bu bağlamda Ankara İstiklal Mahkemesinde soruşturulmaya başlanan öncelikli dava Terakkiperver Fırka ve bu fırkanın Doğudaki ayaklanmayla olan bağlantıları olmuştur.

Uygun gerekçeler bulunarak kapatılmasının amaçlandığı mahkeme süresince fırkanın zayıf noktası, dönemin genel düşünce yapısında oldukça olumsuz karşılığı bulunan İttihatçılık ve İttihatçıların fırka teşkilatlanmasında üstlendikleri roldür. Bunun dışında fırkanın suçlandığı diğer konu fırka programında yer alan iki maddedir ki bunlardan biri, dini itikatlara hürmetkar olunması, diğeri ise yerel yönetimlerin desteklenmesi gereğine inanıldığı düşüncesidir. Fırkanın kuruluş aşamasında eski

⁶¹ Cebesoy, Siyasi, II, s. 156.

⁶² Lewis, Modern Türkiye, s. 265.

⁶³ Cebesoy, Siyasi, II, s. 168.

İttihatçıların siyasi tecrübelerinden yararlanılmak istenmesi gerçekten de,TCF ile ilgili sonraki dönemlerde dahi yapılan en ciddi eleştirilerden olacaktır. Bu konuyla ilgili olarak Şevket Süreyya Aydemir şunları aktarmaktadır: “İstanbul teşkilatının başına Kara Vasıf Bey getirildi. Parti merkez idare heyetinde eski İttihatçılardan bazı kimseler vardı: Canbolat Bey, Şükrü Bey vs. gibi. Bu hal biraz şüphe uyandırdı. Gazi Mustafa Kemal, 15 Nisan 1923 tarihli Hakimiyeti Milliye gazetesinde çıkan beyanatında İttihatçılığı, artık vazifesi bitmiş ve iyi elemanları milli harekete mal olmuş eski bir cereyan olarak aldı. Yeni partide İttihatçıların ön plana çıkışı bazı kaygılar uyandırdı...”⁶⁴ Açıklanan nedenlerle İttihatçılık meselesi üzerine giden mahkeme firkanın İstanbul ve Trabzon şubelerinde arama yaparak bu konuda bilgi toplamaya çalışmıştır.⁶⁵ Terakkiperver Fırka ve eski İttihatçılar konusıyla ilgili olarak Hasan Rıza Soyak şunları aktarmaktadır: “İstiklal Mahkemelerindeki yargılamalar esnasında, hemen hemen bütün ilgililer, fırka programının, İttihat ve Terakki ricalinden Cavit ve Kara Kemal beylerin direktifi altında, sonradan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının idare heyetine de girmiş bulunan Şükrü ve İsmail Canbolat beyler tarafından hazırlandığını ve ilk inceleme ve tartışmasının İstanbul’da Cavit Beyin evinde, kendi aralarında; sonra da Kara Kemal Beyin Mesadet hanındaki yazıhanesinde, daha bir takım İttihatçılarla Meclisin birinci devresindeki İkinci Grup üyelerinden bazılarının katıldıkları toplantıda yapıldığını açıklamışlardı.”⁶⁶

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Ankara İstiklal Mahkemesinin görüşü/tavsiyesi üzerine hükümet kararıyla 3 Haziran 1925 tarihinde kapatılmıştır. Mahkemenin bu konuda yaptığı açıklamada, doğu vilayetlerinde fırka azasından bazı kimselerin “Halk Fırkası dini batırıyor, Terakkiperverler buna mâni olacak ve dinimizi yeniden canlandıracaktır” yollu propaganda yaptıkları iddiası bulunmaktadır.⁶⁷ Kapatılma gerekçesi ve süreciyle ilgili olarak Şerafettin Turan şunları aktarmaktadır: “Ankara İstiklal Mahkemesi, Terakkiperver Cumhuriyet Partisi’nin çalışmaları hakkında hükümetin dikkatinin çekilmesi yolunda bir karar almış ve böylece beklenen son gelmişti. Mahkeme, ‘İrtica niteliğinde yapılan kışkırtmalar ve propagandaların, dini ve dinin kutsal kavramlarını politik isteklerine araç yaptıklarının’ kanıtlandığını belirterek, dolaylı biçimde de olsa, TCF çalışmalarının da bu nitelikte olduğuna dikkat edilmesini istemişti.”⁶⁸ Bu duruma rağmen, söz konusu irtica iddialarına ilişkin olarak firkanın kurucularından Ali Fuat Cebesoy şunları ifade etmektedir: “Bizim bir maddemiz vardır, itikat-ı diniye hürmetkarız...aynen Amerika Cumhuriyet Halk Partisinin o zamanki maddesini aldık. Çünkü şöyle düşündük; hiçbir şey yazmasak olmaz. Ama laikiz desek onu

⁶⁴ Aydemir, Tek Adam, III, s. 201.

⁶⁵ TCF şubelerinde arama yapılması haberini gazetesinde “baskın” sözcüğü ile duyuran Hüseyin Cahit, bu nedenle Çorum’a sürgün edilme cezası almıştır. Bkz. Takrir-i Sükûn başlığı.

⁶⁶ Soyak, Atatürk’ten, I, s. 291.

⁶⁷ Soyak, Atatürk’ten, I, s. 340-341.

⁶⁸ Turan, Türk Devrim, III, s. 134.

da anlamaz kimse. Öyle bir cümle kullanalım ki yani biz hepsine hürmet ederiz, meşgul değiliz manasına, hürmet ederiz...”⁶⁹ Böyle olduğu halde kapatılma kararına gerekçe olarak, fırka programındaki fikirlerin bazı kimselerce irtica vesilesi olarak kullanılması ve dinin siyasete alet edilmesi gösterilmiştir. Tüm bunlara karşın kapatma kararına gösterilen gerekçelerden ve süreç boyunca yaşanan tartışmalardan bağımsız olarak Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının esas itibarıyla -daha sonra SCF denemesinde de sağlaması yapılabileceği gibi- başlamakta olan Tek-Parti yönetim sistemi ve Takrir-i Sükûn Dönemi koşulları gereğince kapatılmış olduğu belirtilebilir. Zira kararın açıklanmasından önce toplanan Halk Fırkası İstanbul Kongresinde muhalefet fırkasının irtica fırkası olduğu yönünde görüşler savunulmuş, henüz resmi bir karar alınmamış olmasına rağmen bu fırkanın yakında kapatılacağı açıklanmıştır.⁷⁰ Diğer yandan, kapatılma kararından üç ay önce fırka kurucuları ile Başvekil Fethi Bey arasında gerçekleşen görüşme göz önünde bulundurulduğunda da konunun gösterilen gerekçelerden farklı yönleri olabileceği düşünülebilir.

Diğer taraftan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası mebusları üçüncü meclis dönemini başlatacak olan Haziran/1927 seçimlerine değin bağımsız olarak mecliste yer almayı sürdürmüşlerdir. Bu seçimlerle birlikte ise mecliste muhalif hiçbir mebusun yer almayacağı homojen bir yapı ortaya çıkacaktır. Bu nedenle Tek-Parti yönetimi söz konusu durumun noksanlarını giderebilmek adına sonraki seçim dönemlerinden itibaren bağımsız adaylar için mecliste belli sayıda koltuk ayırmaya başlamış yahut da Halk Fırkası içinden seçilen mebuslardan bir Müstakil Grup kurarak söz konusu eksikliğin handikaplarını gidermeye çalışmıştır. Bu noktada Takrir-i Sükûn Dönemi ile başlayan tasfiye sürecinin dayanak noktaları irdelenebilir. Buna göre muhalif mebuslar ve İstanbul basını tarafından yapılan eleştirilerin İsmet Paşa ve Halk Partili diğer radikal isimleri hiddetlendirdiği günlerin psikolojisini bu dönemde yazılarıyla İsmet Paşayı savunmuş olan Yakup Kadri Karaosmanoğlu şu sözlerle aktarmaktadır: “...böyle bir hengâme içindedir ki, Halk Fırkasında esaslı bir tasfiye yapmak tedbiri çoğumuza bu anarşik durumdan kurtulmanın tek çaresi olarak görünmeğe başlamıştı.”⁷¹ Bu bakımdan başlamakta olan Takrir-i Sükun Döneminde yaşanacak gelişmeler bu bakış açısına dayandırılarak incelenebilir.

⁶⁹ Cebesoy, Bilinmeyen, s. 322-323.

⁷⁰ Cumhuriyet Halk Fırkası İstanbul Vilayeti Umûmî Kongresi Zabtı, R. 1341 [M. 1925, (çevrimiçi), <https://kutuphane.ttk.gov.tr/resource?itemId=304199&dkymId=54657>], 09.07.2024.

⁷¹ Karaosmanoğlu, Politikada, s. 68.

2.2.TAKRİR-İ SÜKÛN DÖNEMİ (1925-1929)

Tek-Parti sistemi genel özelliklerinin belirgin biçimde görünürlük kazandığı evre olması bakımından Takrir-i Sükûn Dönemi başat bir dönemeç olarak kabul edilmektedir. Bu döneme adını da verecek olan kanunun 4 Mart 1925 tarihinde yürürlüğe girmesiyle başlayan Takrir-i Sükûn Dönemi -ilk aşamada altı ay devam edeceği öngörülmüşse de- kanunun yürürlükte kalmasının sağlanması nedeniyle 1925-1929 yılları arasını kapsayacak şekilde dört yıllık zaman zarfı boyunca devam etmiştir ki söz konusu dört yıllık süreç Takrir-i Sükûn Dönemi olarak adlandırılmaktadır: “İlk kuruluşu sırasında altı ay için tesis olunan Şark İstiklal Mahkemesi, her altı aylık müddetin hitamında Büyük Millet Meclisi Kararıyla üç defa altışar aylık müddet ve kaza salahiyetleri uzatılmak suretiyle iki sene vazifeli kaldı.”⁷² Diğer yandan çıkarılma gerekçesi Şeyh Sait Ayaklanması bastırmak olan Takrir-i Sükun Kanunu yalnızca bu ayaklanmayı bastırmak amacıyla kullanılmamış, buna ek olarak ülkedeki siyasi muhalefetin tasfiye edilmesi ve İstanbul basınının denetim altına alınması gibi amaçlar adına da kullanılmıştır. Öyle ki bu kanun yalnızca ayaklanma bölgesinde değil ülkenin tamamında geçerli olacak şekilde uygulamaya sokulmuştur.

Kanunun uygulanış usulleri bağlamında bakıldığında yaygın kabule göre Takrir-i Sükûn Dönemi’nin esasında bir çeşit örfi idare dönemi olduğu ifade edilmektedir. Bu kapsamda kanunun uygulayıcı gücü olan İstiklal Mahkemeleri ise Divan-ı Harp Mahkemeleri’ne benzetilmektedir. Dönem boyunca yürütücüler tarafından karşıladıkları olguları açıklamak adına ne örfi idare ne de savaş mahkemesi terimleri kullanılmamışsa da aktarılan benzetmelerin yapılmasının öne sürülmüş bazı nedenleri bulunmaktadır. Buna göre kanuna dayanılarak ilkin TCF’li mebusların dokunulmazlıkları kaldırılmış, hemen ardından aynı kanuna dayanarak Cumhuriyetin ilk muhalefet fırkasının kapatılmasına karar verilmiştir. Süreç içerisinde ek olarak, diğer muhalif unsurlar da benzer yöntemler kullanılarak sindirilecektir. Takrir-i Sükûn Döneminin temel özelliklerinden bir diğeri ise doğrudan ya da dolaylı sansür uygulamalarıyla veya kapatma kararlarıyla basının sıkı biçimde denetlenmesi, böylelikle gerek mecliste gerek meclis dışında hükümet aleyhinde eleştiriler yapılmasının engellenmesidir. Takrir-i Sükûn Döneminin çeşitli tartışmalara neden

⁷² Ahmet Süreyya Örgüven, *Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi Vesikalar Olaylar Hatıralar*, haz., Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2002, s. 282. / Kanunun kendisi ise iki yıl daha yürürlükte kalmıştır.

olmuş sonuncu özelliği ise siyasi ve toplumsal inkılapların pek çoğunun -gerek duyulması durumunda yeni bir İstiklal Mahkemesinin görevlendirilmesi ihtimali açık tutularak- bu dönemde gerçekleştirilmesidir. Öyle ki aktarılan özellikleri nedeniyle kanunun yürürlükte kaldığı dört yıllık dönemin tamamı bu kanunla özdeş tutularak aynı isimle anılacaktır.

Takrir-i Sükûn Kanunu'nun çıkarılmasına neden olan olay bazı Doğu vilayetlerinde baş gösteren Şeyh Sait Ayaklanmasıdır. Bu ayaklanma, haklarında yakalama kararı bulunan birkaç kişilik eşkıya grubunun jandarma kuvvetlerine teslim olmayarak kendilerine ateşle karşılık vermeleri hadisesi akabinde başlamıştır. Böylelikle fitili ateşlenen ayaklanma kısa süre içerisinde geniş bir alana yayılmış, üç haftalık ilk etapta ayaklanmacılar hükümete ait binaları ele geçirecek kadar ilerlemişlerdir. Öyle ki 1925 yılı şubat ayının ortalarında Genç vilayeti valisi ve beraberindekiler Şeyh Sait liderliğinde hareket eden isyancılar tarafından tutsak edilmişlerdir. Aynı günlerde Şeyh Sait, halkı İslam adına kendilerine katılmalarına çağırarak bir bildiri yayınlamak, bazı aşiretlerin de desteğini alan isyancılar Genç, Maden, Siverek ve Ergani'yi ele geçirdikten sonra iki gruba ayrılarak aynı anda Diyarbakır ve Muş yönünde ilerlemeye başlayacaklardır. Aktarılan gelişmeler üzerine 21 Şubat'ta hükümet, Doğu illerini kapsayacak şekilde sıkıyönetim ilan etmiştir. Buna rağmen 24 Şubat'ta Elâzığ ayaklanmacıların eline geçmiş, şubat sonuna gelindiğinde bölgedeki üstünlük Şeyh Sait ve adamlarında kalmayı sürdürmüştür. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa mart başında Başvekil Fethi Bey'in istifa etmesini sağlamış, bu görev 3 Mart'ta İsmet Paşaya devredilmiştir. 4 Mart'ta 23 ret ve 1 çekimser oya karşılık 153 oyla güvenoyu alan yeni hükümet aynı gün Takrir-i Sükûn Kanunu çıkartmıştır ki bu yasa hükümete olağanüstü yetkiler sağlamaktadır. Öyle ki bu yasaya göre huzur ve sükunu bozmaya yönelik her türlü faaliyetin hükümet tarafından engellenmesi ve bu amaçla yayın yasakları dahil olmak üzere birçok yetkinin yasa kapsamında hükümete devredilmesi sağlanmıştır. Aynı gün, biri Ankara'da diğeri ayaklanma bölgesinde olmak üzere aynı yasaya dayanılarak iki İstiklal Mahkemesi kurulmuştur. Buna göre, Şark İstiklal Mahkemesi vereceği idam cezalarını icra etme yetkisine de sahip tutulmuştur ki bir müddet sonra aynı yetki Ankara İstiklal Mahkemesine de verilecektir. Kanunun çıkarılmasını izleyen günlerde yapılan ilk işlerden biri muhalif gazetelerin kapatılması olmuş, buna göre 6 Mart'ta İstanbul'da çıkan Tevhid-i Efkâr, İstiklal, Son Telgraf, Aydınlık, Sebülürreşat ve Orak Çekiç

gazeteleri kapatılmış, ardından 16 Nisan'da ise Tanin Gazetesi kapatılmıştır. İstanbul merkezli bir diğer gazete Vatan Gazetesi ise 11 Ağustos'ta kapatılacaktır. Diğer yandan bazı yerel gazeteler de bu kanun kapsamında kapatılacaktır. Bu noktadan itibaren, temel özellikleri ve başlangıç evresi gelişmelerinin özetlendiği Takrir-i Sükûn Dönemi olaylarının detayları üzerinde duracağız.

2.2.1.Şeyh Sait Ayaklanması ve Halk Fırkasındaki Bölünüş

Şeyh Sait Ayaklanması, Ankara'da neden olduğu gelişmeler bağlamında bakıldığında ilk defa olarak muhalefet fırkası ile Halk Fırkası arasında bu denli geniş kapsamlı ayrışmaların başlangıç noktası olması yönüyle dikkat çekmektedir. Üstelik bu ayaklanma Halk Fırkasının yalnızca TCF' lilerle değil kendi içlerindeki liberal fikirleri önceleyen kesimlerle de ayrışmasına zemin hazırlamıştır. Bu çerçevede CHF açısından bu ayaklanma, fırka içindeki radikal-mutedil ayrışmasındaki üstünlüğü radikaller lehine dönüştürmesi bakımından dönüm noktası sayılabilir. Buna göre bu süreçte örneğin, Recep (Peker) ve Mahmut Esat (Bozkurt) Beyler gibi fırkanın önde gelen radikalleri Fethi Bey Hükümetinden istifa etmişler, Fethi Bey'in etrafında şekillenmekte olan mutedil kanada karşı açık biçimde harekete geçmişlerdir.⁷³ Bir süre sonra hükümetin değişmesiyle sonuçlanacak olan fırka içerisindeki bu bölünmeyle ilgili olarak Ali Fuat Cebesoy şunları ifade etmektedir: "Fethi Bey kabinesi zahiren Genç hadisesinden dolayı düşmüştü. Fakat Halk Fırkasındaki cereyanları, fırkanın içyüzünü bilenler, iş başına geldiği günden beri Fethi Bey'in kuyusunu kazan bir zümre bulunduğunu anlamışlardı."⁷⁴

Halk Fırkası içinde görünürdeki bölünme ilkin, Şubat 1925'te Doğu vilayetlerinden gelen ayaklanma haberlerinin Ankara'da duyulmasıyla başlatılabilir. Beklenebileceği üzere Genç kasabasında yaşanan hadise ve devamındaki gelişmelere ilişkin gelen ayaklanma haberlerinin duyulması ile ülkedeki tüm kesimlerin dikkati bu konuya çevrilmiştir ki kişisel bağlantılarını da kullanarak ayaklanmayla ilgili tüm bilgileri toplamaya ve incelemeye başlayan Gazi, hadisenin iki yıldır hazırlanmakta olan büyük bir kalkışmanın parçası olabileceğini ve ayaklanmanın İngilizlerin desteğini almakta olan Kürt Teali Cemiyeti ile bağlantıları olabileceği izlenimini edinecektir. Buna göre, din propagandası yapılarak büyük bir halk ayaklanması başlatılması hazırlıklarından şüphelenilen bu ihtimali göz önünde bulunduruyor olması süreç boyunca Mustafa Kemal Paşanın da Halk Fırkasındaki radikal kanadı

⁷³ Aydemir, Tek Adam, III, s. 205.

⁷⁴ Cebesoy, Siyasi, II, s. 151.

desteklemesi sonucunu beraberinde getirmiştir. Bu durumla bağlantılı olarak, ayaklanma boyunca hükümetin en başat amacı bölgede devlet nüfuzunu ve otoritesini sağlayabilmek adına şiddetli tedbirlere başvurulması olacaktır. Ancak bu süreçte Halk Fırkası içerisinde bu ayaklanma bağlamında Gazi ile aynı fikirleri paylaşmayan isimler de yer almıştır. Örneğin Fethi Bey'e yakın isimlerden Şükrü (Kaya) Bey, Gazinin Şeyh Sait Ayaklanmasıyla ilgili yukarıda özetlenen çıkarımlarına katılmamış, tıpkı Fethi (Okyar) Bey gibi o da ayaklanmanın yerel bir hadise olduğunu düşünmüştür. Bu durum ve söz konusu fikir ayrılıkları Halk Fırkası içerisinde başlamakta olan ayrışmanın çıkış noktaları sayılabilir. Diğer taraftan bir süre önce TCF adı altında muhalif bir siyasi fırka çatısı altında birleşmiş olan diğer muhalifler de bu ayaklanmayla ilgili olarak büyük oranda Halk Fırkasındaki mutedillerin fikirlerini paylaşmışlardır. Böylelikle bu ayaklanmanın başlaması meclisteki ayrışmaların belirginleşmesi ve derinleşmesi sonucunu doğurması bakımından bazı daha geniş kapsamlı olayların başlangıcı kabul edilebilir.

Yukarıda değinildiği üzere Şeyh Sait Ayaklanması en başından itibaren sert tedbirler alınarak bastırılması gereken bir hadise olarak görülmüştür. Öyle ki bu yaklaşım, bir süre sonra istifa edecek olan Fethi Bey Hükümeti döneminde dahi başlamış durumdadır. Buna göre Fethi Bey Hükümeti ilk olarak 23 Şubat 1925 tarihinde bölgedeki bazı vilayetlerde bir ay süreyle sıkıyönetim ilan etmiş, kısa süre sonra yayınlanan tezkere ile ise sıkıyönetim ilan edilen vilayetlere birkaç yenisi daha eklenmiştir. Bu konuda Ahmet Süreyya Örguevren ek olarak şu bilgileri vermektedir: “Bu tezkere ile örfi idarenin evvelce ilan edilmiş olduğu Diyarbekir, Elaziz, Genç, Ergani, Muş, Dersim, Urfa, Mardin, Siirt, Bitlis, Siverek, Van, Hakkâri vilayetleri ve Erzurum'un Kiğı ve Hınıs kazalarına şamil olan bölgesine Malatya vilayeti de katılmış oluyordu.”⁷⁵ Sıkıyönetim ilanınin ertesi günü ayaklanmaya dair alınan önlemlerle ilgili olarak meclisi bilgilendirmek üzere bir konuşma yapan Başvekil Fethi Bey burada, isyancıların amacının şariat düzenini getirmek üzere Abdülmecid'in oğullarından birinin saltanatını sağlamak olduğunu, buna karşın alınan askeri tedbirlerin kısa süre içerisinde netice vereceğini ve Cumhuriyet aleyhtarı hareketlere karşı hukuki tedbirlere de başvurulacağını açıklamıştır. Bu konuşma sırasında teklif edilen ve daha sonra kanunlaştırılan kanun önerisi; siyasi gayeler uğruna dini ve mukaddesat-ı diniyyeyi alet ittihaz eden kişi veya

⁷⁵ Örguevren, Şeyh Sait İsyanı, s. 49.

cemiyetlerin hain-i vatan addolunacaklarını açıklamaktadır.⁷⁶ Diğer yandan başvekilin 24 Şubat'ta yapmış olduğu aktarılan açıklamalar ve sonrasında çıkarılan kanun muhalefet fırkası tarafından da desteklenmiştir. Tüm bunlarla beraber hükümetin attığı bu adımlarda Gazi'nin etkin bir belirleyici olduğu görülmektedir. Zira kendisinin daveti üzerine İsmet Paşa 21 Şubat'ta Ankara'ya gelmiş, aynı gün Çankaya'da İsmet ve Mustafa Kemal Paşa'ya ek olarak Başvekil Fethi Bey ve Meclis Başkanı Kazım (Özalp) Beyin de katıldığı bir toplantı gerçekleştirilmiştir. Yukarıda açıklanan sıkıyönetim kararı ve kanun teklifi de bu toplantının ardından ilan edilmiştir. Böylelikle başlayan meclis içindeki hadiseler bir süre sonra hükümetin değişmesiyle sonuçlanacaktır.

Şeyh Sait Ayaklanması ve beraberinde başlayan Halk Fırkasındaki bölünme kısa süre içerisinde hükümetin değişmesine yol açmıştır ki bunun hemen akabinde incelenmekte olan döneme adını veren Takrir-i Sükûn Kanunu kabul edilecektir. Sürecin bu şekilde gelişmesinde Mustafa Kemal Paşanın bu hadiseyi ülke çapında genişleyebilme ihtimali bulunan bir irtica hareketinin başlangıcı olabileceği endişesiyle karşılaşmasının önemli bir payı bulunduğu belirtilmişti. Buna göre, CHF'nin bir kanadı -ki bu grubun büyük bölümü fırkanın radikal isimlerinden oluşmaktadır- meseleyi Gazi ile aynı doğrultuda değerlendirmiş, ayaklanmanın dış bağlantıları olabileceğini, bu nedenle geniş çaplı tedbirlere başvurulması gerektiğini savunmuştur. Dolayısıyla bu grup Fethi Beyin ayaklanmayla ilgili görüşlerine katılmamış, ayaklanmayı bastırmak adına başvurulması öngörülen sınırlı önlemleri yetersiz bulmuştur. Diğer yandan Fethi Bey, karşısındaki grup tarafından istenilen ülke çapında genişletilecek soruşturmaların gereksiz ve hatta zararlı olduğu görüşünde ısrarcı olmayı sürdürecektir, sonunda da hükümetiyle birlikte istifa edecektir. Hilmi Uran'ın belirttiğine göre o dönemki hükümetin büyük çoğunluğu Başvekil ile aynı düşünceleri paylaşmıştır. Buna karşın Gazi, kendi görüşlerinde ısrarcı olarak hükümeti ikna etmeye çalışmış, başarılı olamayınca da hükümetin değişmesi adına adımlar atmaya başlamıştır: "... Atatürk Fethi Okyar kabinesinin işi küçük görmekte olduğunu anlayınca bir gün kalkmış, başvekalet gelmiş ve vekiller heyetini toplayarak, kendi huzuruyla bu meseleyi tekrar müzakere ettirmiş ve vekillerin birer birer reyine müracaat etmek suretiyle de ekseriyetin ne fikirde olduğunu anlamak istemiş. Fakat küçük bir azınlığın kendi fikrine taraftar çıkmasına mukabil kabine çoğunluğu, eski fikrinde ısrar ederek, yine Fethi Bey'e taraftar kalmış ve oralarda geniş bir askeri

⁷⁶ Örgüevren, Şeyh Sait İsyanı, s. 56.

harekata lüzum görmemiş. Atatürk aldığı bu neticeden sıkılarak, işi gruba götüreceğini söylemiş. Her ne kadar Fethi Okyar buna lüzum olmadığını ve kanaatinde ısrarcı kalarak istifa edebileceğini, çünkü grupta kendileriyle karşı karşıya gelemeyeceğini söylemiş ise de, Atatürk, galiba biraz da kapıldığı asabiyet tesiriyle, işi gruba götürmüş ve Fethi Okyar beklendiği gibi, orada azınlıkta kaldığı için çekilmiş ve mevkiini İnönü'ye bırakmış.”⁷⁷

Hatıratlarında aktardıklarına göre Kazım Özalp ve Hasan Rıza Soyak da Hilmi Uran'la örtüşecek şekilde Fethi Beyin fırka toplantısından önce istifasını Gaziye sunduğunu belirtmektedirler. Ancak bu teklif Gazi tarafından içeride ve dışarıda yanlış anlaşılabilirdiği gerekçesiyle kabul edilmemiş, bunun üzerine Fethi Bey konuyla ilgili görüşlerini fırka toplantısında savunduktan sonra azınlıkta kalarak istifa etmiştir.⁷⁸ 2 Mart'ta yapılan bu toplantıya Mustafa Kemal Paşa bizzat katılarak grubu kendi görüşü doğrultusunda yönlendirecektir. Söz konusu toplantının neticesinde böylelikle; “Hadise umumidir ve irticaidir” takriri oylandıktan sonra az farkla kabul edilecektir ki Özalp'in aktardığına göre oylama sonucunda ortaya çıkan farkın azlığı Mustafa Kemal Paşayı şaşırtmış, o sırada yanında oturan Özalp'e takririn daha büyük bir farkla kabul edilmesini beklediğini söylemiştir.⁷⁹ Böylelikle Fethi Bey 2 Mart 1925 tarihli fırka grubu toplantısında istifa etmiş, ertesi günkü meclis toplantısında ise kararını bu kez meclise açıklamıştır.⁸⁰ Diğer yandan Fethi Bey, grup toplantısında kendi fikirlerini savunmayı sürdürmüş, ayaklanmaya karşı yeterince tedbir alınmadığı yönünde yapılan eleştirilere Örguevren'in aktarımıyla şu sözlerle yanıt vermiştir: “Ali Fethi Bey söz alıp grup kürsüsüne çıktı: ‘-Anlıyorum ki dedi, arkadaşlarım isyana karşı hükümetimizin almış bulunduğu tedbirleri yeter görmeyerek daha geniş, daha şedid tedbirler alınmasını istiyorlar. Ben, hadisenin lüzum gösterdiği tedbirleri alınmış ve bu tedbirler isyanı bastırmak için kafidir kanaatinde bulunuyorum. Daha şedid tedbirlerle elimi kana sürmek istemiyorum. Ve sizlerin şahsan itimatlarınızı kaybetmiş olduğum kanaatiyle Başvekaletten çekiliyorum’ şeklinde kısa bir konuşma yaptı. Bazı mebuslar bu samimi, inatsız ve ısrarsız parlamenter hareketi alkışladılar.”⁸¹

⁷⁷ Hilmi Uran, *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s. 169.

⁷⁸ Özalp, Atatürk'ten, s. 38 ve Soyak, Atatürk'ten, I, s. 325.

⁷⁹ Özalp, Atatürk'ten, s. 38.

⁸⁰ İsmet Paşanın kurduğu yeni hükümete Fethi Bey kabinesinden Şükrü (Kaya) ve Şükrü (Saraçoğlu) Beyler alınmadılar. Bu isimler, İnönü'yle bazı konularda anlaşmazlıkları bulunan ve CHP'nin mutedil kanadını temsil eden isimlerdendir.

⁸¹ Örguevren, Şeyh Sait İsyanı, s. 60.

Yeni hükümet İsmet Paşa Başvekilliğinde 3 Mart 1925 tarihli meclis toplantısında güvenoyu alarak göreve başlamış,⁸² hükümetin aynı gün içerisinde yaptığı ilk icraat ise Takrir-i Sükûn Kanununu yürürlüğe koyarak bölgede görev yapmak üzere İstiklal Mahkemelerini görevlendirmek olmuştur. İsmet Paşa Hükümeti, 154 olumlu oya karşın 23 güvensizlik ve 2 çekimser oy ile güvenoyu aldılar.⁸³ Güven oylamasının ardından kürsüye gelen İsmet Paşa burada yaptığı konuşmasında yine Örgüevren'in aktarımıyla şunları ifade etmiştir: “Meclisi aliden vaziyet icabı hemen bu gece müzakeresini teklif edeceğim bir kanun vardır. Bu kanunun bu gece müzakere ve inta edilmelerini istirham ederim.”⁸⁴ Bu kanun, Takrir-i Sükûn Kanunudur. Kısa bir kanun olan Takrir-i Sükûn, görüşmeler esnasında ifade edildiğine göre temelde; şiddet ve süratle başvurarak ayaklanmanın bastırılacağını, memleketin genelinde huzur ve sükunetin sağlanacağını, bu amaçla yine ülke genelinde sert tedbirler alınacağını amaçlamaktadır. Üç maddeden meydana gelen Takrir-i Sükûn Kanununun tam metni şu şekildedir:

“Madde 1-İrticaa, isyana ve memleketin içtimai nizamını, huzur ve sükununu ve emniyet ve asayişini ihlale sebep bilumum teşkilat ve tahrikat ve teşvikat ve teşebbüsat ve neşriyatı hükümet, Reisicumhurun tasdiki ile, resen ve idareten men'e mezundur. İşbu fiillere katılanları İstiklal Mahkemesine verebilir.

Madde 2-İşbu kanun neşri tarihinden itibaren iki yıl müddetle yürürlükte kalacaktır.

Madde 3-İşbu kanunun tatbikine İcra Vekilleri Heyeti memurdur.”⁸⁵

Ülkenin huzur, sükûn, emniyet ve asayişini ihlal eden her türlü teşkilat ve teşebbüsün menedilmesi amacıyla hükümeti geniş yetkilerle görevlendiren Takrir-i Sükûn Kanunu en çok, içeriğinde ifade edilen huzur ve sükûnet kavramlarının muğlak oluşu nedeniyle itirazla karşılanmıştır. Bununla birlikte kanunun çeşitli yorumlama ve bunun beraberindeki uygulamalara açık olması ile sadece ayaklanma bölgesinde değil ülkenin tamamında uygulanacak olması hususları da yapılan eleştirilerin

⁸² Yeni hükümeti oluşturan isimler listesi için bkz. Soyak, Atatürk'ten, I, s. 327. / Diğer yandan İsmet Paşanın bu tarihte başlayan başvekillik dönemi 1937 yılına değin kesintisiz olarak devam edecektir.

⁸³ Toplantı sırasında TCF'li mebuslar, hükümet değişikliği nedeni üzerine ısrarlı sorular sorarak eleştirilerini dile getirmişlerdir. Bu grup, söz konusu soruya tatmin edici bir yanıt alamadıklarını belirterek yeni hükümete güvenoyu vermeyecektir.

⁸⁴ Örgüevren, Şeyh Sait İsyanı, s. 66.

⁸⁵ Aydemir, Tek Adam, III, s. 212 ve Soyak, Atatürk'ten, I, s. 329.

dayandırıldığı noktalardandır. Ek olarak bu kanun hükümete, İstiklal Mahkemesi aygıtını dilediği gibi kullanabilme yetkisini de vermiş, ilk etapta biri Diyarbakır diğeri Ankara merkezli olmak üzere iki İstiklal Mahkemesi kurulmuş, böylece -Mektup Olayında görevlendirilen İstanbul İstiklal Mahkemesi sayılmazsa- yalnızca Millî Mücadele yılları koşullarında çalışmış olan bu mahkemeler yeniden görev yapmaya başlamışlardır. Kurulan mahkemelerin meclisin onayına sunulmaksızın idam cezası verebilme ve icra edebilme yetkisi bulunmaktadır. Bu yetki başlangıçta yalnızca Diyarbakır Mahkemesine verilmişse de birkaç ay içerisinde Ankara İstiklal Mahkemesine de doğrudan idam edebilme yetkisi verilecektir: “Hükümet 31 Temmuz 1922 tarihli İstiklal Mahkemeleri Kanunu’nun verdiği salahiye dayanarak askerî harekât mıntıkasında derhal bir İstiklal mahkemesinin işe başlamasını, bu mahkeme tarafından verilecek idam kararlarını, vaziyetin hususiyeti ve aceleciliği sebebiyle, Meclisçe tasdik edilmeden infazını Büyük Millet Meclisinden istemişti.”⁸⁶

Beklenebileceği üzere bu kanun teklifi ve beraberinde yapılan açıklamalar 3 Mart toplantısına katılan TCF’ li mebusları memnun etmemiştir. Zira oylama öncesinde bu grup tarafından hükümetin hangi gerekçelerle değiştiği yönündeki sorulara ne Fethi Bey ne de İsmet Paşadan belirgin yanıtlar alınamamıştır. Muhalif mebuslar tarafından bu durum, meclis dışında alınan kararların meclise dayatılması şeklinde yorumlanmış, yeni hükümete güvenoyu verilmemesi sonucunu beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda Takrir-i Sükûn Kanunu teklifine şiddetli karşıt yorum ve eleştirilerde bulunan bazı mebuslar yapılan şeyin dikta rejimine geçiş olduğunu dahi söyleyeceklerdir. Bu aşamada özetlenen minvaldeki Takrir-i Sükûn Kanunu meclis görüşmelerinin detaylarına bakacağız.

Bu bağlamda Takrir-i Sükûn Kanununun teklif edilmesi Türkiye Büyük Millet Meclisinde bazı tartışmalar yaşanmasına neden olmuştur. Öyle ki muhalif mebuslar bu kanunla bağlantılı olarak basın ve vatandaşların hürriyet ve serbestliği bakımından anayasa hükümlerinin ihlal edildiğini öne süreceklerdir. Örneğin kanun teklifinin görüşmeye açılması üzerine söz alan Feridun Fikri (Düşünsel) Bey, söz konusu kanun teklifinin anayasaya ve amme hukukuna aykırı olduğunu ifade etmiş, onun ardından söz alan Kazım (Karabekir) Paşa ve Rauf (Orbay) Bey de benzer minvaldeki düşüncelerini aktardıktan başka Rauf Bey; “Genç Hadisesi oldu diye biz Cumhuriyetin esası olan Anayasayı ihmal edemeyiz” sözlerinde bulunmuştur. Kazım Paşanın daha

⁸⁶ Cebesoy, Siyasi, II, s. 158.

dikkat çekici eleştirisi ise şu sözlerle ifade edilmiştir: “İslahatı, İstiklal Mahkemelerine dayanarak mı yapacaksınız?” Özetlenen eleştirilere karşılık olarak hükümet kanadından yanıt veren isimlerden Mahmut Esat (Bozkurt) Bey; “Dünyanın neresinde mutlak hürriyet vardır... hürriyet, anarşi değildir” sözlerinde bulunmuş, Recep (Peker) Bey ise İstanbul basınına, burada hükümet aleyhine ölçsüz eleştiriler yapıldığı gerekçesiyle bazı sert eleştirilerde bulunmuştur.⁸⁷ Takrir-i Sükun tartışmalarıyla ilgili olarak Yakup Kadri Karaosmanoğlu hatıratında şu gözlemlerini aktarmaktadır: “...Meclis kürsüsünde birbirini takip eden Terakkiperverler ve zaman zaman bunlar arasına karışan bazı Halk Partililer solukları kesilinceye dek bağırarak bu kanun tatbikatının memlekette, Hatta Abdülhamit devrinde bile, misli görülmemiş bir istibdata yol açacağını söylüyorlar ve artık ne söz ne fikir hürriyetine ne de yaşama emniyetine yer bırakmayacağı iddiasında bulunuyorlardı. Nitekim bir gün, Kazım Karabekir Paşa Meclis kürsüsüne çıkıp ikide bir gözlerini Cumhurbaşkanlığı locasında oturan Mustafa Kemal Paşaya çevirerek aşağı yukarı şöyle demişti: ‘Memlekette kimseye sesini çıkarmak imkanını bırakmadınız. Söz hürriyeti bir şu kürsüye inhisar etmiş bulunuyordu; yarın buradan konuşmak hakkından da mahrum olacağız.’”⁸⁸

Diğer yandan bu kanun uyarınca yeniden görevlendirilen İstiklal Mahkemesi de muhalefet açısından Takrir-i Sükûn Kanununun tedirginlik uyandırıcı bir diğer özelliği olmuştur. Zira 7 Mart tarihli toplantıda seçilen her iki mahkemenin reis, maddeiumumi (savcı) ve diğer azası CHF’ nin köktenci kanadında yer alan isimlerden seçilmiş olup bu isimlerin muhalif fırkaya ve İstanbul basınına karşı dönem dönem yapmış oldukları olumsuz açıklamaları bulunmaktadır. Bu doğrultuda Ankara İstiklal Mahkemesi ilk iş olarak beklenildiği gibi TCF ve İstanbul matbuatıyla ilgili soruşturmalara başlayacaktır. Bu arada ayaklanmacıları mahkeme etme görevi ise Diyarbakır İstiklal Mahkemesi tarafından yerine getirilecektir. Tüm bu gelişmeler esnasında sürece kamuoyu önünde ilk kez 8 Mart 1925’te dahil olan Reisicumhur Mustafa Kemal Paşa bu tarihte bir beyanname yayınlamış, burada yaptığı açıklamalarında olayların büyümeden bastırılması gerektiğinden bahsetmiş, “...herhangi bir hadiseyi vukuundan sonra bastırmaktan ziyade hadiselerin vukuunu önlemek vazifesinin” gerekli olduğunu ifade etmiştir.⁸⁹

⁸⁷ Soyak, Atatürk’ten, I, s. 330-332.

⁸⁸ Karaosmanoğlu, Politikada, s. 81.

⁸⁹ Beyannamenin tamamı için bkz. Atatürk’ün Tamim..., s. 562 (belge 608). Birkaç sayfa sonra ise mayıs sonunda yayınlanan, seferberliğin kaldırıldığını belirten beyanname bulunmaktadır: s. 566 (belge 614).

2.2.2.Şeyh Sait Ayaklanması

Ankara çevrelerinde aktarılan gelişmeler yaşanırken Takrir-i Sükûn Kanunu'nun çıkma nedeni olan ayaklanma, Şeyh Sait ve beraberindeki grubun hükümet aleyhinde propaganda yapmak amacıyla gerçekleştirdiği bir ziyaret sırasında, jandarma tarafından tutuklanmak istenen iki kaçağın teslim olmayıp silahla karşılık vermeleri üzerine başlamıştır. İsyanı fiilen başlatan bu olay şubat ayının 13. günü Piran'da gerçekleşmiş, Şeyh Sait'in liderliğinde böylelikle başlayan ayaklanma bu andan itibaren yayılmaya başlamıştır. Diyarbakır İstiklal Mahkemesi Savcısı Ahmet Süreyya Örgüevren söz konusu olayı Şeyh Sait'in kendisine şu sözlerle açıkladığını hatıratında aktarmaktadır: “Bir jandarma müfrezesi ziyaret kafilesi içinde bulunan iki kişiyi yakalamak istemiş. Onlar da bir haneye girerek teslim olmamışlar, silahla mukabele ederiz, demişler. Bunun üzerine müfrezenin başındaki zabıt efendi bana geldi: ‘Bunlara siz söyleyiniz, teslim olsunlar’ dedi. Ricasını kabul ettim, gitti. Sonra o adamlara haber gönderdim. Teslim olmayız. Biz andıçmışız demişler. Zabite söyledim, rica ettim. ‘Bunlara dokunma ziyaret esnasında’ diye. O da kabul etmedi. Sonra silah patladı bir nefer vurulmuş, diğer jandarmalar da tutulmuşlar... İşte bu vaka üzerine oldu bu hadise.”⁹⁰ Bu olayın (Piran Vakası ya da Jandarma Olayı) ardından Şeyh Sait ve adamları civardaki telgraf hatlarını tutmuşlar, hükümete karşı isyan başlattıklarını ilan etmişlerdir. Öyle ki aynı gün isyancılar; Genç, Çapakçor, Hani ve Palu'daki Hükümet Konakları ile bölgedeki hapishanelere saldırmışlar, kendi ifadeleriyle Jandarma kuvvetlerini “esir” almışlardır. Bu ilk aşamada ayaklanmacıların geniş bir halk desteği görmeyi ve bu sayede isyanı büyütmeyi planladıkları düşünülmektedir. İsyanlıların bu beklentisi hiçbir aşamada gerçekleşmeyecekse de ilk günlerde ayaklanma genişleme eğilimi gösterecektir. Bu bağlamda ayaklanmacılar şubat ayının son haftasına gelindiğinde Elâzığ vilayetine dek ilerlemiş durumdadırlar. Bu süreçte bölgedeki bazı kaza ve vilayetlere hücum etmeyi sürdürerek kaymakam ve diğer hükümet memurlarını tutsak edecekler, kimi yerlerde jandarma kuvvetlerine karşı üstünlük karacaklardır. Tüm bunlar ayaklanmanın ciddiyetini gösteren gelişmelerdir.

Bu nedenle haberin duyulduğu ilk günden itibaren Ankara'da ayaklanmaya karşı çeşitli tedbirler alınması kararlaştırılmış ve uygulanmaya başlanmıştır. Buna göre, 13 Şubat- 15 Nisan tarihleri arasında ayaklanmacılara karşı askeri harekatlarda bulunulacaktır. Ek olarak ayaklanmanın başlamasından kısa süre sonra Fethi Bey Hükümeti tarafından bölge vilayetlerini kapsayan bir örfi idare ilan edilecek, ardından

⁹⁰ Örgüevren, Şeyh Sait İsyanı, s. 13.

mart ayının ilk haftasında İsmet Paşa Hükümeti kurulacak, bu ayın son günlerinden itibaren bölgedeki askeri birlikler ayaklanmacılara karşı üstünlük kurmaya başlayacaklardır. Genişletilen askerî harekât planıyla ilgili olarak İsmet İnönü Adana civarındaki kolordunun bölgeye sevk edildiğini aktarmaktadır.⁹¹ Böyle olduğu halde ayaklanmacılar başarısızlıkla sonuçlanacaksa da iki kez Diyarbakır'ı ele geçirebilmek adına hücum teşebbüsünde bulunacaklar, bölgenin bütünüyle kontrolü ancak nisan ayına gelindiğinde askeri kuvvetler tarafından sağlanabilecektir.⁹²

Diğer yandan Mustafa Kemal Paşa, Şeyh Sait Ayaklanmasını hem ulusal güvenlik meselesi hem de cumhuriyet düşmanlarınca başlatılan kışkırtmaların yeni bir kalkışması olarak görmüş, bu nedenle en başından itibaren bu konuyla yakından ilgilenmiştir. Bu çerçevede Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi (Çakmak) Paşanın yürüttüğü askerî harekât planı Gazinin yakın takibi ve direktifleri doğrultusunda gerçekleştirilecektir. Hasan Rıza Soyak, ayaklanma bölgesinden gelen haberlere Gazinin ilgisini şu sözlerle aktarmaktadır: "...emirleri üzerine, Hususi Kalem Müdürü Hayati Bey ile ben, gece-gündüz, nöbetleşe Ankara Telgrafhanesinde kalıyor, isyanın seyri ve mahiyeti hakkında malumat toplamaya çalışıyor, aldığımız haberleri vakit geçirmeden kendisine arz ediyorduk..."⁹³ Bundan başka Mustafa Kemal Paşa, yukarıda da değinilen 8 Mart tarihli beyannamesinde millete hitap etmiş, burada, cumhuriyetin savunulması temasını öne çıkarmıştır. Söz konusu beynamede yer alan bir bölüm şöyledir: "Büyük Millet Meclisi'nin kabul ettiği kanun, bütün hükümet memurlarına, kanunun göz önünde bulundurduğu herhangi bir hadiseyi olduktan sonra bastırmaktan ziyade, o hadiseyi olmadan önlemek vazifesini yüklemiştir. Bu vazifenin yerine eksik getirilmesinden doğacak mesuliyetin ısrarla takip edileceğine şüphe edilmemelidir... Sivil ve asker devlet memurlarını, her şeyden evvel, bu yüksek vazifelerini durmadan ve şiddetle yerine getirmeğe davet ederim."⁹⁴

Hatırat yazarlarının da işaret ettiği üzere Şeyh Sait Ayaklanmasının genişlemesi, büyük halk kitlelerinin isyancılara katılması ihtimaline bağlanmıştır. Bu durumun gerçekleşmemesi üzerine geri çekilmeye ve yiyecek sıkıntısı yaşamaya başlayan ayaklanmacılar İran'a kaçmayı denemişler, başarılı olamayarak askeri kuvvetlerce teslim alınmışlardır.⁹⁵ Bundan önce ise 7 Mart tarihinde Diyarbakır'ı ele

⁹¹ İnönü, Hatıralar, II, s. 200.

⁹² Ayaklanmanın yaşandığı günlerde İngiltere ile devam etmekte olan Musul Meselesi henüz neticelendirilmemiş durumdadır. Bu durum, hükümetin söz konusu isyanı İngiltere'nin bir politikası olarak görmesinin temel nedenidir.

⁹³ Soyak, Atatürk'ten, I, s. 315.

⁹⁴ Atatürk'ün Tamim..., s. 562 (belge 608).

⁹⁵ İnönü, Hatıralar, II, s. 201.

geçirmek amacıyla son bir denemede bulunacak ve başarısız olacaklardır. Şeyh Sait ve adamlarının geri çekilmeye başlaması bu son teşebbüsün ardından başlamış, mart ayının ortasına gelindiğinde isyan hareketinin fiilen sonlandırıldığı fakat isyancıların henüz ele geçirilemediği bir durum ortaya çıkmıştır. Söz konusu kaçış bir ay kadar devam etmiş, nisan ayının ortalarında Şeyh Sait ve beraberindekiler Varto yakınlarında, isyanın diğer liderlerinden Şeyh Şerif ise Palu'da teslim alınmışlardır. Arta kalan az sayıdaki ayaklanmacı ise liderleri olmaksızın mayıs ayının son haftasına değin gruplara ayrılarak saklanmaya devam ettikten sonra yakalanarak İstiklal Mahkemesine sevk edilmişlerdir. Bunun üzerine 31 Mayıs'ta halka hitaben yeni bir beyanname yayınlayan Reisicumhur, silah altında tutulan askerlerin terhis edilmeye başlanılacağını zira isyanın başarıyla bertaraf edildiğini açıklayacaktır.⁹⁶ Böylece yaklaşık üç ay müddetle devam eden Şeyh Sait Ayaklanması bütünüyle bastırılabilmiştir.

Gelişim aşamaları açıklanan Şey Sait Ayaklanmasının hangi nedenlerle başladığı/yaşandığı sorusu gerek dönemin siyasileri gerek hatırat yazarları tarafından çeşitlilik gösteren yorumlar eşliğinde yanıtlanmış bir sorudur. Öyle ki bu soru, ayaklanmanın başladığı haberinin Ankara'da duyulduğu tarih olan 13 Şubat'tan itibaren en çok tartışılan konu olmuştur. Bu konuyla ilgili olarak yapılan yorumların başlıca dört temel nedene dayandırıldığı tespit edilebilir. Buna göre ayaklanmanın etnik gerekçelerle başlatıldığını düşünenlere karşılık dini nedenlerle yaşandığını ifade eden görüşler bulunmaktadır. Üçüncü olarak ise ayaklanmanın imparatorluk döneminden kalma derebeylik alışkanlıklarını sürdürebilme isteği nedeniyle yaşandığını düşünen isimler bulunmaktadır. Son olarak ise ayaklanmanın, İngiltere'nin planları doğrultusunda geliştiğini düşünen görüşten söz edilebilir ki hükümetin o dönemde savunduğu temel argüman bu olacaktır. Tüm bunlara karşın Şeyh Sait ve beraberinde bulunan ayaklanmacılar bölgedeki telgraf hatlarını ele geçirip isyan başlattıklarını ilan ettiklerinde buna gerekçe olarak şeriatı geri getirme isteklerini öne sürmüşlerdir.⁹⁷ Diğer yandan ayaklanmaya neden olan temel gerekçenin ne olduğundan bağımsız olarak isyancıların her halükârda geniş bir halk hareketini

⁹⁶ Atatürk'ün Tamim..., s. 566 (belge 614).

⁹⁷ Şeyh Sait ismi daha önce 1914'te yaşanan bir ayaklanmada ve 1924 yazında yaşanan Nasturi Ayaklanmasında da geçmiş, ikincisinde kendisinin ifadesine başvurulmuştur. Bu konuyla ilgili geniş değerlendirme için bkz: Mehmet Bedri Aluçlu, "Nasturi ve Şeyh Said ayaklanmaları (1924-1925)", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Basılmamış Doktora Tezi), Eskişehir, 2021.

başlatmayı amaçladıkları belirtilebilir. Ayaklanmacıların bu amacının gerçekleşmemiş olması Şeyh Sait İsyanının görece küçük bir grup tarafından gerçekleştirilen silahlı bir ayaklanma girişimi olarak seyretmesini sağlayacaktır.

Bu noktada ilk olarak, söz konusu ayaklanmanın İngiltere'nin bölgedeki planları doğrultusunda yaşandığını savunan görüşlerden söz edeceğiz. Bu, hükümetin temel görüşü olarak dönem boyunca iç politikada en çok dile getirilen görüş olmuş, konuyla ilgili yapılan açıklamalar çoğunlukla bu zemine oturtulmuştur. Zira bu görüşe göre İngiltere, Musul'un Türkiye'ye verilmemesi adına Milletler Cemiyeti üyelerini etkilemek istemektedir.⁹⁸ Örneğin Armstrong, hatıratında bu gerekçenin altını çizen isimlerdendir.⁹⁹ Diğer yandan dönemin muhalif fırkası TCF'li mebuslar da aynı görüşü savunmuşlardır. Bu fırkadan olan isimlerden Ali Fuat Cebesoy hatıratında konuyla ilgili görüşlerini şu sözlerle savunmaktadır: "9 Mart 1925 tarihinde İngiltere'de bazı silah fabrikalarının kataloglarını ve mektuplarını havi ve üzerlerinde 'Kürdistan Krallığı Harbiye Nezareti' adresi yazılı zarflar Diyarbakır'a gelmiştir. Demek, isyanın çıkacağı ve yeni Kürdistan merkezinin 9 Mart 1925'te Diyarbakır'da kurulmuş olacağı bu kadar iyi ve emniyetle biliniyordu."¹⁰⁰ Benzer şekilde fırkanın reisi Kazım Paşa da konuyla ilgili yaptığı meclis konuşmasında isyanın dış tahrikler nedeniyle başladığını ifade edecektir: "Hükümetin beyanatına nazaran Şark vilayetlerimizin bazı yerlerinde, bazı mütegalibenin dış teşviklere kapılarak ve dini alet ittihaz ederek halkı tahrik etmekte oldukları anlaşılmaktadır. Bunun için Hükümetin örfi idare ilan etmesi doğrudur."¹⁰¹

İkinci olarak isyanın yukarıdaki gerekçeyle de bağdaştırılan, etnik nedenlerle ve bir Kürt devleti kurma amacıyla yaşandığı görüşlerine bakacağız. Bu görüşü savunan isimlerden olan Ahmet Süreyya Örgüevren hatıratında şunları ifade etmektedir: "Şeyh Said İsyanı denilen o köklü, dalı budaklı ayaklanma; bir zamanlar sanıldığı ve denildiği gibi, cahil, mutaassıp, geriye, kötüye bağlı, sapık dinli ve çarpık şuurlu bir insanın şahsi bir endişe veya maksadıyla meydana gelmiş bir isyan değildi!.. Şarktaki o ayaklanma; dış görünüşü itibarıyla güya sadece dinci ve şeriatçı idi. Sanki şeriat 'Dini Ahmedi' namına harekete geçenlerin müsellaah bir hareketi idi. Fakat; asıl hüviyeti, iç bünyesi, ruhu ve tertipçilerinin maksat ve gayesi bakımından ise; tastamam bir Kürt milliyetçiliği, Kürt devleti ve hükümetçiliği olmaktan başka bir şey değildi."¹⁰² Örgüevren' in aktarılan görüşüyle aynı keskinlikte olmasa da benzeşen bir görüşü savunan isimlerden Hasan Rıza Soyak ise Kürt Teali Cemiyetinden ve Şeyh

⁹⁸ Cebesoy, Siyasi, II, s. 148.

⁹⁹ Armstrong, Bozkurt, s. 191.

¹⁰⁰ Cebesoy, Siyasi, II, s. 161.

¹⁰¹ Cebesoy, Siyasi, II, s. 149.

¹⁰² Örgüevren, Şeyh Sait İsyanı, s. 40-41.

Sait'in oğlu aracılığıyla bu cemiyetle kurduğu temaslardan söz etmektedir.¹⁰³ Şeyh Sait ve beraberindekilerin bir Kürt devleti kurma amacıyla olduklarını düşünen diğer bir isim ise Eric Jan Zürcher'dir.¹⁰⁴ Aynı çerçevede görüşler savunan Ali Fuat Cebesoy da isyanın, İngilizlerle işbirliği yapan Kürt Teali Cemiyeti ve son padişah Vahdettin'in kurduğu Tarikat-ı Selahiye Cemiyetleri tarafından hazırlandığını düşünmektedir.¹⁰⁵ Üçüncü olarak dini nedenlerden bahsedilebilir ki bu neden aynı zamanda isyancıların kendilerinin öne sürdükleri gerekçedir. Öyle ki ayaklanmanın lideri durumundaki Şeyh Sait süreç boyunca yaptığı yazışmalarda "Emirül Mücahidin" unvanını kullanmış, hem bu yazışmaların içeriğinde hem de mahkeme süresince yaptığı açıklamalarda dini nedenlerle harekete geçtiklerini, bu ayaklanmanın şariat ve hilafet kurumu adına yapıldığını savunmayı sürdürmüştür.

Son olarak, bölgedeki sosyo-ekonomik yapının ve derebeylik düzeninin bu isyanda belirleyici olduğu görüşlerinden bahsedeceğiz. Bu bağlamda ayaklanmanın başladığı ilk günlerde Fethi Bey Hükümetinin Aşar Vergisini kaldırmış olması (17 Şubat 1925) ve İsmet İnönü'nün hatıratında derebeylik düzeni gerekçesi üzerinde fazlaca durmuş olması dikkat çekmektedir. İnönü'nün aktardıklarına göre Kürtler Millî Mücadele Dönemi boyunca Türklerle birlikte hareket etmişler, Lozan'da da benzer bir tutum sergileyerek devlet kurma isteklerinden söz etmemişlerdir. Bu sözlerinin ardından bölgedeki sosyal yapıdan söz etmeye başlayan İnönü, buralardaki derebeylik izlerinin güçlü olduğunu ve bu düzenin İmparatorluk Döneminden beri devam edegeldiğini belirtmektedir. Zira Osmanlı idaresi tarafından söz konusu idareye -bir yönetme biçimi- olarak uzun yüzyıllar izin verilmiş, bölge ile temas kurulmak istendiğinde bu şeyh ve ağalar aracı olarak kullanılmıştır. Bu nedenle merkeziyetçi bir devlet mekanizmasının işleyişi bölgedeki ağaları ve şeyhleri rahatsız edici bir ortam yaratmıştır. Yeni Türk devleti merkeziyetçi, ulusal ve milliyetçi bir devlet olarak kurulduğundan bu işleyişe izin verilmemiş, ayaklanmanın bastırılmasını takiben bölgedeki şeyh ve ağalar batıya göç etmeye zorlanmışlardır.¹⁰⁶ Diğer taraftan Tek Parti Döneminin tamamında Doğu Anadolu'daki 12 şehirde CHP'nin herhangi bir şubesi kurulmamıştır. Bu durum, bölge halkının meclis içinde temsil edilememesi ve söz konusu vilayetlerin ülkenin diğer bölgelerinden siyasi ve sosyal açıdan uzaklaşması

¹⁰³ Soyak, Atatürk'ten, I, s. 314.

¹⁰⁴ Zürcher, Modernleşen, s. 249.

¹⁰⁵ Cebesoy, Siyasi, II, s. 181.

¹⁰⁶ İnönü, Hatıralar, II, s. 202-203.

sonucunu beraberinde getirecektir.¹⁰⁷ Bu konuda İsmet İnönü ile aynı görüşte olan bir başka isim ise Ahmet Emin Yalman'dır. Kendisine göre bu isyanın çıkma nedeni, devlet fikriyle derebeylik ve şeyhlik düzeni arasında yaşanan mücadeledir.¹⁰⁸ İncelenmekte olan ayaklanmanın bir Kürt hareketi sayılamayacağını düşünen diğer bir isim ise Şevket Süreyya Aydemir'dir. Ona göre de bu isyan bir çeşit derebeylik mücadelesi sayılmalıdır. Zira Cumhuriyet yönetimi İmparatorluk döneminden farklı olarak merkezi bir yönetim biçimi benimsemiş, bu konuda geçmiştekinin aksine taviz vermek istememiştir.¹⁰⁹ Bu bakımdan Şeyh Sait Ayaklanması'nın hangi nedenlerle gerçekleştiği sorusu dönemin tanıkları tarafından farklı yönleriyle cevaplandırılmışsa da bu konuda belirgin bir mutabakat sağlanamamıştır. Bu aşamada ayaklanmacıların yakalanmaları ve yargılanmaları süreçlerine bakacağız.

2.2.3. Ayaklanmacıların Yargılanmaları

Başlangıç evresinde genişleme eğilimi göstermişse de özellikle halkın ayaklanmacılara destek vermemesi sayesinde bu ayaklanma yaklaşık bir ay içerisinde kontrol altına alınabilmektedir. Bu bakımdan şubat ayı ortasında başlayan ayaklanma mart ayının son haftasına girilirken büyük oranda bastırılabilmiş, yalnızca elebaşlarının firari olma durumları devam etmiştir. Nisan ayına gelindiğinde ise kaçakların direnci tamamen kırılabilmiştir ki bu günlerde isyancıların Doğu sınırına ulaşmaya ve ülke dışına kaçmaya çalıştıkları öğrenilmiştir. Bunun üzerine başlatılan takibat neticesinde Şeyh Sait ve beraberindekilerin yakalandıkları haberi 15 Nisan 1925 tarihinde yayınlanan resmi tebliğ aracılığıyla kamuoyuna haber verilecektir. Söz konusu tebliğde isyanın elebaşlarının yakalandıkları, diğer firari isyancıların da teslim alınmak üzere oldukları, artık ayaklanmanın mahkeme safhasına geçileceği yazmaktadır. Ali Fuat Cebesoy bildirinin içeriğini şu şekilde aktarmaktadır: "...Genç şimalinde Şeyh Sait ve diğer isyan şefleri Şarka doğru kaçmak isterken Varto cenubunda Çarpuh Köprüsü civarında birliklerimiz tarafından sarılarak yakalanmış ve Varto'ya getirilmiştir. Esir edilen asilerin mühimleri şunlardır: Şeyh Sait, Şeyh Abdullah, Şeyh Ali, Şeyh Galip, Ceyran Beylerinden Kasım, İsmail ve Reşit ve aynı aşiret ağalarından Mehmet ve Timur, Kargapazarlı Reşit ve daha 25 kişidir. Şeyh Sait'in üzerinde isyan hareketine ait mühim kağıtlar ve vesikalar ve heybesinde büyük sayıda altın para bulunmuştur."¹¹⁰

¹⁰⁷ Demirel, Yükselişi, s. 218-219.

¹⁰⁸ Yalman, Gördüklerim, II, s. 989.

¹⁰⁹ Aydemir, Tek Adam, III, s. 207.

¹¹⁰ Cebesoy, Siyasi, II, s. 174.

Bu günlerde Kürt Teali Cemiyeti reisi Seyit Abdülkadir ve oğlu da İstanbul'da tutuklanmışlar, Diyarbakır'daki yargılamalara katılmak üzere yola çıkarılmışlardır. Böylelikle ayaklanmanın askeri yönü büyük oranda sonlanmış, mahkeme evresi başlamıştır. Bu süreçte İstiklal Mahkemesi Savcısı olarak Diyarbakır'da görevli bulunan Ahmet Süreyya Örgüevren, ayaklanmacıların yakalanma haberinin bölgede yarattığı etkiyi şu sözlerle aktarmaktadır: “16 Nisan 1341'de Şeyh Said'in birtakım adamlarıyla birlikte, Abdürrahim Paşa Köprüsünden geçtikleri esnada ele geçirilmiş olduğu haberi alındı. Bu haber, zaten muhite hâkim olan elektrikli hava içinde bir şimşek gibi çakarak her tarafa süratle yayılmıştı. Vakadan memnun olanlar çoktu. Meraka düşenlerin Şeyh Said'le hempalarının sorguları esnasında yapacakları muhtemel ifşaat ve itiraflarını düşünerek telaş ve korkuya kapılacakların da adedi az olamazdı.”¹¹¹ Bu şekilde başlatılan yargılama süreci sonrasında Şeyh Sait ve elebaşlarından diğer 29 kişi 29 Haziran 1925'te idam cezasına çarptırılacaklardır.

Şeyh Sait Ayaklanması tertipçileri Diyarbakır'da kurulan Şark İstiklal Mahkemesinde yargılanmışlardır. Bu doğrultuda, Takrir-i Sükûn Kanunu kapsamında bir kez daha görevlendirilen İstiklal Mahkemelerinin biri Ankara'da diğeri Diyarbakır'da bulunmak üzere iki ayrı heyeti, kanunun kabul edilmesinin akabinde çalışmaya başlayacaktır. Buna göre Ankara İstiklal Mahkemesi Başkanlığına Ali (Çetinkaya) Bey, Diyarbakır İstiklal Mahkemesi Başkanlığına ise Mazhar Müfit (Kansu) Bey seçilmiştir.¹¹² 7 Mart'ta belirlenen Şark İstiklal Mahkemesi üyeleri mahkemenin savcısı Örgüevren' in aktardığına göre bir aya yakın bir süre sonra 4 Nisan'da bölgeye ulaşmak üzere Ankara'dan ayrılmış, 12 Nisan'da Diyarbakır'a ulaşmışlardır. Birkaç gün sonra elebaşlarının yakalanması ve Diyarbakır'a getirilmeleri ile başlayan mahkemede son duruşma 27 Haziran'da yapılarak tamamlanacak, dört yüze yakın sanığın yargılandığı mahkemede sekizi gıyaben olmak üzere 29 kişiye idam cezası verilecektir.

Yargılamalar kapsamında ilk idam kararları 16 Nisan'da Şeyh Eyüp ve Dr. Fuat için verildikten sonra ertesi gün yerine getirilmiştir. 23 Mayıs'ta ise Kürt Teali Cemiyeti Reisi Seyit Abdülkadir ve oğlu Seyit Mehmet'le beraber üç kişi daha aynı cezaya mahkûm edilerek 27 Mayıs'ta Diyarbakır Ulu Cami önünde idam edilmişlerdir. Diğer yandan mahkemenin bu aşamasında TCF üyelerinden Fethi Bey'e beş yıl hapis cezası verilmiş, 25 Mayıs'ta muhalefet fırkasının, mahkemenin görev yaptığı

¹¹¹ Örgüevren, Şeyh Sait İsyanı, s. 103.

¹¹² Mahkeme üyelerinin tam listesi için bkz. Örgüevren, Şeyh Sait İsyanı, s. 88

bölgedeki bütün şubelerinin fırkayla ayaklanma arasında bağlantı bulunduğu gerekçesine dayanılarak kapatıldığı kararı açıklanmıştır.¹¹³

Şeyh Sait ve beraberindekilerin yargılamalarına ise 26 Mayıs'ta Diyarbakır Sinemasında başlanılmıştır. Yukarıda isyanın hangi gerekçelerle başladığı sorusuna farklı yönleriyle yanıtlar verildiği aktarılmıştır. Bununla paralel olarak yargılamalar neticesinde ayaklanmanın kimler tarafından organize edilip uygulandığı konusu yeterince belirgin biçimde ortaya konulamayacaktır. Bu sonucun ortaya çıkmasında hem Şeyh Sait'in hem de diğer isyancıların mahkeme boyunca yapmış oldukları açıklamaların etkisi bulunmaktadır. Zira mahkeme süresince başta Şeyh Sait'in kendisi olmak üzere sanıkların büyük bölümü dışarıdan birileri tarafından yönlendirildikleri iddialarını ısrarla reddetmişler, salt amaçlarının Din-i İslam'ı kurtarmak ve hilafetin kaldırılmasına karşı çıkmak olduğunu ifade etmişlerdir.¹¹⁴ Bu durumu Örgüevren, konuyla ilgili kişisel tutumunu da yansıtacak biçimde şu sözlerle aktarmaktadır: “duruşmaları birlikte yapılan ve sayıları sekseni geçen sanıklar kümesi içinde bulunan Vartolu Binbaşı Kasım Bey'den maada bütün suçlular gibi, Şeyhin büyük bir inat ve ısrarla inkâr veya saklamakta devam ettiği iki hakikat vardı: 1-Kürtlük davası gütmediği. 2-(Piran) ziyaretinden evvel, başkumandanlığını yaptığı isyanın ‘musammem (kat’i olarak karar verilmiş) ve mürettep’ olmadığı hususları.”¹¹⁵ Diğer yandan Şeyh Sait Ayaklanması davalarında sanıklardan hiçbiri, buna izin verildiği halde avukat tutmamışlar, bunun beraberinde kendilerini hukuki açıdan son derece zayıf şekilde savunmuşlardır. Bu durum, söz konusu sanıkların sosyolojik yapılarına dair ipuçları vermesi bakımından harici bağlantılar ihtimalini zayıflatan bir işaret kabul edilebilir. Aktarılan doğrultuda böylece devam eden mahkemenin 27 Haziran'da son duruşması yapılmış, ertesi gün tebliğ edilen karara göre bazı beraat ve hapis cezalarının yanı sıra Şeyh Sait'in de içinde bulunduğu 30 kişiye idam cezası verilmiştir.

Bu noktada Şark İstiklal Mahkemesi tarafından alınan ve Cumhuriyet inkılapları bağlamında da değerlendirilebilecek bir başka karardan daha söz edilebilir. Buna göre 28 Haziran'da açıklanan gerekçeli kararda Şark İstiklal Mahkemesi bölgedeki on dört vilayet ve iki kazada bulunan tekke ve zaviyelerin kapatılmalarına hükmetmiş,¹¹⁶ böylelikle Kasım 1925'te hükümet tarafından bütün ülkeyi kapsayacak

¹¹³ Aynı gerekçeye dayanılarak 3 Haziran'da hükümet TCF'yi tamamen kapatma kararı alacaktır.

¹¹⁴ Erik Jan Zürcher, Şeyh Sait'in II. Meşrutiyet Devrinde ve sonrasında içinde yer aldığı ya da iltisaklı olduğu cemiyetler ve ayrılıkçı hareketlerden söz etmektedir: Modernleşen, s. 247.

¹¹⁵ Örgüevren, Şeyh Sait İsyanı, s. 20.

¹¹⁶ Örgüevren, Şeyh Sait İsyanı, s. 279.

şekilde genişletilecek olan bu karar ilk olarak Doğu Vilayetlerinde uygulamaya sokulmuştur. Söz konusu kararın açıklanan gerekçesini Ali Fuat Cebesoy şu sözlerle aktarmaktadır: “Yapılan muhakeme ve tetkiklerden tekke ve zaviyelerin birer kötülük ocağı oldukları ve bu tekkelerle zaviyelerde şeyhlerin kendilerine Allah süsü vererek halkı kendilerine taptırmak gibi dinin kabul edemeyeceği fiiller işledikleri mahkeme huzurundaki ifadelerinden anlaşılması dolayısıyla Şark İstiklal Mahkemesi, yargı bölgesi içindeki bütün tekkelerle zaviyelerin kapatılmasıyla kaldırılmasına karar vermiştir.”¹¹⁷

2.2.4. Takrir-i Sükûn ve Basın Üzerinde Kurulan Denetim

Takrir-i Sükûn Kanunu daha önce değinildiği üzere Doğu vilayetlerinde baş gösteren ayaklanmanın bastırılması dışında ülkedeki muhalif basının sindirilmesi amacıyla da kullanılmıştır. Öyle ki bu ayaklanmanın, hükümet içindeki köktenci kanat tarafından bir fırsata dönüştürüldüğünü düşünen isimler dahi bulunmaktadır. Bu bağlamda kanunun çıkarıldığı mart ayından başlayarak ülkedeki bazı gazeteler kapatılmış, gazetecilerin tutuklanmalarına karar verilmiştir. Eric Jan Zürcher, bu yönüyle bakıldığında Takrir-i Sükûn Kanununu 1913 Bab-ı Âli Baskını sonrasında yaşanan gelişmelerle benzeştirmektedir. Zira her iki olayın ardından da ülkedeki çoğulcu yapı terk edilmiş, bunun yerine radikal ve otoriter eğilimleri öne çıkarılan yönetim anlayışı benimsenmiştir.¹¹⁸ Bu bağlamda Takrir-i Sükûn Kanunun ilan edildiği ilk günlerden itibaren Recep Peker ve diğer bazı isimler tarafından muhalif basına yönelik olarak sert eleştiriler yapılmıştır. Bunun beraberinde de bazı gazeteler mart ayında, kanunun birinci maddesine dayanılarak süresiz olarak kapatılmışlardır. İlk kapatılan gazete ve dergiler; Tevhid-i Efkâr, Son Telgraf, Sebilürreşat, Aydınlık, İstiklal, Orak-Çekiç, Trabzon merkezli gazeteler İstikbal ve Kahkaha, Adana’da çıkarılan Sayha, İzmir merkezli gazete Sada-yı Hak ve İstanbul’da çıkarılan Presse du Soir gazeteleridir. Bunlara kısa süre sonra kapatılan Tanin Gazetesi de eklenecektir. Kapatılan gazetelerle ilgili olarak Şevket Süreyya Aydemir şu bilgileri vermektedir: “Daha 12 Mart’ta; İstanbul’da çıkan Tevhid-i Efkâr, Son Telgraf, İstiklal Gazeteleri ile Marksist eğilimli Aydınlık dergisi ve din neşriyatı yapan Sebil-ür-Reşat dergileri kapatıldı. Ankara’da İstiklal Mahkemesi, neşrettiği bir beyanname ile 12 Mart’ta işe başladı. Zaten daha 8 Mart 1925’te Gazi Mustafa Kemal, millete bir beyanname neşrederek, isyan ve alınacak tedbirler hakkında görüşlerini bildiriyordu.”¹¹⁹

¹¹⁷ Cebesoy, Siyasi, II, s. 179. / Şark İstiklal Mahkemesinin araştırdığı diğer bir konu Tarikat-ı Salahiye Cemiyeti Davaları olmuştur. Bu konuda bilgi için bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler, Mütareke Dönemi 1918-1922*, 2. cilt, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986, s. 186-205 ve s. 576-585 ve Soyak, Atatürk’ten, I, s. 338.

¹¹⁸ Zürcher, Modernleşen, s. 251.

¹¹⁹ Aydemir, Tek Adam, III, s. 213.

Böylelikle başlayan gazetelerin kapatılması ve gazetecilerin tutuklanması gelişmeleri sonbahar aylarına değin devam etmiş, gazetecilerin İstiklal Mahkemesinde yargılandığı süreç sonucunda ülkedeki matbuat ve muhalefet hareketleri hükümet tarafından kesin biçimde denetim altına alınmıştır.

Özetlenen sürecin ikinci evresinde bu kez de gazetecilerin tutuklanmaları ve yargılanmaları gerçekleştirilmiştir. Kapatılan İstanbul gazeteleri ve yerel gazetelerin yazar ve yönetici isimlerinin yargılandıkları mahkemelerde davalara gerekçe olarak Doğu'daki ayaklanmacıları cesaretlendirme suçu öne çıkarılacaktır. Bu argüman özellikle hükümetin yayın organları Hakimiyet-i Milliye ve Cumhuriyet gazetelerinde sıkça savunulmuştur. Bunun beraberinde İstiklal Mahkemesinde yargılanan isimlerin bir bölümü çeşitli cezalara çarptırılacaklar, beraat eden diğerleri ise gazetecilik mesleğinden uzaklaştırılacaklardır. Ahmet Emin Yalman gazetecilerin yargılanma süreciyle ilgili olarak şu bilgileri vermektedir: “Mahkemenin incelemeleri neticesinde Tevhid-i Efkâr, Son Telgraf ve Toksöz gazeteleri sahiplerinin davaya sokulmasına ve Ankara İstiklal Mahkemesinde yargılanan ve yazılarının isyana yol açtığı bizzat Şeyh Said tarafından söylenen Sebilürreşat mensuplarının Doğu İstiklal Mahkemesine celbine karar verildi. 19 Haziran'da Tevhid-i Efkâr sahibi Velid Bey'in ve Son Telgraf sahipleri Sadri Ethem, Fevzi Lütü ve İlhami Safa beylerin tevkif emri İstanbul'a geldi. 20 Haziran'da kendileri polise müracaat ettiler ve 22 Haziran'da Diyarbakır'a yollandılar.”¹²⁰

Haziran ayında gazetecilerin tutuklanmalarına böylelikle karar verilmiş, çeşitli vilayetlerde tutuklanan gazeteciler Şeyh Said İsyanı Davaları karara bağlandıktan sonra Diyarbakır'dan Elazığ'a taşınan Şark İstiklal Mahkemesinde yargılanmak üzere bu kente getirilmişlerdir: “Şeyh Said'le birlikte muhakeme edilenler, haklarındaki kararın verilerek infaz edilmesinden sonra 11/7/1341 Cumartesi günü Şark İstiklal Mahkemesi Diyarbakır'dan Elazığ'a gitti. Diyarbakır'da yargılanmak üzere mevkuf bulunan sanıklar ve bu arada gazeteci ve yazarlar da Elazığ'a sevk olundular.”¹²¹ Elazığ'da yargılanacak gazetecilerin kimler olduğuyla ilgili olarak Örgüevren şu bilgileri de vermektedir: “...mahkeme: Eşref Edip, Velid Ebüzziya, Abdülkadir Kemali, Fevzi Lütü, Sadri Ethem Beylerin maznun ve mevkuf olarak celp ve dahil-i dava edilmelerine ve Sebilürreşad, Tevhid-i Efkâr, Son Telgraf, Vatan, İstiklal, Tanin, İleri Gazeteleri ile Tok Söz Gazetelerinin 1340 (1924) senesi Kanunusani (Ocak) ayından itibaren bu ana değin neşrolunan nüshalarının tetkik edilmek üzere celp olunmasına müttefikan karar verdi... Bu sırada mahkeme ikinci bir kararla İsmail Müştak, Ahmet Emin, Şükrü Esmer, Suphi Nuri Beyler gibi bazı gazetecileri de

¹²⁰ Yalman, Gördüklerim, II, s. 996.

¹²¹ Örgüevren, Şeyh Said İsyanı, s. 281.

maznun olarak yargılamak üzere karar vermiş ve onları da Elaziz'e getirtmiş."¹²² Aktarılan isimlere Toksöz Gazetesi sahibi Abdülkadir Kemali Bey de dahil edilebilir. Bu arada, Elâzığ'da yargılanan gazeteciler dava sürerken Reisicumhur Mustafa Kemal Paşaya gönderdikleri telgraf aracılığıyla affedilmeleri hususunda kendisinden ricada bulunmuşlardır. Biri Adana'dan diğeri Diyarbakır'dan gönderilen 15 Ağustos tarihli telgrafnamelerde gazeteciler özetle; kötü niyet sahibi olmaksızın hatalarını kabul edip özür dilemişler, affolunmaları durumunda şu güvencede bulunmuşlardır: "...memleketin sarsıntısız bir sükûn devresine muhtaç olduğunı görüyoruz. Biz bu gayenin husulüne hizmet maksadıyla badema gazetecilik ve siyasetin tamamıyla haricinde kalacağımıza ve sakin ve iktisadi çalışmalar ile memlekete faydalı olmaya çalışacağımızı temin ederiz..."¹²³

Bunun üzerine mahkeme başkanına çektiği telgrafta Gazi, sanıkların yazdıklarından dolayı pişman olmalarının karar verilirken göz önünde bulundurulmasının uygun olacağını bildirecektir. Böylelikle başlanılan duruşmalara 87 gün devam edilmiş, eylül ayı ortalarında neticelenen davaların son günü mahkeme reisi Mazhar Müfit (Kansu) Bey sanıkların beraat edilmeleri kararını tebliğ etmiştir. Böyle olduğu halde Şark İstiklal Mahkemesinde görülen Gazeteciler Davasının özellikle İstanbul basınına ikinci defa gözdağı verilmesini sağladığı belirtilebilir. Diğer yandan Abdülkadir Kemali Bey'in davası mahkeme mıntikasının dışındaki bir gelişmeyle ilgili olduğu gerekçe gösterilerek Ankara İstiklal Mahkemesine intikal ettirilmiştir. Bu davanın ardından bölgedeki çalışmalarını başka konulardaki yargılamaları gerçekleştirerek sürdüren Şark İstiklal Mahkemesi ise 1927 Mart'ına değin bölgede kalmaya devam edecektir.

Ankara İstiklal Mahkemesi davaları ağırlıklı olarak ülkedeki farklı gruplardan muhalif isimlerin yargılandığı bir mahkeme sürecine sahne olmuştur. Örneğin bu mahkemece yargılanan gazetecilerden Hüseyin Cahit (Yalçın) 15 Nisan'da süresiz olarak kapatılan gazetesi Tanin'de Takrir-i Sükûn Kanunu çıkarıldıktan sonra güncel konularda yazmaya ara verdiğini, bunun yerine hatıralarıyla ilgili yazılar yayınlamaya başladığını belirtmektedir. Buna rağmen Tanin Gazetesi, TCF'nin İstanbul merkezinde arama yapılması haberini "baskın" ifadesini kullanarak başlıklandırması nedeniyle kapatılacak, tutuklanan Hüseyin Cahit Bey Ankara'daki İstiklal Mahkemesi'ne

¹²² Örgüevren, Şeyh Sait İsyanı, s. 281-282.

¹²³ Telgrafnamelerin tamamı için bkz. Soyak, Atatürk'ten, I, s. 346-347.

götürülecektir. Daha sonra mahkeme tarafından müebbet sürgün cezasına çarptırılan Hüseyin Cahit Bey bu cezasını çekmek üzere Çorum'a sürülecektir.¹²⁴

Hüseyin Cahit Bey'le aynı anda Ankara İstiklal Mahkemesinde yargılanan diğer iki gazeteci Resimli Hafta'nın sahibi Zekeriya (Sertel) ve aynı gazetenin yazarlarından Cevat Şakir (Kabağağaçlı/Halikarnas Balıkçısı) Bey'lerdir. Her iki isim de bu günleri hatıratlarında anlatmaktadırlar. Buna göre tutuklanmaları Cevat Şakir Bey'in bir yazısı nedeniyle gerçekleşmiş, Birinci Dünya Savaşı günlerinde idam cezası alan asker kaçaklarının son anlarını anlatan bu yazının Şeyh Sait Ayaklanmasının devam ettiği sırada yayınlanması üzerine yaşanmıştır: "Ben akşamüstü Zekeriya ile birlikte Babiali yokuşunu iniyordum. Zekeriya'ya, 'Şimdi Kürt isyanı var, benim sana vermiş olduğum yazılar arasında, İlk Dünya Savaşında kimi asker kaçaklarının nasıl asıldıklarını anlatan bir hikâye vardı. Belki de bu büyük keşmekeş zamanında o yazıdan kuşkulanırlar. Sen o yazıyı basma, bırak! Başkasını bas' demiştim. O da, 'Amma da işkillisin. O yazıda Ankara'nın kuşkulanaacağı bir şey yok, olsaydı tabii basmazdım' dedi. Eh Zekeriya Ankara'da Basın Müdürlüğü etmişti. Hangi yazının suya sabuna dokunduğunu, hangi yazının dokunmadığını herhalde benden daha iyi bilirdi."¹²⁵ Söz konusu yazı, Birinci Dünya Savaşı günlerinde Suriye cephesinde çarpıştıktan sonra Galiçya cephesine götürülürken ailelerini görebilmek için üç dört günlüğüne askerden kaçan ve bu yaptıkları nedeniyle idam cezasına çarptırılan birkaç askerin son günlerinde yaşadıklarının hikayesini anlatmakta, güncel meselelere temas etmemektedir.¹²⁶ Böyle olduğu halde bu yazı nedeniyle her iki ismin de tutuklanmalarına karar verilecektir. Zekeriya Sertel tutuklanma haberini nasıl aldığını şu sözlerle aktarıyor: "Bir gün akşamüzeri eşimle birlikte beş yaşındaki yavrumuzu alarak Gülhane Parkına gitmiştik. Bir ağaç altında yavrumuzu seyreterek konuşmaya dalmıştık. Birden karşımıza bir polis dikildi ve beni Polis Müdürlüğünden istediklerini bildirdi. Bu davetin önemini o anda anlamadım. -Peki, dedim, çocuğu eve bırakalım, gelirim. Polis güldü. -Öyle değil efendim, dedi. Şimdi beraber gitmemiz lazım. O vakit anladım. Terör bana kadar ulaşmıştı."¹²⁷ Diğer yandan mahkeme neticesinde üçer yıl kalebentliğe mahkûm edilen iki gazeteci aldıkları bu cezayı; Cebeci Hapishanesinde geçen tutukluluk günleri sırasında idam cezası alabileceklerine dair işittikleri bir duyum nedeniyle sevinçle karşılayacaklardır: "Hüküm üç sene kalebentlikti. Birdenbire

¹²⁴ Çıkan af neticesinde 1926 yılında serbest kalarak İstanbul'a dönmüştür. Ardından İzmir Suikastı Davaları nedeniyle yeniden tutuklanacak, ancak bu kez beraat edecektir.

¹²⁵ Halikarnas Balıkçısı, *Mavi Sürgün*, Bilgi Yayınları, 8. Basım, İstanbul, s. 76-77.

¹²⁶ Halikarnas Balıkçısı, *Mavi*, s. 68-70.

¹²⁷ Zekeriya Sertel, *Hatırladıklarım*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2001, s. 124.

kurtulmuş gibi sevindik. Benim sürgün yerim Sinop, Cevat'ınki ise Bodrum idi. Üç yıl buralarda sürgün hayatı yaşayacaktık. Birdenbire değişmiştik. Maneviyatımız yükselmişti. Ölümden kurtulmuştuk.”¹²⁸

Ankara İstiklal Mahkemesi, 12 Mart'ta neşredilen beyannameyle başladığı soruşturma ve yargılamalarına aktarılan davaların neticelendirilmesi sonrasında Gaziantep ve Adana gibi başka vilayetlere gezici mahkeme olarak giderek devam etmiştir. Zira bu mahkeme 61 vilayetin tamamında soruşturma açma ve yargılama yetkisine sahiptir. Neticede bu mahkemenin, özellikle İstanbul basınının efkâr-ı umumiye'yi etkileme gücünü kırmak bakımından arzu edilen işlevi yerine getirmiş olduğu belirtilebilir. Bu konuda Ali Fuat Cebesoy şu tespitleri yapmaktadır: “Takrir-i Sükûn ve İstiklal Mahkemeleri devri başladıktan sonra İstanbul'da 14 günlük gazetenin adedi altıya inmiş, bunların günlük baskısı 49 Bine düşmüştü. Bu baskının hiçbir devirde bu derece azalmış olduğu görülmemiştir. Matbuatın tenkit ve murakabe hakkının geriye alınması yüzünden halkın eskisi kadar gazete almadığı ve gazetelere ehemmiyet vermediği dikkat nazarını çekmişti.”¹²⁹

Takrir-i Sükûn Kanunu ile başlayan süreçte yalnızca basın üzerinde etkin bir denetim kurulması amaçlanmamış, bununla beraber meclis içinde fiili muhalefet yapan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasını kapatmaya yönelik olarak da adımlar atılmıştır. Bu bağlamda Ankara İstiklal Mahkemesi göreve başladığı ilk günlerden itibaren Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası aleyhinde sert açıklamalar yapmaya başlayacaktır. Bu minvalde örneğin, Aralov' un aktardığına göre Yunus Nadi Bey, ülkedeki muhalefetin sindirilmesinin gerekli olduğu temasını işleyen yazısını Yeni Gün gazetesinde yayınlamış, bunun üzerine İstanbul basını tarafından kendisine çeşitli tepkiler gösterilmiştir.¹³⁰ Basın ve politika üzerinde kurulan söz konusu otoriter kontrol mekanizması aynı süreçte beklenebileceği üzere ülkedeki diğer muhalif grupları da kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Bu bağlamda örneğin Türkiye'deki sol hareket açısından Takrir-i Sükûn Kanunu ile başlayan dönemde yeraltına inme zaruretinden bahsedilmektedir. Bu konuya ilişkin olarak Mete Tunçay şunları aktarmaktadır: “Şeyh Sait Ayaklanması vesilesiyle başlatılan Takrir-i Sükûn döneminde, her türlü muhalefetle birlikte... sol düşünce ve eylem de bastırılmış; birçok üyesinin İstiklal Mahkemesince mahkûm edilmesi sosyalizmi yeraltına itmiştir.”¹³¹ Bu konuda benzer düşünceleri paylaşan Abidin Nesimi ise hatıratında şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “Cumhuriyet' in ilanından

¹²⁸ Sertel, Hatırladıklarım, s. 134.

¹²⁹ Cebesoy, Siyasi, II, s.174.

¹³⁰ Aralov, Bir Sovyet Diplomatının, s. 220.

¹³¹ Mete Tunçay, “Türkiye Cumhuriyeti'nde Sosyalizm (1960'a Kadar)”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 7, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 1953.

sonra Türkiye’de yalnızca Bolşeviklik doğrultusunda komünistler kaldı... Takrir-i Sükûn Kanunu’nun komünist hareketini yasaklaması sonucu Bolşeviklik doğrultusundaki komünistler illegal faaliyete geçtiler.”¹³² Bu bağlamda, tartışılan yönleriyle bakıldığında Takrir-i Sükûn Döneminin başlamasıyla birlikte CHF içerisindeki otoriterlik taraftarları, olayların ve koşulların gelişiminden bağımsız olarak ülkedeki her türlü muhalefetin ortadan kaldırılmasını amaçlamıştır. Bu doğrultuda bir süre sonra kanunun çıkma nedeni olan ayaklanma dahi unutulacak, İstanbul basını ve TCF başta olmak üzere muhalefet aleyhinde kullanılmak üzere çeşitli argümanlar üretilmeye başlanacaktır.

Bu noktada muhalefete yönelik olarak Ankara’da mevcut bulunan söz konusu bakışın nedenlerini inceleyeceğiz. Bu konudaki yaygın görüşe göre farklı gruplardan muhaliflere karşı tümenden geliştirilen söz konusu olumsuz bakış, içinde bulunulan inkılap hareketlerinin gereklerine dayandırılmaktadır. Örneğin Şevket Süreyya Aydemir bu minvalde şunları aktarmaktadır: “... İstanbul basını yeni nizamın inkılap değil, demokratik hürriyet temelleri üstünde kurulmasını ister görünüyordu. İnkılapçılıkla, batı anlamında demokrasi çabası ise, ayrı şeylerdir...”¹³³ Bu konuda bir başka gerekçe daha tespit edilebilir ki buna göre, Cumhuriyet sonrası dönemde başlayan Ankara-İstanbul rekabetinin payından söz edilmektedir. Zira önceki dönemde toplumsal taban bağlamında İstanbul’un sahip olduğu ekonomik ve bürokratik avantajlar yeni dönemde Ankara’ya kaydırılmış, bu durum, başlamakta olan yeni dönemde politika üzerinden güç mücadelesi yürütülmesine neden olmuştur. Bu açıdan bakıldığında Takrir-i Sükûn Kanunu asıl amacı gizleyen bir vasıta olarak görülmektedir. Şevket Süreyya Aydemir, hükümet-muhalefet ilişkileri bağlamında Takrir-i Sükûn Kanunu ve dönemini şu şekilde değerlendirmektedir: “Kanun, geçici ve olağanüstü yargı organı olarak gene İstiklal Mahkemelerini getiriyordu. Verdiği yetkilerle de hükümete geniş takdir hakları tanıyordu. Bu kanun, iki tarafı keskin öyle bir kılıçtı ki, hükümet ve rejim onu, ya inkılapları yerleştirmek için olağanüstü bir dayanak olarak kullanacak, yahut bizzat hükümeti sert bir diktatörlüğe sürükleyebilecekti. Fakat ne olursa olsun şu belirmişti ki, yeni Türkiye’de çok parti rejimi ve Anayasanın ruhuna hâkim olan demokrasi havası, artık uzunca bir zaman içinde ortadan çekilecektir.”¹³⁴

Bu noktada TCF’ nin kapatılma süreci -bu konu ayrı bir başlık altında detaylandırıldığından- yeniden özetlenebilir. Zira Doğu vilayetlerinde başlayan ayaklanmanın hemen akabinde bu fırkanın söz konusu isyanla özdeşleştirilmesine

¹³² Abidin Nesimi, *Yılların İçinden*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1977, s. 158.

¹³³ Aydemir, Tek Adam, III, s. 180.

¹³⁴ Aydemir, Tek Adam, III, s. 209.

çalışılmış, ayaklanmacıların TCF ile siyasi bağlantıları olduğu savunulmuştur: “Halbuki Terakkiperver Fırkanın isyan bölgelerinde teşkilatı bile yoktu. Parti elemanlarının isyanla uzaktan veya yakından ilgisini gösteren hiçbir belirti tespit edilmemiştir.”¹³⁵ Bu süreçte diğer yandan, ayaklanma ile muhalefet fırkası arasında çeşitli bağlantıların bulunabileceği argümanı hükümet çevreleri tarafından bazı sebeplere dayandırılmıştır. Örneğin ayaklanmanın başlamasından kısa süre önce Kazım ve Ali Fuat Paşalar gibi muhaliflerin TCF’ ye katılmak üzere bölgedeki askeri birliklerin komutanlıklarından istifa etmiş olmaları TCF’nin aleyhinde kullanılan argümanlardandır ki ayaklanmaya askerî açıdan hazırlıksız yakalanılması bu sebebe dayandırılmıştır. İkinci olarak hükümet çevrelerinde süreç boyunca sıkça TCF’nin bir irtica fırkası olduğu iddiaları tekrarlanmış, fırka programındaki “efkâr ve itikadat-ı diniyyeye hürmetkar” olduğu açıklamasının bu duruma zemin oluşturduğu belirtilmiştir. Ek olarak, Şark İstiklal Mahkemesindeki sorgusu sırasında Şeyh Sait’e TCF programındaki bu madde okunarak düşünceleri sorulmuş, kendisinin bu maddeyi memnuniyetle karşıladığını söylemesi üzerine verilen bu yanıt mahkemece delil olarak kullanılmıştır. Diğer yandan, TCF bünyesinde görev almakta olan bazı isimler tarafından ayaklanma bölgesinde irticai faaliyetler gerçekleştirildiği iddiası tamamen asılsız değildir. Bu duruma örnek olarak Hasan Rıza Soyak’ın hatıratından şu alıntı yapılabilir: “Eski bir kurmay subayı olup, vaktiyle Urfa’da mutasarrıflık etmiş bulunan Fethi Bey isminde bir zat, Terakkiperver Fırka tarafından, Doğu illerinde teşkilat yapmak imkanını aramaya memur edilmişti; bu zat her gittiği yerde, ‘Halk Fırkası dini batırıyor, Terakkiperverler buna mani olacak ve dinimizi yeniden canlandıracaktır,’ yolunda propaganda yapmakla suçlandırılarak tevkif edilmiş ve Diyarbakır’daki İstiklal Mahkemesine verilmişti.”¹³⁶ Geçmiş hizmetleri nedeniyle idam cezası almaktan kurtulan bu kişi üç yıl kalebentlikle cezalandırılmışsa da bu dava, mahkeme tarafından TCF’nin bölgedeki bütün şubelerinin kapatılması kararı alınmasında başlıca gerekçe sayılmıştır.¹³⁷

TCF’nin ayaklanma ile bağlantılarını araştırmak amacıyla bu fırkanın İstanbul merkezinde arama yapıldığına yukarıda değinilmişti. Bu konuyla ilgili olarak Rauf Orbay hatıratında şunları aktarmaktadır: “...Ankara İstiklal Mahkemesi Riyasetinin bir emriyle 14 Nisan sabahı fırkanın İstanbul merkez şubesiyle ve diğer şubeler zabıta kuvvetleri tarafından ani bir

¹³⁵ Aydemir, Tek Adam, III s. 205.

¹³⁶ Soyak, Atatürk’ten, I, s. 340.

¹³⁷ Hasan Rıza Soyak’ın aktardığına göre Cafer Tayyar Paşa, bu süreçte söz konusu kişinin fırka içinde görevlendirilmemesi için ısrar ettiğini fakat bu isteğinin bir şekilde yerine getirilmediğini açıklamaktadır. Soyak, Atatürk’ten, I, s. 341.

baskınla aranıp taranarak, işgal edildi.”¹³⁸ Sürecin nasıl geliştiğiyle ilgili olarak Ali Fuat Cebesoy şunları aktarmaktadır: “... iktidarın bütün gayreti bir suç bulup fırkamızı kapatmak olacaktı. Halbuki fırkamız pek mahdut yerlerde teşkilat yapabilişti. Bunların miktarı dört, beş vilayeti geçmez.”¹³⁹ Özetlenen kapatma süreci neticesinde TCF 4 Haziran tarihli İcra Vekilleri Heyeti kararnamesiyle bütün şube ve merkezleriyle birlikte kapatılmış, buna neden olarak ise fırka programındaki bazı maddelerin irtica vasıtası olarak kullanılması gösterilmiştir.¹⁴⁰ Fırkanın kapatılması sonrasında TCF’ li mebuslar bir süre daha bağımsız olarak mecliste yer almayı sürdürecektir, 1927 seçimlerini takiben ise meclis, neredeyse bütünüyle Tek Partili mebuslardan oluşmaya başlayacaktır. Takrir-i Sükûn Kanunu sürecinde ortaya çıkan hükümet-muhalefet ilişkileri bağlamında son olarak, İstanbul Barosu eski başkanı Lütü Fikri Bey Davasından bahsedilebilir. Tarikat-ı Salahiye Cemiyeti Davası gibi bu dava da Ankara’da görülmüştür. Halifelğin kaldırılması sürecinde halifeye yazmış olduğu açık mektup nedeniyle mahkemeye çıkarılmış olan Lütü Fikri (Düşünsel) Bey bu yargılamanın neticesinde beraat etmiştir. Lütü Fikri Bey, daha önce olduğu gibi ikinci davadan da bizzat Mustafa Kemal Paşa’nın ricası üzerine beraat etmiştir. Bu noktada Takrir-i Sükûn Dönemi İstiklal Mahkemesi yargılamalarının bir yıl sonra yaşanacak olan sonraki evresini, İzmir Suikastı ve böylelikle yeniden başlayan mahkeme sürecini inceleyeceğiz.

2.2.5.İzmir Suikast Teşebbüsü

Tek Parti Döneminin kırılma noktalarından olması bakımından İzmir Suikastı Girişimi, sonrasında gerçekleşen mahkeme süreçleriyle birlikte ele alındığında bazı başka siyasi sonuçlar doğurmuş bir olaydır. Bu olay, TBMM’nin tatile girmesini takiben 1926 yılı haziran ayında, Mustafa Kemal Paşanın Batı Anadolu şehirlerini kapsayan yurt gezisi sırasında gerçekleşmiştir. Olayın başlangıç evresiyle ilgili olarak Soyak şunları aktarmaktadır: “Atatürk 7 Mayıs 1926 günü Cenup illerimizde bir seyahate çıkmış; Adana, Mersin, Silifke, Tarsus ve Dörtyol’u ziyaret ettikten sonra, bir müddet istirahat etmek üzere 20 Mayıs 1926 günü Bursa’ya gelmişti; Ankara’da yapılacak işlerim olduğu için ben bu geziye iştirak edememiştim.”¹⁴¹ Haziran ayında gezi programı çerçevesinde 15 Haziran’da İzmir’de olması beklenen Gazinin Bursa’dan bir gün geç ayrılmaya karar vermesi ve aynı gün

¹³⁸ Orbay, Siyasi, II, s. 194.

¹³⁹ Cebesoy, Siyasi, II, s. 165.

¹⁴⁰ Sonraki süreçte TCF’ ye yöneltilecek olan eleştirilerden en geçerlisi, eski İttihatçı isimlerin fırkaya dahil edilmiş olmaları sayılabilir.

¹⁴¹ Soyak, Atatürk’ten, I, s. 366.

suikast tertipçilerinden Giritli Şevki'nin diğerlerini ihbar etmesi suikastın açığa çıkmasını sağlamıştır. Suikastın uygulayıcıları ya da planlayıcıları olmaları nedeniyle tutuklanan isimler; eski mebuslardan Ziya Hurşit dışında Çopur Hilmi, Laz İsmail, Gürcü Yusuf, Sarı Efe Edip, Baytar Rasim, Abdülkadir ve Şükrü Bey ve (Ayıcı) Arif'tir. Bu olayda yer alan isimlerin siyasi geçmişleri ve bağlantıları nedeniyle suikast teşebbüsünün siyasi bağlantıları da araştırılmıştır ki bu nedenle geniş çaplı bir mahkeme süreci başlatılacaktır.

Hatıratlarda tartışıldığına göre bu suikast girişiminin aslında bir yıl kadar önce Ankara'da gerçekleştirilmesi planlanmıştır. Hadisenin bu evresi davaların eski TCF'li mebuslara sıçramasının temel nedenidir. Diğer yandan Ankara'daki başarısız kalkışmanın ardından ikinci denemenin Gazi'nin İzmir'e geçmesinden evvel Bursa'da gerçekleştirilmesi planlanmış, ancak suikast mevkiinin uygun olmadığı düşünülerek bu plandan da vazgeçilmiştir. Bu bağlamda Ziya Hurşit'in ağabeyi Ordu mebusu Faik (Günday) Bey Soyak'ın aktarımıyla "...vaka; teşebbüs ve plan olarak ilk defa Ankara'da meydana çıkmıştır..." diyerek aktarılan bilgiyi doğrulamaktadır. Diğer taraftan, bu teşebbüsten hükümet de haberdar olmuştur.: "Bu arada şunu ifade etmeliyim ki Sabit Bey, Hükümeti meseleden haberdar etmiştir."¹⁴² Soyak, İzmir planıyla ilgili olarak şu bilgileri vermektedir: "İlkin Laz İsmail ile Gürcü Yusuf, tabancaları ile ateş edecekler, icap ederse bomba da kullanacaklardı; bombaları Çopur Hilmi çiftlikten getirmişti; şayet muvaffak olamazlarsa arkalarında duracak olan Ziya Hurşit de ateşe iştirak edecekti. İş bittikten sonra, kalabalığın arasına karışıp bekleyen otomobile binecekler, Konak iskelesine gelecekler, vapurla Karşıyaka'ya gelecekler ve orada hazır bulunacak olan Şevki'nin motörüne atlayıp Sakız adasına kaçacaklardı."¹⁴³ Bu plan, gezi programının değişmesi ve Mustafa Kemal Paşanın İzmir'e bir gün geç gelmeye karar vermesi sayesinde başarısızlığa uğratılmıştır. Zira Giritli Şevki suikast girişimini İzmir valisi Kazım (Dirik) Bey'e ihbar etmiş, tertipçiler aynı gün kalmakta oldukları otel odalarında silahlarıyla birlikte yakalanmışlar, hemen akabinde de itirafçı olmuşlardır. Olayın açığa çıkarılmasını takip eden 16 Haziran'da sevgi gösterileri eşliğinde İzmir'e ulaşan Gazi halka hitaben ünlü sözlerini açıklayacaktır: "Benim naçiz vücudum bir gün elbet toprak olacaktır. Fakat Türkiye Cumhuriyeti ilelebet payidar kalacaktır ve Türk milleti emniyet ve

¹⁴² Soyak, Atatürk'ten, I, s. 365. / Sabit Bey yapılan suikast planını Ziya Hurşit'ten duymuş ve ilgili kişileri haberdar etmiştir. Suikast teşebbüsünün ilk kez Ankara'da ortaya çıktığı, tanıkların neredeyse tamamı tarafında hatıratlarda belirtilmektedir. Konuyla ilgili yaşanan esas tartışma, plandan haberdar oldukları iddia edilen TCF'li mebusların haberi hükümet yetkililerine açıklamamalarından kaynaklanmaktadır. Bu konuda savunulan görüşlerin karşılaştırılması için bkz. Soyak, Atatürk'ten, I, s. 356-359 ve Cebesoy, Siyasi, II, 205.

¹⁴³ Soyak, Atatürk'ten, I, s. 367.

saadetini zamin prensiplerle medeniyet yolunda tereddütsüz yürütecektir.”¹⁴⁴ Bu sırada İstiklal Mahkemesi İzmir’e ulaşmak üzere yola çıkmış, eski İttihatçılardan Kara Kemal firar etmiş, bazı mebuslar ise Ankara’da yakalanarak İzmir’e getirilmişlerdir. Bernard Lewis başlamakta olan mahkeme sürecini şu sözlerle özetlemektedir: “Haziran 1926’da, bir ihbarcı sayesinde, polis İzmir’de bir suikast tertibini ortaya çıkardı. Suikastın lideri, 1924’te Hilafetin kaldırılmasına karşı koymuş olan eski milletvekili Ziya Hurşit idi... 13 Temmuzda sanıklar hakkında idam cezaları verildi ve ertesi gün infaz edildi. İstiklal Mahkemesi bundan sonra Ankara’ya döndü ve 1 Ağustosta yeni bir tutuklular grubunun yargılanmasına başladı. 26 Ağustosta bir çok sanık hakkında idam hükmü verildi ve aynı gün infaz edildi.”¹⁴⁵ Bu aşamada, mahkeme sürecinin detaylarını incelemekten önce İstiklal Mahkemelerinin bazı genel özelliklerinden bahsedeceğiz. Bu konuda Mete Tunçay şu bilgileri aktarmaktadır: “İstiklal Mahkemeleri, Fransa’da 1793 yılında oluşturulan Devrim Mahkemeleri örneğine göre kurulmuşlardır. Yalnız, Fransız Devrim Mahkemelerinde bir de jüri varken, bizimkilerde yoktur; bizde yargıçların milletvekili olmaları şartken, Fransa’da böyle bir koşul aranmamıştır. Her iki ülkedeki uygulamada da, olağan kanıtlama yöntemleri yerine ‘vicdani kanaat’a dayanarak hüküm veren ve genellikle savunma avukatı tutulmasını kabul etmeyen bu mahkemelerin kararlarına karşı daha üst bir düzeyde itiraz imkanı bulunmamaktadır.”¹⁴⁶ İstiklal Mahkemelerinin kuruluşu ve işleyişiyle ilgili olarak bu mahkemelerde üye olarak görev almış isimlerden Kılıç Ali ise şu bilgileri vermektedir: “Kanun teklifi İhtilal Mahkemeleri adıyla yapıldı. Refik Şevket (İnce) Bey’in önerisine ve Dr. Tevfik Rüştü Bey’in de katılmasıyla mahkemelerin adı İstiklal Mahkemeleri’ne dönüştürüldü... İstiklal Mahkemelerinin kararları kesindi ve temyizi yoktu. Mahkemeler Büyük Millet Meclisi’ne bağlıydı. Kararlarından dolayı sorumlu değillerdi. Kararların yürütülmesinde sivil ve asker bütün görevliler sorumluydu.”¹⁴⁷

Bu doğrultuda İzmir Suikastı Davaları önce İzmir’de ardından Ankara’da olmak üzere iki aşamada gerçekleştirilmiştir. İzmir’deki duruşmalar 26 Haziran’da İzmir sinema binasında başlamış, 14 Temmuz’da sona ermiştir. Ankara İstiklal Mahkemesi yargılamaları ise 2-26 Ağustos tarihleri arasında yapılacaktır. İzmir’deki mahkeme heyeti başkanlığına Ali (Çetinkaya) Bey, üyeliklerine Kılıç Ali ve Reşit Galip, savcılığına ise Necip Ali seçilmişler, sanıklara avukat ve şahit tutma hakkı tanınmadığından ve kararlar temyize götürülemediğinden mahkeme süreci süratle

¹⁴⁴ Ş. S. Aydemir bu cümlelerin yayınlanan beyannamede paylaşıldığını, Ahmet Demirel ise Gazi’nin İzmirliilere hitaben yaptığı konuşmada geçtiğini aktarmaktadır: Aydemir, Tek Adam, III, s. 258 ve Demirel, İktidarı, s. 78. Bu sözlerin yazılı olarak mı yoksa sözlü olarak mı açıklandığı tespit edilemediğinden iki kaynağı da veriyoruz.

¹⁴⁵ Lewis, Modern Türkiye, s. 274.

¹⁴⁶ Mete Tunçay, “İstiklal Mahkemeleri”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 938.

¹⁴⁷ Kılıç Ali’nin Anıları, s.362 ve s.367.

neticelendirilmiştir. Mahkeme üyelerinden Kılıç Ali İzmir Davalarının başlangıcını şu sözlerle aktarmaktadır: “Hükümet İzmir’e gitmemiz için özel bir tren hazırlamıştı. Hareket etmeden önce trenin salonunda toplandık. Durumu bir kez daha değerlendirdik. Ziya Hurşit’in itirafları, Terakkiperverlerin olayla ilişkisi ihtimalini güçlendiriyordu. Bütün Terakkiperver Fırka üyelerinin bulundukları yerde ve aynı saatte tutuklanmalarını, evlerinin büyük bir titizlikle aranmasını ve bulunacak bütün belgelerin İzmir’e gönderilmesini kararlaştırdık. Bu kararımızın hemen uygulanması için ilgililere gereken emirleri vererek 17 Haziran 1926 günü Ankara’dan İzmir’e doğru hareket ettik.”¹⁴⁸ Mahkeme 18 Haziran’da İzmir’e ulaştığında diğer yandan, başta İstanbul ve Ankara olmak üzere ülke genelinde sanıkların tutuklanmalarına da başlanılmıştır. Tutuklananlar arasında, bağımsız olarak mebusluk yapmayı sürdüren eski muhalif fırka mensuplarından örneğin Kazım (Karabekir) Paşa, Ali Fuat Paşa, Cafer Tayyar (Eğilmez) Paşa ve Refet (Bele) Paşa da bulunmaktadır. Sürecin gelişimiyle ilgili olarak Fahrettin Altay şunları aktarmaktadır: “19 Haziran Cumartesi günü vaka her tarafı ile iyice açıklandı, resmi tebliğ ile de iş aydınlatıldı. Her akşam Atatürk’ün evinde toplanılıyor, sofrada bu mesele konuşuluyor, yapılmakta olan tahkikat anlatılıyor, her tarafla telgraf muhaberesi yapılıyordu. İstiklal Mahkemesi bütün Terakkiperver mensuplarının tevkifine emir vermiş, Ziya Hurşit itirafta bulunmuş, eski Maarif Nazırı Şükrü Bey ile eski Ankara Valisi Abdülkadir Bey’i söylemiş, Abdülkadir’i bulamamışlar Mehmetçe isminde birisini Abdülkadir’i bulmak üzere İstanbul’a göndermişler.”¹⁴⁹

Bu sırada sürecin önemli gelişmelerinden olması bakımından Kazım Paşanın tutuklanma talebinin mahkeme heyeti ile Başvekil İsmet Paşa arasında yol açtığı gerginlikten söz edilebilir. Bu bağlamda İsmet Paşa, mahkeme heyetinin aksi yöndeki isteğine karşın Kazım Paşa’nın serbest bırakılmasını talep edecektir. İsmet Paşa bu konuda şunları aktarmaktadır: “...Ankara’da bulunan Kazım Karabekir Paşanın, İstiklal Mahkemesi talimatıyla tevkif edildiğini haber aldım. İzmir’de Atatürk’e karşı suikast yapılacak ve Terakkiperver Fırka mensupları bununla ilgili olacaklar... Birden, bu durum bana gayri tabii geldi... Suikast teşebbüsünden istifade etmek için bunun fırsat olarak geniş ölçüde kullanılmasından ciddi surette kuşkuluyum. Heyeti Vekileyi toplayıp görüştüm, endişelerimi söyledim. Kesin vaziyet almak kararında olduğumu bildirdim ve Kazım Karabekir Paşanın tahliyesi için emir verdim. Tahliye ettirdim, serbest bıraktım.”¹⁵⁰ Bazı kaynaklar İsmet Paşanın aktarılan tutumuna gerekçe olarak kamuoyundan gelen tepkilerden ve Kazım Paşanın sahip olduğu saygınlıktan söz etmişlerdir. Böyle olduğu halde mahkeme heyeti bu kararın uygulanmasına karşı

¹⁴⁸ Kılıç Ali’nin Anıları, s.413.

¹⁴⁹ Fahrettin Altay, *10 Yıl Savaş ve Sonrası*, İnsel Yayınları, İstanbul, 1970, s. 418.

¹⁵⁰ İnönü, Hatıralar, II, s. 212.

çıkılmış, Kazım Paşanın yeniden tutuklanmasını sağlamıştır. Öyle ki bu konu ancak, Mustafa Kemal Paşanın müdahalesi sonucunda çözüme kavuşturulabilecektir.¹⁵¹

Diğer yandan İzmir Mahkemesinin kısa süre içerisinde siyasi yargılamalara dönüştürüldüğü belirgindir. Zira Ahmet Demirel'in aktardıklarına göre mahkeme heyeti, bu suikast girişiminin birkaç kişilik bir grup tarafından tasarlanamayacağını, eski İkinci Grup mensuplarının, TCF' lilerin ve İttihatçıların suikastı takiben gerçekleştirilmek üzere bir hükümet darbesi hazırlığı yapmış olabileceklerini düşünmüştür. Bu bakış nedeniyle 26 Haziran'da başlayan duruşmalar çerçevesinde yapılan soruşturmaların kapsamı genişletilecektir. Davaların İzmir ayağı için temmuz ayının 15'inde açıklanan karara göre eski TCF'li altı kişinin de aralarında bulunduğu on beş kişi idam cezası alacaktır ki idam edilen isimler şunlardır: suikastın düzenleyicileri; Ziya Hurşit, Gürcü Yusuf, Laz İsmail, Çopur Hilmi, Sarı Efe Edip ve Rasim, mebuslukları devam eden eski TCF üyeleri; Ahmet Şükrü, Abidin, Halis Turgut, İsmail Canbolat, Rüştü Paşa, Ayıcı Arif ve eski mebus Hafız Mehmet'tir.¹⁵² Meselenin siyasi yargılamalara dönüşmesiyle ilgili olarak İsmet İnönü şunları aktarmaktadır: "...Terakkiperver Fırkanın doğrudan doğruya tertipçi olmadığı anlaşıyor. Ama, eski İttihatçılardan Şükrü Bey, Sarı Efe gibi fedailerin hadiseye başlıca tertipçiler olarak karışmaları ve bunların Terakkiperver Fırka ile irtibatlı bulunmaları işi sıçratıyor..."¹⁵³ Bu bakımdan İzmir Suikastının tertipçilerinden Sarı Efe Edip, eski bir İttihatçı olarak Enver Paşa dahil olmak üzere bu grupla yakın ilişkilerini sürdürmektedir. Bu durumun da etkisiyle olacak, İzmir Suikastı Davaları İttihatçıların yargılanmaları sonucunu doğurmuş, bu konuda sert tedbirler alınmasını beraberinde getirmiştir.

Diğer yandan kendisinin aktardığına göre İsmet Paşa, Gazi ile dava sürecinde yaptığı görüşmelerde Terakkipervercilerin bu işle bağlantılı olamayacağı fikrini açıklayacaktır.¹⁵⁴ Bu bakımdan Zürcher'in aktardığına göre Ali Fuat, Kazım, Cafer Tayyar ve Refet Paşalar kamuoyu baskısı ve ordudan gelen ricaların da etkisiyle idam edilmekten kurtulacaklardır. Buna rağmen anılan isimler dava sonrasında başlayan süreçte uzun müddet siyasi yaşamdan uzak kalacaklardır.¹⁵⁵ Zira dava sonrasında eski

¹⁵¹ İsmet Paşanın aktardıkları ile karşılaştırma için bkz. Kılıç Ali'nin Anıları, s.425-427.

¹⁵² Demirel, İktidarı, s. 79. / İzmir suikastında tutuklanan ve idam edilen milletvekilleri listesi için bkz. İnönü, Hatıralar, II, s. 320 (Ek9).

¹⁵³ İnönü, Hatıralar, II, s. 218.

¹⁵⁴ İnönü, Hatıralar, II, s. 213.

¹⁵⁵ Zürcher, Modernleşen, s. 254.

TCF’li bağımsızların mebuslukları düşürülecek, 1927 seçimlerine katılmalarına izin verilmeyecektir. Gıyaben idama mahkûm edilen eski İttihatçılardan Kara Kemal ise firari durumda iken yakalanacağını anladıktan sonra 27 Temmuz’da intihar etmiştir. Bir diğer firari eski Ankara valisi Abdülkadir Bey ise yurt dışına kaçmak üzereyken 23 Ağustos’ta yakalanmış, 31 Ağustos’ta idam cezasına çarptırılmıştır.¹⁵⁶ Kara Kemal’in takibatı ve akıbetiyle ilgili olarak Kılıç Ali şu bilgileri aktarmaktadır: “Polisin kararlı takibi, Kara Kemal’i köşeye sıkıştırmıştı. Çok geçmedi, Aksaray’da güvendiği adamlarından birinin evinde kısıtırıldı. Yakalanacağını anlayan Kara Kemal, kendisini bahçeye attı ve oradaki tavuk kümesine saklandı. Yatağında içmekte olduğu sigarasını kül tablasında yanık bırakmıştı. Açık pencereyi ve yanan sigarayı gören polisler, bahçeyi de araştırmaya başladılar. Kara Kemal, tam yakayı ele vereceği sırada yanında taşıdığı Browning marka tabancasını çekerek şakağına dayadı ve tetiği çekti.”¹⁵⁷

Diğer TCF’li eski siyasiler Rauf ve Adnan Beyler ise bu olay gerçekleştiği sırada Londra’da bulunmaktadırlar. Onlar için de tutuklama kararı verilmiş, bu nedenle kendilerinden yurda dönmeleri istenmiştir. Bu konuda Hasan Rıza Soyak şunları aktarmaktadır: “Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası liderlerinden Hüseyin Rauf Bey (Orbay) ile Dr. Adnan Bey (Adivar) o sıralarda Londra’da bulunduklarından haklarındaki tevkif kararı, Londra Büyükelçiliğimiz vasıtasıyla kendilerine tebliğ edilmiş ve memlekete dönerek, İzmir’de Ankara İstiklal Mahkemesine müracaatları istenmişti; fakat her ikisi bu davete icabet etmemişlerdir.”¹⁵⁸ Rauf Orbay hatıratında, kendisini yurda dönmesi ve mahkemeye teslim olması için ikna etmeye çalışan Kazım Özalp ile aralarında geçen mektuplaşmayı anlatmaktadır. Bu mektuplarda Rauf Orbay özetle; mahkemenin vereceği kararın adaletli olacağına güvenmediğini ifade etmiş, Kazım Özalp ise verdiği yanıtlarda davaların kanunlar çerçevesinde yürütüldüğünü belirterek muhatabını ikna etmeye çalışmıştır.¹⁵⁹ Fakat neticede Rauf Bey yurda dönmemiş, Adnan Bey ve eşi Halide Edip Hanım gibi uzun yıllar yurt dışında yaşamaya başlamıştır. Bu sırada Rauf Bey’e mahkeme tarafından gıyaben on yıl kalebentlik cezası verilecektir.

İzmir suikastı davalarının siyasi bağlantılarına ilişkin olarak savunulan yaygın bir görüşe göre bu mahkeme süreci otoriterleşme açısından bir fırsata dönüştürülmüştür. Bu konuya ilişkin olarak Lewis şunları aktarmaktadır: “İzmir ve Ankara’da İstiklal Mahkemeleri soruşturmalarını çok geçmeden suikastın ve suikastçıların çok ötesine genişlettiler ve hukuk kurallarına ve usullerine fazla aldırış etmeksizin, gerçekte Mustafa Kemal’in

¹⁵⁶ Demirel, İktidarı, s. 79.

¹⁵⁷ Kılıç Ali’nin Anıları, s.461.

¹⁵⁸ Soyak, Atatürk’ten, I, s. 371.

¹⁵⁹ Orbay, Siyasi, II, s. 197-224.

bütün ileri gelen siyasal muhaliflerine karşı kovuşturmaya giriştiler. Bazıları beraat etti; hepsi de yasaklanan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile ilişkili olan dört general, Kazım Karabekir, Refet, Ali Fuat ve Cafer Tayyar Paşalar, mahkûm edilemeyecek kadar saygı görüyorlardı; serbest bırakılmaları ordunun ve pek çok sivilin büyük ve meşum sevincine vesile oldu. Diğer mahkûmlar daha az talihliydi. İdam edilenler arasında Cavit Bey gibi Genç Türk hareketinden arta kalan ileri gelenler ve hatta Albay Arif gibi bağımsızlık savaşı sırasında Gazi'nin yakın arkadaşları vardı."¹⁶⁰

İzmir davalarının ikinci aşamasına yine Ankara'da fakat bu kez siyasi suçlarla sınırlandırılarak devam edilmiştir. Esasında İzmir'deki mahkemede eski İttihatçıların da yargılanmalarına başlanılmış, ancak alınan karar gereğince bu davalara Ankara'da devam edilmesi uygun bulunmuştur. Ankara yargılamaları 1-31 Ağustos 1926 tarihleri arasında devam etmiştir ki burada 45 İttihatçı yargılanmış, sanıkların avukat tutmalarına izin verilmemiştir. İttihatçılar dışında diğer muhalif siyasetçilerin ve Velid Ebuzziya ve Ahmet Emin Bey gibi gazetecilerin de yargılandıkları bu mahkeme toplamda 47 duruşma sürmüştür, kalabalık bir halk ve basın kitlesi tarafından yakından takip edilmiştir. Bu davalar hükümeti destekleyen basın tarafından rejim düşmanlarının tasfiyesi şeklinde açıklanmıştır. Fakat İttihatçı olmak diğer taraftan, Halk Fırkası içinde de İttihatçı geçmişe sahip çok sayıda kişi olduğundan muğlak bir tanımlama olarak sürecin tartışma yaratan konularından olacaktır.¹⁶¹

İlk aşamadakinden farklı olarak yalnızca siyasi sanıkların yargılandıkları bu aşamanın en belirgin sonucu CHF'nin siyasi alanda mutlak bir hakimiyete ulaşması, herhangi bir muhalefet tehdidi olasılığı kalmaksızın ülkeyi yönetmeye başlamasıdır. 1 Ağustos'ta başlanılan eski İttihatçıların ve diğer siyasi muhaliflerin Ankara duruşmaları sırasında mahkemede suikast girişimi konusu üzerinde neredeyse hiç durulmamış, bunun yerine son yirmi yılın olayları tartışılmış, geçmişle hesaplaşılmıştır.¹⁶² Böyle olduğu halde tutuklamalara gerekçe olarak sanıkların suikasttan sorumlu oldukları ve darbe hazırlığı içinde bulundukları gösterilmiştir.

¹⁶⁰ Lewis, Modern Türkiye, s. 274-275. / İdam edilenler arasında Mustafa Kemal Paşanın Millî Mücadele Döneminde yakınındaki isimlerden Ayıcı Arif de bulunmaktadır. Bu konuyla ilgili olarak bkz. Mesut Erşan, "Mustafa Kemal Paşa İle Samsuna Çıkanlardan Kaymakam Arif Bey ve Anadolu İnkılabı", *I. İlk Adım'dan Cumhuriyet'e Milli Mücadele Sempozyumu*, Türkiye, 2007. / Tutuklanan siyasetçiler ise ilk etapta 26 Haziran-12 Temmuz 1926 tarihleri arasında İzmir'de yargılanmıştır ki bunlardan 16'sı suikasta yardım etmek ve darbe planlamak suçlarıyla idam cezasına çarptırılarak 13 Temmuz'da idam edileceklerdir. Diğer yandan suikastçıları ihbarda bulunan Giritli Şevki'ye Eylül 1926'da para ödülü verilecektir.

¹⁶¹ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, İttihat ve Terakki Bir Çağın Bir Kuşağın Bir Partinin Tarihi*, 3. cilt, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989, s. 597.

¹⁶² Ankara İstiklal Mahkemesi Başkanı Ali (Çetinkaya) Bey'in (Kel Ali) kendisi de eski bir İttihatçıdır.

Buna karşın eski İttihatçılara mahkeme heyetince en çok sorulan sorular Birinci Dünya Savaşı'nda yapılanlar ve 1923'te düzenlenen kongre olacaktır. İttihatçı olmayan diğer muhalif siyasetçiler ise daha çok İttihatçılarla aralarındaki olası bağlantılar ve Birinci Meclis Dönemindeki faaliyetleri nedeniyle suçlanmışlardır. Böylelikle açık biçimde siyasi içeriğe bürünen mahkemenin kararları 26 Ağustos'ta açıklanmış, İttihat Terakki Fırkası eski Maliye Nazırı Cavit Bey, Dr. Nazım, Filibeli Hilmi, Yenibahçeli Nail Beyler idam cezasına çarptırılarak aynı gece infaz edilmişlerdir. O sırada yurtdışında bulunan eski Başvekil Rauf Bey'in de aralarında bulunduğu bazı kişilere ise hapis ya da kalebentlik cezası verilmiş, Hüseyin Cahit Bey'in de aralarında bulunduğu bazı kişilere ise sürgün cezası verilmiş, 37 sanık ise beraat ettirilmiştir.¹⁶³

Bu konuda Şerafettin Turan şu bilgileri aktarmaktadır: “Yurtdışına kaçmış olan Şefik Hüsnü, Nazım Hikmet, Hasan Ali Ediz ve Ali Cevdet: 15 yıl. Şevket Süreyya Aydemir, Eczacı Vasıf, Dr. Teğmen Mümtaz, Abdi, Cevdet, tıp öğrencilerinden Hüseyin Hikmet Kıvılcımlı ve Süleyman Necati: 10 yıl. İbrahim Hilmi Çığıracan, Sadrettin Celal Antel, elektrikçi Nuri, Sami, öğrencilerden Nuri ve Haydar: 7 yıl. Öteki sanıklar ise beraat etmişlerdi.”¹⁶⁴ Sanıklardan Hüseyin Cahit Bey ise şunları aktarmaktadır: “Artık mahkemenin kararını beklemekten başka yapacak bir şey kalmamıştı. 1926 yılı Ağustosunun 26. perşembe günü, o gün mahkemeye çağrılmayacağımızı sanacak kadar ilerlemiş bir saatte, birdenbire, bizleri mahkemeye götürmeye geldiler... Bütün sanıklar toplu halde mahkeme salonuna doldurulduk. Yalnız idam hükmü yiyecek dört arkadaş mahkemeye getirilmemişlerdi. Bunları sonsuza değin yitirdiğimizi anladık. Aklananlar hemen salıverildiler.”¹⁶⁵

Esas yönüyle davaların Ankara aşaması, ülkedeki arta kalan İttihatçıların tasfiye edilmesi sürecine dönüşmüştür. Bu konuda Tunaya şunları aktarmaktadır: “Bir tek parti rejimi (CHF), kendinden önceki tek parti rejimini (İttihat ve Terakki) yargılamıştır. Ve onu yalnız 1926 yılındaki suikast olayından suçlamıyor, 1908 Temmuzundan 1926 Temmuzuna değin, on sekiz yılın hesabını soruyordu.”¹⁶⁶ Bu aşamada konunun çeşitli yönleri irdelenebilir. Buna göre konuyu araştıran ya da döneme tanıklık eden isimlerin üzerinde en çok durdukları husus söz konusu yargılamaların belirgin bir eski-yeni iktidar çatışmasına dönüşmüş olması durumudur. Bu bağlamda yine Tunaya şunları aktarmaktadır: “Yargılama, açıkça Halk Fırkasıyla, İttihatçıların hesaplaşması olmuştur... Yargılama suikast girişimini aşarak genişletilmiş, İttihatçıların, 1908-1918 dönemindeki politikalarının hesabı sorulmuştur. Reis Ali Bey, İttihatçıların on yıllık eylemlerini, zaman zaman kızarak, hakaret ederek, alay ederek didik didik

¹⁶³ Rauf Bey 1935 yılında Türkiye'ye dönecek, 1939 yılında ise yeniden milletvekili seçilecektir.

¹⁶⁴ Turan, Türk Devrim, III, s.130.

¹⁶⁵ Yalçın, Siyasal, s. 381. / Bu konuyla ilgili detaylı bir inceleme için bkz. Feridun Kandemir, *İzmir Suikastının İçyüzü*, Tarih Yayınları, İstanbul, 1991.

¹⁶⁶ Tunaya, İttihat, s. 597.

etmiştir.”¹⁶⁷ Mahkemede yargılanan isimlerden Hüseyin Cahit Bey ise aynı konuya ilişkin olarak şunları aktarmaktadır: “...büyük bir merakla gazeteleri izliyordum. Yayınlar göre bütün sorumluluk yükü İttihatçıların ve Terakkiperver Partisine bağlı bazı subayların üzerinde toplanıyordu. Ama duruşmaların gidiş biçimi hiç hoşuma gitmiyordu. Kasıtlı olarak yaratılmamış olmakla birlikte İttihat ve Terakki’nin adını sanını silmek ve kökünü bütünüyle kazımak için ortaya çıkan fırsattan yararlanılmak istendiğini sanmaya başlamıştım.”¹⁶⁸

Bu konuda karşıt bir görüş olarak İsmet İnönü’nün aktardıklarına bakılabilir. Buna göre kendisinin ifadeleriyle İttihatçıların tarihsel sürece yönelik bakış açıları şu şekildedir: “İttihatçılar, hiçbir vakit ‘suçluyduk’ demediler. ‘Memleketi kurtarmak için uğraştık, felakete uğradık. Asıl olan biziz, şimdi bunlar geldiler, bizim bıraktığımız eserleri devam ettirerek muvaffak oldular’ kanaatindeydiler.”¹⁶⁹ İttihatçıların bu bakışları nedeniyle kendilerini mağdur addettiklerini belirten İnönü buna ek olarak bu grubun bir an önce iktidarı geri alabilmek amacıyla olduklarını aktarmaktadır.¹⁷⁰ Diğer yandan İttihatçıların ülkede bulunan önde gelen isimlerinden Kara Kemal Mütareke Devrinde Mustafa Kemal Paşa ile İzmir’te görüşmüş, kendisine siyasetle uğraşmayacaklarına dair söz vermiştir. Buna karşın İttihatçıların, kamuoyuna açıklanmamak kaydıyla 9 Umde’ye karşılık olarak 1922 yılında hazırladıkları 9 maddelik bir siyasi programları bulunmaktadır. Bu program İzmir Davaları sırasında tespit edilmiş, Ankara’daki yargılamalar esnasında mahkeme heyeti tarafından sıklıkla gündeme getirilmiştir.¹⁷¹ Diğer taraftan İsmet Paşa’nın aktarılan görüşlerinin doğru olmadığını düşünen Hüseyin Cahit Bey, Malta Sürgünü dönüşü Mütareke Devri esnasında dahi kendilerini tasfiye etmeye yönelik bir isteğin bulunduğunu aktarmaktadır: “kulağımıza hiç hoş olmayan, hiç beklenmedik bir söz erişti. Anadolu, eski İttihatçıları, daha doğrusu bizleri istemiyordu. Talat Paşa hizmet sunmuş, ülkeye dönmek istemişti. Kabul olunmamıştı...”¹⁷² Aynı süreçle ilgili olarak İsmet İnönü ise şunları aktarmaktadır: “...Atatürk’ün vakit vakit gösterdiği endişelerden anladığım, İttihatçılar, Anadolu hareketini kendi eserleri gibi değerlendirmeyi ve bundan zorla istifade etmeyi düşünmüşler...Dış aleme firar edenler bilhassa Rusya’da toplandıktan sonra, Anadolu’daki muharebelerin ümitsiz zamanlarında hudutta beklemişler ve kendilerinin girmelerine imkân ve fırsat olacağını ümit etmişler. Bunlar umumi olarak söylenir... Mesela Dr. Nazım, Talat Paşanın, Enver Paşanın ve diğerlerinin dışarıda ölmelerine sebep olarak Millî Mücadeleyi idare edenleri gösterirmiş... Mizaçları ve tabiatları itibarıyla tehlikeli insanlar. Mesela, gözü hiçbir şeyden yılmayan, son derece cesur ve müteşebbis bir insan olarak Enver

¹⁶⁷ Tunaya, İttihat, s. 595.

¹⁶⁸ Yalçın, Siyasal, s. 379.

¹⁶⁹ İnönü, Hatıralar, II, s. 216.

¹⁷⁰ İnönü, Hatıralar, II, s. 215.

¹⁷¹ Söz konusu 9 maddelik program için bkz. Tunaya, İttihat, s. 643.

¹⁷² Yalçın, Siyasal, s. 362.

Paşanın, herhangi bir imkân bulursa, ufak bir yere yerleştikten sonra büyük bir mesele çıkarabileceği kanaati Atatürk'te daima yaşamıştır...¹⁷³

Tüm bu tartışmaların yanı sıra idam cezası alan isimlerin bu cezayı hak edip etmedikleri konusu olayın üzerinden zaman geçtikten sonra daha sağduyulu bir yönden değerlendirilmiştir. Örneğin Cavit Bey'in idam cezasına çarptırılmış olmasıyla ilgili olarak İnönü şunları aktarmıştır: “Cavit Beyin durumu, İttihat ve Terakki'nin başta gelen şahsiyetlerinden biri olarak değerlendirilmiştir. Ama ben onun şiddet hareketlerine, suikast teşebbüsüne girecek bir tabiatla olduğuna hiçbir zaman ihtimal vermedim. İnsan siyasi bir teşkilatın başına geçtiği zaman onun sorumluluğu nereye kadar varır, belli olmaz.”¹⁷⁴ Aynı konuda Hüseyin Cahit Bey ise şunları ifade etmektedir: “Çocukluktan beri okul arkadaşlığı yaptığım Cavit, kesinlikle bir siyasal öldürmeye taraftar olamazdı... İsmail Canbolat vardı ki, Malta'dan sonra, artık hiç siyasa uğraşmamaya ve hiçbir şeye karışmamaya kesin kararını vermiş, arkadaşlarına da bildirmişti... İstanbul'a dönüşümde hiçbir yakın arkadaş yaşı bulamadım ki gerçeği anlayabileyim. Gidenlerin aileleri bir şey bilmiyorlardı. Aslında, komiteci ruhu besleyenlerin, kadınlarına bir sır vermelerine de olanak yoktu. Sözün kısası sorunun içyüzü, sonsuza değin bilinmez kalmıştır...”¹⁷⁵

Takrir-i Sükûn Dönemi, söz konusu kanunun çıkarılması ve aktarılan mahkeme süreçleriyle birlikte yerleşen otoriter yönetim anlayışı sonrasında 1927 yılında, seçimlerin yenilenmesi ve TBMM'nin üçüncü meclis döneminin başlaması gelişmeleriyle devam etmiştir. Bu arada 1926 yılı temmuz ayında Tek Parti Dönemi siyasal yaşamının önemli isimlerinden Ahmet Ağaoğlu tarafından hazırlanıp başvekil ve reisicumhura sunulan siyasi bir rapordan söz edilebilir. İmparatorluk Dönemi layihalarıyla benzeştirilebilecek olan bu raporda siyasal gidişatla ilgili olarak hükümete bazı önerilerde bulunulmuştur ki raporda tespit edilen başlıca aksaklıklar mecliste karşılıklı denetim eksikliğinin bulunması ve CHF'nin bürokratik açıdan durağan ve statik bir yapıya sahip olmasıdır. Öyle ki, Cumhuriyet Halk Fırkasının halkla bağının günden güne kopmakta olduğunun belirtildiği raporun sahibi Mustafa Kemal Paşa tarafından bu görüşleri nedeniyle dört yıl sonra kurulacak olan muhalefet partisinde görevlendirilecektir. Bundan önce ise rapordan bir yıl sonra seçimler yenilenerek meclisin yeni dönemi başlamış, bunun ardından CHF 2. Kurultayı gerçekleştirilmiştir.

¹⁷³ İnönü, Hatıralar, II, s. 214-215.

¹⁷⁴ İnönü, Hatıralar, II, s. 216. / İdam edilen diğer İttihatçılarla ilgili İnönü'nün yorumları için bkz. Hatıralar, II, s. 216-218.

¹⁷⁵ Yalçın, Siyasal, s. 383-384.

2.2.6.1927 Seçimleri, Üçüncü Meclis Döneminin Başlaması ve 1927 Kurultayı

1927-1931 seçim dönemi için Eylül 1927’de gerçekleştirilen seçimlerin ilk yeniliği, fırka tüzüğünde yapılan değişiklik neticesinde ilk defa olarak mebus namzetlerinin fırka divanınca değil bizzat reisicumhurun kendisi tarafından belirlenmesidir. Diğer yandan 1927 seçimlerinde 316 mebus seçilmiştir ki tamamı CHF’denir.¹⁷⁶ Seçimlerin ardından ilk toplantısını 1 Kasım 1927’de yapan meclis, aynı gün yapılan oylamada Mustafa Kemal Paşa’yı yeniden reisicumhur, Kazım (Özalp) Bey’i de yeniden meclis reisi seçmiştir. Yine İsmet Paşa reisliğinde oluşturulan yeni kabine ise ertesi gün kurulmuş, 5 Kasım’da oybirliği ile güvenoyu almıştır. 1927 seçimleri ve beraberinde ortaya çıkan meclis aritmetiği neticesinde meclisin işlevi hükümet kararlarını oybirliği ile onaylamaktan ibaret kalacaktır ki bu durum 1931-1935 döneminde de sürdürülecektir. Bu bağlamda Halk Fırkası, söz konusu durumun beraberinde ortaya çıkan sakıncalar nedeniyle süreç içerisinde, ileriki başlıklarda incelenecek olan bazı tedbirler alma gereksinimi duyacaktır.

1927 yılının bir diğer önemli siyasal gelişmesi ise 15-23 Ekim tarihleri arasında toplanan Cumhuriyet Halk Fırkası ikinci kurultayıdır. Fırkanın yeni nizamnamesinin kabul edildiği kurultayın diğer önemli özelliği ise Gazi Mustafa Kemal Paşa’nın Büyük Nutuk’u okuduğu kurultay olmasıdır. Diğer yandan kurultay öncesinde alınan karar neticesinde İstiklal Mahkemeleri kaldırılmış, -ihtiyaç duyulmadığı için kullanılmayacak olsa da- Takrir-i Sükûn Kanunu ise iki yıl daha uzatılmıştır. Kurultayın açılış konuşmasını yapan Gazi fırkanın ilk kongresinin Sivas Kongresi sayılabileceğini, bu nedenle bu kongrenin ikinci kongre kabul edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Nutuk ise 15-20 Ekim tarihleri arasında toplam 36,5 saat süresince yine bizzat Mustafa Kemal Paşa tarafından okunarak tamamlanacaktır. Kurultayın ardından genel başkanlık bildirisi yayınlanacak, burada ve öncesinde yayınlanan fırka nizamnamesinde Mustafa Kemal Paşanın değişmez genel başkan olduğu açıklanacaktır. İlan edilen nizamnamede dört yılda bir toplanacağı belirtilen bu kurultay, Halk Fırkası ilkelerinin güncellenmesi bakımından da yenilikçidir. Bu bağlamda nizamnamenin üçüncü maddesinde laiklik, sözcük olarak ifade edilmese de tarif edilmiş, partinin devlet ve millet işlerinde din ile dünya işlerini birbirinden ayırmayı en önemli esaslardan saydığı belirtilmiştir. Fırkanın; cumhuriyetçi, laik,

¹⁷⁶ TCF’li mebusların altısı idam edilmiş, diğerleri ise aday olmamışlardır.

halkçı, milliyetçi bir cemiyet olduğu, bu ilkelerin değiştirilemeyeceği nizamnamede yer alan diğer maddelerdendir. Böylece 1923 Nizamnamesinde yer alan halkçılık ve milliyetçilik ilkelerine bu nizamname ile cumhuriyetçilik ve laiklik (ikincisi telaffuz edilmeden) eklenmiştir. Fırkanın diğer ilkeleri devletçilik ve inkılapçılık ise 1931’de benimsenen parti programında yer alacaktır. İncelenen sürecin gelişimiyle ilgili olarak Bernard Lewis şunları aktarmaktadır: “1927’ye gelindiği zaman rejime karşı bütün muhalefet - askeri, dini veya siyasi- susturulmuş ve Türkiye Cumhuriyeti Meclisinin üçüncü dönemi için 1927 Ağustos ve Eylülünde yapılan seçimlerde, buna katılacak yalnız bir parti, Cumhuriyet Halk Fırkası, kalmıştı. Bu seçimden sonradır ki Mustafa Kemal 15 Ekimden 20 Ekime kadar Halk Partisi kurultayına ünlü nutkunu okudu. Okunması otuz altı saat süren Nutuk, Gazi’nin 19 Mayıs 1919’da Samsun’a çıktığı andan itibaren eylemlerinin anlatımını ve kanıtlanmasını kapsar.”¹⁷⁷ 1927 kurultayının temel özelliklerine ilişkin olarak gösterilen başlıca etmen, bu kongreyle birlikte otoriter ve merkeziyetçi devlet anlayışının hukuki bir zemin kazanarak yerleşikleştirilmesidir.¹⁷⁸ Üçüncü meclis döneminin bir diğer önemli gelişmesi bağlamında son olarak, 1937’de Anayasaya dahil edilecek olan laiklik ilkesine gidişle bağlantılı olarak 1928 yılında yapılan Anayasa değişikliğinden söz edeceğiz. Buna göre 11 Nisan 1928’de yapılan değişiklikte beraber Türkiye Devleti dininin Din-i İslam olduğu ibaresi ve buna bağlı olarak meclisin görevlerinden sayılan şeri hükümlerin yürütülmesi ifadesi anayasadan çıkarılmıştır. Ek olarak, yemin törenlerinde “vallahı” yerine “söz veririm” denmesine de aynı anayasa değişikliği çerçevesinde geçiş yapılmıştır.

Bu noktada son olarak Takrir-i Sükûn Dönemi genel görünümü ve özelliklerine ilişkin olarak literatürde mevcut bulunan bazı tartışmalardan bahsedeceğiz. Bu bağlamda Takrir-i Sükûn Dönemi yaygın kabule göre, Tek Parti sistemi işleyişinin yerleşik ve belirgin bir yapıya bürünmesini sağlamıştır. Bununla eş zamanlı olarak aynı dönem, önemli inkılap hamlelerinin yapıldığı bir süreci kapsamıştır.¹⁷⁹ Siyasal

¹⁷⁷ Lewis, Modern Türkiye, s. 275.

¹⁷⁸ 1927 yılının diğer bir önemli gelişmesi ilk resmi nüfus sayımının yapılmasıdır. Buna göre ülkenin toplam nüfusu 13,6 Milyondur ki toplumun %67,7’si tarımla uğraşmakta olup çiftçilik yapmaktadır: Turan, Türk Devrim, III, s. 276.

¹⁷⁹ Takrir-i Sükûn Kanunu meclis görüşmeleri sırasında Kazım (Karabekir) Paşa İsmet Paşa’ya inkılapları bu kanuna dayanarak mı yapacaklarını sormuştur. Hem İsmet İnönü hem de Atatürk sonraki süreçte yazmış oldukları hatıratlarda bu kanun çıkarılmış olmasaydı da aynı inkılapların yapılacağını, kanunun bu konudaki tek işlevinin süreci kolaylaştırması olabileceğini yazmışlardır. Bu bağlamda dönem boyunca gerçekleştirilen inkılaplar ağırlıklı olarak toplumsal hayat ve hukuk konularına yönelik inkılaplardır. Bu durum, inkılaplar nedeniyle gelebilecek tepkilere karşı Takrir-i Sükûn önlemine ihtiyaç duyulabileceğini göstermektedir. Bu bakımdan örneğin, Zürcher’in verdiği rakamlara göre Tekke ve Zaviyelerin kapatılması ile Şapka Kanuna karşı ortaya çıkan tepkiler nedeniyle 7500 kişi tutulanmış, 660 kişi ise idam edilmiştir: Zürcher, Modernleşen, s. 252.

iktidarın sağlamlaştırılması ile hızlanan inkılap hamleleri arasında örneğin; Eylül 1925'te tekke ve zaviyelerin kapatılması, aynı yılın kasım ayında çıkarılan şapka kanunu, 1926 yılında yapılan takvim-saat değişikliği, Batı dünyası hukuk anlayışlarından esinle hazırlanan hukuk ve yasa düzenlemeleri (İsviçre Medeni Yasası ve İtalyan Ceza Yasası), resmi olmayan unvanların kullanımdan kaldırılması ve Harf Devrimi sayılabilir. Diğer yönüyle bu inkılaplar Tanzimat Dönemiyle başlayan reform hareketlerinin son kertesi de kabul edilebilecektir. Öyle ki böylelikle, Türkiye'nin modernleşme projesi siyasi, hukuki, eğitimsel ve toplumsal alanların tamamını kapsayacak ölçüde genişletilip tamamlanabilmiştir.

Diğer yönüyle Takrir-i Sükûn Dönemi, İstiklal Mahkemelerinde verilen kararlar nedeniyle birçok eleştiriye de neden olmuştur. Bu bağlamda Feroz Ahmed'in aktardığı rakamlara göre İstiklal Mahkemelerinde ilk iki yıl içerisinde 500'ün üzerinde kişi idam cezasına çarptırılacaktır.¹⁸⁰ Aynı konuda Şevket Süreyya Aydemir ise şunları aktarmaktadır: “Normal ölçülere göre mütalaa edildiği zaman, bu adamların çoğu elbette ki ölümü hak eden birer suçlu değildiler. Bunlar, birer suçlu olmaktan ziyade, yerleşmek kaygısında olan bir inkılabın, zaruri ve temsili birer kurbanıydılar. Hiçbir inkılap kansız cereyan etmemiştir. Tarihin her safhasında ve dünyanın her yerinde bu gibi hallerde kim ele düşerse o, kendi cinsinin veya kendi benzerlerinin suçlarının veya mukavemetlerinin bedelini, daima kendi hayatıyla ödeyegelmiştir.”¹⁸¹

Bu döneme dair yapılan bir diğer başlıca eleştiri, CHF dışında kalan her türlü siyasi faaliyetin bu dönemde durdurulmuş olmasından kaynaklanmaktadır. Bununla bağlantılı olarak Takrir-i Sükûn Kanunu ilanından dört yıl sonra, bu yasaya artık ihtiyaç duyulmadığı düşünülerek 4 Mart 1929 tarihinde yürürlükten kaldırılmışsa da Türkiye'nin siyasal sisteminin Tek-Parti sistemi olduğu resmi olarak ancak 1931 yılında gerçekleştirilen kurultayda ilan edilecektir. Bu konuya ilişkin olarak Zürcher şu yorumu yapmaktadır: “Takrir-i Sükûn Kanunu'nun Mart 1925'te ilanından itibaren Türkiye'nin yönetim biçimi, bir otoriter tek parti yönetimi, açıkçası, bir diktatörlüktü.”¹⁸² Dönemi inceleyen diğer isimler aynı keskinlikte yorumlarda bulunmamışlarsa da bu dönemin Türkiye tarihinde yeni bir evreyi başlatmış olduğu ortak bir kabuldür. Zira bu kanun sonrası başlayan dönemde uzun süredir devam etmekte olan siyasal iktidarı ele geçirebilmek adına çeşitli gruplar arasında yürütülen mücadele sona ermiş, bu andan itibaren iktidar,

¹⁸⁰ Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, çev., Yavuz Alogan, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1995, s. 87.

¹⁸¹ Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2014, s. 319.

¹⁸² Zürcher, *Modernleşen*, s. 257.

Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki sivil-bürokrasi sınıfına geçiş yapmıştır. Bu konuda Taner Timur şunları aktarmaktadır: “Takrir-i Sükûn Kanunu ile Türk Devrimi bir anlamda tamamlanmış ve iktidarın sosyal tabanı belli olmuştur. Nitekim ‘devrim’ kelimesinin bu sıralarda gözden düşüğünü ve artık pek kullanılmadığını görüyoruz.”¹⁸³

Diğer yandan bu duruma ilişkin olarak; ‘Türkiye’de zaten mevcut bulunan otoriter devlet geleneği bu defa söz konusu sınıf tarafından kullanılmaya başlanmıştır’ yorumu yapılabilir. Zira Takrir-i Sükûn dönemiyle birlikte Türkiye’de teşkilatlı muhalefet hareketleri ve muhalif siyasi düşüncelerin paylaşımı sona erdirilmiş, ülkedeki tüm siyasal güç CHF’de toplanmıştır. Bu durum, yönetsel açıdan kolaylık sağlamış olabileceksede diğer yönüyle meclisin yalnızca sembolik bir anlama indirgenmesine neden olmuş, ek olarak bazı başka olumsuzluklara da sebep olmuştur. Bu konuya ilişkin olarak örneğin Mete Tunçay şunları ifade etmektedir: “Takrir-i Sükûn dönemindeki gelişmeler sonucunda, CHF yerel örgütleri tabanın gereksinme ve isteklerini yukarıya yansıtmaya işlevlerini yerine getirmemiş olmuşlar, yalnızca bazı kimselerin yükselmek için parti önderlerinde kendileri hakkında olumlu izlenimler uyandırmaya çalıştıkları platformlar haline gelmişlerdir.”¹⁸⁴ Diğer yandan Takrir-i Sükûn Dönemi toplumsal hayat bağlamında da siyasal atmosferle benzer özelliklere sahiptir. Bu bakımdan özellikle İzmir Davalarının ardından Tek Parti otoritesinin ülkenin tamamına sirayet ettiği, toplumsal bir suskunluk ve fakat hoşnutsuzluk durumunun ortaya çıktığı görülmektedir. Bu ortama ekonomik koşulların da kötüleşmesi eklenince bir süre sonra dile getirilemeyen bu hoşnutsuzluklar Mustafa Kemal Paşa tarafından da fark edilmiş, bu durum Gazi’yi, yeni bir ikinci partinin meclise dahil edilmesi çözümüne yönlendirmiştir. Zira Mustafa Kemal Paşanın farkında olduğu durum, bir süre önce Ahmet Ağaoğlu’nun da raporunda belirttiği üzere toplumla yönetim arasında günden güne derinleşmekte olan kopuklukla ilgilidir. Aktarılan nedenlerin etkisiyle ve demokratik cumhuriyet biçimi ile mevcut ortam arasındaki çelişkilerin de önüne geçilebileceği düşünülmüş, böylelikle Serbest Cumhuriyet Fırkasının kuruluş süreci başlatılmıştır.

¹⁸³ Timur, Türk Devrimi, s. 80.

¹⁸⁴ Mete Tunçay, “Cumhuriyet Halk Partisi (1923-1950)”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 8, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 2020.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: TEK PARTİ SİSTEMİNDEN PARTİ-DEVLET SİSTEMİNE GEÇİŞ SÜRECİ / 1930'LU YILLAR SİYASİ GELİŞMELERİ

3.1.SERBEST CUMHURİYET FIRKASI DENEMESİ

Otuzlu yıllara girilirken ülke genelinde hissedilmekte olan iktisadi ve siyasi hoşnutsuzluk ortamı yeni bir çözüm arayışının, ikinci bir siyasi fırkanın kurulmasının temel nedenidir. Ek olarak, cumhuriyet rejimine demokratik bir hüviyet kazandırılmak istenmiş olması da bu girişimin nedenleri arasında sayılabilir. Söz konusu motivasyonlar sonucunda kurulacak olan Serbest Cumhuriyet Fırkası böylelikle, yaklaşık iki buçuk ay süresince varlığını sürdürerek 12 Ağustos-17 Kasım 1930 tarihleri arasında Türk siyasal yaşamının parçalarından biri olabilmıştır. Bu deneme esas yönüyle yapılan inkılap hamleleri ve iktisadi kötüleşme nedenleriyle gelen tepkilere bir tampon olması düşünülerek hayata geçirilmişse de sonuçları itibariyle beklenen neticeleri meydana çıkaramamıştır. Bu bağlamda, kuruluş aşamasında yeni partiye karşı halktan tepkiler gelebileceği öngörülerek belli oranda koruma altına alınması gerektiği düşünülmüş, ancak Serbest Cumhuriyet Fırkası bunun tersine olarak beklenilenin ötesinde bir halk desteği sağlamıştır. Ek olarak bu deneme sırasında ülkedeki muhalif unsurların yeni fırka etrafında toplanmaya başlaması da tahmin edilen bir sonuç değildir. Halkın yeni partiye yönelik öngörülemediği olan söz konusu ilgisi özellikle Eylül 1930'da Fethi Bey ve beraberindeki yöneticilerin gerçekleştirdikleri yurt gezisi esnasında açığa çıkmış, bu durum, Mustafa Kemal Paşa başta olmak üzere hükümet çevrelerini hayal kırıklığına uğratmıştır. Bunun üzerine, takip eden gelişmelerin de benzer minvalde olması üzerine bu partinin kasım ayında kapatılmasına karar verilecektir ki aynı günlerde Mustafa Kemal Paşa, ülkedeki hoşnutsuzluğun nedenlerini yakından inceleyebilmek amacıyla geniş kapsamlı ve katılımlı bir yurt gezisine çıkmıştır. Partinin kapatılmasının üzerinden bir ay kadar geçtikten sonra yaşanan Menemen Hadisesi ise benzer bir denemenin uzun bir süre yapılmamasının başlıca nedenlerinden olmuş, Tek-Parti sisteminde devam edilmesine kesin olarak karar verilmiştir. Bu noktadan itibaren özetlenen sürecin detaylarına bakacağız.

Bu doğrultuda ilk olarak, Serbest Cumhuriyet Fırkasının hangi sebeplerle kurulmak ve yaşatılmak istendiği konusu incelenebilir. Bu konuda Falih Rıfkı Atay şu

yorumu yapmaktadır: “Atatürk, Serbest Fırkanın kuruluş meselesinde samimi idi. Planı sandığıma göre şudur: İsmet Paşa ve Fethi Bey fikir ve ideal arkadaşlarıdır. İkisi de inkılapçıdır. Kendisini lider olarak tanıyacaklar, inkılap müesseselerini koruyacaklar, bunlar dışındaki meseleler üzerinde diledikleri gibi çarpışacaklar, ayrı ayrı seçime gidecekler, böylece Türkiye’de demokrasi geleneği kökleşmiş olacaktı.”¹ Aynı soruya farklı bir bakışla yanıt veren Zürcher ise şunları aktarmaktadır: “1930 yılında, hoşnutsuzluğun (çapını büyük olasılıkla bilmemekle beraber) farkında olan Mustafa Kemal, raporların ve ülkede sık yaptığı kendi inceleme gezilerinin sonucunda, toplumsal hoşnutsuzluğu belli bir yöne yönlendirmek ve rehavet içerisindeki Cumhuriyet Halk Fırkasını harekete geçirmek gibi çifte bir amaçla sadık bir muhalefet partisinin kurulmasına izin vermeye hatta teşvik etmeye karar verdi. Mustafa Kemal, beş yıl iktidarda kaldığı için yavaş yavaş kendi güç tabanını oluşturmuş olan ve artık yalnızca Cumhurbaşkanının kuklası olarak kalmayan İsmet’e baskıda bulunmak istemiş de olabilir.”²

Serbest Cumhuriyet Fırkasının kurulduğu dönemin koşulları bakımından 1930 yılı, etkileri Türkiye’de de hissedilen dünya ekonomik buhranına rastlamaktadır. Söz konusu iktisadi sorunlara ek olarak bu dönem, girişilen inkılap hareketlerinin neden olduğu toplumsal tepkilerin etkisiyle de çeşitli hoşnutsuzlukların mevcut bulunduğu bir süreci kapsamaktadır. Böyle bir dönemin ürünü olan SCF’nin kuruluşunu hazırlayan sürece ve bu parti vasıtasıyla uzun vadede amaçlananlara ilişkin olarak Kemal Karpaz şunları aktarmaktadır: “Türkiye’de 1922-1930 yıllarında ve sonraları yapılan devrimler tahmin edileceği üzere hükümete karşı bir direnme yaratmıştır. Sanayileşme siyaseti, alkollü içkilerin, sigara, şeker ve tuzun, deniz nakliyatının devlet tekeline alınması bu hoşnutsuzluğu daha da arttırdı. Nazari olarak hususi teşebbüse taraftar olmakla beraber hükümetin güttüğü, ekonomik siyaset dar bir devletçi görüşten hareket ederek ekonomik durgunluğa sebep oluyordu. 1928-1929 yıllarında kötü mahsul alınması ve dünya çapında bir ekonomik buhranın baş göstermesi bu durumu daha da kötüleştirdi. Cumhuriyet Halk Partisinin tahakkümü ve üyelerinden bazılarının mevkilerinden faydalanarak şahsi kazançlar sağlamaları da halk arasında hoşnutsuzluğu bir kat daha arttırıyordu. Mustafa Kemal’in safında olanlar arasında daha liberal bir siyaset güdülmesine taraftar olanların birçoğu tek parti idaresinin kuvvetlenmesini ve konulan siyasi ve ekonomik tehditleri endişe ile karşılıyorlardı. Bunların çoğu hükümetin aldığı şiddetli tedbirleri ana devrimlerin yapıldığı bir devrede zorunlu saymışlardı. Devrimler başarıldıktan sonra, yasama organının Meclis ve basında ifadesini bulacak bir muhalefetin murakabe ve kontrolü altında normal bir hükümet şekline dönmemesi için haklı bir sebep kalmıyordu. Serbest Cumhuriyet Fırkası denemesi bu olay ve şartlardan doğdu... Mustafa Kemal’in beklediği pratik faydalar her ne olursa olsun, onun bu muhalefetin zamanla gelişerek, normal

¹ Atay, Çankaya, V, s. 587.

² Zürcher, Modernleşen, s. 260. / Ahmet Ağaoğlu’nun 1926 senesinde Gazi’ye ve Başvekil İsmet Paşa’ya yazmış olduğu rapor için bkz. Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2021, s. 141-148.

bir parti haline geleceğini ve memleketin idaresinde hayati bir görevi yerine getireceğini ümit etmiş olduğunu da güvenle söyleyebiliriz.”³

Aktarılan görüşler neticesinde Serbest Cumhuriyet Fırkasının kurulmasını tetikleyen başlıca olgunun halk arasında artmakta olan hoşnutsuzluk olduğu görülmektedir. Böylece bu partinin kurulması ile söz konusu hoşnutsuzluk açığa çıkarılabilecek, 1929’da başlayan ekonomik buhranla beraber Türkiye’nin tarımsal ürünlerinin fiyatlarında yaşanan keskin düşüşe liberal siyasaları savunan bir parti aracılığıyla önlemler alınabilecek, halkın artmakta olan ekonomik şikayetleri mecliste yer alacak bir muhalefet -zamanla belki de iktidar- partisi aracılığıyla gündeme getirilebilecektir. Tüm bu beklentilere demokratikleşme yolunda bazı ihtiyatlı adımlar atılmak istenmesi de eklenebilir. Zira bu amaç doğrultusunda içtimai sahada küçük adımlarla da olsa başlamış bulunan gelişim çizgisi inkılap hareketlerinin büyük oranda tamamlandığı ve güvence altına alındığı bir dönemde siyasi sahaya da yansıtılmak istenmiş olmalıdır.⁴ Bu konuya ilişkin olarak Asım Us, İsmet Paşa ve Fethi Bey’i cesaretlendirmek adına Mustafa Kemal Paşa’nın Yalova’ da şu konuşmayı yaptığını aktarmaktadır: “Gazi (İsmet ile Fethi’ye hitap ederek): ‘Dikkat ediniz, muvazeneyi bozmayınız. İstedığımız şey, açık münakaşadır. Münakaşa ile hakikatlerin anlaşılmasıdır. Milletın mukadderatına ait işler mevzu bahisdir. Neden dolayı yapılan işlerde doğru ve eğri hareketler, mantiki münakaşalar, fenni ve ilmi münazaralar ile meydana çıkmasın? Bundan ne fenalık gelebilir? Fenalık değil, ancak iyilik gelir. Göreceksiniz ne kadar iyi olacak? Başka memleketlerde umumi işler üzerinde büyük münakaşalar olur, fakat bu münakaşalardan hiçbir kargaşalık çıktığı vaki değildir. Halbuki bizde böyle olmamıştır. 31 Martlar bile münakaşaların tereddidinden çıkmıştır. Bu, siyasi terbiyede gerilik eseridir. Evvela makul münakaşa yolunu öğrenmemiz lazımdır. Sonra bu memlekete münakaşalar karşısında nizamını muhafaza etmek kabiliyetini vermek lazımdır. Buna alışıcağız.”⁵ Aynı konuda Kılıç Ali ise farklı bir bakışla hatıratında şunları aktarmaktadır: “Atatürk, Türkiye’deki muhalefet hareketlerini çok iyi incelemişti. Muhalefetin, muhalefet partilerinin doğuşlarını, akıbetlerini, bunların ülkede meydana getirdiği ikilikleri, bu ikiliklerin zararlarını çok iyi biliyordu. Bu nedenle, kurulacak muhalefet partisının ‘denetleyeceğim’ derken ülkeyi parçalamamasına dikkat edilmesini istiyordu. Daha ileri giderek, cumhurbaşkanlığından çekilmeyi ve partisının başına geçmeyi bile düşünüyordu. Bu şekilde,

³ Karpaz, Türk Demokrasi, s. 72-73.

⁴ Örneğin 1929 yılında Resimli Ay isminde sol görüşlerin baskın olduğu bir edebiyat dergisinin çıkarılmasına izin verilmiştir. Diğer yandan Mart/1929’da Takrir-i Sükûn Kanunu’nun yürürlükten kaldırılmasını takiben bu yılın aralık ayında Arif Oruç’un Yarın Gazetesi çıkmaya başlamıştır. Bunlar, ülkede yeniden ortaya çıkmakta olan ve belli ölçüde izin verilen muhalefetin habercisi gelişmelerdir.

⁵ Asım Us, *Hatıra Notları*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 8.

muhalefet partisiyle karşı karşıya gelmeyi ve iktidarla muhalefeti bir çeşit denge üzerinde tutmayı planlıyordu.”⁶

3.1.1.SCF’nin Kurulması Hazırlıkları

Serbest Cumhuriyet Fırkasının kuruluş süreci, Fethi Bey’in Paris büyükelçiliği görevinden izinli olarak Türkiye’ye geldiği 1930 yazında Yalova’da başlamıştır. Bu süreçle ilgili olarak Fethi Bey şunları aktarmaktadır: “1930 Temmuz’un 22’nci gününde ailem ve çocuklarımla Paris’ten İstanbul’a gelmiştim. İki aylık izin müddetimi Boğaziçi’nde geçirecektim. Muvasalatım (ulaştığım) günü Yalova’da Gazi Hazretleri’ne telgraf çektim ve hürmetlerimi arz etmek, iştiyakımı teskin eylemek için Yalova’ya gitmeme müsaadelerini rica ettim. Derhal mültefitane cevap verdiler. Ertesi günü akşamı nezdlerinde bulunuyordum.”⁷ Yalova görüşmeleri sırasında yeni bir siyasi fırka kurulması fikrinin nasıl ortaya çıktığını Afet İnan şu şekilde aktarmaktadır: “Atatürk 1930 yılının yaz aylarını Yalova’da geçirmekte idi. Yalova Kaplıcalarındaki çalışma odasına tarihe ait birçok kitap götürülmüştü. Geceleri etrafında toplanan siyasi kişilerden başka tarihçilerin ve ediplerin katılımıyla çeşitli konular konuşuluyor, yazılar okunuyor ve tartışmalar yapılıyordu. Bu sırada Paris büyükelçimiz olan Atatürk’ün eski ve samimi arkadaşı Fethi Bey (Okyar), izinli olarak Türkiye’ye gelmiş, Yalova’da Atatürk’ün misafiri bulunuyordu. Gündüz yemeklerinde veya gezintilerde Fethi Bey İngiltere Parlamentosundan bahseder ve oradaki siyasi partilerden söz açarak o zamanki hükümetimizin özellikle ekonomik politikasından ve demiryollarının bir nesle fazla külfet verdiğinden bahsederdi. Cumhurbaşkanı Gazi M. Kemal, bu eleştirileri sükunetle dinler, bazılarına cevap verirse de daha çok Fethi Bey’i konuşturma yolunu tercih ederdi. Bir gün, Yalova Köşkü’nün birinci kat balkonunda Fethi Bey bu işleri yeniden konuşmaya başlayınca, Atatürk derhal şu öneride bulundu; Fethi Bey, siz bu dediklerinizi yapabilmek için, bir siyasi parti kurunuz. Ben size bu işte müzahir [yardımcı] olacağım.”⁸ Takip eden süreçte ikili arasında yapılan görüşmeler sırasında Gazi Paşa partinin kuruluş yöntemi olarak Fethi Bey’den, kendisine hitaben hükümeti eleştiren bir mektup yazmasını isteyecektir. Bu konuyu Fethi Bey şu sözlerle aktarmaktadır: “Gazi: ‘Bana fırka teşkili arzusunda bulunduğunuzu bir mektupla bildirir ve bunu nasıl telakki edeceğimi (karşılacağımı) sorarsınız. Ben de cevaben hüsnü telakki edeceğimi (olumlu karşıladığımı) bildirdikten sonra işe başlarsınız. Yazacağınız mektupta, Reisicumhur ve Halk Fırkası Reis-i Umumisi (Genel Başkanı) olmak sıfatlarıyla bana hitap edersiniz.’ Ben bu son ihtarın manasını ve ehemmiyetini pek anlayamadım...”⁹ Bu görüşmenin ardından Fethi Bey tarafından Gazi’ye hitaben iktisadi konular başta olmak üzere hükümeti

⁶ Kılıç Ali’nin Anıları, s.256.

⁷ Ali Fethi Okyar, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu? Nasıl Feshedildi?*, Ketebe Yayınları, İstanbul, 2019, s. 11.

⁸ Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s. 376.

⁹ Okyar, Serbest, s. 28.

eleştiren bir mektup/rapor kaleme alınmıştır.¹⁰ Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa Fethi Bey'e, kendisinden yeni bir siyasi fırka kurmasını istediği cevap mektubunu yazmış, böylelikle Serbest Cumhuriyet Fırkası kuruluş süreci başlatılmıştır.¹¹

Kurulmasına böylece karar verilen yeni fırkaya CHF'den ayrılarak katılacak olan mebus sayısı 15'tir. Bu mebuslar arasında Fethi Bey dışında; Reşit (Galip), Ahmet Ağaoğlu, Nuri (Conker) ve Mehmet Emin (Yurdakul) Beyler gibi Mustafa Kemal Paşa'nın yakın çevresinden isimler yer alacaktır.¹² Fırkanın resmen kurulmasını takibense 11 maddelik bir beyanname ile bundan daha detaylı bir parti programı yayımlanacaktır.¹³ Bu noktada, yeni fırka ile CHF arasındaki siyasi fark ve benzerlikleri inceleyeceğiz. Bu konuda Taner Timur şunları aktarmaktadır: "Serbest Fırka, CHP'nin devletçiliğe kaydığı bir yılda kurulmuştur. Fırkaya 'Serbest' ismini bulan da bu devletçiliği en koyu ve en faşizan bir şekilde anlayan ve uygulamaya çalışan Recep Peker olmuştur. Bu bakımdan Fırka, CHP'den ayrı bir kalkınma yolu savunmaktadır. Bu yol klasik liberal yoldur."¹⁴ Diğer yandan SCF' nin savunduğu demokratik ilkeler bakımından da hükümet partisinden ayrıştığı görülmektedir ki partinin kuruluş aşamasında Ahmet Ağaoğlu bu konuyla ilgili olarak Gazi'ye; "Paşam öyle bir muhit içinde yaşıyoruz ki, hükümetin icraatını tenkit için hiç kimsede şevk ve cesaret bırakılmamıştır"¹⁵ demiştir.¹⁶ Bunlara karşın muhalif fırkanın kuruluş evresinde hükümet çevrelerindeki hâkim havaya göre yeni partinin, savunduğu iktisadi program ve dünya görüşü nedeniyle yeterince halk desteği bulamayacağı, bu nedenle hükümet tarafından desteklenmeye gereksinim duyacağı düşünülmüştür. Bu konuda Ahmet Hamdi Başar şunları aktarmaktadır: "Halk Fırkası kendi kuvvetinden çok emindi. Fethi Beyin pek az taraftar bulacağına, Serbest Fırka işiyle Halk Fırkasının güzel bir kuvvet denemesi yapmış olacağına kanaat ediliyordu. Fethi Bey serbestlik istiyordu. O zamana kadar devlet, başta şimendifer işi olduğu halde, birtakım teşebbüslere girişmek zorunda kalmıştı."¹⁷

¹⁰ Bu mektubu okumak için bkz. Okyar, Serbest, s. 64-67 ya da Ağaoğlu, Serbest, s. 31-33.

¹¹ Gazinin Okyar'a cevaben yazdığı mektup için bkz. Okyar, Serbest, s. 70-71 veya Ağaoğlu, Serbest, s. 33-35.

¹² Tam liste için bkz. Demirel, İktidarı, s. 90.

¹³ SCF Programı için bkz. Okyar, Serbest, s. 67-70.

¹⁴ Timur, Türk Devrimi, s. 176.

¹⁵ Okyar, Serbest, s. 41.

¹⁶ SCF' nin kuruluş sürecinde, bir kısmının kurulmasına izin verilmemişse de bazı başka siyasi partilerin kurulmasına da izin verilmiştir. Örneğin kurulmasına izin verilen partilerden biri; Abdülkadir Kemali (Öğütçü) Bey tarafından Adana merkezli olarak kurulan Ahali Cumhuriyet Fırkasıdır. SCF feshedildikten sonra hükümet kararı ile bu fırka da -açılan diğer siyasi partilerle birlikte- kapatılacaktır. Demirel, İktidarı, s. 110.

¹⁷ Ahmet Hamdi Başar, *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye*, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi, Ankara, 1981, s. 11.

3.1.2.Siyasi Gerilimin Tırmanması / İzmir Olayları ve Belediye Seçimleri

Yeni fırkanın kuruluşunu takip eden 1930/Ekim ayında yapılan ve SCF' nin kimi bölgelerde katılım sağladığı belediye seçimleri bu partinin feshedilmesini hazırlayacak gelişmelerin başlangıç eşiği kabul edilebilir. Zira bu seçimler, yeni fırkanın sanıldığı kadar halk desteğinden yoksun olmadığını, aksine olarak Halk Fırkasına yönelik toplumda birikmiş bulunan tepkilerin SCF' ye yönelik bir ilgiye dönüştüğünü göstermiştir. Seçim sonuçlarının gösterecekleri bir yana, seçim çalışmaları kapsamında eylül ayının ilk haftasında Fethi Bey'in İzmir'de düzenlediği miting sırasında ve sonrasında yaşanan olaylar da büyük infiallere ve çiçeği burnunda muhalefet partisi ile iktidar partisi arasındaki uyumlu fikir çatışmaları sürecini sona erdirmiştir. Dahası seçimlerin büyük oranda Halk Fırkası lehine sonuçlanmış olması dahi çeşitli tartışmalara neden olacaktır. Bu konuda Hasan Rıza Soyak şunları aktarmaktadır: “Serbest Fırkacıların şikâyet ve iddiaları bütün bütün boş değildi; Atatürk bunun farkındaydı. Nitekim bir gün kendisine hemen hepsi Cumhuriyet Halk Fırkasının lehinde olarak gelen seçim haberlerini arz ettiğim sırada bana, ‘Hangi Fırka kazanıyor?’ diye sormuş; ‘Tabi bizim Fırka Paşam’ cevabını vermişim de gülmüş; ‘Hayır efendim; hiç de öyle değil!.. Hangi Fırkanın kazandığını ben, sana söyleyeyim; kazanan İdare Fırkasıdır çocuk!.. Yani jandarma, polis, nahiye müdürü, kaymakam ve valiler... Bunu bilesin,’ buyurmuştu.”¹⁸

Aktarılan sonucu hazırlayan gelişmeler yukarıda değinilen İzmir Mitingi Olayları ile ilişkilendirilebilir. Bu bağlamda söz konusu seyahat sırasında SCF heyetinin halktan tepki görebileceği, bu nedenle SCF' li isimlerin bazı tedbirler almak yoluyla korunmasının gerekebileceği düşünülmüştür. Bu atmosfer nedeniyle Fethi Bey'in kendisi dahil SCF heyetini oluşturan isimler dahi İzmir limanına yaklaşmakta olan vapuru bekleyen kalabalığın kendileri aleyhinde bir gösteriye mi hazırlandığını yoksa sevgi gösterisinde mi bulunulacağını kestirememişlerdir.¹⁹ Oysaki karşılaşılan gerçeklik menfi beklentilerin tersine olmuş, geminin limana yaklaşması ile devasa bir kalabalık, misafirlerine karşı izdihama neden olacak ölçüde sevgi gösterilerinde bulunmuştur. Bu durum çoğu hatırat yazarına göre, yeni fırkaya duyulan itimattan çok iktidar partisine yönelik birikmiş hoşnutsuzluğun belirtisi sayılmaktadır. Bu olayla ilgili olarak Şevket Süreyya Aydemir şunları aktarmaktadır: “Fethi Bey her yerde bir Fatih, bir kurtarıcı gibi karşılanmaktadır. İzmir’e varışında yer yerinden oynamış gibiydi. Vali daha ilk anda

¹⁸ Hasan Rıza Soyak, Atatürk’ ten Hatıralar, 2. cilt, Yapı ve Kredi Bankası Yayınları, İstanbul, 1973, s. 436.

¹⁹ Ağaoğlu, Serbest, s. 57-58.

asayişe hâkim olamayacağını bildirdi. Düşünülen mitingin yapılmamasını istedi. Ankara ile İzmir arasında teller durmadan işliyordu. Ankara da herhalde, beklenmeyen bir dalga karşısında kalınmasının, hem hayreti hem telaşı içindeydi.”²⁰ Bu seyahat sırasında yaşanan daha vahim hadise ise hayatını kaybetmiş bir çocuk bedeninin babası tarafından Fethi Bey’in önüne konulması olmuştur.²¹ Bu hadisenin nasıl cereyan ettiğiyle ilgili olarak Hasan Rıza Soyak şunları aktarmaktadır: “İzmir’de her iki Fırka mensuplarının birbirine karşı yaptıkları nümayişler esnasında bazı çok esef verici hadiseler, hatta kanlı çarpışmalar da olmuştur; Halk Fırkası binasının önünde, Fethi Bey lehinde gösterilerde bulunan bir kalabalığa Halk Fırkası mensuplarından birinin, ‘Namussuzlar’ diye hitap etmesi üzerine binaya hücum edilerek pencereleri, camları kırılmış, Fırka otomobili parçalanmış, bir kaza mutemedinin başı yarılmıştı. Bundan sonra nümayişçiler Halk Fırkasını tutan Anadolu gazetesi idare binasını tahribe teşebbüs etmişlerdi; bu binayı muhafazaya memur edilen polis ve jandarmaların silah kullanmaları üzerine, 12 yaşında bir çocuk vurularak ölmüş, bir polis ile halktan dördü ağır ve ikisi hafif olmak üzere, 6 kişi yaralanmıştı; aynı zamanda nümayişçilerin Başvekil İsmet Paşanın fotoğrafisini çok çirkin bir şekilde yerde sürüklettikleri de görülmüştü.”²² Bu hadiselerin akabinde çeşitli başka olayların da yaşandığı İzmir Mitingi ve Olaylarının, bu yönüyle bakıldığında yeni fırkanın kısa ömürlü olmasının belirleyici nedenlerini meydana çıkardığı söylenebilir.

Bu bağlamda halkın hangi gerekçelerle SCF’ ye bu denli “kurtarıcı” gözüyle bakmış olduğunun nedenleri üzerinde durulabilir. Söz konusu tartışmayla ilgili olarak Feroz Ahmad şunları aktarmaktadır: “Ülke içinde Cumhuriyetçiler kitlelerden öylesine kopuktular ki, muhalefetin önderleri hükümeti eleştirdiklerinde onları devlet koruması altına almak gerekeceğine inanıyordu. Aslında halk yöneticilere yabancılaşmıştı; Serbest Fırka’ nın çağrılarına büyük bir coşkuyla karşılık verdi. Büyük kalabalıklar Fethi’yi Anadolu’da gittiği her yerde coşkuyla karşıladılar ve rejime yönelik bütün muhalefet Serbest Fırka’ nın çevresinde toplandı.”²³ Benzer minvalde düşünen isimlerden Ahmet Ağaoğlu ise aynı konuda şunları aktarmaktadır: “Gazi pek haklı olarak düşünebilirdi ki ahaliden yüzde onu, yirmisi, otuzu, Yeni Fırkaya geçsin, geri kalanı mutlaka Halk Fırkasına sadık kalır ve binaenaleyh Yeni Fırkanın seçime iştirakinde ve teşkilat yapmasında hiçbir zarar olmaz! Halbuki halk ile Halk Fırkası arasındaki her nevi manevi alaka tamamen çözülmüştü. Halkı ona tahammül etmeğe sevk eden iki amil vardı: Birisi ve başlıcası korku, ikincisi de Gazi’ye karşı beslenen minnettarlık hissi.”²⁴ Yine Ağaoğlu’nun aktardığına göre halkı baskılayan amillerden ilki Mustafa Kemal Paşa’nın da yeni fırkayı desteklediği öğrenilince yok olmuş, bu durum SCF lehinde ve iktidar aleyhinde bir dalgaya neden

²⁰ Aydemir, Tek Adam, III, s. 372.

²¹ Bu konuda bkz. Ağaoğlu, Serbest, s. 63.

²² Soyak, Atatürk’ten, II, s. 430-431.

²³ Ahmad, Modern, s. 88.

²⁴ Ağaoğlu, Serbest, s. 50.

olmuştur: “Yeni Fırkayı Gazi’nin tuttuğu duyulunca eski Fırkanın o zamana kadar halk üzerinde icra ettiği korku hisleri yok oldu. Halk sel gibi bu tarafa akmağa başladı. Yeni Fırkanın seçime karıştığı takdirde büyük bir ekseriyet kazanacağı anlaşıldı.”²⁵ Halbuki bir kitle ya da kadro partisi hüviyetiyle kurulmamış olan SCF’ nin kuruluş amacı başka bir işlevi yerine getirebilmesi içindir. Buna karşın halktan beklenilenin ötesinde bir ilgi görülmüştür ki bunun başlıca nedeni mevcut yönetime karşı duyulan memnuniyetsizlik duygusu olmuştur. Diğer yandan SCF’ nin yarattığı etki yoğun bir halk desteği bulmasıyla sınırlı kalmamış, ülkedeki çeşitli muhalif unsurları da muhtelif nedenlerle etrafında toplayacak bir boyut kazanmıştır.

Yeni Fırkanın gerek halk nezdinde gerek muhalif çevrelerde bulduğu müspet karşılık hükümet tarafından öyle görünüyor ki ilk günlerden itibaren fark edilmiş, bu duruma karşı çeşitli önlemler alınmasına ihtiyaç duyulmuştur. Bu konuyla ilgili olarak Fethi Okyar şunları aktarmaktadır: “Fırkanın teşekkülü haberi şayi olalı (çıkalı) henüz iki-üç gün olmuştu. Bu kadar kısa bir zamanda fırkamıza karşı tehâlûk (can atma) derecesine varan bu heyecanlı tezahürler benim kalbimi mefharetle (övünçle) dolduruyordu... Şimdi anlaşılıyor ki, bu fazla tehâlûk hoşâ gitmemiş ve bu temayülleri kırmak için tedbir almak emirleri daha o zaman peyda olmaya başlamıştır. Filvaki, ilk fikre göre fırkaya 40-50 mebusun iltihakına muvafakat edilecekti, fakat fırkamızın her yerde gördüğü hüsnü kabul bize 40-50 mebus vermek şöyle dursun, kendiliklerinden iltihak edecek mebusların cesaretini kırmak için kulaktan kulağa sözler ve talimatlar fısıldanmaya başladı.”²⁶ Hükümetin söz konusu ilgiyi kırmak adına yaptıklarıyla ilgili olarak Ahmet Ağaoğlu ise şunları aktarmaktadır: “Hulasa memleketin her tarafında Yeni Fırkaya doğru büyük bir cereyan başlıyor, halk kütleleri Halk Fırkasına mensup olanlar Yeni Fırkayı tutmakta yarış ediyorlar. İsmet Paşa ve arkadaşları bu manzaradan ürktüler ve tedbirler almağa başladılar. Fırka mensupları arasında kırk kişilik hususi bir Mücadele Meclisi kuruldu. Dahiliye Vekili Şükrü Kaya Bey valilere, kaymakamlara ve nahiye müdürlerine gönderdiği müteaddit sirkülerlerle devlet makinesini harekete geçirdi ve Halk Fırkasını himaye yolunda uyanık olmalarını emretti.”²⁷ Benzer minvalde olacak şekilde, dönemin Gazi Paşa’ya yakın isimlerinden Hasan Rıza Soyak söz konusu önlemlerle ilgili olarak şunları ifade etmektedir: “Cumhuriyet Halk Fırkasını fiilen idare edenler de iktidarı kaybetmemek için normal mücadeleyi bir tarafa itmişler, karşı Fırkanın hatalı hareketlerini fırsat bilerek, bir yandan da bütün Devlet teşkilatını fırkalarının lehinde kullanarak zora, baskıya dayanan bir mücadele yoluna girmişlerdi; Serbest Fırkaya göz açtırmamak için ellerinden geleni yapmaktaydılar.”²⁸

²⁵ Ağaoğlu, Serbest, s. 47.

²⁶ Okyar, Serbest, s. 75.

²⁷ Ağaoğlu, Serbest, s. 51.

²⁸ Soyak, Atatürk’ten, II, s. 442.

Diğer yandan yeni fırkanın kuruluş aşamasında yukarıda da değinildiği üzere bu denli destek göreceği öngörülebilmiş değildir. Bu konuda Fethi Okyar şunları aktarmaktadır: “Yeni fırkanın ancak Halk Fırkası tarafından gösterilecek yardım sayesinde vücuda geleceği fikri hakimdi. Halk Fırkası o kadar kuvvetli surette memlekette kök salmış zan olunuyordu ki, bunun karşısında yeni bir fırkanın kendi başına meydana çıkması ve Halk Fırkası’nın elinden mebuslarını alabilmesi, ihtimal haricinde telakki olunuyordu.”²⁹ Bu nedenle ilk aşamada İsmet Paşa ve Fethi Bey arasında sükûnetli bir yarışma ortamı oluşmuş, iki taraf arasında nezaketli münakaşalar cereyan etmiştir. Fakat kısa süre içerisinde SCF’ nin farklı görüşlerden de olsa ülkedeki tüm muhalif unsurları -ister istemez- etrafına toplamış olması bu havayı dağıtmış, böylece iki fırka taraftarları arasında şiddetli tartışma ve atışmalar yaşanmaya başlamıştır. Özellikle belediye seçimleri sırasında ve sonrasında şiddetlenen bu çatışmalar CHF’ lilerin rakiplerini TCF örneğinde olduğu gibi mürteci olmakla suçlamalarına, Fethi Bey’ in kendisinin ise Mondros Antlaşmasını imzalamış olmak ve kişisel ihtirasları adına siyasi fırka kurma teşebbüsünde bulunmak gerekçeleriyle eleştiriler almasına neden olacaktır. Eleştirilerin bu denli sertleşmiş olmasının temel nedeni muhtemel bir seçimde iktidarın el değiştirmesinin neredeyse kesin olmasıdır. Tüm bu nedenlerle iktidar fırkası süreç içerisinde, kendilerini açıktan desteklemesi adına Mustafa Kemal Paşayı ikna etmeye çalışacak, bunda da büyük oranda başarılı olacaktır. Diğer yandan İsmet İnönü’nün aktardığına göre bu parti esas itibariyle inkılap aleyhtarlığını -istemedi de olsa- körüklemiş olması nedeniyle iktidar fırkası tarafından eleştirilmiştir. Kendisi bu konuya ilişkin olarak hatıratında, mizahi bir yanı da bulunan şu sahneyi tasvir etmektedir: “Fethi Bey, başındaki şapkayı çıkarıp, ‘Bizim bunları çıkaracağımızı...’ der demez bütün dinleyenler, binlerce kişi başından şapkasını çıkarıp ayağının altına attı. Halbuki Fethi Bey’in cümlesi henüz tamamlanmamıştı. ‘Bizim şapkayı çıkaracağımızı söylüyorlar, bu bir iftiradır, inkılaplarla aynı fikirdeyiz,’ demek istiyordu. Bunun için, bu cümleyi söylemek için binlerce kişi, herkes başından şapkasını çıkarıp ayağının altına attı. Ben bu hadiseler esnasında en ziyade sakin olanlardanım.”³⁰ Benzer şekilde düşünen isimlerden Hilmi Uran ise yeni partiye gösterilen ilgiye ilişkin olarak şu değerlendirmeleri yapmaktadır: “... itiraf etmeliyim ki, halkın bu yeni partiyi destekleyişi candan olmuştu ve Serbest Cumhuriyet Fırkası her türlü propagandasını ancak kanunun müsaadesi çerçevesi içinde yapmıştı. Fakat ben ve bütün Halk Partililer yeni partiye gösterilen bu umulmadık teveccühü havesalımıza sığdıramıyorduk ve

²⁹ Okyar, Serbest, s. 30.

³⁰ İnönü, Hatıralar, II, s. 228.

ondan acı acı şikâyet etmiştik. Yalnız, gene itiraf etmeliyim ki, bu propagandalar henüz körpe inkılap hamlelerimiz için yıkıcı bir mahiyet taşıyordu.”³¹

Tüm bunların yanı sıra Serbest Cumhuriyet Fırkası kısa süreli siyasi hayatında iktidar partisini muvazene etmemiş ve bazı olumlu değişimlerin yaşanmasına sebebiyet vermemiş değildir. Yeni partinin etki alanını kırmak amacıyla hükümet tarafından örneğin; adalet ve iktisat vekilleri değiştirilmiş, yeni bir fırkanın kurulmasının da başlıca nedeni olan iktisadi konularda bazı tedbirler alınmasına karar verilmiştir. Bu konuda Hasan Rıza Soyak şunları aktarmaktadır: “Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın faaliyet ve tenkitlerinin, sebep olduğu kargaşalık karşısında, faydalı tesirleri de olmamış değildir; bu tenkitler üzerinedir ki, Hükümet; iktisadi işleri, vergi mevzularını, paramızın vaziyetini yeni baştan gözden geçirmek mecburiyetini duymuş, bilhassa para üzerinde, acele olarak, alınmasına lüzum gördüğü tedbirler hakkında hazırladığı kanun projesini müzakere etmek, aynı zamanda, Hükümetin siyaset ve icraatını mütalaa etmesine imkan vermek üzere B.M.M. nin fevkalade toplantıya çağrılmasını karar altına almıştır.”³² Tüm bunlarla birlikte bu süreçte, bizzat Mustafa Kemal Paşa’nın devreye girmesi ile SCF’ nin kapatılması süreci başlamış durumdadır.

3.1.3.SCF’ nin Feshedilmesi Sonrası Gelişmeleri

Serbest Cumhuriyet Fırkasının kapatılma süreci Mustafa Kemal Paşa’nın Yunus (Nadi) Bey’e, kendisine hitaben gazetesinde bir açık mektup yazdırmasıyla başlamıştır (9 Eylül 1930). Ertesi gün Gazi’nin bu mektupta dile getirilen siyasi gidişatla ilgili çekinceleri cevaplandırması ile kendisinin mevcut siyasal konjonktürde aldığı konumlanma anlaşılmıştır ki burada, kurucusu olması hasebiyle Halk Fırkasının reisi olmaya devam ettiğini ve reisicumhurluk görevinin tamamlanmasının ardından yeniden bu fırkanın fiili reisliği görevine döneceğini belirtmiştir. Böylelikle, suni bir mektuplaşma neticesinde kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası yine suni bir mektuplaşma neticesinde belki de tek destekçisinden yoksun kalmıştır.³³ Gazi’nin bu konuda hangi nedenle fikir değişikliğine gittiğini Ahmet Ağaoğlu şu sözlerle aktarmaktadır: “Ben Gazi’nin bu işteki samimiyetine şimdi de kaniyim. Fakat bu samimiyet Gazi’ye mahsus bir samimiyetti. O öyle bir hürriyet gerdunesi (alayı) kurmak istedi ki dizginler elden kaçmasın. Fakat halkın gösterdiği ruhi halet ve karşı tarafın bu tezahürlere verdiği mana ürkütücü oldu.”³⁴ Eylül ayında yaşanan mektuplaşma olayı sonrasında iki fırka arasındaki siyasi çekişme

³¹ Uran, Meşrutiyet, s. 196.

³² Soyak, Atatürk’ten, II, s. 433.

³³ Mustafa Kemal Paşa ve Yunus Nadi Bey’in söz konusu mektupları için bkz. Ağaoğlu, Serbest, s. 74-76.

³⁴ Ağaoğlu, Serbest, s. 102.

hararetlenmiş bir vaziyet olarak bir süre daha devam etmiştir. Bu konuda Şevket Süreyya Aydemir şunları aktarmaktadır: “Serbest Fırkanın Mecliste Halk Fırkası ile tartışmaları ise çok kırıncı geçiyordu. İsmet Paşa, tıpkı vaktiyle Rauf Beyin karşısına çıktığı gibi sert, uzlaşmaz ve suçlayıcıydı. Gazi’nin sofrasında da bir uyuşma yolu bulunamadı. İşler öyle gelişti ki, sakin ve uysal ruhlu Fethi Bey, bizzat Gazi’nin karşısında cephe alıyormuş gibi bir vaziyet yaratıldı. Bu vaziyette Fethi Bey: ‘Gazinin İkinci Fırkayla, sırf memleketteki vaziyeti anlamak, halkın nabzını tutmak ve bunun için de kendisini feda etmek gibi bir kararla’ hareket ettiği sanısına da varmıştı.”³⁵ Diğer yandan iki fırka arasındaki son meclis münakaşası 15 Kasım’da yaşanmış, burada, o güne değin cereyan eden gelişmeler tartışılmış, iki gün sonra ise Fethi Bey’in kararı ile Serbest Cumhuriyet Fırkası feshedilmiştir. Bu konuda Kazım Özalp şunları aktarmıştır: “17 Kasım 1930 günü yapılan Meclis toplantısından sonra Fethi Bey odama geldi, Mustafa Kemal Paşa’ya Serbest Fırkanın devamını mahsurlu gördüğünden fırkayı kapattığını bildirdi. Fırka tüzüğünün bir maddesinde, gerekli gördüğü takdirde fırkayı kapatma yetkisi Reise verilmişti. Serbest Fırka denemesinden sonra Mustafa Kemal Paşa bir daha yeni parti kurulması konusunu ortaya atmadı. Hatta bir fikir olarak bile konuşmadı.”³⁶ Serbest Fırkanın feshiyle ilgili olarak Hilmi Uran ise şunları aktarmaktadır: “Fethi Bey’in, partisini gönül hoşluğuyla feshetmediği muhakkaktır ve partiyi teşkil ederken nasıl Atatürk’ten (o vakitki tabir ile Gazi’den) emir almış ise, onu feshetmek isterken de Gazi’nin bu fesihten memnun olacağını düşündüğü bir hakikattir. Nitekim çok daha sonraları, Serbest Fırka’dan ve onun feshinden bahis açıldıkça İnönü, bize bilhassa belediye seçimlerinden sonra halkın o partiye meykinden telaşa düşen Gazi’nin, kendisine, ‘Sen aldırıyorsun ama cayır cayır yanıyoruz’ dediğini gülerek anlatırdı.”³⁷

Serbest Cumhuriyet Fırkası kapatılmışsa da bu fırkanın kurulmasına neden olan gerekçeler ortadan kalkmamıştır. Zira yukarıda aktarıldığı üzere SCF, başta iktisadi koşullar kaynaklı olmak üzere halktaki hoşnutsuz havayı dağıtmak amacıyla hayata geçirilmiş siyasi bir önlem olarak görülmüştür. Üstelik bu deneme sırasında görülmüştür ki CHF’nin geniş kitleler içerisindeki olumsuz karşılığı tahmin edildiğinin ötesindedir. Bu nedenlerle Mustafa Kemal Paşa, SCF’nin kapatıldığı günlerde geniş kapsamlı bir yurt gezisine çıkmaya karar vermiş, ülkede neler olup bittiğini bizzat ve yerinden gözlemlemek istemiştir. Bu mühim geziye katılmış isimlerden Ahmet Hamdi Başar söz konusu seyahatin kronolojisini şu şekilde aktarmaktadır: “17 İkciteşrin (Kasım) 930 Pazartesi saat 21 de Ankara’dan hususi trenle hareket eden Gazi ve mahiyetindeki seyahat heyeti Kayseri’de iki gün kaldıktan sonra Sivas’a oradan da Tokat-Turhal ve Amasya yolu ile Samsun’a vardı. Samsun’da dört beş gün kalarak ve bu arada Bafra’ya da

³⁵ Aydemir, Tek Adam, III, s. 377.

³⁶ Özalp, Atatürk’ten, s. 46.

³⁷ Uran, Meşrutiyet, s. 199.

giderek tetkiklerde bulundu. 26 ıncı akşamı Ege vapuruna bindik; ve ertesi günü öğleden sonra Trabzon'a çıktık. Trabzon'da iki günlük ikametten ve tetkiklerden sonra, Ege vapuru bizi doğruca, birincikanun (Aralık) ayının ilk günü, İstanbul'a getirmiş bulunuyordu. İstanbul'da ayın on dokuzuna kadar mahalli tetkikler yapmak, şimdiye kadar gördüklerimizi bir araya toplamak işleriyle meşgul olduk... Daha henüz seyahat bitmiş değildi. Fakat bir kısım yurt parçasını görmüş olduğumuz için hiç olmazsa gördüklerimize göre mahalli ve umumi bazı dertlere şimdiden teşhis koymak mümkündü.”³⁸ Diğer yandan bu gezi sırasında karşılaşılanlar Mustafa Kemal Paşa açısından bir hayli sıkıntı verici olmuştur. Kendisinin, seyahat sırasında karşılaştığı olay ve durumlardan hareketle Hasan Rıza (Soyak) Bey'e yapmış olduğu değerlendirmeleri Soyak, hatıratında şu şekilde aktarmaktadır: “Bunalıyorum çocuk, büyük bir ıstırap içinde bunalıyorum! dedi. Görüyorsun ya, her gittiğimiz yerde mütemadiyen dert, şikâyet dinliyoruz... Her taraf derin bir yokluk, maddi, manevi bir perişanlık içinde... Ferahlatıcı pek az şeye rastlıyoruz; maatteessüf memleketin hakiki durumu bu işte!.. Bu arada beni en çok üzen şey nedir bilir misin? Halkımızın zihninde kökleştirilmiş olan, her şeyi başta bulunandan beklemek itiyadı... İşte bu zihniyetle; herkes büyük bir tevekkül ve rehavet içinde, bütün iyilikleri bir şahıstan, yani şimdi benden istiyor, benden bekliyor; fakat nihayet ben de bir insanım be birader, kutsi bir kuvvetim yoktur ki... Münasebet düştükçe daima tekrar ediyorum; bütün bu dertlerin, bütün bu ihtiyaçların giderilmesi, her şeyden evvel, pek başka şartlar altında yetişmiş; bilgili, geniş düşünceli, azim, feragat ve ihtisas sahibi adam meselesidir, sonra da zaman ve imkan meselesi...”³⁹

Mustafa Kemal Paşanın yurt gezisi devam ederken diğer yandan, SCF'nin kısa ömründe yaratmış olduğu etkilerin silinmesi adına da adımlar atılmıştır. Buna göre, SCF ile beraber kurulmasına izin verilen diğer siyasi fırkaların, muhalif yayınlarda bulunan Yarın Gazetesi ve diğer bazı basın kuruluşlarının kapatılması bu dönemde gerçekleşecektir. Belediye seçimlerinde SCF'li adaylar tarafından kazanılan bölgelerin yeniden CHF'li isimlere devredilmesi de yine bu süreçte gerçekleşmiştir ki örneğin bu vilayetlerden olan Samsun'da seçimleri SCF'den aday olup kazanan belediye reisi yurt gezisi sırasında bizzat Mustafa Kemal Paşa tarafından istifaya davet edilecektir.⁴⁰ SCF etkilerinin ortadan kaldırılması konusuna ilişkin olarak Çetin Yetkin şunları aktarmaktadır: “S.C.F. nin silinmesi sürecinde en göze çarpıcı olay, seçimlerde bu partinin Samsun'da kazanmış olduğu belediye başkanlığının geçersiz sayılmasıdır... Bundan başka, Devlet Şurası Umumi Heyeti S.C. F. nin kazanmış olduğu on iki seçim çevresinde, buralarda yapılan seçimlerin yasalara uygun olmadığı sonucuna vararak, sonuçların geçersiz sayılmasına ve seçimlerin yenilenmesine karar vermiştir.”⁴¹

³⁸ Başar, Atatürk'le Üç Ay, s. 62-63.

³⁹ Soyak, Atatürk'ten, II, s. 405.

⁴⁰ Bu olayın gelişimi için bkz. Başar, Atatürk'le Üç Ay, s. 35-36.

⁴¹ Çetin Yetkin, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1983, s. 45-46.

SCF' nin kapatılmasından bir ay kadar sonra elim bir hadise, Menemen Olayı yaşanmıştır. Olayda, 29 Aralık 1930'da yedek subay olarak Menemen'de bulunan Kubilay öğretmen ve iki mahalle bekçisi, şeriat isteğiyle gösteri yapmakta olan Derviş Mehmet ve beraberindekiler tarafından katledilmişlerdir. Haberin detayları Ankara'da dehşetle karşılanmış, çevre vilayetleri de kapsayacak şekilde derhal sıkıyönetim ilan edilmesinden⁴² başka bölgede vilmodit⁴³ ilan edilmesi ihtimali dahi bir süre konuşulacaktır. Bu konuda Fahrettin Altay şunları aktarmaktadır: “Menemen ve malum köyler ahalisinin kamilen tehcirini Gazi Paşa çok şiddetle ileri sürüyordu. İsmet Paşa muhalefet ediyor, mahzurlarını sayıyor, Kazım Paşa ile Şükrü Kaya İsmet Paşa ile beraber. Fakat Gazi mussır olmakla beraber kış geçinceye kadar kalsınlar diye mühlet veriyor...”⁴⁴ Bu olayı takiben yapılan yargılamalar sonucunda olayla bağlantılı olduğu tespit edilen 35 kişi idam edilmiş, 43 kişiye ise çeşitli hapis cezaları verilmiştir.⁴⁵ Diğer yönüyle bu olay, Tek Parti sisteminin yönetici kadro tarafından tamamen benimsenmesinin, uzun süre çok partili hayata geçme adına girişimde bulunulmamasının temel nedenlerinden sayılmalıdır. SCF sonrası başlayan yeni dönem böylece, otoriter yönetim anlayışında başlayan yumuşama sürecinin sonlanmasını beraberinde getirecektir. Söz konusu dönemle ilgili olarak Tevfik Çavdar şu tespitlerde bulunmaktadır: “CHF' nin bir sınıf partisi olmadığından başka, toplumdaki sınıfları ve onların karşılıklı konumlarını yadsıyan bir ideolojiyi benimsemesi de etkin bir katılım modelini bulmasını engellemiş ve tabansız bir siyasal teşekkül haline gelmesine neden olmuştur.”⁴⁶ Tek Parti sisteminin otoriter karakteristiğinin baskın şekilde ortaya çıktığı bu dönem katı bürokratik yapısıyla dikkat çekmektedir. Bu konuda Taner Timur şu yorumu yapmaktadır: “Serbest Fırka kapandıktan sonra, bürokratik baskı artmış ve demokratik hak ve hürriyetler tamamen ortadan kaybolmuştur.”⁴⁷ Bu aşamada, 1931 sonrası dönemde yaşanan siyasi gelişmeleri incelemeye başlayabiliriz.

⁴² “Vekiller Heyeti, Anayasanın verdiği yetkiye dayanarak, Menemen kazası ile Balıkesir ve Manisa illerinin merkez ilçelerinde, bir ay müddetle, sıkı yönetim ilanına karar verdi.”: Soyak, Atatürk'ten, II, s. 453.

⁴³ Şehir halkının toplu olarak sürgün edilmesi.

⁴⁴ Altay, 10 Yıl Savaş, s. 437-438.

⁴⁵ Demirel, İktidarı, s. 111. / Menemen Olayı ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Aydemir, Tek Adam, III, s. 378 ve Turan, Türk Devrim, III, s. 310-314.

⁴⁶ Tevfik Çavdar, “Serbest Fırka”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 8, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 2059.

⁴⁷ Timur, Türk Devrimi, s. 178.

3.2.1931-1935 SEÇİM DÖNEMİ GELİŞMELERİ

1930'lu yıllar Türkiye siyasetinin genel karakteristiğine ilişkin olarak literatürde karşılaşılabilecek bazı genel değerlendirmeler bulunmaktadır. Bu bağlamda otuzlu yıllar en çok, Tek-Parti yönetim sisteminin yerleşikleşmesi, dahası bu sistemin Parti-Devlet sistemine evrilmesi özelliğiyle dikkat çekmektedir ki bu doğrultuda dönem boyunca yeni bir siyasi partinin kurulmasına izin verilmemiş, ülkedeki kuruluş, dernek ve örgütler CHP himayesine alınmışlar ya da kapatılmışlardır. Bu bakımdan dönemin öne çıkan karakteristiği yalnızca iktisadi sahada değil siyasi ve toplumsal sahalarda da bürokratik yönü kuvvetli devletçilik anlayışı olmuştur. Bu konuda Kemal Karpat şu değerlendirmeleri yapmaktadır: “1930’dan sonra yeni bir yol tutuldu, bunun başlıca özelliği tek parti idaresinin kuvvetlendirilmesi ve Laik-Milliyetçi reformların derinleştirilerek genişletilmesi yolunda topyekûn yapılan gayretlerdi. Gerçekten de 1930’dan sonra, 1923-1930 yıllarında kabul edilen prensipler, daha açıkça belirtilip genişletilerek önce Halk Partisi programına (1931), sonra Anayasaya (1937) konuldu.”¹ Aktarılan ortamın oluşmasında aynı süreçte dünyada yaşanan gelişmelerin de etkisi olduğu belirtilebilir. Öyle ki dönem boyunca CHP’li okuyazarların savunduğu temel görüşler yoğun biçimde dönemin totaliter devletleri İtalya, Almanya ve Yugoslavya örneklerini içermiş, böylelikle bu örneklerin Türkiye’deki Tek-Parti sisteminin işleyişini de bir yönüyle etkilemesi sağlanmıştır. Bundan dolayı siyasal rejim olarak olmasa da bir yönetim metodüğü olarak öne çıkarılan söz konusu örnekler CHP’nin kendi ilkelerini otoriter bir yolla uygulamaya geçirmesini beraberinde getirecektir. Bu duruma karşın Atatürk’ün dönem boyunca yaptığı açıklamalarda bu ülke yönetimleri yüceltilmemiştir. Zira demokratik ilkeler bağlamında mahzurlu olduğu belirgin olan mevcut işleyiş kendisine göre geçiş dönemlerine mahsus bir zorunluluktan kaynaklanmaktadır.² Otuzlu yıllar siyasi gelişmelerinin teskin edici bir diğer özelliği ise anayasal devlet, hukukun üstünlüğü, akılcılık ve eşitlik gibi ilkelerin -söylem olarak- savunulmaya devam etmiş olmasıdır.

3.2.1.1931 Kurultayı / Devamında Yaşanan Siyasi Gelişmeler

Özetlenen işleyişi başlatan hadise olması bakımından CHF’nin 1931 Kurultayı ve burada resmiyete dökülen kararlar işaret edilebilir. Buna göre kurultay sırasında kabul edilen CHF’nin ilk parti programında yeni bir tanımlamayla açıklanan halkçılık, tüm sınıf çatışmalarını reddeden, Batıdaki Tek-Partili rejimlerde de görüldüğü şekliyle

¹ Karpat, Türk Demokrasi, s. 75.

² Kendisinin bu konuda yaptığı bir açıklama için bkz. Yetkin, Türkiye’de Tek Parti, s. 30.

yekvücut toplumun gerekliliğini savunan bir ilke şeklinde öne çıkarılacaktır. Bu bakımdan Taner Timur'a göre: "Devletçilik politikası daha geniş bir tabanda, halkçılık felsefesi içinde savunulmaktadır. Halkçılık ise, daha önceki dönemde olduğu gibi, her şeyden önce sınıf mücadelesine karşı kullanılan ideolojik bir araçtır."³ Bu konuda Mete Tunçay şunları aktarmaktadır: "SCF deneyinde, onun liberallğine karşılık, kendisini 'devletçi' ilan eden CHF, giderek kendisi devletleşmeye başlamıştır. 1931'de Türk Ocakları'nın kapatılarak, ertesi yıl yerlerine Halkevlerinin açılmasını, bu ışık altında yorumlamak gerekir. 1931 Mayıs'ında, IV. Dönem TBMM toplandıktan iki hafta sonra yapılan CHF III. Kurultayında tüzük yenilenirken partinin ilk kez bir programı da kabul edilmiştir. Bu belgede (2. kısım), devletçilik ve Altıok'un öteki beşi CHF'nin ana vasıfları olarak açıklanırken, 'sınıf yok, işbölümü var' ilkesi de benimsenmiştir."⁴

Bu arada kurultay öncesinde, nisan ayında yapılan 1931 seçimlerinde mecliste oluşan tek taraflı yapıya karşı bazı önlemler alınmasına gereksinim duyulmuştur. Öyle ki bu seçimlerde bağımsızlar için 30 mebus sandalyesi boş bırakılmış, buna rağmen bunlardan ancak 20'si mebus olarak seçilebilmiş, boş kalan yerler yeniden CHF'li mebuslarla doldurulmuştur: "1931 milletvekili seçimlerinde, sandalye sayısının yüzde 8 kadarı bağımsızlar için açık bırakılmış, parti tarafından bu yerlere aday gösterilmemiştir -yine de, bunların yarıya yakını seçilememiş ve yerlerine, ara seçimlerde CHF'liler getirilmiştir."⁵ Seçimlerin ardından meclisin yeni dönemi mayıs ayında başlayacak, aynı ay içerisinde CHF'nin üçüncü kurultayı toplanacaktır. Buna göre, 10-18 Mayıs 1931 tarihleri arasında gerçekleştirilen kurultayda CHF'nin ilk parti programı kabul edilmiş, inkılapçılık ve devletçiliğin ilkeler arasına eklenmesiyle altı ok tamamlanmıştır. Bağımsız mebuslar konusuyla ilgili olarak Ahmet Demirel şu bilgileri aktarmaktadır: "CHF riyaşet divanı 15 Nisan 1931 tarihli toplantısında, bazı illerde, eksik sayıda milletvekili aday göstererek mecliste bağımsızlara yer açma kararı aldı. 16 Nisan tarihli Cumhuriyet gazetesi bu karara dayanarak, mecliste bağımsızlara yer açılabilmesi için, CHF'nin seçimde 22 ilde 30 milletvekilliği için aday göstermeyeceğini kamuoyuna duyurdu. Bu ilginç karar birkaç ay önce sona erdirilmiş olan Serbest Cumhuriyet Fırkası tecrübesinden sonra düşünülmüş yeni bir meclis içi denetim girişimidir... Bir rakip siyasi örgütün varlığı söz konusu olmadığından bu bağımsız milletvekilleri mecliste birbirlerinden de bağımsız olarak muhalefet yapacaklardı ve örgütsüz yapıları nedeniyle SCF gibi bir toplumsal destek bulmaları, kısaca CHF'ye alternatif bir odak yaratmaları da söz konusu olmayacaktı."⁶ Meclisin yeni dönemiyle birlikte üretilen yeni politikalarla ilgili olarak Hasan Rıza Soyak şunları aktarmaktadır: "Yeni meclis, 4 Mayıs 1931 günü içtima ederek Cumhurbaşkanlığına yine Atatürk'ü

³ Timur, Türk Devrimi, s. 167.

⁴ Tunçay, Cumhuriyet Halk Partisi, s. 2021.

⁵ Tunçay, Cumhuriyet Halk Partisi, s. 2021.

⁶ Demirel, İktidarı, s. 115-116.

oybirliğiyle intihap etmiş ve derhal büyük bir hararetle işe başlamıştır. Tekrar İsmet Paşanın Başvekilliği altında kurulan yeni Hükümet de, Cumhurbaşkanı'nın son büyük seyahatlerinden sonra, Hükümete verdiği uzun rapordan ilham alarak, birçok yeni kanun tasarıları hazırlamış, B.M.M. ne tevdi eylemişti; bunlar arasında, Muamele ve Müsakakat Vergileri Kanununda tadilat, Veraset ve İntikal Vergileri, Sayım Vergisi, Kazanç Vergisi, Arazi ve Arsa Vergileri üzerinde tadiller, Hususi İdareler için kanun, Mülki Taksimat ve Memurlar Kanunlarında tadiller, Hukuk ve Ceza Muhakeme Usulleri Kanunu, ilk tahsilin Türk mekteplerinde yapılması, Devlet Bankası kurulması gibi mühim konular vardı.”⁷

1931 seçimleri öncesinde alınan bir başka karar ise yukarıda özetlenen 1930’lu yıllar otoriter yönetim pratiğinin hayata geçirilmesi adına belirleyici olmuştur. Buna göre 10 Mart 1931’de CHF’nin genel sekreterliği görevine, bu görevi 1925’ten beri sürdürmekte olan Saffet (Arıkan) Bey’in yerine partinin köktenci isimlerinden sayılan Recep (Peker) Bey getirilmiş, böylece, parti politikalarına takip eden süreçte partinin köktenci kanadının yön vereceği belirginlik kazanmıştır. Zira Recep Bey, pek çok hatırat yazarının ortak görüşüne göre CHF’ nin totaliter eğilimlerini temsil eden isimlerdendir. Bu bağlamda örneğin, kendisinin bu görevi esnasında Nazi Almanya’sı örnek alınarak parti ile devleti birleştirmeye yönelik tasarı 1935 yılında kabul edilecektir. Bu bakımdan otuzlu yılların özellikle ilk yarısı, parti yönetiminde ve dolayısıyla ülke yönetiminde Recep (Peker) Bey’ in düşünce yapısıyla örtüşen bir yönetim anlayışı yürütülmüş, böylelikle kendisinin 1936 yılında Atatürk tarafından istifa etmeye zorlanmasına değin iktisadi, idari ve toplumsal devletçilik anlayışı uygulanmaya devam etmiştir. Bu bakımdan CHF’ nin söz konusu yönetim anlayışı - aşamalı olarak yumuşayacak olsa da- İkinci Dünya Savaşı ertesine değin sürdürülecektir. Bu konuyla bağlantılı olarak Kemal Karpat şu değerlendirmeleri yapmaktadır: “...1931’de yapılan Parti Kurultayı Cumhuriyetin altı ana prensibini tespit etti. 1935 Kurultayı parti genel sekreterini içişleri bakanı tayin etmeyi kararlaştırdı, valiler de vilayet parti teşkilatlarının başına getirildiler; bölge müfettişleri hem parti hem de hükümet işlerini kontrol etmekle görevlendirildiler; ve nihayet bütün millet Halk Partisi üyesi sayıldı. Siyasi partinin tarifini Recep Peker yaptı ve bu yeni görüş 1945 yılına kadar ayakta kaldı.”⁸

Otuzlu yılların otoriter yapısına örnek olması bakımından en sık gösterilen örneklerden biri bu dönemde çıkarılan kanunlardır. Bu bağlamda ‘Polis Vazife ve Salahiyetleri Kanunu’yla ilgili olarak Taner Timur şunları aktarmaktadır: “18. Maddesi şöyledir: ‘Fevkalade hallerde ve devletin emniyet ve selametini ve içtimai nizamı tehdit ve ihlal kabiliyetini haiz vaziyetlerde, bu hal ve vaziyetleri ihdas edeceklerine veya devamına müessir

⁷ Soyak, Atatürk’ten, II, s. 472.

⁸ Karpat, Türk Demokrasi, s. 79.

olacaklarına şüphe edilenleri, sebep ortadan kalkıncaya kadar, polis nezaret altına alabilir ve umumi ve hususi nakil vasıtalarına vaziyet edebilir. Bu hal ve vaziyetin ve devamının takdiri en büyük mülkiye amirine aittir.’ Görüldüğü gibi valilere, son derece muğlak formüller içinde, ferdi güvenliği ortadan kaldıran yetkiler veren bu kanun adeta bir polis rejiminin temelini teşkil etmektedir. Çok partili hayata geçtikten sonra, DP’nin en çok şikâyet ettiği kanunlardan biri olan bu kanun, Şubat 1948’de tadil edilmiş ve 18. Madde kaldırılmıştır.”⁹

3.2.2. İş Bankası Çevreleri ile Devletçi Çevreler Arasındaki Rekabet

Diğer yandan bu dönem, Türkiye’nin çok partili hayata geçişini hazırlayan gelişmelerin temellerinin atıldığı bir dönem olması bakımından da dikkat çekmektedir. Buna göre dönem boyunca devam eden İş Bankası çevresi ile devletçilik taraftarı çevreler arasındaki rekabet iktisadi temelli görünse de toplumsal ve siyasi hayatın bütününe belirleyecek derecede farklı bakış açılarını ihtiva etmiştir. Bu bağlamda Yakup Kadri Karaosmanoğlu’na göre İsmet Paşa Hükümetleri dönem boyunca sanayileşme maksatlı kalkınma planları doğrultusunda hareket etmek istemişler, buna karşın İş Bankası Grubu ise Teşvik-i Sanayi Kanununu ileri sürerek şahıs teşebbüslerinin desteklenmesini istemişlerdir.¹⁰ Öyle ki yine Karaosmanoğlu’na göre Atatürk’le İnönü’nün aralarının açılmasının temel nedeni dahi söz konusu rekabette: “Atatürk’ün, kendi eseri telakki ettiği ve az zaman içinde birçok başarılarını görerek övündüğü İş Bankası’nın öteden beri İsmet Paşa tarafından sinsi sinsi gözetlenişi ve hatta bazı teşebbüs ve muamelelerinin önlenmesi ve kontrolü yolunda birtakım tedbirler alması...” olmuştur.¹¹ Aynı konuda Ahmet Hamdi Başar ise şunları aktarmaktadır: “1932 senesi İnkılap tarihi bakımından bazı mühim cereyanlar ve hadiselerle doludur. Açık olarak iki cephe teşekkül etmiş ve çarpışmağa başlamıştır; himayeler sayesinde canlanan yeni sanayiciler ve yeni burjuva bir tarafta; devletin kuvvetlenmesi nispetinde kuvvetlenen memur sınıfı diğer tarafta. Bunlardan birincisi İş Bankası etrafında toplanmış, ikincisi de hükümet ve mecliste hâkim olmağa başlamıştır. İş Bankası Gazi’nin himayesinde... Gazi işin, zenginliğin çoğalmasını istiyor. Bunun yapacağı fenalıklar üzerinde hiç durmuş değil. İkinci temayül ise daha çok İsmet Paşa tarafından himaye görüyor.”¹²

3.2.3. 1935 Seçimleri ve Kurultayı

Özetlenen siyasi ve iktisadi yapı doğrultusunda geçilen dördüncü dönem meclis çalışmaları 1934 yılı kasım ayında seçimlerin yenilenmesi kararı alınmasıyla birlikte tamamlanmıştır: “13 Teşrinisani [Kasım] 1934. Bugün CHP, fırka grubu toplanarak Büyük

⁹ Timur, Türk Devrimi, s. 164-165.

¹⁰ Karaosmanoğlu, Politikada, s. 118.

¹¹ Karaosmanoğlu, Politikada, s. 122.

¹² Başar, Atatürk’le Üç Ay, s. 150-151.

Millet Meclisi intihabını yenilemeye karar verdi.”¹³ Böylelikle başlatılan seçim programı Ocak 1935’te tüm bölgelerde seçimlerin tamamlanmasıyla sonuçlandırılacaktır. 1935 seçimleri hazırlıklarıyla ilgili olarak Haldun Derin şunları aktarmaktadır: “22 Ocak’tan beri İstanbul’dayız. 5 Aralık 1934’te yapılan yasa değişikliği uyarınca milletvekili seçiminde hanımlar, Türkiye’de seçime katılmayı sıftahlayacaklar. 18’i kadın, 382’si erkek, 16’sı bağımsız (General Ali Fuat Cebesoy, Refet Bele vb.) olmak üzere, listeye Dolmabahçe’de Fırka Divanı’nca son biçimi veriliyor. Fırka Genel Başkanı Atatürk, Fırka Genel Başkan Vekili İnönü, Genel Sekreteri Peker’den oluşan divanın toplantılarına birkaç gün kala, adaylar için sağdan soldan gelebilecek telkinleri önlemek amacıyla olacak, Atatürk’ün özellikle mutatlardan imkân ölçüsünde yan çizmek üzere birer bahane bulduğu görülüyor.”¹⁴ Tüm bölgelerde büyük ölçüde CHF’li adayların kazandığı bu seçimler sonucunda 13 mebus bağımsız olarak meclise girmeyi başarmıştır. Bağımsız mebuslar arasında Refet Bele, Ali Fuat Cebesoy ve Halil Menteşe gibi önceki dönemlerin muhalif isimleri de yer almaktadır. Sonuçların resmîyet kazanmasının ardından meclisin beşinci dönem çalışmalarına 1 Mart 1935 tarihinde başlanılmış, Abdülhalik Renda meclis başkanlığına, Mustafa Kemal Atatürk ise cumhurbaşkanlığına oybirliği ile seçilmişlerdir. Hükümeti kurma görevi bir kez daha İsmet İnönü’ye verilmiş, kendisinin okuduğu parti programı ve yeni kabine de yine oybirliği ile 7 Mart’ta güvenoyu alarak görevine başlamıştır.

Seçimlerin tamamlanması ve yeni meclis dönemi çalışmalarının başlamasını takiben mayıs ayında CHP’nin 4. büyük kurultayı toplanmıştır ki burada alınan kararlarla birlikte parti-devlet anlayışı resmi bir hüviyet kazanacaktır. Bu konuda Mete Tunçay şunları aktarmaktadır: “1935’te toplanan CHP IV. Kurultayı, parti-devlet özdeşliğini ilan etmiştir: ‘Parti, kendi bağlarından doğan hükümet teşkilatı ile parti teşkilatını, birbirini tamamlayan bir birlik tanır’ (Tüzük, mad. 95).¹⁵ Bu bağlamda, 9 Mayıs 1935 tarihinde toplanan söz konusu kurultayda partinin yeni programı ve tüzüğü kabul edilmiş, Kemalizm ilk kez bu kurultayda resmi biçimde benimsenmiştir. Bu çerçevede yeni programın başlangıç bölümünde “partinin güttüğü bütün esaslar Kemalizm prensipleridir” denilmiş, programın üçüncü maddesinde ise partinin sahip olduğu altı ilkenin aynı zamanda Türkiye Devletinin de özellikleri olduğu belirtilmiştir. Bu durum parti-devlet anlayışı bakımından belirgin bir gösterge kabul edilmektedir.”¹⁶ Parti-Devlet Anlayışına keskin

¹³ Us, Hatıra, s. 71.

¹⁴ Haldun Derin, *Çankaya Özel Kalemimi Anımsarken (1933-1951)*, Doğan Kitap, İstanbul, 2017, s.103-104.

¹⁵ Tunçay, Cumhuriyet Halk Partisi, s. 2021.

¹⁶ Demirel, İktidarı, s. 209.

bir geçiş yapılmadığını düşünen isimlerden Mete Tunçay ise bu konuda şunları aktarmaktadır: “CHP, Recep Peker’in genel sekreterliği altında, 1935 yılında toplanan Dördüncü Büyük Kongre’ye kadar tırmanmasına devam etmiş; ancak bu Kurultay arefesinde Recep Bey’in hazırlayıp İsmet Paşa’nın onayladığı Parti’nin Devlet’e el koyma tasarısı Atatürk tarafından bozulmuştur.”¹⁷ Diğer yandan Parti-Devlet Projesini dönemin siyasi konjonktürüyle bağlantılandırmak gerektiğini düşünen isimlerden Taner Timur ise şunları aktarmaktadır: “Buhran yıllarında, Avrupa’da burjuva demokrasilerinin itibarı sarsılmış, parti devlet özdeşliğini gerçekleştiren totaliter rejimler kurulmuştu. Türk rejimi bunlardan birçok noktalardan ayrılmakla beraber, bazı yönlerden de etkileri altında kaldı.”¹⁸ Bu kurultayla birlikte benimsenen bir diğer yenilik ise yükselişte olan dilde Türkçeleştirme fikrinin bir sonucu olarak parti program ve tüzüğünün Türkçe kelimeler kullanılarak yazılması olmuştur. Bu doğrultuda Partinin adı da değiştirilmiş, fırka kelimesi yerine parti sözcüğü kullanılmaya başlanmıştır. Böylelikle, 10 Kasım 1924’te Halk Fırkası’ndan Cumhuriyet Halk Fırkası adına geçiş yapan parti, 1935 kurultayıyla birlikte ise Cumhuriyet Halk Partisi adını kullanmaya başlayacaktır.

¹⁷ Mete Tunçay, “Siyasal Gelişmenin Evreleri”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 7, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 1971.

¹⁸ Timur, Türk Devrimi, s. 165.

3.3.1935-1939 SEÇİM DÖNEMİ GELİŞMELERİ

1935 CHP Kurultayı, Parti-Devlet bütünleşmesini net biçimde ortaya çıkaran mühim bir gelişme olmuştur. Zira burada ilan edilen tüzükte; “parti, kendi bağrından doğan hükümet örgütü ile kendi örgütünü birbirini tamamlayan bir birlik tanır” hükmüne yer verilmiştir.¹ Bu doğrultuda 1936 yılında da Parti-Devlet bütünleşmesi bağlamında yeni adımlar atılacaktır. Buna göre 15 Haziran 1936 tarihinde Recep Peker parti genel sekreterliği görevinden uzaklaştırılmış, üç gün sonra 18 Haziran’da yayınlanan genelge ile parti genel sekreterliği ile İçişleri Bakanlığı birleştirilmiştir. Bunun yanı sıra tüm illerdeki valilerin aynı zamanda partinin il başkanları olarak görev yapacağı belirtilmiştir. Böylece partinin mevcut tüm il başkanlarının görevleri sonlandırılmıştır ki ilginç olan, İnönü’yle beraber devletçi sistemin hazırlayıcılarından Recep Peker’in görevden alınıp yerine liberal görüşten bir isim olan Şükrü Kaya’nın getirilmesidir. Böylelikle otuzlu yılların ikinci yarısında ilkinde olduğu gibi Parti-Devlet anlayışı korunarak sürdürülmüş, fakat farklı olarak devletçi politikalar yerini yavaş yavaş liberal politikalara bırakmaya başlamıştır.

Söz konusu liberal politikalara geçiş projesi bakımından Recep Peker’in istifası önemli bir kırılma sayılabilir. Zira bu olay, yönetim kademesindeki liberallerle-devletçiler arasındaki açık çatışmada bizzat Atatürk’ün liberaller lehine olacak şekilde müdahalesi ve isteği sonucunda gerçekleşmiştir. Bu istifa kararının nasıl alındığı ve ne tür sonuçlar doğurduğuyla ilgili olarak Kazım Özalp hatıratında şunları aktarmaktadır: “Recep Peker Halk Partisi genel sekreterlik görevini yapıyordu. Bir gece Çankaya’da sofrada, sık sık bulunanların dışında da daha kalabalık bir davetli topluluğu vardı. Recep Peker parti işleriyle ilgili bilgiler veriyordu. Edirne’deki parti faaliyetlerinden bahsederken, Atatürk ‘Oraya gittiğimde bir parti müfettişi vardı, şimdi ne görevdedir?’ diye sordu. Peker, ‘Başka bir vilayete müfettiş olarak gönderilmiştir’ dedi. Atatürk, ‘O kimse müfettişlik yapabilecek kabiliyette değildir, başka vilayet de olsa yine müfettişliğe gitmiştir. Kimlerin ne işleri yapabileceklerini takdirde daha isabetli olmalısınız, bu bir eksikliktir’ dedi. Sofrada her zamankinden farklı olarak bulunan kalabalık karşısında, söylenen bu sözler Peker’e çok tesir etti. ‘Vazifemi iyi yapmak için canla başla çalışıyorum, bu muameleye layık değilim’ diyerek sınırlı bir şekilde sofradan kalktı ve odadan çıktı... Atatürk, kâğıt kalem getirtti ve Şükrü Kaya’ya ‘Söyleyeceklerimi yaz’ dedi. ‘Vilayetlere ve Halk Partisi teşkilatına -Recep Peker, genel sekreterlikten çıkartılmıştır. Bu görev, İçişleri Bakanlığı görevi de üzerinde kalarak Şükrü Kaya’ya verilmiştir.’ Vilayetlerde parti il başkanlarının bundan sonra valiler tarafından yürütülmesine karar

¹ CHP 1935 Tüzüğü, (çevrimiçi), <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/items/e904e18e-457b-4829-a136-b6701ba2d798>, 15.07.2024.

verildi ve derhal uygulamaya geçildi. Bu uygulama uzun yıllar devam etti.”² Bu tartışma, bir yönüyle kişisel fikir ayrılığı gibi görünse de esas yönüyle siyasi bir ayrışmanın sonucu yaşanmıştır. Bu bağlamda Feroz Ahmad’ a göre istifa kararının alınmasında, Montrö Görüşmeleri sırasında demokratik ülkelerin desteğinin sağlanması amacı da etkili olmuştur. Öyle ki bu sözleşmenin imza edilmesini takip eden süreçte İngiltere ile Türkiye arasında siyasi yakınlaşma artacak, bunun bir sonucu olarak da Kral 8. Edward Türkiye’ye ziyarette bulunacaktır.³ Aynı süreçte, dış politikada başlayan bu değişime iç politikadaki gelişmeler de eşlik etmiş, CHP içerisindeki liberaller güçlenmeye devam etmişlerdir. O kadar ki kısa bir süre sonra, Eylül 1937’de başbakanlık görevine İnönü yerine Bayar seçilecektir ki bu karar da önceki örneklerde olduğu gibi liberallerin güçlendirilme politikalarının bir sonucu olarak görülebilir. Bu dönüşümle beraber özel sektör lehine olacak şekilde bürokrasinin zayıflatılması amaçlanmış görünse de Türk siyasetinde bu dönem, bürokrasinin sahip olduğu güçlü kökler nedeniyle siyasi gücünü korumaya devam ettiği bir dönemdir. Bu nedenle söz konusu liberal-devletçi rekabetinin kesin olarak liberaller lehine dönmesi ancak II. Dünya Savaşı ertesinde gerçekleşecektir. Bu konuya ilişkin olarak Feroz Ahmad şu değerlendirmeleri yapmaktadır: “Parti, devletin ideolojisini üretiyor; parti genel sekreteri kabinede içişleri bakanlığı görevini üstleniyor; parti örgütünün il başkanları da bulundukları vilayetin valisi oluyorlardı... partinin Atatürk ve Celal Bayar’ın önderliğini yaptığı liberal kanadı, radikallerin faşizme duydukları hayranlıktan ürkmüştü. Bu nedenle, radikallerin gücünü azaltmak için Atatürk, müdahalede bulunarak Recep Peker’i partideki görevinden istifa etmeye zorladı. Bu müdahale, devletçiliğe rağmen, Kemalist rejimin aslında bir geçiş rejimi olduğunun ve liberalizm için bir zemin yaratmayı hedeflediğinin bir işaretiydi.”⁴

Bir yandan devletçi politikaların sonuçlarından olan Parti-Devlet anlayışının güçlendirilmesi diğer yandan liberal politikaların öne çıkarılmaya başlanması Türk siyasetinde otuzlu yılların ikinci yarısına özgü bir yapı olarak değerlendirilebilir. Bu bakımdan 18 Haziran 1936’da Başbakan İsmet İnönü tarafından yayınlanan beyanname ile söz konusu yapının birinci kısmına yönelik olarak vilayetlerdeki parti başkanlarının bu görevlerinin yanı sıra aynı vilayetin valiliğini yapacakları, içişleri bakanının ise bu görevine ek olarak parti genel sekreterliği görevini yürüteceği açıklanmıştır. Bu konuda Hilmi Uran şunları aktarmaktadır: “Bu beyannamenin en çok

² Özalp, Atatürk’ten, s. 63-64.

³ Ahmad, Modern, s. 99.

⁴ Feroz Ahmad, “Türkiye’nin Cumhuriyet Dönemi Siyasal Gelişmeleri”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 7, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s.1994.

dikkate değer olan tarafı, 1930 senesinde memleket idaresinde çeşitli partiler rejimiyle bir denetleme sistemi tesisi tecrübe edilmişken, ondan altı sene sonra hükümet idaresinin, kendi partisinin denetlemesine bile tahammülsüzlük göstermekte oluşu ve bu tahammülsüzlüğü de ‘Memleketin siyasi ve içtimai hayatında güdülen yüksek maksatların tahakkuku’ ve ‘Partinin inkişafının hızlandırılması’ gibi aslı olmadığı belli olan hedeflerle saklamaya çalışmakta bulunmasıydı.”⁵ Bu yönüyle bakıldığında ilan edilen beyanname Parti-Devlet anlayışı doğrultusunda yapılmış bir hamle olarak görülebilir. Bu şekilde düşünen isimlerden Doğan Avcıoğlu bu konuda şunları aktarmaktadır: “1936 yılında İçişleri Bakanı, Parti Genel Sekreterliğine getirildi. Başbakan esasen Parti Genel Başkan vekili idi. Valiler ise, il başkanı yapıldı. Böylece parti, tamamen bürokrasinin kontrolü altına alınmaktaydı.”⁶

18 Haziran Genelgesinde parti genel sekreterliği ile iç işleri bakanlığının, parti il başkanlığıyla ise valiliğin birleştirilmiş olmasıyla birlikte Parti-Devlet anlayışı ve işleyişinin kesin biçimde gerçekleştirildiği değerlendirilebilir. Fakat diğer taraftan otuzlu yılların ikinci yarısı, aktarılan politikalarla çeliştiği dahi düşünülebilecek şekilde ülke yönetiminde liberal kanadın güçlenmesi adına adımların atıldığı da bir dönem olmuştur. Örneğin dönem boyunca kabinenin iki önemli ismi, İsmet İnönü ile uyumlu şekilde çalışmıyor olmalarına karşın Atatürk’ün isteği sayesinde bu görevlerini sürdürmüş olan İç İşleri Bakanı Şükrü Kaya ve Dış İşleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras olmaya devam etmiştir. Yine de bu gibi dengeleyici tedbirler dönemin hâkim siyasi karakteristiğinin Parti-Devlet anlayışı olmasını bütünüyle ortadan kaldırmaya yönelik değildir. Parti-Devlet bütünleşmesi konusu bağlamında Ahmet Demirel şunları aktarmaktadır: “Bu arada, yürürlükteki Memurin Kanunu’nun dokuzuncu maddesi memurların siyasi cemiyetlere katılmasını kesin olarak yasaklamıştı. Ama 18 Haziran’da parti-devlet bütünleşmesi yolundaki bu büyük adım atılırken, kanunun bu maddesini değiştirme gereği duyulmamıştı.”⁷ Aynı konuyla ve devletçilik ilkeleriyle bağlantılı bir örnek vermesi bakımından Taner Timur ise şunları aktarmaktadır: “1938’de kabul edilen Cemiyetler Kanunu ile Basın Birliği Kanunu da aynı espri içinde hazırlanmıştır. Cemiyetler Kanununun gerekçesinde ‘Ammenin menfaati gayesiyle ilmi ve ahlaki ihtiyaçları tatmin için teşekkül eden ve işbu kanunun mevzuunu teşkil eyliyen cemiyetleri de amme intizamı ve asayiş itibarıyla devletin yüksek murakabesi ile bağlamak zaruridir’ denmektedir. Kanun, sınıf esasına dayanan cemiyetleri yasaklamaktadır. Basın Birliği Kanunu da, basının ‘teşkilatlı, disiplinli bir meslek haline getirilmesi ve mensuplarının hak ve menfaatlerinin de devlet eliyle nizam altına alınması’ amacını gütmektedir.”⁸

⁵ Uran, Meşrutiyet, s. 249.

⁶ Avcıoğlu, Türkiye’nin, I, s. 363.

⁷ Demirel, İktidarı, s. 213.

⁸ Timur, Türk Devrimi, s. 168.

Dönemin aktarılan yapısıyla ilgili olarak Zürcher ise şu eleştiriyi getirmektedir: “Parti ile devlet sıkı sıkıya özdeşti. Bu durumun getirdiği önemli bir sonuç partinin hiçbir zaman bağımsız bir ideolojik ya da örgütsel ‘kişilik’ geliştirememesi ve yoğun bir biçimde bürokratikleşmesiydi.”⁹

3.3.1.1937 Anayasa Değişikliği

Şubat 1937’de yapılan Anayasa değişikliği ile fiili ve kısmen resmi bir durum olan parti-devlet anlayışı anayasal bir meşruiyet kazanmıştır. Bu değişiklik sonucunda 1935 tüzüğünde partinin ana vasıfları olarak gösterilen altı ok devletin de ilkeleri olarak anayasanın ikinci maddesi olarak kabul edilecektir. Bu durum parti-devlet bütünleşmesi adına tamamlayıcı bir gelişme olsa da aynı yılın yaz ayları, partideki liberaller lehine ve devletçiler aleyhine olacak bazı başka gelişmelerin de yaşandığı bir zaman aralığıdır. Bu bakımdan Cumhurbaşkanı Atatürk ile Başbakan İnönü arasında baş gösteren fikir ayrılıkları belirleyici bir kırılma olacaktır ki bu konudaki son aşama olması bakımından yaygın olarak, 1937 yazında düzenlenen Nyon Konferansı sırasında ikili arasında yaşananlar gösterilmektedir. Bu görüşe göre söz konusu konferans sırasında Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras hükümet adına İsmet İnönü ile irtibat kurmaktansa doğrudan cumhurbaşkanı ile iletişim kurmuş, hükümete danışmaksızın cumhurbaşkanından aldığı talimatları yerine getirmiştir. Bu konuda İsmet İnönü şunları aktarmaktadır: “Atatürk de o zaman Florya’da, onlar da Tevfik Rüştü ile temas etmişler. Tevfik Fikri’nin verdiği bilgiye göre, Florya’dan da ona ayrı talimat veriyorlarmış. Tevfik Rüştü hükümetle de reisicumhurla da temas ederek, her iki talimatı idare etmek için gayret ve maharet göstermeye çalışıyor. Nihayet bir gün talimatlar çelişiyor. Biz, İstanbul’dan verilen emre göre Tevfik Rüştü’nün bir karar verdiğini veya vereceğini öğrendik. Böyle bir hadise oldu. Tahkik ettim, İstanbul’dan talimat vermişler.”¹⁰ İnönü-Atatürk ayrışmasına ilişkin olarak Hilmi Uran ise daha geniş bir perspektiften bakarak şunları aktarmaktadır: “1937 senesinde iç politik bünyemizin en önemli hadisesi, hiç şüphe yok ki, İnönü’nün başvekillikten istifası hadisesidir. Bu 25 Ekim 1937 tarihinde gerçekleşmiş ve yerine, kabinesindeki İktisat Vekili Celal Bayar geçmiştir. Fakat İnönü’nün başvekillikten istifasına tek bir hadise sebep olmadığı gibi, İnönü’nün başvekilliği fiilen bırakmasıyla resmen istifası arasında da iki aylık bir zaman vardır. Çünkü İnönü’nün başvekillikten çekilmesini, bir gece Atatürk’ün Çankaya Köşkü’ndeki sofrasında İnönü’nün Atatürk’e gayet sinirli bir tavırla dürüst cevaplar vermesi ve Atatürk’ü böylece çileden çıkarmış olması hazırlamıştır. Fakat bu sofrada cereyan eden o geceki hadise, nihayet bardağı taşıran son bir damla hizmetini görmüştür... Hakikat, Atatürk’ün bir müddetten beri bazı devlet ve hükümet işlerini, hükümet dışındaki ve kendi etrafındaki birkaç kişiye danışarak halleder olması ve İnönü’nün de bu gibi oldubittilere karşı

⁹ Zürcher, Modernleşen, s. 259.

¹⁰ İnönü, Hatıralar, II, s. 286.

tahammülünün tükenmiş ve taşmış bulunmasıdır.”¹¹ Ayrışmalar neticesinde İnönü’nün istifası ile sonuçlanacak olan gelişmelerden bir diğeri ise Ankara’daki bira fabrikası nedeniyle yaşanmıştır. Bu konuyla ilgili olarak Salih Bozok şu değerlendirmeleri yapmaktadır: “İsmet Paşa’nın başvekaletten ayrılmasının hakiki sebebini sonradan öğrendim. Bunu da benim ile Kılıç Ali Bey’e, Kazım Özalp anlatmıştı. Esasen mesele Ankara’da çiftlikteki bira fabrikasıymış gibi gösteriliyorsa da benim kanaatimce İsmet Paşa Serbest Fırkanın teşkilinden itibaren Atatürk’e karşı bir iğbirar ve infial hasıl etmişti. Çünkü Serbest Fırka teşekkül ettiği zaman kendisine karşı İzmir’de yapılmış olan şayan-ı teessür tezahürat haklı olarak onu müteessir etmişti.”¹²

İsmet İnönü’nün başbakanlık görevinden istifası ve yerine İş Bankası Grubundan Celal Bayar’ın seçilmiş olması Türk siyasi hayatı açısından da önemli bir değişiktir. Bu noktada söz konusu kararın temel nedenleri üzerinde durulabilir. Bu bağlamda gösterilen görünürdeki birincil nedenler; Atatürk’ün sık sık hükümet işlerine müdahale etmesi ve Hatay konusunda diplomasi yolunu kullanmak isteyen İnönü’nün aksine askeri çatışma ihtimalini göze almış olmasıdır. Diğer yandan iktisadi açıdan katı devletçilik politikaları izlenmesi gerektiğini düşünen İnönü’nün aksine Atatürk, şahıs teşebbüslerinin daha çok desteklenmesini istemiştir ki bu sonuncusu muhtemel bir başbakanlık değişikliğinin ülke yönetimi açısından daha büyük bir dönüşüm ihtimalini gündeme getirmiştir. Aktarılan anlaşmazlıkların neticesinde İsmet İnönü 20 Eylül 1937’de izinli olarak başbakanlık görevinden ayrılacak, 25 Ekim’de ise resmen istifa edecektir. Böylece kendisinin görevini vekaleten yürütmekte olan Celal Bayar asaleten başbakanlık görevini devralacak, aynı zamanda CHP genel başkanlığı görevine de yine Celal Bayar getirilecektir. Bu görevi nasıl devraldığını Celal Bayar şu şekilde aktarmaktadır: “1937 Eylülünde Dolmabahçe’de Dil Kurultayı vardı. Kurultay münasebeti ile İstanbul’a gelmiştim. Sabahleyin, davet saatinden beş on dakika önce Dolmabahçe’ye gittim. Hiçbir şeyden haberim yoktu. Fakat Atatürk’ün İstanbul’a geldiğini bildiğim için, kendisine bir ‘Hoş geldiniz’ demek istiyordum... Atatürk’ün dairesine doğru yürümekte idim. Ali Çetinkaya ile karşılaştım. Ali Çetinkaya arkadaşımı. Beni görünce biraz telaş ve heyecanla koluma girdi. Benim bir şeyden haberli olmadığımı, hemen fark etti. Gayet samimi bir şekilde bana dedi ki: Celal Bey, hemen Atatürk’ün yanına gidin, bekliyorlar. Size bir şey teklif edecek. Sakın reddetmeyin. Memleketin hayrınadır... İçerde, Atatürk’ün her zamanki yakın arkadaşları vardı. Yüksek sesle bir şeyler konuşmakta idiler. Ben salonun ortasında ayakta durdum. Birden sessizlik oldu. Atatürk arkadaşlarına

¹¹ Uran, Meşrutiyet, s. 253.

¹² Salih Bozok, *Yaveri Atatürk’ü Anlatıyor*, haz., Can Dündar, Doğan Kitapçılık, İstanbul, 2001, s. 127 / Bira fabrikası olayıyla ilgili detaylar için bkz. Özalp, Atatürk’ten, s. 59-62. / Ayrışmaların nedenlerine dair İsmet İnönü’nün kendi değerlendirmeleri için bkz. İnönü, Hatıralar, II, s. 321-324.

yüksek sesle: İşte kendisi de geldi, dedi. Vazifeyi tevdi edelim, alıp yürütsün... Sonra bana döndü: Başvekilsiniz Celal Bey, tebrik ederim, başarılar dilerim...”¹³ Diğer yandan Bayar’ın görevi devralırken bazı konularda çekinceleri olmamış değildir. Fahrettin Altay bu konuların başında ordunun kendisini destekleyip desteklemeyeceği konusunun geldiğini belirtmekte, bu konuya ilişkin olarak Atatürk ve Bayar arasında geçip kendisinin de içinde bulunduğu şu diyalogu aktarmaktadır: “-‘Hiç üzülme muvaffik olacaksın bak işte ordu kumandanı da burada ordu da seni sever’ dedikten sonra bana dönerek – ‘Değil mi Paşa?’ – ‘Tabi efendim sizin yaptıklarınızı bütün millet gibi ordu da hoş görür, ve emrinize itaat eder.’”¹⁴ Böylelikle başlayan Bayar’ın başbakanlığı dönemi yaklaşık olarak bir buçuk yıl boyunca devam edecek, bunun son birkaç ayında cumhurbaşkanlığı görevinde Atatürk yerine İsmet İnönü bulunacaktır. Diğer yandan bu süreçte devlet politikaları, ekonomi alanı da dahil olmak üzere kökten değişikliklere uğramamış, temel politikalar değiştirilmeksizin sürdürülmüştür. Bu süreçle ilgili olarak Hilmi Uran şunları aktarmaktadır: “Celal Bayar, kim bilir, belki de İnönü gibi asker olmadığı için, ordu üzerinde tesis edebileceği hakimiyetten endişe göstermiş ve Atatürk de bu ciheti kendisi sağlayacağını vaat ederek böyle bir endişe taşımamasını Bayar’a tavsiye etmiştir. Bunun gibi, merhum Ali Çetinkaya’nın Nafia vekaletinde bırakılmasını da Celal Bayar’a yine Atatürk’ün tavsiye etmiş olduğu ve Çetinkaya’yı orada kalmak için ayrıca ikna ettiği söylenebilir. Çünkü o vakitler, Celal Bayar’la Ali Çetinkaya’nın bir kabinede birlikte çalışamayacak kadar aralarının açık olduğu ve münasebetlerinin Refik Saydam ile Bayar münasebetinden daha iyi olmadığı bilinen bir şeydi. Refik Saydam’ın o vakit kabineye girmek istememiş olması da meyvelerini bundan sonraki senelerde müspet ve menfi olarak vermiştir.”¹⁵

3.3.2. Atatürk’ün Ölümü ve Sonrasında Yaşanan Gelişmeler

1938 yılı Türk siyaseti açısından muhakkak ki daha büyük bir kırılmaya daha sahne olmuştur ki bu Atatürk’ün vefat etmiş olmasıdır. Bu çerçevede, üst kademe devlet yöneticileri tarafından siyasi gidişat bağlamında son aylarda yaklaşmakta olduğu öngörülebilen ihtimal sonrası için çeşitli politikalar üretilmeye başlanacaktır. Zira yeni dönemin siyasi aktörlerinin kimler olacağı ve ülke politikalarının hangi zeminde kurulmaya başlanacağı konuları ertelenemez konular olarak görülmüştür. Falih Rıfkı’ya göre Atatürk’ün kendisi dahi başlamak üzere olan siyasi rekabetin olağan olduğunu düşünmektedir: “Atatürk kendinden sonrasına kendisinin hâkim olamayacağını bilirdi. O büyük bir realisti.”¹⁶ Son aylarda yaşanan siyasi rekabetin detaylarına ilişkin

¹³ Celal Bayar Anlatıyor, s. 91-92.

¹⁴ Altay, 10 Yıl Savaş, s. 500.

¹⁵ Uran, Meşrutiyet, s. 255.

¹⁶ Atay, Çankaya, V, s. 567.

olarak Zürcher şunları aktarmaktadır: “Hastalığı halktan gizlenmişti. (Ekim’de hastalıktan söz eden bir gazete derhal üç ay kapatılmıştı), ancak üst düzey siyasetçiler yaklaşan sonu bilmekteydi ve böylece bir iktidar kavgası başladı. Son yılın olaylarına rağmen İsmet İnönü açıkça önde gelen adaydı, ama hükümetteyken birçok düşman edinmişti. En azılı düşmanları da Atatürk’ün ‘sofra kabinesi’ nin üyeleri idi. Bu kişiler onu (Washington’a büyükelçi atamak suretiyle) bertaraf etmeye ve Atatürk’ün halefini seçecek olan ve bu sırada halen İsmet’in yandaşlarıyla dolu bulunan meclis için yeni seçimlere gidilmesini tezgahlamaya girişmişlerdi.”¹⁷ Arka planda özetlenen rekabet yaşanıyorsa da kasım ayında alınan Atatürk’ün ölüm haberi doğaldır ki şok etkisi yaratmıştır. O günlerde çocukluk çağında bulunan Yıldız Sertel bu haberin yarattığı etkiye ilişkin olarak şunları aktarmaktadır: “Bu olay Türkiye’de olduğu gibi, bütün dünyada büyük önem verilen bir olaydı. Atatürk, sevilsin sevilmesin dünya çapında bir önderdi. Üstüne üstlük biz ilkokul sıralarından itibaren, onu sevmeye, ona yurdun kurtarıcısı olarak bakmaya alışmıştık. Evde de yaratılan Mustafa Kemal’e tapma havası fazla tenkit edilmemiş, yapılan reformların çoğu doğru görülmüş, bağımsızlığın sağlanması, Türkiye’nin saygıdeğer bir devlet haline gelmesinde Mustafa Kemal’in büyük payı olduğu söylenmiş, iyi yönleri daima ağır basmıştı. Bütün gazeteler büyük önderin fotoğraflarını siyah çerçeveler içinde bastı. Hepsi matem yazılarıyla çıktı, bütün Türkiye çalkalanıyordu...”¹⁸

Atatürk’ün vefatı sonrası Türk siyaseti hızlı bir refleks göstererek devletin ikinci cumhurbaşkanını çok beklemeksizin seçmeyi başarmıştır. Bu sonucun alınmasında, Atatürk’ün sağlığının tamamen bozulduğu yaz aylarından itibaren yapılmakta olan hazırlıklar ve görüşmelerin kolaylaştırıcı bir etkisi olacaktır. Yine de bu konuda yaşanan rekabette İsmet İnönü’nün ordu, bürokrasi ve meclis içindeki nüfuz ve desteği düşünüldüğünde kendisini alt edip öne geçebilecek başka bir adayın çıkması oldukça düşük bir olasılık olarak görülebilir. Bu sonucun alınmasında özellikle, cumhurbaşkanlığı için adı geçen bir diğer isim olan Fevzi Çakmak’ın da İsmet İnönü’nün cumhurbaşkanlığı fikrini desteklemesi yeni cumhurbaşkanının kim olacağı sorusunun cevabını neredeyse kesinleştirecektir. Böylece İsmet İnönü, tek aday olarak katılmış olduğu seçim sonucunda 11 Kasım 1938 tarihinde oybirliğiyle Türkiye’nin ikinci cumhurbaşkanı olarak seçilecektir. Bu konuda Bernard Lewis şunları aktarmaktadır: “Atatürk’ün ölümünün ertesi günü Türkiye Büyük Millet Meclisi, hayat boyunca arkadaşı ve en yakın işbirlikçisi İsmet İnönü’yü oybirliğiyle onun halefi seçti. Bu hayati karar üç adama dayanmış görünüyor: İsmet İnönü’nün kendisi, Genel Kurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak, ve Eylül 1937’de İsmet İnönü’nün yerine Başbakan olan bankacı ve iktisatçı Celal Bayar. Bunlar, İnönü’nün

¹⁷ Zürcher, Modernleşen, s. 267.

¹⁸ Yıldız Sertel, *Ardımdaki Yıllar*, Can Sanat Yayınları, İstanbul, 2018, s. 51.

Cumhurbaşkanlığında anlaştılar ve geçiş döneminin sakin, rejimin kararlı ve devamlı olmasını sağlamakta işbirliği ettiler.”¹⁹

Diğer yandan vefat haberi öncesi yapılan görüşmeler sırasında İnönü’nün yerine Bayar’ın cumhurbaşkanı olarak seçilmesi için çalışan gruplar da olmuştur. Böyle olduğu halde Celal Bayar, bu konuda yaşanacak muhtemel bir çatışmanın ülkeye zarar vereceğini düşündüğü için İnönü’yü desteklediğini belirtmektedir.²⁰ Bayar’ın bu şekilde davranmış olması hem kendisinin CHP içerisindeki saygınlığını artırmış hem de İnönü tarafından takdir edilerek -bir süreliğine de olsa- başbakanlık görevine devam etmesi sağlanmıştır. Buna rağmen kurulacak olan yeni Bayar hükümetine yeni cumhurbaşkanı tarafından, önceki dönemin Atatürk kontenjanından görev yapmakta olan iki bakanı Şükrü Kaya ve Tevfik Rüştü Aras’ın alınmalarına izin verilmeyecektir.²¹ Bu konuda Kazım Özalp şunları aktarmaktadır: “İsmet Paşa, Cumhurreisi olduktan sonra ilk hükümette Celal Bayar’ı Başbakanlık görevinde bıraktı. Ancak Bayar’ın itirazına rağmen, İçişleri Bakanlığı’na, Şükrü Kaya’nın yerine Refik Saydam’ı, Dışişleri Bakanlığı’na Tevfik Rüştü Aras’ın yerine Şükrü Saraçoğlu’nu getirtti.”²² Bu olayı Celal Bayar şu şekilde aktarmaktadır: “Yeni kabinenizi kurunuz, Celal Bey dedi. İtiraz ettim. Çok yorulduğum dedim. Kesif olaylar yaşadık, bunların ağırlığından henüz kurtulamadım dedim; fakat ne dedimse ikna edemedim. Kabineyi benim kurmamda ısrar ediyordu. Nihayet, beni tatmin etmiş olmak için: Size hiçbir telkinde bulunmayacağım; kabinenizi istediğiniz gibi ve istediğiniz kimselerle kurunuz, rica ederim! deyince, daha fazla direnmenin hem yakışık almayacağını, hem, memleket hesabına yararlı olmayacağını düşündüm... Yeni kabine, eski kabinenin aynıydı. Bir kâğıda yazıp kendisine götürdüm. Şöyle bir baktı, isimlerini okumadan kimleri aldığımı bildirmiş gibi gözlerini bana kaldırdı: Çok güzel Celal Bey, dedi. Vefalı insansınız... Fakat müsaade eder misiniz, böyle olsun... Ve elindeki kalemle, İçişleri Bakanı Şükrü Kaya ile Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras’ın adlarını çizdi.”²³ Bu süreçte ortaya çıkan yeni hükümet söylentileriyle ilgili olarak Asım Us şunları aktarmaktadır: “Reisicumhur seçiminden sonra Başvekil Celal Bayar istifasını İsmet İnönü’ye verdi. Cevaben yeni kabineyi kendisinin teşkil etmesini, yalnız Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras ile Dahiliye Vekili Şükrü Kaya’nın değiştirilmesini bildirmiş. Dahiliye’ ye Doktor Refik Saydam, Hariciye’ ye Şükrü Saraçoğlu geldi. Adliye’ ye de Hilmi Uran. Bununla beraber bütün kabinenin değişmesi ihtimalleri rivayet halinde devam edip gidiyor. Zira Tevfik Rüştü, Londra Sefaretine gidecek. Sefir Fethi Okyar mebus olacak. Mebus olduktan sonra kabineyi teşkil etmesi ihtimali var.”²⁴ Sürecin aktörlerinden olan Hilmi Uran ise

¹⁹ Lewis, Modern Türkiye, s. 293.

²⁰ Celal Bayar Anlatıyor, s. 122-123.

²¹ 1936 Genelgesi gereğince iç işleri bakanlığından ayrılan Şükrü Kaya böylece Parti genel sekreterliğinden de ayrılmış oldu. Yerine Refik Saydam getirilmiştir.

²² Özalp, Atatürk’ten, s. 68.

²³ Celal Bayar Anlatıyor, s.127.

²⁴ Us, Hatıra, s. 280.

aynı konuda şu değerlendirmeleri yapmaktadır: “Dikkat edilirse görülür ki, bu kabine de, eski Celal Bayar kabinesinin hemen aynıdır ve daha ziyade reisicumhurun onayladığı kimselerden oluşmuştur. Çünkü öteden beri kabinenin iki mühim unsuru olarak hükümette yer alan Dahiliye Vekili Şükrü Kaya ve Hariciye Vekili Dr. Tevfik Rüştü Aras’a bu defa kabinede yer verilmemiş ve Dahiliye vekilliğine Dr. Refik Saydam getirildiği gibi Hariciye vekilliğine de Saraçoğlu nakledilerek ondan boşalan Adliye vekaletine de ben atanmışım.”²⁵ Böylelikle başlayan İsmet İnönü döneminin peyderpey uygulanacak olan yeni iç politik çerçevesine ilişkin olarak Feroz Ahmad şunları aktarmaktadır: “İnönü, Atatürk’e yakın olan ve kendisini eşitler arasında birinci olan pek çok kişiyi uzaklaştırarak parti içindeki konumunu güçlendirdi. Atatürk’ün Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras büyükelçi olarak Londra’ya atandı. Bayar, aralarında Savunma Bakanı General Kazım Özalp’ın da bulunduğu bazı kabine üyeleriyle birlikte, başbakanlık görevinden alındı. Önemli milletvekillerinden birçoğunun 1939 seçimlerinde yeniden seçilmelerine parti yönetimi izin vermedi. Aynı zamanda İnönü, Atatürk’ün eleştirmenleri ve rakipleri olmuş, 1926 temizliklerinden beri siyasetin dışında tutulmuş kişilerin seçilmelerine izin vererek siyasal mutabakatı genişletti. Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, ve Refet Bele gibi eski generallerin ve Hüseyin Cahit Yalçın gibi gazetecilerin itibarları iade edildi ve bunlar 1939 parlamentosuna CHP delegeleri olarak seçildiler.”²⁶

3.3.3. Milli Şef Döneminin Başlaması, Dönemin Yeni Politikaları

Aralık ayının son haftasında yeni cumhurbaşkanı döneminde düzenlenen ilk olağanüstü CHP kurultayı, partinin Atatürk sonrası genel başkanını seçmek amacıyla toplanmıştır. 26 Aralık 1938 tarihli kurultayda bu doğrultuda üç tüzük değişikliği yapılarak Atatürk’e Ebedi Şef, İnönü’ye ise Milli Şef unvanları verilmiş, böylece İsmet İnönü’nün değişmez başkan olduğu ilan edilmiş, bu görevi ömrü boyunca -görevini yapamayacak bir hastalığa yakalanmadığı ya da istifa etmediği sürece- sürdüreceği kabul edilmiştir. Değiştirilen tüzük maddeleri şunlardır: “Madde 2: Partinin banisi ve ebedi başkanı Türkiye Cumhuriyeti’nin müessisi olan Kemal Atatürk’tür. Madde 3: Partinin değişmez genel başkanı İsmet İnönü’dür. Madde 4: Partinin değişmez genel başkanlığı aşağıdaki üç surette inhilal edebilir: a-Vefat b-Vazife yapamayacak bir hastalığı sabit olması halinde c-İstifa.”²⁷ Bu değişikliklerle beraber Türkiye’de Milli Şef Dönemi başlamış, Tek-Parti Döneminin yeni ve son evresine geçiş yapılmıştır. Bu konuda Feroz Ahmad şunları aktarmaktadır: “26 Aralık 1938’de yapılan olağanüstü parti kongresinde, İnönü’nün yaşadığı sürece başkan seçilebilmesi için parti tüzüğü değiştirildi ve Atatürk, partinin kurucusu, ‘Ebedi Şef’i ilan edildi. Aynı kongrede İnönü ‘Milli Şef’ unvanını alarak bir kurum statüsü kazandı. Bundan böyle, 1945’teki siyasal

²⁵ Uran, Meşrutiyet, s. 270.

²⁶ Ahmad, Modern, s. 101-102.

²⁷ Cumhuriyet Halk Partisi Büyük Kurultayının fevkalade toplantısı 26.12.1938, (çevrimiçi), <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/items/0b4c4d8a-5714-4a55-bd94-441b7ea614fa>, 15.07.2024.

değişikliklere kadar partinin aldığı monolitik biçim de, ‘tek parti, tek millet, tek şef’ sloganında açıkça dile getirilmiştir.”²⁸ Diğer yönüyle Milli Şef kavramı ve işleyişiyle ilgili olarak, kısmen yaşandığı dönemde daha çok da çok partili döneme geçiş yapıldıktan sonra çeşitli eleştiriler yapılmıştır. Bu yönde eleştirilerde bulunan isimlerden Nadir Nadi hatıratında, Atatürk’ün dahi kendisine teklif edilen ömür boyu cumhurbaşkanlığını reddettiğini belirtmektedir.²⁹ Diğer yönüyle bakıldığında ise 1939 yılı dünyada demokratik ilkelerin -bir süreliğine de olsa- saygınlığını yitirmekte olduğu bir dönemdir ki Türkiye’nin Milli Şeflik sistemine geçmesinde İtalyan ve Alman yönetim anlayışlarının açık bir tesiri bulunmaktadır. Bu bakımdan İsmet İnönü cumhurbaşkanlığında girilen yeni dönemin bazı kendine özgü iç politik konjonktürü bulunmaktadır. Buna göre bu dönemde bir yandan Atatürk Dönemi’nde İnönü’yle uyumlu çalışmamakta olan isimlerin yönetim kadrosundan uzaklaştırılmaları gerçekleştirilirken diğer yandan ise önceki dönemin küskünlerine yönelik bir kazanma politikası izlenmiştir. Örneğin bu süreçte yurda dönen isimlerden Adnan ve Halide Edip Adivar çifti yeniden sisteme entegre olacaklardır: “İsmet Paşa, yıllardır dış ülkelerde yaşayan Halide Edip Adivar’ı çağırması, “pike uçuşla” bu bölümün [İngiliz Dili ve Edebiyatı] başına getirmişti. Halide Hanımla birlikte, İngiltere’den çok değerli profesörler ve okutmanlar getirildi.”³⁰ Adivar çifti ve Rauf Orbay gibi eski küskünlerin ülkeye dönmeleri yanı sıra 1938 temmuz ayında yüz ellilikler de affedilmişlerdir ki bu karar, söz konusu politikanın uygulaması açısından daha belirgin bir örnektir.³¹

İnönü’nün açıklanan politikasıyla ilgili olarak Zekeriya Sertel şunları aktarmaktadır: “Atatürk devrinde korkup da memleket dışına kaçmak zorunda kalmış olanlar için bir af kanunu çıkarttı. Bundan böyle de iç politikada kin ve garaza dayanan bir yol tutmayacağını açıkladı. Böylece memlekette bir güven ve huzur havası yaratmak istemişti. Memleket dışına kaçmak zorunda kalanlar arasında özellikle ünlü Türk yazarı Halide Edip ile Adnan Adivar ve milli kahraman sayılan Rauf Orbay vardı.”³² Eski muhaliflerle barışma politikasının izlenmiş olduğu bu dönemde diğer taraftansa Atatürk ve Celal Bayar döneminin tutulan bürokrat ve siyasetçilerinden olup İsmet İnönü ile anlaşamayan isimlerin tasfiyesi gerçekleştirilecektir. Bu konuda Ahmet Demirel şu örneği vermektedir: “Olağanüstü

²⁸ Ahmad, Türkiye’nin Cumhuriyet Dönemi, s. 1994.

²⁹ Nadir Nadi, *Perde Aralığından*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1979, s. 15-18.

³⁰ Mina Urgan, *Bir Dinozorun Anıları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2021, s. 199. / Adnan Bey “Osmanlı Türklerinde İlim” isimli kitabını cumhurbaşkanına sunmuş, Halide Hanım ise İÜ Edebiyat Fakültesi’nde İngiliz Dili ve Edebiyatı bölümünün başına getirilmiştir.

³¹ Bu konuda bilgi ve affedilenlerin listesi için bkz. Uran, Meşrutiyet, s. 263-264.

³² Sertel, Hatırladıklarım, s. 194.

kurultaydan hemen sonra, 29 Kasım 1938’de, hükümet, on yılı aşkın süredir İstanbul valiliği ve belediye başkanlığı görevlerinde bulunan, aynı zamanda CHP il başkanı da olan Muhittin Üstündağ’ı görevden aldı, 5 Aralık 1938’de yerine Lütfi Kırdar’ı tayin etti. Üstündağ, son on yıl içinde İstanbul’a damgasını vurmuş olan İstanbul’daki en güçlü siyaset adamıydı. Atatürk’ün hastalığı sırasında İnönü’nün cumhurbaşkanlığını önlemeye çalışan siyasi çevrenin içinde yer almıştı. Hükümet Üstündağ’ı görevden almakla yetinemedi, hakkında bazı yolsuzluk davaları başlattı ve basında aleyhinde yürütülen geniş kapsamlı yıpratıcı propagandaya ses çıkartmadı. Ama Üstündağ’ın bütün bu davaları beraatle sonuçlandı. Bu arada, ikinci Bayar hükümeti döneminde, ilginç bir biçimde, birinci Bayar hükümeti dönemindeki bazı faaliyetlerle ilgili soruşturmalar başlatıldı ve davalar açıldı. Bu sanki İnönü’nün iktidardan uzak kaldığı dönemle bir hesaplaşmaya girmesi anlamına geliyordu.”³³ Diğer yandan yapılan jestin bir sonucu olarak başbakanlık görevine devam etmiş olan Celal Bayar’ın İnönü cumhurbaşkanlığındaki başbakanlığı dönemi de ancak iki buçuk ay devam edebilmiş, 25 Ocak 1939 tarihinde Refik Saydam başbakanlığında yeni bir hükümet kurulmasına karar verilmiştir. Ocak ayı dolmadan alınan değişim kararının neden kaynaklandığını İsmet İnönü şu sözlerle aktarmaktadır: “Sabahleyin erkenden Celal Bayar’ı çağırdım. İntihaba yeni bir hükümetle gitmek lüzumunu söyledim. Kabul etti. Divandan sonra istifasını getirdi. Dr. R. Saydam hükümeti teşekkül etti... Celal Bayar’a açık bir teşekkür mektubu yazdım. Atatürk’ün malûl ve hasta zamanında eğer onun yerinde fena bir adam olsa idi memleket çok fenalıklar görürdü... kendini fitneye ve hırslara kaptırmamak ahlak ve zekasını göstermiştir. Eğer mali ve iktisadi anlayışını salim bir istikamete sevk etmek ümidim olsaydı kendisini uzun müddet muhafaza edecektim.”³⁴ İktisadi ayrışma nedenine ek bir diğer ayrılık gerekçesine ilişkin olarak Falih Rıfkı şu yorumu yapmaktadır: “İnönü hükümetleri hiçbir zaman dinamik olmamıştır. İnönü’nün vekil tipi bürokrattır. Vekilleri arasından dinamikçe olanlar Atatürk tarafından kendisine zorlananlardır.”³⁵

Tüm bunların yanı sıra yeni döneminde Türkiye’nin değiştirmekte olduğu ve uzun vadede büyük dönüşümler hazırlayacak olan gelişme ise 1939 yılı itibariyle dış politikada yapılan esaslı politika değişikliğidir. Bu, Sovyetlerle sürdürülmekte olan dostane ilişkilerin aşınması ve Türk dış politikasının Batı eksenine yerleşmeye başlamasıdır. İki ülke arasındaki ilişkilerin aşınmasını sağlayan öncül olay Montrö Sözleşmesi sayılabilecekse de bundan daha belirleyici bir kırılma olarak 1939 yılında Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu’nun gerçekleştirdiği Rusya ziyareti gösterilmektedir. Zira bu görüşme esnasında Saraçoğlu ve beraberindeki heyete diplomatik ilişkilerin normal seyrine mugayir bir tutumla davranılmış, birkaç gün sürmesi gereken

³³ Demirel, İktidarı, s. 218.

³⁴ İnönü, Hatıralar, II, s. 326.

³⁵ Atay, Çankaya, V, s. 569.

görüşmeler heyetin günler boyu bekletilmesi nedeniyle yaklaşık üç hafta boyunca devam etmiştir.³⁶ Bunda, iki ülkenin dış politik çıkarlarının tamamen çatışmaya başlamasının açık bir etkisi bulunmaktadır. Bu nedenle, bu durum ve ziyaretin neticelerinden biri olarak İngiltere ve Fransa ile yarı müttefiklik anlaşmaları imzalanacaktır: “Dışişleri Bakanımız Moskova’dan ayrılır ayrılmaz da 19 Ekim günü Ankara’da, bizi Batı savunma sistemine bağlayan karşılıklı yardım antlaşmalarını İngiltere ve Fransa ile resmen imzalıyorduk.”³⁷

3.3.4.1939 Seçimleri ve Kurultayı

Aktarılan siyasi ortam eşliğinde girilen 1939 seçimleri, mart ayında gerçekleştirilmiştir. Bu seçimlerde yukarıda değinildiği üzere önceki dönemin küskünleri yeniden CHP bünyesine katılmışlar, eski mutatlardan olup yeni cumhurbaşkanının güncel rakiplerinden olan isimler ise tasfiye edilmişlerdir. Buna göre Şükrü Kaya ve Tevfik Rüştü Aras dışında Kılıç Ali, Cevat Abbas Gürer, Fuat Bulca gibi isimler de liste dışında kalacaklardır. Diğer yandan 1938 yılı aralık ayında yapılan ara seçimlerde meclise girmiş olan Kazım Karabekir, Fethi Okyar ve Hüseyin Cahit Yalçın’a ek olarak 1939 seçimlerinde Ali Fuat Cebesoy ve Refet Bele de mebus seçilmişlerdir. Ek olarak yine 1939 yılı içerisinde yurtdışında yaşamakta olan eski küskünlerden Rıza Nur, Halide Edip ve Adnan Adıvar da yurda dönmüş, eski SCF lideri Fethi Okyar yıl sonunda Adliye Bakanı olarak görevlendirilmiştir. Bir görüşe göre İnönü’nün aktarılan politikası siyasi rakiplerinin artmamasını sağlamayı amaçlamaktadır. Bu politika diğer yönüyle ise eski anlaşmazlıkların zaman aşımına uğradığını ve tüm bu isimlerin mevcut işleyişe bir şekilde uyum sağladıklarını göstermesi bakımından değerlendirilebilir. Bu konularla ilgili olarak Haldun Derin şunları aktarmaktadır: “Seçimde liste dışında kalanlar arasında eski İçişleri Bakanı Şükrü Kaya ile mutat zevattan Kılıç Ali, Cevat Abbas, Recep Zühtü ve Fuat Bulca vardı. Daha Bayar’ın başkanlıktan ayrılmasından önce, Hüseyin Cahit Yalçın’ın Halk Partisine girmesi sağlanmış, çatıklarına hep en güçlü oldukları anda çatmaya alışık bu eski gazeteci, 31 Aralık 1938 ara seçiminde milletvekili olmuştu. Yeni milletvekilleri arasında, Tahrir-i Sükûn Kanununun çıkarılmasıyla kapanmış olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurucularından emekli general Kazım Karabekir vardı... Mayıs sonunda Adalet Bakanlığındaki değişiklik dikkati çekecek gibi idi. Bu bakanlığı, 1924’te başkanlık, 1930’da muhalif Serbest Fırka liderliği yapmış bulunan Londra Büyükelçimiz Fethi Okyar, şimdiki Bolu milletvekili kimliği ile kabul etti. Beş ay sonra, yine eski başkanlardan Rauf Orbay’ın Kastamonu

³⁶ Altan Öymen, *Bir Dönem Bir Çocuk*, Doğan Kitap, İstanbul, 2009, s. 151-171.

³⁷ Nadi, Perde, s. 51.

milletvekilliğine seçilmesiyle, zaman zaman aralarında şiddetli çekişmeler ya da anlaşmazlıklar ve kırınglıklar gelip geçmiş kalburüstü siyaset adamları, tek hedefe yönelmek üzere toplanmış oluyordu.”³⁸ Bu süreçte milletvekili seçilip altı ay sonra Londra Büyükelçiliğine atanacak olan Rauf Orbay hatıratında, söz konusu katılımı İnönü’nün oldubittisine bağlamakta,³⁹ milletvekili seçilmiş olmasına karşın CHP’ye katılmadığını aktarmaktadır: “Kastamonu mebusluğuna seçilmiş olmama rağmen Halk Fırkasına girmedim. Girmem için yapılan bütün ısrarlara rağmen, müstakil kaldım. Bu şekilde tekrar teşrii hayata girişim Basında da hayli akisler yaptı.”⁴⁰ Böylelikle 15-21 Mart tarihlerinde tamamlanan 1939 seçimlerinin ardından ilk meclis toplantısı 3 Nisan 1939’da yapılacak, Abdülhalik Renda meclis başkanı, İsmet İnönü cumhurbaşkanı seçilecektir. Refik Saydam başbakanlığında kurulan yeni hükmet ise 10 Nisan’daki güven oylamasının ardından görevine başlayacaktır. Bu seçimlerle ilgili dikkat çeken diğer bir hususta bağımsız adaylar için yalnızca dört mebusluğun ayrılmış olmasıdır ki bunun nedeni seçimlerden sonra oluşturulması planlanan Müstakil Grup’tur.⁴¹

Uzun zamandır eksikliği hissedilen ve meclisin denetleme işlevini sağlayabilmesi amacıyla oluşturulması planlanan Müstakil Grup, 29 Mayıs 1939 tarihinde toplanan 5. CHP Büyük Kurultayı sırasında kurulmuştur. 21 milletvekilinden oluşması ve parti uygulamalarını eleştirmesi planlanan bu grup, önceki on yılın bağımsız mebuslarının bir arada hareket etmiyor oluşlarına karşı düşünülmüş bir uygulamadır. Fakat bu yeni yapı da yapay bir muhalefet yaratmayı tasarladığından istenilen sonucu veremeyecektir ki bu gruptaki vekiller 1939-1943 yılları arasında görev yaptıktan sonra yeniden CHP bünyesine katılacaklardır.⁴² Müstakil Grup konusuyla ilgili olarak Hilmi Uran şunları aktarmaktadır: “Meclisin aleni toplantılarında ise Müstakil Grup, asıl ana parti grubundan hatta daha çekingen, daha ihtiyatlı davranırdı. Öte taraftan, başı yine Halk Partisi genel başkanına bağlı ve yalnız adı müstakil olduğunu herkesin bildiği böyle suni bir muhalefet ve tenkit unsurundan, emniyet edip de, sonuna kadar kimse de bir şey ummamıştı ve sunilik grubun büyük zaafı olmuştu.”⁴³ Aynı konuda Çetin Yetkin ise şunları aktarmaktadır: “Mecliste Müstakil Grup üyeleri, öteki parti üyelerinden daha çekingen davranmışlardır. Gerçekte bir denetim organı olarak kamuoyuna açıklanan Müstakil Grup, hükümeti hemen her uygulamasında

³⁸ Derin, Çankaya Özel, s.173-174.

³⁹ Orbay, Siyasi, II, s. 250.

⁴⁰ Orbay, Siyasi, II, s. 256.

⁴¹ 1931 seçimlerinde 20 mebus, 1935 seçimlerinde 13 mebus bağımsız olarak meclise katılmıştır. Diğer yandan 1935 seçim sonuçlarına göre 17 kadın mebus, 1939 seçim sonuçlarına göre ise 14 kadın mebus meclise girebilecektir.

⁴² Demirel, İktidarı, s. 262-263.

⁴³ Uran, Meşrutiyet, s. 290.

alkışlamaktan başka bir iş yapmış değildir.”⁴⁴ Diğer yandan bu kurultayda Müstakil Grup’a ek olarak parti müfettişlikleri de kurulmuş, değişmez parti genel başkanlığının yetkilerini artıran parti tüzüğü daha detaylı olacak şekilde yenilenmiştir. 1938 ve 1939 kurultaylarında alınan kararlarla ilgili olarak Kemal Karpaz şunları aktarmaktadır: “Hükümet bir parti hükümeti haline geldi. Partinin daimî başkanı ve cumhurbaşkanı olan şef, milletin ve devletin sembolü olarak yüceltilti. Durum sonraları yeni bir vevhe almaya başladı. 1939 Halk Partisi Kurultayında devlet-parti münasebetleri yeniden ele alınarak yüksek devlet memurları partinin kilit noktalarından uzaklaştırıldı. Mecliste tenkitleri uyarmak maksadıyla bir Müstakil Grup meydana getirildi.”⁴⁵

⁴⁴ Yetkin, Türkiye’de Tek Parti, s. 180.

⁴⁵ Karpaz, Türk Demokrasi, s. 80.

SONUÇ

Bu araştırma kapsamında yanıtlanmasına çalışılan temel araştırma problemi, Halk Fırkasının kurulmasındaki temel amaçların neler olduğunun ve tek-parti sisteminin uygulamaya geçiş aşamalarının nasıl gerçekleştiğinin tespit edilmesi olmuştur. Buradan hareketle ilkin Halk Fırkasının kurulmasını sağlayan düşünsel temeller hatırat kaynak grubu merkezli olarak incelenmiş, tarihsel sürecin gelişim aşamalarında yaşanan gelişmelere bakılmıştır. Bu bağlamda özellikle saltanatın kaldırılmasının ardından Türkiye'nin fiili ve hukuki yönetim merkezinin TBMM olduğu kesinleşecek, bu andan itibaren ülkenin hangi sistemle ve iktidar tarafından yönetileceği tartışmaları/siyasi mücadelesi başlayacaktır. Halk Fırkasının kurulması olayı, değinilen rekabet sırasında Mustafa Kemal Paşanın uygulamaya karar verdiği projenin önemli bir parçası sayılabilir ki bununla bağlantılı olarak Türkiye'de Tek Parti Sistemin kurulma süreci de başlamıştır.

Mustafa Kemal Paşa Halk Fırkası adı ile yeni bir siyasi fırka kurmak istediğini ilk olarak 1922 yılı aralık ayında kamuoyu ile paylaşmış, bu konuda gelebilecek olumlu ve olumsuz tepkileri bu sayede ölçebilmiştir. Bunun ardından sonraki yılın ocak ayında bir yurt gezisine çıkan Gazi, burada yaptığı görüşme ve nutuklarında Halk Fırkasının kurulacak olmasının gerekçelerini açıklamış, böylece konu hakkında fiili olarak da harekete geçmiştir. Bazı hatırat yazarlarına göre söz konusu süreçte yeni bir siyasi fırka kurulması fikri olumlu bir adım olarak yorumlanmamıştır. Örneğin konuyla ilgili yaptığı değerlendirmede Ali Fuat Cebesoy, kendisinin ve Millî Mücadele Döneminin bazı diğer önemli paşalarının bu adıma taraftar olmadıklarını aktarmaktadır. Benzer şekilde dönemin önemli gazetecilerinden Ahmet Emin Yalman da hatıratında bu fikre karşı çıktığını gerekçelendirmiş, yeni dönemde zıt fikir ve menfaatleri önceleyecek siyasi fırkalar yerine, milli bir bloğun kurulması gerektiğini savunmuştur. Aktarılan görüşlerin oluşmasında II. Meşrutiyet Dönemi siyasi fırka deneyimlerinin etkisi göz ardı edilemez. Konuya bu minvalde yaklaşan hatırat yazarlarına göre Millî Mücadele Dönemi sonrası başlamakta olan yeni süreçte yapılması planlanan reformlar ve kurulması planlanan yeni kurumlar/devlet ancak toplumsal bir mutabakat ve Millî Mücadele Döneminde olduğu gibi uzlaşmacı bir tavırla sürdürülebilecektir. Zira bu düşünceye göre II. Meşrutiyet Dönemi fırkacılık cereyanları şiddetli siyasi münakaşalara neden olmuş, bunun sonucunda yaşanan siyasi çalkantılarla birlikte ülke adına pek çok olumsuz siyasi ve askeri gelişme meydana

gelmiştir. Diğer yandan aynı düşüncenin bir diğer nedeni olarak I. TBMM Dönemi ve bağımsızlık savaşı sırasında farklı gruplar arasında sağlanan uzlaşısı ortamı ile bu ortamın bağımsızlık hedefini başarılı şekilde sonuçlandırmış olması gösterilebilecektir.

Öte yandan Mustafa Kemal Paşa ve onu takip eden ARMHC açısından Millî Mücadele sonrası dönemde yeni bir modern ulus-devletin kurulması planlanmış, hızlı biçimde yeni devlete uygun köklü inkılap hareketlerinin başlatılması hedeflenmiştir. Bu gruptan birçok hatırat yazarına göre yeni bir siyasi fırka ve inkılaplar aracılığıyla ulaşmak istenen hedef demokratik ilkelerin egemen olduğu, Batıdaki bazı örneklerinde görüldüğü gibi meclis çatısı altında çeşitli siyasi fırkaların ülke konuları hakkında tartıştığı bir durum ortaya çıkarabilmek olacaktır. Buna karşın aktarılan idealin uygulama aşamasına aynı pürüzsüzlükle geçirilemediği belirgindir. Öyle ki Halk Fırkasının kurulmasını takiben önce tek-parti, ardından da parti-devlet aşamalarına geçilen bir tarihi seyir izlenmiştir. Hatıratlardan yapılan çıkarımlara göre bu durumun oluşmasında, kuruluş aşamasındaki bazı temel düşüncelerin varlığı belirleyici olmuştur. Buna göre, Türk toplumunun sınıfsız bir toplum olduğu düşüncesinden hareketle yeni fırkanın tüm toplum kesimlerini temsil etmesi düşünülmüş, bunun beraberinde Halkçılık ilkesi hem fırkanın hem de Türkiye'deki tek-parti sisteminin temel taşıyıcısına dönüşmeye başlamıştır. Bu, aynı zamanda fırkanın ve söz konusu sistemin düşünsel meşruiyet dayanaklarındandır. Ek olarak kuruluş aşamasında Halk Fırkasının bir okul görevi görmesi de planlanmış, yeni ulus-devletle beraber yurttaşlık çatısı altında toplanacak modern bir ulus-toplumu meydana getirilmesi amaçlanmıştır. Uygulama aşamasına geçildiğinde ise hatıratlar üzerinden de görüldüğü üzere kurucu önderler arasında hakimiyet-i milliye ilkesi bağlamında çeşitli tartışmalar yaşanacaktır.

Halk Fırkasının kurulmasının ardından yaşanan ilk büyük olay yeni devletin siyasal rejiminin belirlenmesini sağlayan cumhuriyetin ilan edilmesi olayıdır. Bu bağlamda çalışma kapsamında ikinci olarak cumhuriyetin hangi düşünsel zeminler üzerine kurulduğu incelenmiştir. Bu olay, kronolojik bakımdan birkaç aylık son süreç çerçevesinde incelenebilecekse de cumhuriyet fikrinin gelişim evrelerini izleyebilmek adına Millî Mücadele Dönemi itibarıyla, dahası Meşrutiyet Devri'nden başlanarak incelenebilir. Öyle ki örneğin hatırat yazarlarından Ahmet Hamdi Başar, meşrutî monarşi idaresinin dahi temelde hürriyetçilik ve demokrasi fikirlerinden hareketle

ortaya çıktığını aktarmaktadır. Bu bağlamda cumhuriyetin kökleri de II. Meşrutiyet Devrinde atılan fikirlerde, bilhassa hakimiyet-i milliye ilkesinde bulunabilecektir. O kadar ki bu ilke I. TBMM döneminde farklı fikirlerden kişileri dahi etrafında birleştirmeyi başaracak, bunun beraberinde ulusal bir modern devlet kurulabilecektir. Buna karşın hatıratlarda karşılaşıldığına göre hakimiyet-i milliye ilkesi ve cumhuriyet rejimine geçiş uygulama safhasına gelindiğinde çeşitli bölünmelere neden olmuştur. Örneğin hatıratında bahsettiği üzere Rauf Orbay'a göre cumhuriyet, ancak halk egemenliğinin uygulanması koşuluyla anlamlı bir siyasal rejim olarak görülmüştür. Benzer şekilde Ali Fuat Cebesoy da cumhuriyetin heyet-i vekile buhranı ve emrivaki yöntemiyle ilan edilmek zorunda olmadığını, mecliste oluşturulacak bir tartışma ortamı ve anayasa değişiklikleri sonucunda ilan edilebileceğini aktarmaktadır. Kendisine göre bu yöntemin tercih nedeni sonraki süreçte yapılması planlanan köklü inkılaplara uygun bir zemin hazırlayabilmek olmuştur.

Diğer yandan mutlak monarşi sisteminden cumhuriyet rejimine geçilmesi dönemin koşulları düşünüldüğünde oldukça ciddi bir devrim sayılmalıdır. Örneğin Falih Rıfkı Atay'ın aktardığına göre cumhuriyet, o dönemin Türk toplum ve siyasal yapısı bakımından kabul edilebilir bir yönetim şekli değildir. Bu nedenle fikir tartışmaları ile bu rejime geçişin gerçekleşmesi beklenemezdi. Hatıratlarda gözlenen tüm bu tartışmalara karşın Türkiye'de cumhuriyetin hakimiyet-i milliye düşünsel zemini üzerinde kurulmuş olduğu belirgindir. Bu bağlamda söz konusu ilkenin on yılı aşkın bir süre olgunlaştıktan sonra cumhuriyet rejimine evrildiği, bu sayede Sovyet Rusya örneğinde görüldüğü üzere uzun süreli askeri/siyasi çatışmalar yaşanmamasının mümkün olabildiği belirtilebilir.

Çalışma kapsamında sonraki başlık çerçevesinde hilafetin kaldırılması olayı incelenmiş, bu inkılabın siyasi ve sosyal yönleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda halifeliğin kaldırılması yaygın biçimde Batılılaşma ve laiklik yönüyle öne çıkarılmakta, bu bakımdan toplumsal yönü ağır basan bir inkılap hamlesi olarak görülmektedir. Diğer yandan bu inkılabın esas itibarıyla siyasi bir inkılap olduğunu düşünen hatırat yazarları da bulunmaktadır. Konuyu inceleyebilmek adına tarihsel süreçte yaşanan gelişmeler takip edilmiştir. Buna göre, 1 Kasım 1922 tarihinde saltanat, hilafet gücü ile ayrılmak suretiyle kaldırılmıştır. Bu olay ülkedeki halifelik tartışmalarının başlamasına neden olacak, yaklaşık bir buçuk sene boyunca çeşitli yönleriyle meclis çevrelerinde ve kamuoyunda çeşitli tartışmalara neden olacaktır.

Zira bir grubun görüşüne göre halifelik ancak siyasal gücü de elinde bulundurması koşuluyla kaim olabilecek bir kurumdur. Diğer yandan Mustafa Kemal Paşa ve onun çevresinde toplanan gruplar bu görüşün karşısında yer almakta olup bu makamı ancak tarihi bir hatıra olarak görmüşlerdir. Öyle ki bu kesim, inkılapların yapılacağı otoriter eğilimleri kuvvetli bir dönemde siyasal gücü herhangi bir kurum ya da kişi ile paylaşmayı kesin biçimde reddetmişlerdir. İşaret edilen noktalara bakıldığında bu inkılabın temelde siyasi inkılaplar arasında sayılması daha doğru görünmektedir.

1924 Anayasası Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk anayasası olmakla birlikte imparatorluk dönemi anayasal gelişmeleri ve kabul edilen öncül anayasalarla organik bağlara sahiptir. Özellikle 1921 Anayasasının ilkesel özü neredeyse bütünüyle bu anayasaya da yansımış durumdadır. Bu bağlamda yeni devletin ilk anayasasının nasıl bir düşünsel karakteristiğe sahip olduğu, konunun hatırat yazarları tarafından nasıl yorumlandığı bu başlık çerçevesinde incelenmiştir. 19. yüzyıldaki anayasal hareketler temelde monarşinin yetki alanını daraltmak ya da bu makama ait yetkileri başka güç merkezleri arasında paylaşmak noktasında gelişim göstermiştir. Bu bağlamda Türkiye'de anayasal metin olarak kabul edilebileceği dahi söylenen ilk metin Sened-i İttifak'tır. Burada padişahın yetkileri ilk defa olarak kısıtlanmış, bu gücün belli sınırlar çerçevesinde ayanlarla paylaşılması kabul edilmiştir. Takip eden süreçte ilan edilen Tanzimat ve Islahat Fermanları ile ise hukukun üstünlüğü ilkesi öne çıkmaya başlamış, yine gücün tek merkezde (padişapta) toplanmasını öneren geleneksel anlayışta belirli değişiklikler yapılmıştır. İlk resmi anayasa ise 1876 Kanun-ı Esasisi olacaktır. Böylelikle meşruti monarşi sistemine geçiş yapılmış, mutlak monarşi sistemi terk edilmiştir. 1908/1909 değişiklikleriyle birlikte ise bu kez İrade-i Milliye ve Hakimiyet-i Milliye anlayışları anayasal metinlerin özünü kapsamaya başlamış, gücün halk egemenliği esası doğrultusunda paylaşımı ilkesi öne çıkarılmıştır. Bu anlayış 1921 Anayasasında kati bir kabul şeklini alacak, bu haliyle 1924 Anayasasına giden süreç başlayacaktır.

Esasen 1921 Anayasası fiili mücadeleyi öncelmesi bakımından kısa ve aksiyonerdir. Buna karşın bu anayasada dahi anlayış olarak halk egemenliği ilkesi öne çıkarılmaktadır. Özetlenen anayasa gelişmelerinin akabinde yeni bir Türk devleti kurulmuş, bununla eş zamanlı olarak yeni anayasanın hazırlanması çalışmalarına başlanmıştır. Bu konudaki ilk çalışmalar cumhuriyetin ilanı öncesi oluşturulan Kanun-ı Esasi Encümeni tarafından yapılmış, aynı encümenin çalışmaları cumhuriyetin ilanı

sonrasında da sürdürülerek 1924 yılı mart ayına kadar devam etmiştir. buna göre cumhuriyetin ilanı sonrası ilk olarak 20 Kasım 1923'te toplanan encümen, anayasa taslağı üzerinde çalışmaya başlamıştır. Meclisten ve kamuoyundan gelen talepler doğrultusunda çeşitli değişiklik ve düzeltmelere uğrayan taslak, birkaç farklı versiyonu da gözden geçirilip elendikten sonra 1924 yılı martında meclisin onayına sunulacaktır. Örneğin iki meclisli devlet önerisi yapılan teklifler arasındadır. Encümen çalışmaları bazı siyasal gelişmeler nedeniyle zaman zaman kesintilere uğramakla birlikte çeşitli takrirlerin görüşülüp tartışılması yöntemiyle devam etmiştir. Mecliste tek tek maddeler üzerinden görüşüldükten sonra nisan ayında kabul edilerek yürürlüğe sokulmuştur. Meclis görüşmeleri sırasında en fazla tartışmaya neden olan maddeler meclis yetkilerinin reisicumhur ya da yürütme ile paylaşılması konularında yaşanmış, halk egemenliği ve meclis üstünlüğü ilkelerinin en ideal şekilde anayasaya nasıl yansıyabileceği çerçevesinde çeşitli tartışmalar yapılmıştır. Bu konuda hatırat yazarlarından örneğin Ali Fuat Cebesoy tarafından, kuvvetlerin birbirini denetlediği bir anayasanın hazırlanabileceği, bunun yerine kuvvetlerin birleştirildiği bir anayasanın tercih edildiği – eleştiri konusu yapılarak- aktarılmaktadır. Diğer yandan Şevket Süreyya Aydemir ise bu anayasanın klasik Batı demokrasi sistemlerinin bir benzerini getirdiğini, yapılacak olan inkılapların anayasada bir dayanak bulamadığını, sonraki dönemde gerçekleştirilecek olan inkılapların ancak Gazi'nin iradesi sayesinde meydana çıkarılabildiğini aktarmaktadır. Benzer minvaldeki tartışmalar neticesinde son şekli verilen anayasa 20 Nisan 1924'te yapılan açık oylama sonucunda kabul edilmiş, 24 Mayıs'ta ise resmen yürürlüğe sokulmuştur. 105 madde ve 1 geçici maddeden oluşan 1924 Anayasası altı bölümden oluşmakta, “Ahkam-ı Esasiye” şeklinde adlandırılan ve sekiz maddeden oluşan birinci bölümde devletin teşkilat yapısı ve işleyiş prensipleri saptanmaktadır. 1924 Anayasası, genel hatlarıyla demokratik ilkeler çerçevesinde ve meclis üstünlüğü ilkesi doğrultusunda hazırlanmış bir anayasadır. Uygulamada görülecek olan farklılıklara rağmen bu anayasa, yeni devletin ulaşmak istediği noktayı göstermesi bağlamında değerlendirilebilir.

Çalışmanın ikinci bölümünde Tek Parti sisteminin yerleşiklik kazanmasını sağlayan gelişmeler incelenmiştir. Buna göre ilk olarak TCF denemesi üzerinde durulmuş, böylece Tek-Parti Döneminin karakteristik kazanmakta olan otoriter yapısının başlangıç evreleri izlenmiştir. Bu başlık çerçevesinde cumhuriyet dönemi ilk muhalefet fırkasının neden ve hangi prensipler doğrultusunda kurulduğu, neden ve

nasıl kapatıldığı, bu fırkanın kapatılması ile tek-parti sistemine geçiş yapılması arasındaki bağlantılar incelenmiştir. Bu bağlamda ilk olarak yeni bir siyasi fırkanın hangi gerekçelerle, kimler tarafından ve nasıl bir konjonktür içerisinde kurulduğu irdelenmiş, bunu takiben yaşanan gelişmeler detaylandırılmaya başlanmıştır. Bu bakımdan TCF, Millî Mücadele Döneminde yaşanması muhtemel olan, fakat bağımsızlık savaşı nedeniyle ertelenen siyasal çatışmaların ilk defa olarak gün yüzüne çıkması olayı şeklinde değerlendirilebilir. Diğer yandan söz konusu ayrışmalar bireysel olduklarından belki daha çok toplumsal düşünme biçimlerine dayandırılabilir. (Bireyler, kişisel görüşlerini savunup bunun gerektirdiği eylemlerde bulunurken çoğu defa toplumda birikmiş belli bir duygu ve düşünceyi açığa çıkarırlar. Tarih felsefesinin inceleme konularından olan bu bakış, birey-toplum etkileşimi konusu bağlamında çıkarımlar yapmayı kolaylaştırmaktadır.) Bu bağlamda, açıklanan program ve nizamnameye göre; terakki/ilerleme ilkesi doğrultusunda cumhuriyetçi bir fırka olarak kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının genel prensipleri; liberalizm, demokrasi ve laiklik şeklinde özetlenebilir. Kazım Özalp'in aktardığına göre bu fırkanın kuruluşu bazı Halk Fırkalarıyla olumsuz karşılanırsa da Gazinin bu olayı ilk aşamada memnuniyetle karşılaması cumhuriyetin ilk demokrasi denemesinin yapılmasını mümkün kılacaktır. Bu bağlamda ilk günlerde birçok gazete tarafından akılcı bir beyanname olarak telakki edilen TCF beyannamesinde vurgulanmakta olan hususlar, tahakkümlerin her türlüüne karşı olunduğu, bu nedenle, fırkanın kendi içerisinde oligarşik yapıların oluşmasına izin verilmeyeceği yönünde olmuştur. Bununla bağlantılı olarak TCF'nin, radikal devrimcilik yerine tekamülcü yenileşmeciliği savunan bir siyasi anlayışa sahip olduğu görülmektedir.

Bu çerçevede TCF'nin kurulmasının hemen ertesinde Halk Fırkası içerisinde de bir değişime gidilmiş, fırkanın radikal yönelimleri kuvvetli isimleri tarafından desteklenen İsmet Paşa Hükümeti yerine liberal ve özgürlükçü politikalar izlenmesi gerektiğini savunan isimlerin desteklediği Fethi Bey Hükümeti kurulmuştur. Söz konusu ortam bir ay gibi çok kısa süreliğine de olsa iktidarla muhalif fırka arasında ılımlı bir muvazene ortamının kurulmasını sağlayacaktır. Ancak aralık ayında gerçekleştirilen belediye seçimleri bu ortamın değişmesi adına belirleyici bir dönüm noktasıdır. Zira bu seçimlerde yeni fırkanın toplumda sanıldığından daha güçlü bir karşılık bulduğu anlaşılmış, muhtemel bir genel seçimde iktidarın el değiştirebileceği fark edilmiştir. Böylece ocak ayına gelindiğinde Halk Fırkası içerisindeki radikaller

hem muhalif fırka hem de Fethi Bey Hükümeti aleyhine tavır almaya başlayacaklardır. Bu süreçteki esas belirleyici kırılma ise şubat ayının ortasında başlayan Şeyh Sait Ayaklanmasıdır. Bu olay üzerine Halk Fırkası içerisindeki radikaller biraz daha güçlenmişler, bu kez Mustafa Kemal Paşanın da kendilerini desteklemesi sayesinde fırka içerisinde ve ülke yönetiminde uygulanan politikalarda etkin olmaya başlamışlardır. Bu bağlamda ilk olarak yeniden hükümet değişikliğine gidilip Fethi Bey Hükümeti yerine bir kez daha İsmet Paşa Hükümeti kurulmuştur ki bu andan itibaren ülke yönetiminde uygulanacak olan politikalar tek parti sisteminin temel karakteristiğini yansıtacak biçimde otoriter bir yapıya evrilecektir. Yeni dönemde doğaldır ki, iktidara gelme olasılığı bulunan muhalif bir fırkanın varlığı istenen bir durum olmayacak, böylelikle Terakkiperver Fırkanın kapatılma süreci başlatılacaktır.

Literatür araştırmalarında sıklıkla karşılaşılan argüman, Terakkiperver Fırkanın muhtemel bir irtica hareketini hazırladığı ya da buna uygun bir ortam yarattığı yönündedir. Buna karşın hatıratlarda karşılaşılan görüşler bu konuyu farklı bir açıdan ele almayı mümkün kılmıştır. Buna göre CHF’li birçok hatırat yazarı TCF’yi doğrudan irticacı bir siyasi hareket olarak değerlendirmemiştir ki bunda, hatıratların olayların üzerinden yeterince zaman geçtikten sonra yazılmış olmasının payı yadsınamaz. Dolayısıyla hükümet içerisinde yer alan hatırat yazarlarından hemen hiçbiri TCF programındaki “sakıncalı” maddenin dahi irtica amacı taşıdığını savunmamış, daha çok fırkanın en büyük hatasının İttihatçılarla kurulan bağlantılar olduğunu aktarmıştır. Tüm bunlardan çıkarımla konuya temelde siyasi mücadele ve inkılap ülküsü bağlamında bakılması mümkün görünmektedir.

Takrir-i Sükûn Dönemi, tek-parti sisteminin kemikleşmesi bakımından başlıca dönüm noktası kabul edilmektedir. Bu başlık çerçevesinde söz konusu kabulün nedenleri, bu dönemin beraberinde getirdiği siyasi dönüşümler, başlayan otoriterleşmenin kapsamı gibi problematikler incelenmiştir. Bu bağlamda ilkin, Takrir-i Sükûn Döneminin, sistemin otoriter yapısının görünürlük kazandığı bir dönem olduğu belirgindir. Diğer yandan Takrir-i Sükûn Kanununun çıkarılmasının görünürdeki nedeni 1925 şubatında başlayan Şeyh Sait Ayaklanmasını bastırabilmektir. Bu amaçla çeşitli tedbirlere başvurabilmek adına hükümete olağanüstü yetkiler verilmesi gerektiği düşünülmüş, bunun beraberinde de Takrir-i Sükûn Kanunu çıkarılmıştır. Ancak bu kanunla hükümete tanınan yetkiler yalnızca söz konusu ayaklanmayı bastırmak için kullanılmamış, buna ek olarak ülke genelindeki

muhalif unsurların tasfiye edilmesi ve basın üzerinde otoriter bir denetim sağlanması amaçlarıyla da kullanılmıştır.

Dönemin otoriter yapısı bilinen ve kabul edilen bir durum olduğundan hatıratlarda bunun aksi yönünde görüşlerle karşılaşılmamıştır. Buna karşın dönemin TCF'li isimler başta olmak üzere bazı hatırat yazarları inkılapların demokratik ilkelerden sapmadan da yapılabileceğini savunmuşlardır. İmparatorluk dönemi deneyimleri bu görüşü doğrulayacak yönde olmasa da yeni dönemin Mustafa Kemal Paşa liderliğinde gelişim göstermiş olması nedeniyle bu konu farklı yönleriyle çeşitli spekülasyonlara açık kalmayı sürdürmektedir. Diğer yandan tarih bilimi açısından hatalı bir yaklaşım olan söz konusu akıl yürütme Türkiye'de Tek-Parti Döneminin yaşandığı dönemdeki dünya konjonktürü düşünüldüğünde de geçerli bir kabul görmeyecektir. Öyle ki bu denli köklü inkılapların fikir çatışmaları beraberinde kabul görmesi kolay görünmemektedir. Örneğin İsmet İnönü'nün dahi ertelemeyi teklif ettiği ve çekingen yaklaştığı dil devrimi gibi bir inkılabın çeşitli fikirlerin çarpışması neticesinde kabul edilmesi oldukça düşük bir olasılık sayılmalıdır. Diğer yandan tüm bu siyasal otoriterleşme, köklü inkılap hareketleri ve 1929 ekonomik buhranı ile birlikte gelen iktisadi baskılar kaçınılmaz bir toplumsal dirence neden olmuştur. Öyle ki otuzlu yıllara girilirken gerçekleştirilen SCF denemesini dahi söz konusu dirence karşı alınmış bir önlem olarak görebiliriz.

Takrir-i Sükûn Dönemine hâkim olan siyasal ve toplumsal otoriterleşme eğilimine otuzlu yıllara girilirken gözlenen iktisadi sorunlar da eklenince ülke genelini kapsayan bir memnuniyetsizlik hali ortaya çıkmıştır. Bu bakımdan SCF, söz konusu ortam ve sürecin bir sonucu olarak görülebilir. Aktarılan siyasal ve toplumsal atmosfer nedeniyle ki Mustafa Kemal Paşa, yaşanan sorunlara çözüm olabilmesi amacıyla yeni bir siyasal fırkanın, Serbest Cumhuriyet Fırkasının kurulmasını sağlayacaktır. Bu nedenle çalışmanın ilgili başlığı çerçevesinde bu fırkanın hangi gerekçelerle ve amaçlarla nasıl kurulduğu, Halk Fırkasından hangi konularda ayrıştığı, neden başarısızlıkla sonuçlanmış bir proje olup kapatıldığı problematikleri üzerinde durulmuştur. 8 Ağustos-17 Kasım 1930 aralığında, oldukça kısa süren SCF denemesi diğer yönüyle Tek Parti Döneminin son demokratikleşme girişimi sayılmaktadır. Bu denemeyi takip eden süreçte yeniden bu yönde bir adım atılmayacak, bunun yerine tek-parti sisteminden parti-devlet sistemine aşamalı bir geçiş seyri izlenecektir.

Özetlenen durumun neticesinde Mustafa Kemal Paşa söz konusu sorunları yeni bir siyasi fırka kurarak aşmak isteyecektir. Bu düşüncesini 1930 yazında tatil için Türkiye'ye dönen eski başvekil, mevcut Paris büyükelçisi Fethi (Okyar) Bey ile paylaşan Gazi, kendisinden yeni bir siyasi fırka kurmasını istemiştir. Kurulan fırkaya CHF'den ayrılıp katılan mebus sayısı 15'tir ki bu isimlerin çoğu Mustafa Kemal Paşanın yakın çevresinden kişilerdir. Sürecin bu aşamasında düşülen yanılgı, yeni fırkanın oldukça sınırlı bir halk desteği bulacağı, gerek meclis içinde gerek seçim çalışmaları sırasında hükümet tarafından desteklenmesi gerekeceği düşüncesidir. Ancak eylül ayında başlayan belediye seçim çalışmaları gösterecektir ki SCF, çok kısa bir süre içerisinde geniş bir ilgi uyandırmayı başarmıştır. Bu konuda örneğin Hilmi Uran hatıratında, Serbest Fırkaya gösterilen umulmadık teveccühün beklediklerinin çok ötesinde olduğunu, söz konusu ilginin bir diğer yanıyla ise körpe inkılap hamleleri açısından yıkıcı bir mahiyet taşıdığını aktarmaktadır. Bu bağlamda, özellikle İzmir Olayları ciddi bir kırılma olmuş, geline nokta, Serbest Fırkaya yönelen halk desteğinde yeni fırkaya duyulan ilgiden çok mevcut fırkaya karşı hissedilen uzaklaşma duygusunun etkili olduğu anlaşılmıştır. Bunun beraberinde de SCF' nin kapatılma süreci başlatılacak, meclis içerisinde iki fırka arasında yaşanan münakaşalar başlangıçtaki sakin halinden uzaklaşarak gergin bir vaziyet alacaktır. Gelişmeler üzerine Fethi Bey 17 Kasım'da fırkasını feshetmiş, aynı gün Mustafa Kemal Paşa geniş kapsamlı bir yurt gezisine çıkmıştır. Bu noktada, literatürde yaygın biçimde karşılaşılan yeni fırkanın kapatılma gerekçeleri ile hatıratlarda karşılaşılan gerekçeler arasında karşılaştırma yapılabilir. Buna göre Serbest Fırka yaygın görüşe göre İzmir Olayları ve inkılapların tehlikeye girmesi gibi nedenlerle kapatılmıştır. Oysa hatıratlarda karşılaşılan genel kabule göre bu konuda esas belirleyici unsur Halk Fırkasının iktidarı kaybedeceğinin anlaşılması olarak gösterilmektedir. Tüm bunlara karşın bu denemenin ülkedeki hoşnutsuzluk ortamının kesin olarak anlaşılmasını sağladığı, inkılaplara ve mevcut ekonomik koşullara karşı yeni tedbirlerin alınmasını gerektirmiş olduğu belirgindir. Bu nedenledir ki yeni fırkanın kapatılmasının hemen akabinde Gazi, kalabalık bir heyetle birlikte geniş kapsamlı bir yurt gezisine çıkmış, ülkede yaşanan aksaklıkları yerinden gözlemlemek istemiştir.

Türk siyasal hayatında 1930'lu yıllar, tek-parti sisteminin tamamen kökleşmesi, dahası aşamalı olarak parti-devlet sistemine geçiş yapılmasını beraberinde getirmiştir. Bununla birlikte Türkiye'nin tek parti sistemiyle yönetildiği dönem en çok

geçici olma durumuyla özdeşleştirilmektedir. Bunun göstergesi olarak da çeşitli zamanlarda kurulma denemeleri yapılan ikinci partiler gösterilir. Fakat otuzlu yıllar bu denemelere ara verilen, parti-devlet bütünleşmesinin gerçekleştiği bir dönem olacaktır. Bu çerçevede yaşanan siyasi gelişmelerin incelendiği araştırmanın ilgili başlıklarında tek-parti sisteminden parti-devletine geçiş evreleri, görünürdeki bu durumun uygulamada aldığı yönler incelenmiştir. Bu bakımdan otuzlu yıllar boyunca bir yandan parti-devlet sistemine geçildiğini işaret eden kararlar alınmış, eş zamanlı olarak diğer yandansa bu sistemin savunuculuğunu ve uygulayıcılığını yapan devletçi kesimlerin karşısında liberal görüşlü isimlerin ve kurumların Atatürk tarafından korunarak güçlenmeleri sağlanmıştır. Bu bağlamda örneğin devletçi isimlere karşı İş Bankası çevrelerinin desteklenmesi ile bu çevreden Celal Bayar'ın 1937 yılında başbakanlığa getirilmesi gösterilebilir. Diğer yandan aynı yıllar siyasi tekelleşmenin güçlenmekte olduğu yılları da kapsamıştır. Örneğin parti-devlet anlayışı doğrultusunda Mart 1931'de CHF'nin genel sekreterliği görevine, bu görevi 1925'ten beri sürdürmekte olan Saffet (Arıkan) Bey'in yerine partinin köktenci isimlerinden Recep (Peker) Bey getirilmiş, böylece takip eden süreçte parti politikalarına partinin radikal kanadının yön vereceği netlik kazanmıştır. Benzer biçimde, 1931 kurultayında partinin yeni tüzüğü ve ilk parti programı kabul edilmiş, burada devletçilik anlayışı partinin diğer ilkeleri arasına eklenmiştir. Diğer yandan dönem boyunca demokratik cumhuriyet ve anayasal devlet ilkelerinden -söylem düzeyinde kalmakla birlikte- tamamen vazgeçilmemiş, bu konuda bazı -sınırlı- adımlar atılmaya devam edilmiştir. Örneğin 1931 seçimleri öncesinde alınan karar gereğince mecliste eksikliği hissedilen muvazene etme unsuru nedeniyle bağımsız adayların seçilmesi sağlanmak istenmiş, bu amaçla otuz koltuk için CHP'liler aday gösterilmemiştir. Dönemin bir diğer önemli olayı 1935 seçimlerini takiben toplanan dördüncü kurultayda parti-devlet sisteminin resmîyet kazanmış olmasıdır. Zira burada kabul edilen yeni parti programının üçüncü maddesinde fırkanın sahip olduğu altı ilkenin aynı zamanda Türkiye Devletinin de özellikleri olduğu belirtilmiştir.

Söz konusu paradoksal durumdan yola çıkarak tarihsel süreçlerin bütünsel değerlendirilmeleri gereği belirtilebilir. Bu bakımdan tekil olaylar ancak üzerinden yeterli sürenin geçmesi ile anlaşılabilir. Bu bakımdan otuzlu yıllar gelişmelerinin bir yönüyle Türkiye'yi çok partili hayata geçişi hazırlayan olayları ve politikaları da kapsadığı görülmektedir. Diğer yandan olayların tekil yanlarına bakıldığında ise otuzlu

yıllar, tek parti sisteminden parti devletine geçiş evrelerini kapsayıcı olaylara sahne olmuştur. İlk bakışta çelişik görünen bu durumun ortaya çıkmasında iki temel belirleyicinin, dış politik konjonktürün ve Atatürk'ün kişisel tutumunun rol oynadığı saptanabilir. Bu doğrultuda parti-devlet sisteminin hukuki dayanak noktası 1937 yılında yapılan anayasa değişiklikleri ile gerçekleştirilmiş, burada, 1935 tüzüğünde kabul edilen partinin temel ilkeleri anayasaya dahil edilmiştir. 1937 yılı yaz aylarında ise Atatürk'ün isteğiyle İsmet İnönü başbakanlıktan istifa etmiş, onun yerine İş Bankası kurucularından Celal Bayar bu göreve getirilmiştir. Bir yılın biraz üzerinde bir süre devam eden söz konusu yeni yönetim anlayışı Atatürk'ün ölümüne değin devam edecektir. Ertesi gün yapılan oylamada cumhurbaşkanlığı görevine seçilen İsmet İnönü, yerine getirilen başbakanla ancak iki buçuk ay daha birlikte çalışacak, ardından Refik Saydam Hükümeti kurularak ülke yönetiminde bir kez daha devletçi görüşlerin uygulanmasına başlanılacaktır. Bu arada 1938'de yapılan olağanüstü kurultayda alınan kararlarla birlikte yeni bir dönem, Milli Şef Dönemi başlatılacaktır ki yeni dönemde, liberal görüşlü isimler yönetim kademelerinden uzaklaştırılırken yerlerine bürokrat/devletçi isimler dahil edileceklerdir. Diğer yandan Milli Şef Döneminin başlangıç aşamasında önceki dönemin küskünlerinin yeniden partiye katılmaları politikası da izlenmiştir. 1939 seçimleri ve kurultayı ile bu doğrultuda adımlar atılmış, meclis içi denetimi sağlamak adına da Müstakil Grup adıyla yapay bir muhalif grubun oluşturulmasına karar verilmiştir.

Aktarılan bakış açısına göre otuzlu yıllar, bir yandan otoriter karakterli parti devlet bütünleşmesinin sağlandığı, diğer yandansa bazı dengeleyici önlemler alınarak çok-partili sistemin hazırlanmasını sağlayan kararların alınıp uygulandığı bir dönem olmuştur. Bu bakımdan özetlenen girift durum hatıratlarda da belirgin biçimde gözlenebilmektedir. Zira hatırat yazarları çoğunlukla tekil olayları kendi bakış açıları çerçevesinde aktarmaktadır ki bunlardan hareketle genel çerçeveye dair yorumlar yapabilmek kolay olmamaktadır. Öyle ki hatırat yazarları kendi şahit oldukları ya da yaşadıkları olayları bir yandan olayın yaşandığı dönem koşullarıyla bir yandan da metnin yazıldığı dönemin okur kitlesini etkileyebilme amacıyla hazırlamaktadırlar. Örneğin altmışlı yıllarda yazılmış ve otuzlu yılları anlatan bir hatırat hem otuzlu yılların -hatırat yazarının gözünden- olay ölçekli koşullarını yansıtmakta hem de altmışlı yılların toplumsal ve politik kabullerini ikna edebilmeyi amaçlamaktadır. Hatıratların genel bir karakteristiği olan bu durum nedeniyle sürece yönelik genel

değerlendirmeler yapabilmek için dikkatli karşılaştırmalar ve çapraz okumalar gerekli olmaktadır.

Özetlenen çerçevede bu tez çalışması kapsamında, Tek-Parti Dönemi siyasi gelişmeleri hatırat kaynak grubu ekseninde incelenmiştir. Bu sayede söz konusu döneme dair mevcut bulunan zengin literatüre henüz yeterli kullanım alanına ulaşamamış durumdaki hatıratlar bağlamında yaklaşılmış, böylelikle ilgili alanda gözlenen akademik boşluğun doldurulmasına katkı sağlanması amaçlanmıştır. Bu doğrultuda, hatırat kaynak grubu merkezinden hareketle incelenen alana yeni bakış açılarının kazandırıldığı düşünülebilir. Diğer yandan araştırma kapsamında incelenen kaynak grubunun sahip olduğu nitelik özellikleri ile niceliksel zenginlik, hatıratlar çerçevesinde yeni araştırmalar yapılmasını ve mevcut eksikliği gidermek adına daha geniş bir literatür havuzunun oluşturulmasını gerektirmektedir.

KAYNAKÇA

1.Arşiv Belgeleri

Akşam, 8 Teşrinisani 1339.

Anadolu'da Yeni Gün, 28 Şubat 1340.

Diyanet İşleri Reisliği, *Medreselerin kapatılması nedeniyle tevhid-i tedrisat esasına göre tatbik edilmesi gerekli maddeleri sıralayan Maarif Vekaleti'nin genelgesi*, 15.03.1924, 2/1/31.

Muamelat Genel Müdürlüğü, *İstiklal Mahkemesi'nin adilane hareket edeceği kanaatinde olduklarına dair, Türk Matbuat Cemiyeti Başkanı Halit Ziya'nın telgrafı*, 12.12.1923, 9/54/48.

TBMM Zabıt Ceridesi, 43. İçtima. 29 Ekim 1923.

Tercüman-ı Hakikat, 4 Kanun-u Evvel 1339.

Tevhid-i Efkar, 25 Teşrinievvel 1339.

Tevhid-i Efkar, 1 Teşrinisani 1339.

2.Basılı Kaynaklar

Abramson, Jeffrey, *Minerva's Owl The Tradition of Western Political Thought*, Harvard University Press, London England, 2009.

Ağaoğlu, Ahmet, *Serbest Fırka Hatıraları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2021.

Ahmad, Feroz, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, çev., Yavuz Alogan, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1995.

Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları, 1. cilt, haz., Murat Koraltürk, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007.

Alpkaya, Faruk, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2021.

Altay, Fahrettin, *10 Yıl Savaş ve Sonrası*, İnsel Yayınları, İstanbul, 1970.

Aralov, Semyon İvanoviç, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları 1922-1923*, çev., Hasan Ali Ediz, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.

Armstrong, H. C., *Bozkurt Kemal Atatürk'ün Yaşamı*, çev., Gül Çağalı Güven, Arba Yayınları, İstanbul, 1996.

Atatürk, Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, Kaynak Yayınları, Ankara, 2015.

Atatürk, Mustafa Kemal, *Medeni Bilgiler*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 2010.

Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları, der., Hulusi Turgut, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2007.

Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006.

- Avcioğlu, Doğan, *Türkiye'nin Düzeni*, 1. cilt, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1996.
- Aydemir, Şevket Süreyya, *Suyu Arayan Adam*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2014.
- Aydemir, Şevket Süreyya, *Tek Adam*, 3. cilt, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999.
- Bartlett, F. C., *Remembering A Study in Experimental and Social Psychology*, Cambridge University Press, London, 1932.
- Başar, Ahmet Hamdi, *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye*, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi, Ankara, 1981.
- Başgil, Ali Fuad, *Din ve Laiklik*, Yağmur Yayınevi, İstanbul, 2007.
- Bayar, Celal, *Ben de Yazdım Millî Mücadeleye Giriş*, 8. cilt, Sabah Kitapları, İstanbul, 1997.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, haz., Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Kültür Yayınları, İstanbul, 2003.
- Birinci, Ali, *Tarihin Hududunda: Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2012.
- Boratav, Korkut, *Türkiye'de Devletçilik*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2006.
- Bozok, Salih, *Yaveri Atatürk'ü Anlatıyor*, haz., Can Dünder, Doğan Kitapçılık, İstanbul, 2001.
- Cebesoy, Ali Fuat, *Bilinmeyen Hatıralar*, haz., Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2001.
- Cebesoy, Ali Fuat, *Siyasi Hatıralar*, 1. cilt, Temel Yayınları, İstanbul, 2002.
- Cebesoy, Ali Fuat, *Siyasi Hatıralar*, 2. cilt, Temel Yayınları, İstanbul, 2002.
- Celal Bayar Anlatıyor: Bilinmeyen Atatürk*, haz., İsmet Bozdağ, Truva Yayınları, İstanbul, 2009.
- Cündioğlu, Dücan, *Arasokakların Tarihi Hatıralar ve Hatıratlar*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2017.
- Demirel, Ahmet, *Tek Partinin İktidarı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.
- Demirel Ahmet, *Tek Partinin Yükselişi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.
- Derin, Haldun, *Çankaya Özel Kalemmini Anımsarken (1933-1951)*, Doğan Kitap, İstanbul, 2017.
- Duverger, Maurice, *Siyasal Rejimler*, çev., Teoman Tunçdoğan, İstanbul, İletişim Yayınları, 1994.
- Gürer, Cevat Abbas, *Cepheden Meclise Büyük Önder ile 24 Yıl*, der., Turgut Gürer, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2006.
- Halikarnas Balıkcısı, *Mavi Sürgün*, Bilgi Yayınları, 8. Basım, İstanbul.
- Heehs, Peter, *Writing the Self Diaries, Memoirs, and the History of the Self*, Bloomsbury Publishing, New York, 2013.
- İnan, Afet, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.
- İnan, Afet, *İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat-4 Mart 1923*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, s. 57-69.

- İnönü, İsmet, *Hatıralar*, 2. cilt, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1987.
- Johnson, Fenton, *Tell me True Memoir, History, and Writing a Life*, Ed., Patricia Hampl and Elaine Tyler May, Minnesota, Borealis Books, 2008.
- Kandemir, Feridun, *İzmir Suikastının İçyüzü*, Tarih Yayınları, İstanbul, 1991.
- Karabekir, Kazım, *Paşaların Kavgası*, haz., Faruk Özerengin, İstanbul, Truva Yayınları, 2020.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Politikada 45 Yıl*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1968.
- Kansu, Mazhar Müfit, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, 2. cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986.
- Karpat, Kemal H., *Türk Demokrasi Tarihi*, Afa Yayınları, İstanbul, 1996.
- Keyder, Çağlar, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev., Metin Kırıatlı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993.
- Nadi, Nadir, *Perde Aralığından*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1979.
- Nesimi, Abidin, *Yılların İçinden*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1977.
- Okyar, Ali Fethi, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu? Nasıl Feshedildi?*, Ketebe Yayınları, İstanbul, 2019.
- Orbay, Rauf, *Cehennem Değirmeni Siyasi Hatıralarım*, 2. cilt, Emre Yayınları, İstanbul, 1993.
- Örgeevren, Ahmet Süreyya, *Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi Vesikalar Olaylar Hatıralar*, haz., Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2002.
- Öymen, Altan, *Bir Dönem Bir Çocuk*, Doğan Kitap, İstanbul, 2009.
- Özalp, Kazım ve Teoman, *Atatürk'ten Anılar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1992.
- Sartori, Giovanni, *Parties and Party Systems A Framework for Analysis*, The ECPR Press, Colchester UK, 2005.
- Sertel, Yıldız, *Ardımdaki Yıllar*, Can Sanat Yayınları, İstanbul, 2018.
- Sertel, Zekeriya, *Hatırladıklarım*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2001.
- Sezgin, Ömür, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu*, Birey ve Toplum Yayıncılık, Ankara, 1984.
- Sherrill, Charles, *Bir ABD Büyükelçisinin Türkiye Hatıraları*, çev., Örgen Uğurlu, 2. cilt, İstanbul, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, 1999.
- Soyak, Hasan Rıza, *Atatürk'ten Hatıralar*, 1. cilt, Yapı ve Kredi Bankası Yayınları, İstanbul, 1973.
- Soyak, Hasan Rıza, *Atatürk'ten Hatıralar*, 2. cilt, Yapı ve Kredi Bankası Yayınları, İstanbul, 1973.
- Tanör, Bülent, *Kuruluş*, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, İstanbul, 1997.
- Tanör, Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013.

- Taşkent, Kazım, *Yaşadığım Günler*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2021.
- Timur, Taner, *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2013.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Partiler; İttihat ve Terakki Bir Çağın Bir Kuşağın Bir Partinin Tarihi*, 3. cilt, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Partiler; Mütareke Dönemi 1918-1922*, 2. cilt, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986.
- Tunçay, Mete, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek-Parti Yönetimi’nin Kurulması (1923-1931)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1981.
- Turan, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi*, 3. cilt, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1995.
- Uran, Hilmi, *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017.
- Urgan, Mina, *Bir Dinozorun Anıları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2021.
- Us, Asım, *Hatıra Notları*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2012.
- Özoğlu Hakan, *Cumhuriyet’in Kuruluşunda İktidar Kavgası*, çev. Zuhâl Bilgin, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011.
- Yalçın, Hüseyin Cahit, *Siyasal Anılar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2000.
- Yalman, Ahmet Emin, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, 2. cilt, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., İstanbul, 1997.
- Yetim, Fahri, “Cumhuriyetçi Düşünce ve Türkiye Deneyimi”, *Osmanlıdan Cumhuriyete Türk Düşüncesinde Arayışlar*, Tezkire Yayınları, İstanbul, 2017.
- Yetkin, Çetin, *Türkiye’de Tek Parti Yönetimi*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1983.
- Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, çev., Yasemin Saner Gönen, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.

3.Makaleler

- Akar, Şevket Kâmil ve Karakoç, İrfan, “Siyasi Tarih Kaynağı Olarak Hatırat ve Gezi Notları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* (2004), Cilt II, No. 1.
- Birsel, Salah, “Anı Üzerine”, *Türk Dili Dergisi Anı Özel Sayısı* (Mart 1972), Cilt: XXV, Sayı: 246.
- Beşikçi, Mehmet, “Tarihyazımında Hatırat ve Günlükler Nasıl Kullanılmalı?: Birinci Dünya Savaşı’na Katılan Osmanlı Askerlerinin Benlik Belgeleri Özelinde Metodolojik Bir Analiz”, *Toplum ve Bilim Dergisi* (2018), No: 144.
- Çelik, Haydar Seçkin, “Atatürk Dönemine Dair Literatür Üzerine Bir Değerlendirme”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* (Güz 2012), Yıl: 8, Sayı: 16.
- Gamble, Andrew, “Political Memoirs”, *Journal of Politics* (1994), Vol. 14, No.1.
- Green, Anna, Individual Remembering and Collective Memory: Theoretical Presuppositions and Contemporary Debates, *Oral History* (Autumn 2004), Vol: 32, No: 2.

- Hutton, Patrick H., “Collective Memory and Collective Mentalities: The Halbwachs-Aries Connection”, *Historical Reflections* (Summer 1988), Vol. 15, No. 2.
- Klein, Kerwin Lee, “In Search of Narrative Mastery: Postmodernism and the People without History”, *History and Theory* (December, 1995), Vol: 34, No: 4.
- Mumcu, Ahmet, “1924 Anayasası”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.2, Sayı:5, 1986.
- Mutlu, Cengiz, "Refet Paşa'nın TBMM Hükümeti Adına Yönetimi Devralmak İçin İstanbul'a Gelişi ve Faaliyetleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXXVII, 2021.
- Nora, Pierre, Between Memory and History: Les Lieux de Memoire, *Representations: The Regents of the University of California* (Spring 1989), No: 26.
- Olgun, İbrahim, “Anı Türü ve Türk Edebiyatında Anı”, *Türk Dili Dergisi Anı Özel Sayısı* (Mart 1972), Cilt: XXV, Sayı: 246.
- Özdemir, Emin, “Anı ve Anı Dilimiz Üzerine”, *Türk Dili Dergisi Anı Özel Sayısı* (Mart 1972), Cilt: XXV, Sayı: 246.
- Toprak, Zafer, “Halk Fırkası'nın Kuruluş Evresi: ‘Halkçılık Programı’ ve 1923 Nizamnamesi”, *Toplumsal Tarih Dergisi* (Eylül 2011), No: 213, s. 20-29.
- Üçüncü Uğur, “Halit Paşa Olayı ve Yankıları”, *History Studies* (2012), Cilt: 4, S: 1.

4.Sempozyum Bildirileri

- Birinci, Ali, “Hatırat Türünden Kaynakların Tarihi Araştırmalardaki Yeri ve Değeri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Konferans Bildirisi* (Mayıs 1998), Ankara.
- Erşan, Mesut, "Mustafa Kemal Paşa ile Samsun'a Çıkanlardan Kaymakam Arif Bey ve Anadolu İnkılabı", *I. İlk Adım'dan Cumhuriyet'e Millî Mücadele Sempozyumu*, ss.251-258, Türkiye, 2007.
- Yetim, Fahri, “Erken Dönem Kemalizm Tartışmaları Üzerine Bazı Tespitler,” 9. *Uluslararası Atatürk Kongresi* (Kasım 2019), Cilt I, s. 757-780.
- Yetim, Fahri ve Erşan, Mesut, “Cumhuriyetçi Paradigma ve Türk Tarih Yazımına Etkileri”, *Uluslararası Türkiye Cumhuriyeti Sempozyumu Bildirileri* (Ekim 2008), Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta.

5.Ansiklopedi Maddeleri

- Ahmad, Feroz, “Türkiye'nin Cumhuriyet Dönemi Siyasal Gelişmeleri”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 7, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.
- Çavdar, Tevfik, “Serbest Fırka”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 8, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.
- Kotil, Ahmet, “Dünyada ve Türkiye’de Siyasal Partiler”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 8, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.

- Mardin, Şerif, “Atatürkçülüğün Kökenleri”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 1, İletişim Yayınları, 1983.
- Okay, Orhan, “Hatırat”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 16, TDV Yayın Matbaacılık, 1997, İstanbul.
- Soysal, Mümtaz ve Sağlam, Fazıl, “Türkiye’de Anayasalar”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.
- Şaylan, Gencay, “TBMM’nin Kuruluşu ve Gelişimi”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 10, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.
- Tunçay, Mete, “Cumhuriyet Halk Partisi (1923-1950)”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 8, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.
- Tunçay, Mete, “İstiklal Mahkemeleri”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.
- Tunçay, Mete, “Siyasal Gelişmenin Evreleri”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 7, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.
- Tunçay, Mete, “Türkiye Cumhuriyeti’nde Sosyalizm (1960’a Kadar)”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 7, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.
- Uludağ, Süleyman, “Halife”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 15, TDV Yayın Matbaacılık, 1997, s. 299-300.

6. Tezler

- Altıkulaç, Ali, “Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük Dersinde Hatıratların Kullanımının Öğrenme Sürecine Etkisi,” *Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2014.
- Aluçlu, Mehmet Bedri, “Nasturi ve Şeyh Said ayaklanmaları (1924-1925),” *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Basılmamış Doktora Tezi), Eskişehir, 2021.

7. Elektronik Kaynaklar

- CHP 1935 Tüzüğü, (çevrimiçi), <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/items/e904e18e-457b-4829-a136-b6701ba2d798>, 15.07.2024.
- Cumhuriyet Halk Fırkası İstanbul Vilayeti Umûmî Kongresi Zabtı, R. 1341 [M. 1925, (çevrimiçi), <https://kutuphane.ttk.gov.tr/resource?itemId=304199&dkymId=54657>, 09.07.2024.
- Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi, (Çevrimiçi), https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/bitstream/handle/11543/882/198104003_1923%20.pdf?sequence=1&isAllowed=y, 16.02.2023.
- Cumhuriyet Halk Partisi Büyük Kurultayının fevkalade toplantısı 26.12.1938, (çevrimiçi), <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/items/0b4c4d8a-5714-4a55-bd94-441b7ea614fa>, 15.07.2024.

Falih Rifkî Atay, *Çankaya*, 4. cilt, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, İstanbul, 1999, s. 474. (çevrimiçi), <https://archive.org/details/cankaya-falih-rifki-atay-pdfdrive>, 14.07.2024.

İcra Vekilleri Heyeti, (çevrimiçi), <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/icra-vekilleri-heyeti/?pdf=3589>, 29.06.2024.

TBMM Zabıt Ceridesi 64. İçtima, (çevrimiçi), <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d02/c004/ehltbmm02004064.pdf>, 07.07.2024.

TBMM Zabıt Ceridesi 77. İçtima, (çevrimiçi), <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d02/c004/ehltbmm02004077.pdf>, 07.07.2024.

TBMM Zabıt Ceridesi, (çevrimiçi), <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d02/c007/ehltbmm02007001.pdf>, 07.07.2024.

EKLER

Ek-1: Çalışmada Atıf Yapılan Hatırat Kaynak Grubu Listesi

- Ağaoğlu, Ahmet, *Serbest Fırka Hatıraları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2021.
- Ahmet Hamdi Başar'ın *Hatıraları*, 1. cilt, haz., Murat Koraltürk, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007.
- Altay, Fahrettin, *10 Yıl Savaş ve Sonrası*, İnsel Yayınları, İstanbul, 1970.
- Aralov, Semyon İvanoviç, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları 1922-1923*, çev., Hasan Ali Ediz, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.
- Armstrong, H. C., *Bozkurt Kemal Atatürk'ün Yaşamı*, çev., Gül Çağalı Güven, Arba Yayınları, İstanbul, 1996.
- Atatürk, Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, Kaynak Yayınları, Ankara, 2015.
- Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, der., Hulusi Turgut, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2007.
- Aydemir, Şevket Süreyya, *Suyu Arayan Adam*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2014.
- Başar, Ahmet Hamdi, *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye*, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi, Ankara, 1981.
- Bayar, Celal, *Ben de Yazdım Millî Mücadeleye Giriş*, 8. cilt, Sabah Kitapları, İstanbul, 1997.
- Bozok, Salih, *Yaveri Atatürk'ü Anlatıyor*, haz., Can Dünder, Doğan Kitapçılık, İstanbul, 2001.
- Cebesoy, Ali Fuat, *Bilinmeyen Hatıralar*, haz., Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2001.
- Cebesoy, Ali Fuat, *Siyasi Hatıralar*, 1. cilt, Temel Yayınları, İstanbul, 2002.
- Cebesoy, Ali Fuat, *Siyasi Hatıralar*, 2. cilt, Temel Yayınları, İstanbul, 2002.
- Celal Bayar Anlatıyor: Bilinmeyen Atatürk*, haz., İsmet Bozdağ, Truva Yayınları, İstanbul, 2009.
- Derin, Haldun, *Çankaya Özel Kalemini Anımsarken (1933-1951)*, Doğan Kitap, İstanbul, 2017.
- Gürer, Cevat Abbas, *Cepheden Meclise Büyük Önder ile 24 Yıl*, der., Turgut Gürer, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2006.
- Halikarnas Balıkcısı, *Mavi Sürgün*, Bilgi Yayınları, 8. Basım, İstanbul.
- İnan, Afet, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.
- İnönü, İsmet, *Hatıralar*, 2. cilt, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1987.
- Karabekir, Kazım, *Paşaların Kavgası*, haz., Faruk Özerengin, İstanbul, Truva Yayınları, 2020.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Politikada 45 Yıl*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1968.

- Kansu, Mazhar Müfit, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, 2. cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986.
- Nadi, Nadir, *Perde Aralığından*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1979.
- Nesimi, Abidin, *Yılların İçinden*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1977.
- Okyar, Ali Fethi, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu? Nasıl Feshedildi?*, Ketebe Yayınları, İstanbul, 2019.
- Orbay, Rauf, *Cehennem Değirmeni Siyasi Hatıralarım*, 2. cilt, Emre Yayınları, İstanbul, 1993.
- Örgeevren, Ahmet Süreyya, *Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi Vesikalar Olaylar Hatıralar*, haz., Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2002.
- Öymen, Altan, *Bir Dönem Bir Çocuk*, Doğan Kitap, İstanbul, 2009.
- Özalp, Kazım ve Teoman, *Atatürk'ten Anılar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1992.
- Sertel, Yıldız, *Ardımdaki Yıllar*, Can Sanat Yayınları, İstanbul, 2018.
- Sertel, Zekeriya, *Hatırladıklarım*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2001.
- Sherrill, Charles, *Bir ABD Büyükelçisinin Türkiye Hatıraları*, çev., Örgen Uğurlu, 2. cilt, İstanbul, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, 1999.
- Soyak, Hasan Rıza, *Atatürk'ten Hatıralar*, 1. cilt, Yapı ve Kredi Bankası Yayınları, İstanbul, 1973.
- Soyak, Hasan Rıza, *Atatürk'ten Hatıralar*, 2. cilt, Yapı ve Kredi Bankası Yayınları, İstanbul, 1973.
- Taşkent, Kazım, *Yaşadığım Günler*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2021.
- Uran, Hilmi, *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017.
- Urgan, Mina, *Bir Dinozorun Anıları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2021.
- Us, Asım, *Hatıra Notları*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2012.
- Yalçın, Hüseyin Cahit, *Siyasal Anılar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2000.
- Yalman, Ahmet Emin, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, 2. cilt, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., İstanbul, 1997.

Ek-2 Çalışma Kapsamında Yararlanılan Diğer Hatıratlar*

- Abdülhalik Renda/Hatırat
- Abidin Dino/Kısa Hayat Öyküm
- Ahmet Cevat Emre/İki Neslin Tarihi
- Ahmet Hamdi Tanpınar/Beş Şehir
- Aziz Nesin/Böyle Gelmiş Böyle Gitmez
- Behiç Erkin/Hatırat 1876-1958
- Cahit Kayra/38 Kuşağı
- Cemal Granda/Atatürk'ün Uşağının Gizli Defteri
- Cihad Baban/Politika Galerisi
- Cumhuriyet'le Özdeş Bir Yaşam: Özden Toker/ İsmet İnünü'nün Kızı Anlatıyor
- Çerkes Ethem/Anılarım
- Dündar Soyer/Cumhuriyetle Adım Adım Olaylar, Anılar...
- Faik Ahmet Barutçu/Siyasi Hatıralar
- Faik Ökte/Varlık Vergisi Faciası
- Fevzi Çakmak/Rumeli'de Son Demler ve Ötesi
- Feridun Kandemir/İstiklal Savaşında Bozguncular ve Casuslar
- Fritz Neumark/Boğaziçi'ne Sığınanlar
- Hagop Mintzuri/İstanbul Anıları (1897-1940)
- Halide Edip Adıvar/Türk'ün Ateşle İmtihanı
- Halil Edhem/Hatıra Kitabı
- Halit Fahri Ozansoy/Edebiyatçılar Geçiyor
- Hasan Ali Yücel/Geçtiğim Günlerden
- İsmail Habib Sevük/Atatürk'le Beraber
- İsmail Hüsrev Tökin/Türkiye Köy İktisadiyatı
- Kadimbeyoğlu Zeki Bey'in Hatıraları
- Kılıç Ali/İstiklal Mahkemesi Hatıraları
- Kobakizade İsmail Hakkı/Bir Mübadilin Hatıraları
- Korgenaral Cemal Madanoğlu'nun Anıları
- Mahir İz/Yılların İzi
- Mahmut Esat Bozkurt/Atatürk İhtilali
- Mahmut Makal/Anımsı Acımsı

- Mahmut Makal/Köy Enstitüleri ve Ötesi
- Mihri Belli/Anılarım
- Nahid Sırrı Örik/Eski Zaman Kadınları Arasında
- Nermin Abadan Unat/Kum Saatini Beklerken
- Nihat Erim/Günlükler: 1928-1979
- Niyazi Berkes/Unutulan Yıllar
- Rıza Nur/Hayat ve Hatıratım
- Ruşen Eşref Ünaydın/Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin Kuruluşundan İlk Kurultaya Kadar Hatıralar
- Sabiha Sertel/Roman Gibi
- Samiha Ayverdi/Ne İdik Ne Olduk
- Samet Ağaoğlu/Demokrat Parti'nin Kuruluşu
- Stephan Ronart/Bugünkü Türkiye
- Süleyman Edib Balkır/Eski Bir Öğretmenin Anıları 1908-1940
- Süleyman Tevfik/II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e: Elli Yıllık Hatıralarım
- Tevfik Rüştü Aras/Atatürk'ün Dış Politikası
- Vedat Nedim Tör/Yıllar Böyle Geçti
- Vedat Türkali/Komünist
- Yakup Kadri Karaosmanoğlu/Zoraki Diplomat
- Yunus Nadi/Ankara'nın İlk Günleri

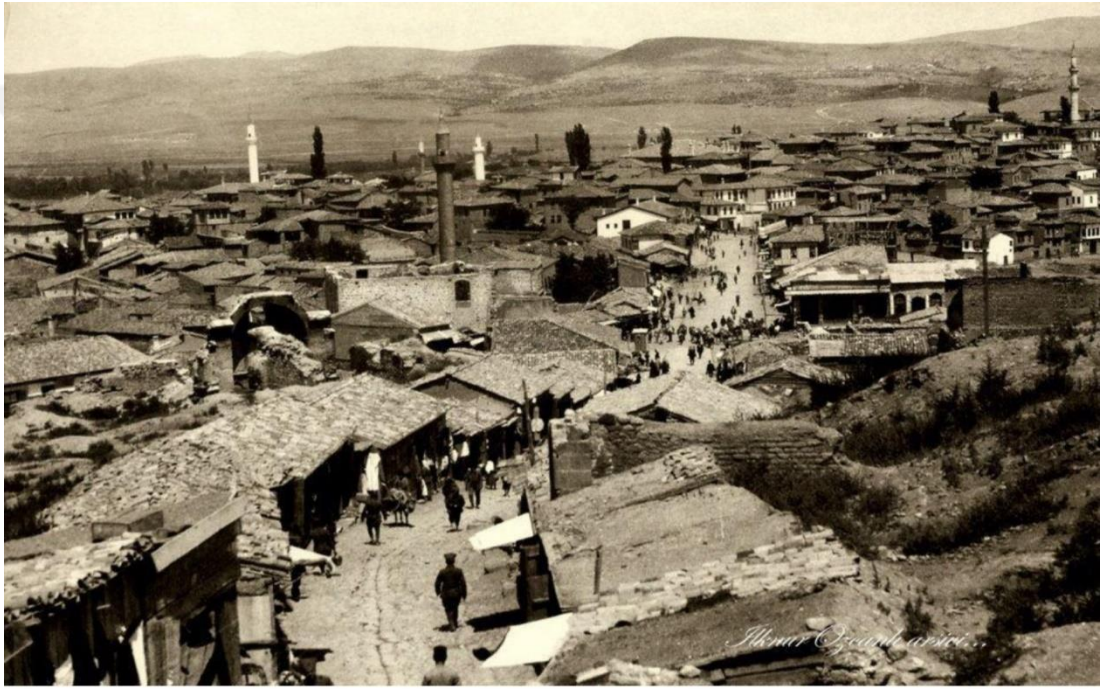
* Listede yer verilen hatıratların büyük bölümü Tek-Parti Dönemi (1923-1939) siyasi tarihiyle doğrudan ilintili bir içeriğe sahip olmamakla birlikte dönemin toplumsal/gündelik yaşayışına dair kıymetli bilgiler içermektedir. Bu nedenle çalışma kapsamında bu hatıratlara atıf yapılmamışsa da dönemin genel şartları ve atmosferiyle ilgili bilgi edinmek amacıyla incelenmişlerdir.

Ek-3 Hatıratlarda Karşılaşılan Fotoğraflar

Ankara'daki ilk TBMM binası.

Kaynak: Kılıç Ali'nin Anıları (s. 709).

1927 Ankara.. Genç Türkiye'nin başkenti..

Fotoğrafın altında şu not var : "Türkiye'nin ilk ve yegane nüfus sayımına göre kasaba görünümündeki bu başkentte yaşayan kişi sayısının 48.000 olduğu bilgisi yer alıyor..."

Kaynak:

<https://slideplayer.biz.tr/slide/1882299/7/images/24/1927.+Ankara.+Genç+Türkiye+nin+baskenti.jpg>

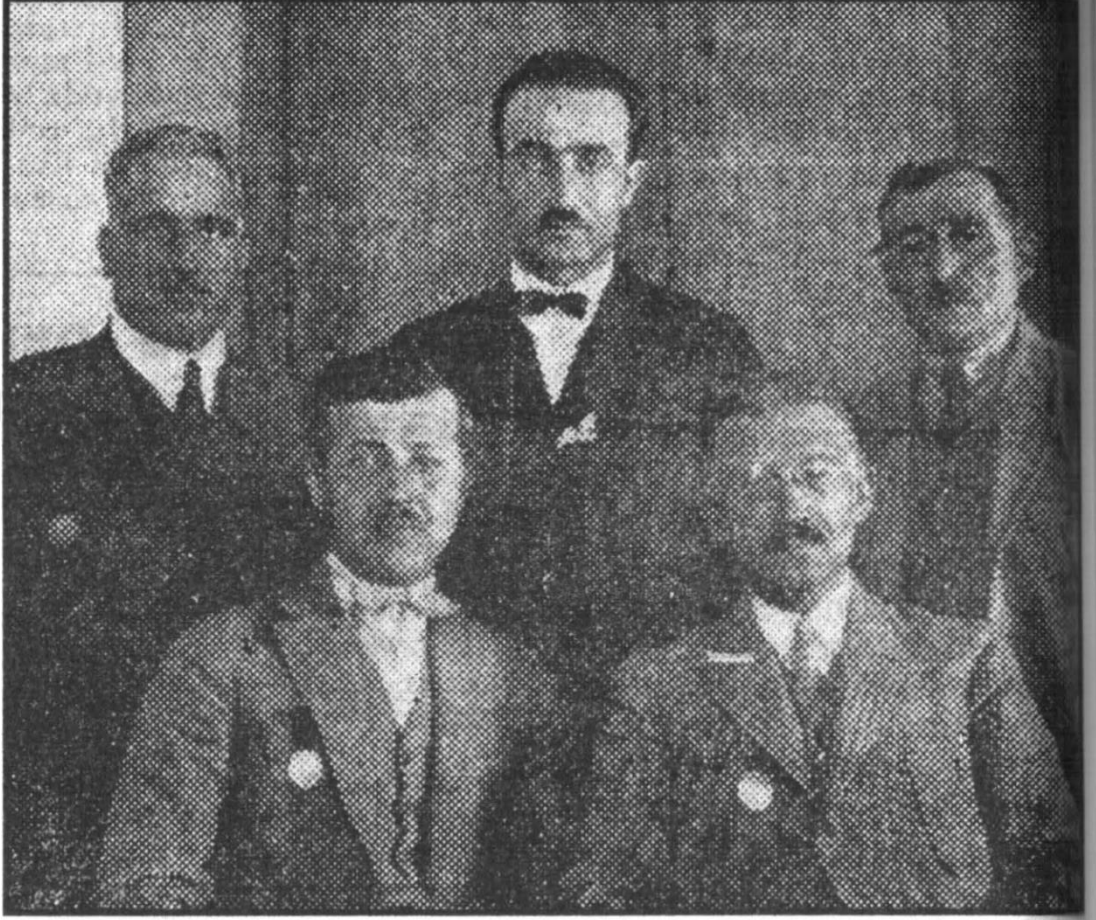
Ulus'ta her geçişte selamladığım Atatürk heykeli. Fotoğrafın sağındaki ilk bina, babamın görev yeri olan "Maarif Vekâleti". 1947'de yanan ünlü bina. Fotoğrafın sol üstünde sağa sapan sokak da bizim eve gitmek için ilk girdiğimiz yol.

Kaynak: Altan Öymen, Bir Dönem Bir Çocuk (s. 17).

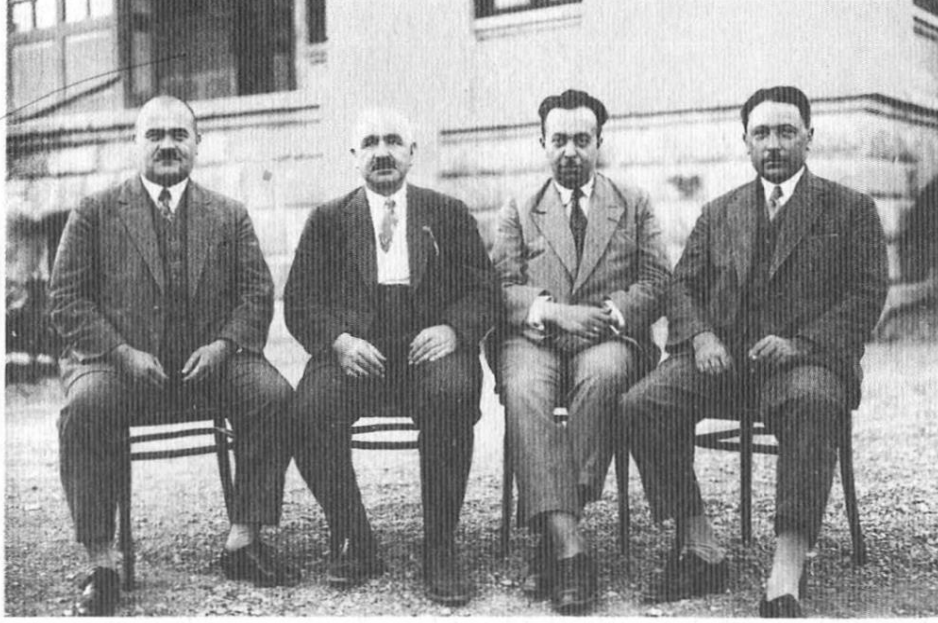
Ankara İstiklal Mahkemesi binası.

Kaynak: Kılıç Ali'nin Anıları (s. 709).

Şark İstiklâl Mahkemesi Heyeti: Reis Mazhar Müfid (Önde gözlüklü) yanındaki savcı Ahmet Süreyya (Örgeevren) Mahkeme üyeleri ayakta soldan itibaren Ali Saip, Avni Doğan, Lütfi Müfid

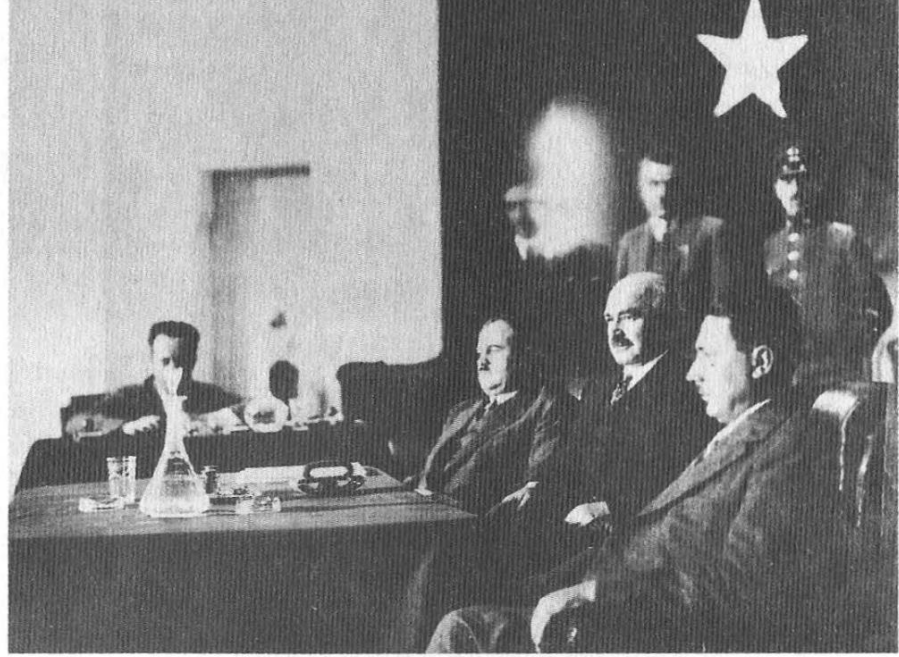
Kaynak: Ahmet Süreyya Örgeevren, Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi (s. 100.)

Ankara İstiklal Mahkemesi mahkeme heyeti. (Soldan sağa) Kılıç Ali, Ali Çetinkaya, Necip Ali, Reşit Galip.

Ankara İstiklal Mahkemesi üyeleri, İstanbul Darülfünun'da hocalarla. "İstiklal Mahkemesi heyet-i muhteremesinin Darülfünun'u ziyaretleri hatırası olmak üzere heyet-i mezkûre azasından Kılıç Ali Beyefendiye takdim. 27 Kânunuevvel 1925. Darülfünun İsmi Doktor Profesör Besim Ömer."

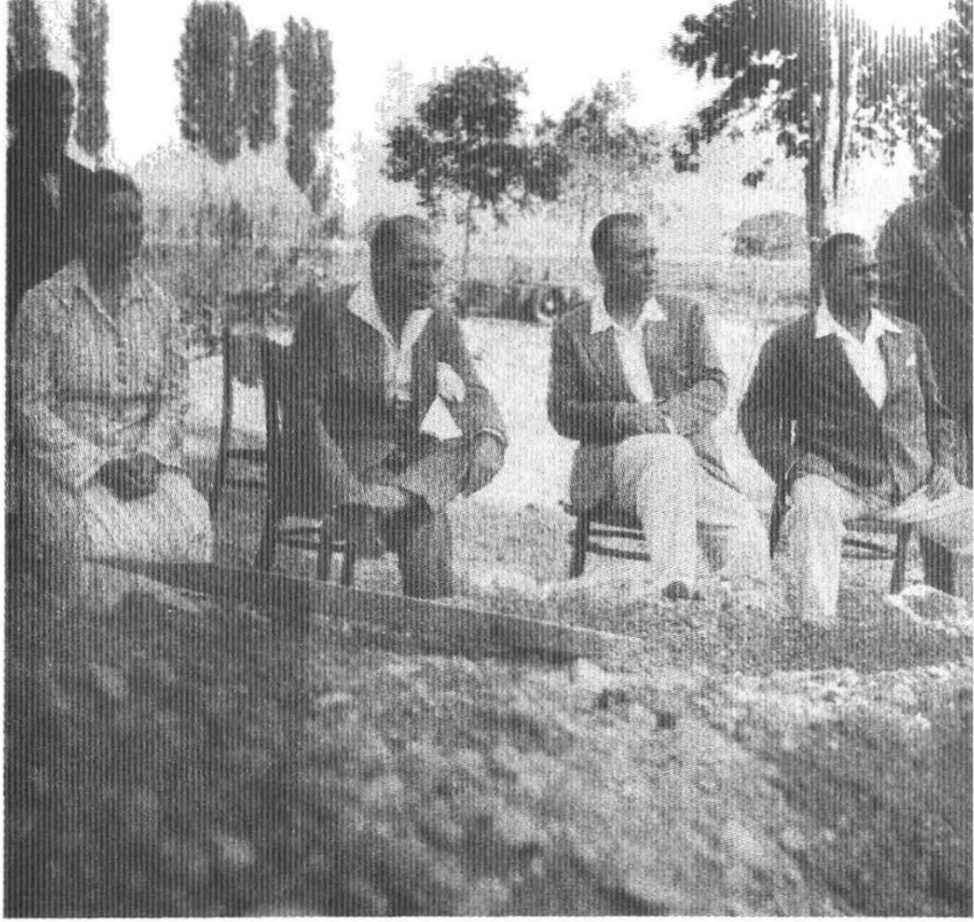

Ankara İstiklal Mahkemesi hakimleri İzmir Suikastı davasının Tayyare Sineması salonundaki duruşmasında.

İzmir suikastı davasının İzmir'de Tayyare sineması salonlarındaki duruşmasında mahkeme heyeti. (Soldan sağa) Rize milletvekili Ali (Zırh), Kılıç Ali, Başkan Ali Çetinkaya, savcı makamında Reşit Galip.

Kaynak: Kılıç Ali'nin Anıları (s. 727).

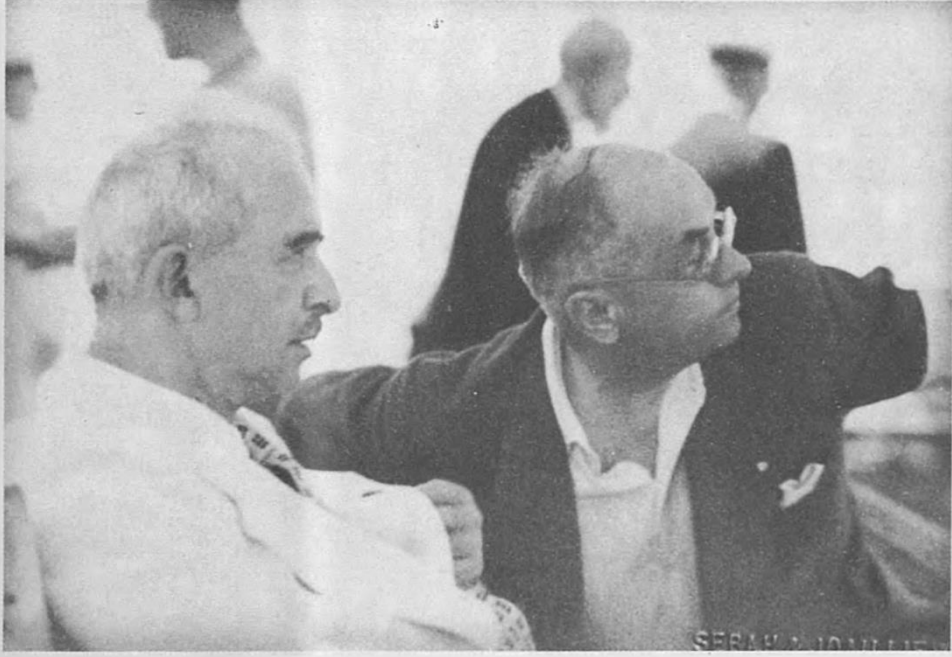
1930 yazında Atatürk Yalova'da, Afet İnan ile Fethi Okyar ve Kılıç Ali'nin arasında, yeri değiştirilen bir köşkün inşaatını izlerken.

Kaynak: Afet İnan, Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler.

INKİLÂBİN EMRİNDE... Kadro (sağdan itibaren): İsmail Hüsrev Tökin, Şevket Süreyya Aydemir, Yakup Kadri Karaosmanoglu, Vedat Nedim Tör, (arkada) Şevki Yazman, Burhan Belge.

Kaynak: Şevket Süreyya Aydemir, Suyu Arayan Adam (s. 374).

Celâl Bayar'la, 1936

İsmet İnönü ve ailesi, 1936

Kaynak: İsmet İnönü, Hatıralar, Cilt 2, (s. 349).

